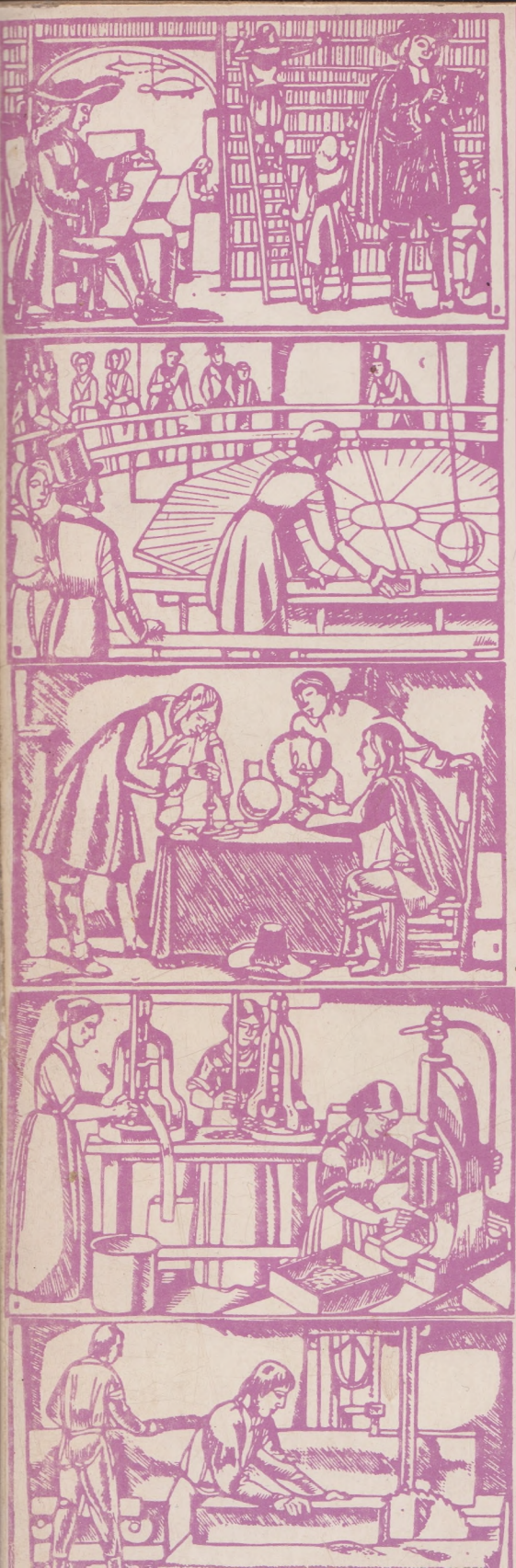

Herbert Heaton

AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

II

TEORİ

HERBERT HEATON

AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

TEORİ YAYINLARI

●

Birinci Baskı : Nisan 1985

TEORİ YAYINLARI
VERSO ANONİM ŞİRKETİ
P. K. 359
Yenişehir/ANKARA
Tel : 38 37 51

Kapak : Ali Cengizkan

Kapak Baskı : Sistem Ofset

Basıldığı Yer : Olgaç Matbaası

PROF. DR. HEARBERT HEATON

AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

Cilt : II

Çevirenler

MEHMET ALİ KILIÇBAY
OSMAN AYDOĞUŞ

V TEORİ

İÇİNDEKİLER

II. CİLT

XVII. GEÇEN İKİ YÜZYILIN EKONOMİK KARAKTERİSTİKLERİ ... 1

XVIII. MODERN AVRUPA TARIMI
KISIM I : İngiliz Tarımı ... 19

XIX. MODERN AVRUPA TARIMI
KISIM II : Fransa ve Amanya ... 47

XX. MODERN AVRUPA TARIMI
KISIM III : Tarımsal Avrupa ... 71

XXI. 1700 SONRASINDA AVRUPADA ENDÜSTRİYEL GELİŞMELER ... 99

XXII. MODERN ULAŞIMIN GELİŞİMİ ... 133

XXIII. ENDÜSTRİYEL VE TİCARİ ÖRGÜTLENME ... 169

XXIV. 1914'E KADAR PARA VE BANKACILIK ... 199

XXV. REKABET, BİRLEŞME VE DENETİM ... 217

XXVI. 1914'E KADAR ULUSLARARASI TİCARET ... 237

XXVII. 1914'E KADAR İŞ DALGALANMALARI ... 263

XXVIII. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞININ EKONOMİK SONUÇLARI ... 283

XXIX. BİR ON YILIN İKTİSADİ TARİHİ : 1929 - 1939 ... 309

XXX. ÇALIŞMA KOŞULLARI VE DÜZENLEMELERİ ... 329

XXXI. İŞÇİ HAREKETİ ... 351

XVII

GEÇEN İKİ YÜZYILIN EKONOMİK KARAKTERİSTİKLERİ

Bu kitabın geriye kalan bölümleri 18. yüzyılın ortasından itibarenki ekonomik gelişmelerin incelenmesine ayrılmıştır. Dönemin başlıca üç özelliği nüfusta büyük artış, doğal kaynakların kullanımında hızla artan bir beceri ve hareketlilikte büyüme. Bu üçü arasında sıkı bir ilişki vardır, bunların etrafında dönemin birçok özelliği neden veya sonuç olarak yer almaktadırlar.

Nüfus. Nüfus artışı daha önceki dönemlerde görülmemiş hadlerde gerçekleşmeye başlamıştır. Bazı ülkelerde 18. yüzyılın ilk yarısında başlayan bu artış en yüksek noktasına —Kıta'nın bütünü için yılda: 1,14— 1900'le 1914 arasında ulaşmıştır. Tahminler ve sayım sonuçları aşağıdaki gibidir.

Yıl	Avrupa Nüfusu	Yarım Yüzyıl Süresince Artış
1750	140.000.000	—
1800	188.000.000	% 36
1850	266.000.000	% 40
1900	401.000.000	% 50
1939	540.000.000	% 35 (39 yılda)

Muhtemelen 55 milyon Avrupalının da göç ettikleri hesaba katılırsa, Avrupa'nın 1939'da 1750'dekinden 4 kat fazla nüfusa sahip olduğu anlaşılır, ve bunlar bu yılda dünya nüfusunun dörtte birini meydana getirmektedirler.

Daha önce hiç görülmemiş bu artışın nedenleri tıbbi ve ekonomiktir. Doğum oranlarında ya çok az artış vardır, ya da hiç yoktur, fakat kamusal ve özel sağlık alanındaki bir dizi iyileşme ölüm oranlarının düşmesine yol açmıştır. 18. yüzyılda aşılama birkaç yerde uygulanmaya başlamış, mikroplu insanların diğerlerinden ayrılması konusu az da olsa gelişme göstermeye başlamış, bazı kentler su dağıtım sistemlerini iyileştirmişler veya caddelerini temizlemeye başlamışlardır. Bunlar olurken, tabibler, cerrahlar ve eczacılar beceri ve bilgi kazanmaya başla-

mışlardır. 19. yüzyılın ilk yarısında ticari ve endüstriyel kentlerin hızlı büyümeleri, insancılların, tabibleri ve hükûmetlerin hep birlikte pislik, kirli su, mikroplara karşı savaş açmalarına yol açmış, nihayet bakteriyoloji incelemeleri olgunlaşınca, bakterilere karşı genel bir saldırıya geçilmiştir. Tifo, kolera, dizanteri, difteri, kızamık ve hatta verem tedricen terör alanlarını kaybetmişlerdir ve bu arada antiseptikler cerrahi vet edavi alanlarında devrim yaratmıştır.

20. yüzyılın başlarında bütün tıbbi alanlardaki ilerleme kuzey - batı Avrupa'da ölüm oranlarının 1800'deki hadlerinin yarısına düşmesine yardım etmiştir (yani ‰ 15'e) ancak oran Güney Avrupa'da ‰ 24 ve Doğu Avrupa'da da ‰ 30 gibi yüksek oranlarda kalmıştır. Çocuk ölüm oranı (1 yaşından küçüklerin) büyüklerinkiyle birlikte gerilemiş, fakat bu gerileme kuzey - batı Avrupa'da çok daha hızlı olmuştur. İngiltere ve Galler'de bu oran 1850'de canlı doğan her 1000 bebek için 153'tür. Bu sayı 1900'de 120'ye ve 1930'da 65'e gerilemiştir. Güney ve Doğu Avrupa'da rakam halâ yüksektir fakat gerilemeye başlamıştır.

Üretkenlik. Hastalık artık eskisi kadar korku yaratmaz hale gelirken, açlık korkusu daha da azalmıştır. Hayatta daha uzun süre kalma şansı artarken, geçimlik olanaklar da, yiyecek, giyim barınak ve diğer ihtiyaç maddeleri cinsinden artışlar göstermişlerdir. Fakirler için geçinme olanakları artarken, orta ve zengin sınıflar için de konfor ve lüks olanakları artmıştır. 1900'lerde açlık Rusya'nın batısındaki Avrupa'nın büyük bölümü için anlamı olmayan bir kelimedir. Bir dietetisyen —eğer o tarihte böyle birisi varsa— halkın fakir kesimlerinde çok sayıda kötü beslenme örnekleri bulabilirdi, fakat gıda arzı daha iyi ve daha dengeliydi ve iki veya üç kuşak öncesinde olduğundan çok daha iyi bir şekilde yıl içine dağılmıştı. Avrupa'nın bolluğa kavuşabilmesi için iki dünya savaşının geçmesi gerekecektir.

Her türden geçimlik üretimindeki artış, üretkenlikteki bir artışın, yani işçi başına iş saati başına fizik çıktının artışının; toprak birimi başına getirdikleri artışın; veya sermaye birimi başına katkıdaki artışın, sonucudur. Bu üretkenlik artışı iki gelişmenin sonucudur: kaynakların kullanımı için yeni veya iyileştirilmiş teknikler ve işletmelerde yeni veya iyileştirilmiş örgüt ve yönetim.

Teknoloji. Teknik alandaki değişmeler şunları içermektedir : (1) Daha iyi araçların tasarlanması, daha sonra da makinelerin icadı, (2) yeni cins güçlerin, özellikle de buharın yaygın kullanımı, (3) ucuza ve bol miktarda maden çıkartma ve kullanma usullerinin gelişmesi, (4)

kömürün yakıt olarak kullanılması ve daha sonra petrolün de küçük ölçekte devreye girmesi, (5) Alt düzeylerde «know - how» yüksek düzeylerde ise ekonomik uygulamaya müsait bilimsel veri ve ilkelerin birikimine dayalı bir bilgi bütününün ortaya çıkması. Üretim alanlarında bu beş yardım —makineleşme, güç, madenler, kömür ve bilim— birçok işin yapılma biçimini değiştirmiş, maliyeti düşürmüş, çıktı miktarını artırmış, üretimi insan beceri ve gücünün sınırlarının ötesine taşımış, yeni endüstri ve faaliyetleri devreye sokmuş (örneğin makine mühendisliği ve elektrik endüstrileri gibi), eskiden bilinmeyen malların üretimini mümkün kılmış (naylon ve plastik gibi), eski malzemelere yeni kullanım alanları sağlamış (pancardan şeker, ağaçtan kağıt gibi), geniş üretimleri yan üretim haline dönüştürmüş ve çiftçinin toprak ile hayvandan sağladığı ürünü artırmıştır.

Ulaşım alanında, demiryolu, buharlı gemi, motorlu araçlar ve uçak —bunların hepsi güçle çalışan makinelerdir— mekân, maliyet ve zaman engellerini azaltarak, uzak yerlerin ve kıta içlerinin mallarının uzaktaki tüketicilere ulaşmalarına olanak; vermiş ucuz, hacimli hammadde, yiyecek maddeleri ve mamul malların dünyanın öteki tarafına taşınmalarını mümkün kılmış ve insanları, iki yüzyıl öncesine nazaran karasal değil de astronomik hızlarla bir yerden bir başkasına hareket olanaklarını doğurmuştur. Haberleşme, hızlı, ucuz posta hizmetleriyle, kitlesel üretimle gazetelerle, telgraf, telefon ve radyo ile bir devrim geçirmiştir. Bütün bu araçlar haberleri çok uzak yerlere büyük hızlarla taşımışlar ve dünyayı adeta tek bir pazar halinde dokumuşlardır. Ticaret hacmi genişlemiş; üreticilerle tüketicilerin temas olanakları artmış ve Avrupa dünyanın geri kalan yanlarına bağlanmıştır. Hareket eden ve satılan malların hacmi artmış ve bu artış nüfus artışından daha hızlı olmuştur; örneğin uluslararası ticaretin değeri nüfusun iki katına çıktığı bir dönemde, 20 kat artmıştır.

Avrupa'nın her tarafı er veya geç bu teknik gelişmelerle tanışmıştır. Bir icat kısa sürede her tarafa yayılmaktadır. Bazı bölgelerde yeni tekniklerin kullanımı tutuculuk, cehalet, uygun olmayan siyasal veya toplumsal koşullar, sermaye veya uygun işgücü kıtlığı veya yeterli ulaşım araçlarının yokluğu nedeniyle yeteri kadar geniş bir pazara ulaşılamaması gibi nedenlerden ötürü gecikmiştir. Örneğin Rus tarımının büyük kısmı 1900'lerde hâlâ ilkeldir ve bu ülkenin kömür yatakları daha yeni yeni işletilmeye başlamıştır.

«İki Avrupa». Demir ve kömür olmaksızın hiçbir ülke yeni tip endüstriyalizmi tam anlamıyla geliştiremez. Bunun sonucu olarak, bu ma-

denlerin eşitsiz dağılımı kıtayı oldukça belirgin iki farklı bölgeye ayırmıştır. «Endüstriyel Avrupa» ve «Tarımsal Avrupa». Birincisi coğrafi ve geniş ölçüde de kronolojik olarak Galler, İskoçya ve İngiltere'nin kömür alanlarından başlamış, Kuzey Denizini aşarak Kuzey Fransa, Belçika ve Güney Hollanda'dan Almanya'ya kadar 13.000 km. uzağa kadar yayılmıştır. Bu bölgenin en güçlü alanları Ruhr vadisi, Saksonya ve Silezya'dır. 20 yüzyılda Rusya kendi endüstriyel kuşağını geliştirmiş, Ukrayna'nın kömür alanlarından Moskova ve Leningrad yakınlarına kadar bir alanda endüstriyel bir kuşak meydana gelmiştir. Kömür ve demirin birlikte bulundukları —ve yeterli ölçüde— her yerde faaliyetler «ağır endüstri» nin ortaya çıkmasına izin verecek kadar yoğun olmuşlardır —ağır endüstriler demir ve çelik ve bu madenlerden önemli ölçülerde ihtiva eden ürünleri üretmektedirler—. Ayrıca, pamuk veya yün gibi hammaddenin kömürle işlenebildiği ve kömürün hammadde, emek ve pazar olanaklarına ucuz bir şekilde ulaştırılabildiği yerlerde de endüstri gelişmiştir.

Endüstriyel Avrupa öncelikli olarak kentseldir. Her boyutta kentler onu donatmaktadır, bu kentler bazen entensif olarak üretim yapan çiftliklerle birbirlerinden ayrılmakta, fakat başka yerlerde o kadar yoğun bir şekilde biraraya gelmektedirler ki, hangisinin nerede bittiğini, hangisinin nerede başladığını bilmek mümkün olmamaktadır.Ençok endüstrileşmiş ülkelerde, örneğin Belçika ve İngiltere gibi ülkelerde, 1930 nüfusu ile mil kareye 700 kişi düşmekteydi. Her nüfus sayımı artan bir yüzdenin kentlerde yaşadığını göstermektedir. 1920'de kentsel nüfus Almanya'da % 60'a ulaşmış ve İngiltere ile Galler'de % 80'i aşmıştı. Tarımla uğraşan nüfus kesri ücretli işçilerin 1/3'ü veya 1/4'ü miktarına gerilemişlerdir ve İngiltere'de bu oran 1/10'un da altına düşmüştür; buna karşılık maden ve imalat sektörlerinde çalışanlar çalışan nüfusun 2/5'ine bazen de 1/2'sine ulaşmışlardır; ticaret ve ulaştırmada istihdam edilenler ise 1/5'e ulaşmaktadırlar ve çok sayıda serbest meslek erbabı ve kamu görevlisi vardır.

Tarımsal Avrupa Endüstriyel Avrupa'dan daha fazla alan ve nüfusa sahip olmuştur. Endüstriyel Avrupa'nın tarımsal bölgelerine (Fransa, Almanya ve Britanya'nın büyük kısmı da dahil) ilaveten İrlanda, İskandinavya (özellikle Danimarka), İber ve İtalyan yarımadaları ve Finlandiya'dan Sicilya'ya çekilen hattın doğusunda kalan ülkeleri kapsamaktaydı. Bu ülkelerde, Kuzey İtalya, İspanya veya İsveç'in hidroelektrik enerjisi, Romanya'nın petrolü Sovyetlerin planlı ekonomileri gibi bazı özel faktörler imalatçı adalar aracılığıyla tarımsal ufukları

kırabilir; fakat Rusya örneği hariç, doğru kaynakların yokluğu halinde bir ülkeyi tarımsal dünyadan endüstriyel dünyaya aktarmak çok zor bir iştir. Tarımsal Avrupa'nın başlıca amaç ve fırsatı kendini besleyecek ve Endüstriyel Avrupa'ya ihraç edebilecek kadar tarımsal ve hayvansal ürün üretebilmektir.

Ekonomik Örgütlenme. Teçhizat ve teknik bilgideki ilerlemeler, birçok işletme biçiminin örgüt ve yönetimine yansımıştır. Girişimci geride kalıp kaybolmak istemiyorsa, teknolojik yenilikleri benimsemek ve yeni, geniş ve daha karmaşık yönetim ve politika sorunlarıyla uğraşmak durumunda kalmıştır. İlk olarak daha fazla sermayeye —hem sabit, hem de değişken— ihtiyaç duymuştur. Tarımsal alanda köylü tarımı Avrupa'nın büyük kısmında devam etmiştir —başlıca girdi olan emek esas olarak aile içinden sağlanarak—. Bu unsur karakteristik olarak tutucu olmakla birlikte, sabit iyileştirmelere, makinelere, daha iyi hayvanlara, gübrelere vs. bir miktar para sarfetmek zorunda kalmıştır, aksi halde pazardaki yerini muhafaza etmesi mümkün değildir. İngiltere'de ve Kıta'nın bazı bölgelerinde büyük ve orta toprak sahipleri «yüksek çiftçilik» tekniklerini benimseyince, bu yeni teknikler için daha fazla sermayeye ihtiyaç duymuşlardır. Endüstride ilk makineler, taşıyıcılar, buhar makineleri ve binalar bile yerlerine geçtikleri daha basit teçhizattan pahalıya mal olmaktadır ve yakıt, hammadde ve ücret olarak daha fazla miktarda değişken sermaye emmektedirler. Daha sonraki endüstriyel gelişimler, örneğin çelik yapımı, buharlı gemiler yapımı veya elektrik enerjisinin kullanımı veyahut otomobil gibilerinde, sermaye ihtiyacı daha da büyük olmuştur. Ancak, ulaşım en aç işletmedir. Kanal, yol, demiryolu, buharlı gemi, dok, istasyon, uçak ve havaalanı yapımlarının başlangıç maliyetleri muazzamdır ve bunların işletme maliyetleri de çok yüksektir. Ticaret alanında, büyük depolar, büyük mağazalar, büyük caddelerde sıra sıra dizilen —ve yüksek kira ödenen— dükkânlar, taşınan mal miktarı ve gazetelerdeki çok sayıda reklam sahifelerinin hepsi, malları tüketiciye ulaştırma işine yatırılan büyük miktarlardaki sermayenin göstergeleridir.

Ekonomi artık her dalda —endüstri, tarım, ticaret, ulaştırma ve bankacılık— kapitalist hale gelmiştir. Artık tabib veya avukat bürosu açabilmek için bile daha fazla sermaye gerekmekte; hatta okul bile eskisinden çok daha pahalı bir yatırım olmaktadır. Diğer yandan birçok *laissez - faire*'ci devlet postanelere, şehirlerarası yollara, askerlik alanına ve kamu sağlığına daha çok para harcamak zorunda kalmaktadır.

İkinci olarak, birçok faaliyet alanında firmanın ölçeği büyüdükçe işlemlerden doğan tasarruflar oldukça yüksek bir noktaya doğru artış göstermişlerdir ve işverenin dışa iş vermektense kendi işlerine dayalı bir sistem geliştirmesini teşvik etmişlerdir. Daha önce gördüğümüz üzere, tarımda, perakende satışta ve standard olmayan mal üreten veya tamamen yerel ihtiyaçlara cevap veren endüstrilerde büyük bir direnç göstermişlerdir. Daha sonraları bu tek kişi, aile veya ortaklık firmaları için yeteri kadar alan olmuş ve bunlar orta çaplı işletmeler oluşturma umudunu taşıyacak kadar sermaye biriktirmişlerdir veya yeterli krediye sahip olmuşlardır. Fakat, bazı alanlarda ta en baştan beri büyük sermaye gerekmektedir (kanal ve demiryolu gibi) ve bu amaçla hisseli şirketler kurmak gerekmektedir. Buna bağlı olarak endüstri, ulaştırma ve finans alanlarındaki standard tip endüstri kaptanlarının, ticaret albaylarının, bankacılık generallerinin yönetiminde kendi sermayelerinin yanı sıra, kredi ve hisse senedi ihracı yoluyla da gelen fonları kullanan büyük ölçekli firmalar olmuştur. Bunlar daha maliyetli kuruluşlar meydana getirmişler ve firmada payları olmayan, geçimleri için sadece ücretleri olan çalışanları istihdam etmişlerdir.

Böylesine büyük ölçekli birimlerde girişimcinin rolü daha büyük önem ve sorumluluk üstlenmek olmuştur. Girişimcinin işi yakınlarda Cole tarafından «yenileştirme, yönetim ve dış koşullara göre uyarlama» olarak analiz edilmiştir ve Cole'a göre girişimcinin faaliyeti en azından altı yöne doğru uzanmaktadır. O, firmanın «iş amaçları» nı belirlemeli ve gerekli veya arzu edilir olduklarında bunları değiştirebilmelidir; firmanın örgütünü geliştirip muhafaza etmeli ve astları ve çalışanlarıyla etkin ilişkiler kurmalıdır; uygun fonlar bulmalı ve bunları sağlayanların güvenlerini kazanmalıdır, etkin teçhizat sağlamalı ve gerektiğinde bunları yeni koşullara uyarlamalıdır; ürünler için pazar olanakları geliştirmelidir ve eğer arzu edici gibi gözüküyorsa, kamu yöneticileri ve kamu oyuyla iyi ilişkiler kurmalıdır.

Bütün bu yönlerde büyük başarı fırsatları ve büyük kayıp riskleri bulunmaktadır. Muhtemelen tarihte bundan önce işletmelerin önlerindeki fırsatlar 19. yüzyılda olduğu kadar, geniş ve çeşitli olmamıştır. Ticaret ve finansın eski alanları ve ticaret hacminin artması, tatmin edilemeyen bir sermaye ihtiyacı yaratmışlardır. Bu eski alan ve işletmelere yeni imalat alanları ilave olmuştur ve bunlar yepyeni teknikler kullanmaktadırlar. Eski kâr sağlama yöntemlerine yenileri eklenmiştir.

Ancak, büyük fırsatlar çağı aynı zamanda büyük riskler çağıdır da. Girişimci her an yanlış karar verebilir veya beceriksiz, aşırı iyimser

veyahut aşırı kötümser olabilir. Yarını tahmin ederken, bugünü yanlış değerlendirebilir. Başarı sağlamış yöntemler uzun bir süre muhafaza edilmeli, bir firma değişikliği «az az ve mümkün olduğu kadar geç» yapmalıdır. Herhangi bir firma nadiren kendi pazarı üzerinde tekel kurabilmiştir; Avrupa'nın büyük kısmında eski lonca ve devlet kısıtlamalarının ortadan kalkmış olmaları ve faaliyet alanının serbest seçiminin bir kamu politikası haline gelmiş olması —bazı devlet tekelleri hariç— bu duruma yol açmaktadır. Geniş kullanıma konu olan yeni bir ürün veya hizmet üreticisi kısa sürede rakiplerin türediğini görmekte ve patenti rakipleri tarafından birkaç yıl içinde taklid edilmeye başlamaktadır. İcatçı olarak sağladığı kârlar taklitçiler nedeniyle erkenden aşağı çekilmekte ve büyük kâr umutları artık kalabalık arasında zayıf kârlar halinde ortaya çıkmaktadır.

Böylece, serbest rekabetin nimetleri bir tehtid haline gelmiştir; özellikle iş devresi en fazla bir on yıl sonra aşağıya inmeye başladığında, alan kalabalıklaştığında veya bir kuşağın kârlı icatlarının —kanal, ucuz demir, buharlı - yelkenli tekne gibi— bir sonraki kuşak tarafından devre dışı bırakıldığında —demiryolu, ucuz çelik veya buharlı gemi gibi— olduğu gibi. Bunun sonucu olarak kâr olanakları çok dalgalı, işletmelerin ölüm oranı yüksek ve ömür beklentisi kısadır —mutlaka 60 yıldan çok daha kısadır—. Bazen ürünün karakterinde bir değişiklik olmaktadır; örneğin Batı Avrupalı çiftçilerin 1870'den sonra Rusya ve Yeni Dünyanın ucuz buğdayıyla karşı karşıya kalmalarından sonra, dikkatlerini esas olarak sığır, domuz ve kümes hayvanları yetiştiriciliğine yöneltmelerinde olduğu gibi. Bazen ayakta kalabilmek için rakiplerle birlikte kartel kurularak; minimum fiyat saptaması, ürün arzının sınırlanması, yabancı rakiplere karşı koruyucu tarifeler yoluyla rekabetin sınırlandırılması yoluna gidilmektedir.

İşgücü. 20. yüzyılın başlarında «gelir elde eden» kesimin 4/5 kadarı Britanya ve Almanya gibi endüstriyel alanda ilerlemiş ülkelerde, işverenlerinin emri altında, genelde ticari merkezlerde veya endüstriyel kentlerle büyük şehirlerde yaşayan ücretlilerden meydana gelmekteydi. Çalışanların, kentsel çalışmanın ve ikâmet ile ücrete bağımlılığın biraraya gelmeleri, yeni değildir; fakat şimdi endüstriyel toplumun esas karakteristiği haline gelmiştir. Bu durumla birlikte yeni sorunlar çıkmış veya eskilerini vurgulamıştır; bu sorunlar daha çok ücretlere, çalışma saatlerine, çalışma koşullarına, kadın ve çocuk istihdamına, hastalık, işsizlik, iş kazası veya yaşlılık nedeniyle gelir kaybına, yaşamın maliyetine, konut arzına ve daha sağlıklı bir çalışma için gıda ve çevre

arzına ilişkindir. Bu sorunlardan en acil olanları —ücret, saatler ve çalışma koşulları— emek birliklerinin kurulmasıyla ve bunların gücünün artmasıyla, ortaklaşa mücadele konusu olmuşlardır. Fakat bu ve diğer sorunlar er veya geç bütün endüstriyel ülkelerde siyasetin içine girmişlerdir. Bu sorunlar ekonomik ve toplumsal reformlar konusunda güçlü kampanyalara, halk şikâyetleri konusunda propagandaya ve ücretlilerin çıkarlarını savunan siyasal partilerin kurulmasına yol açmıştır. «Emeğin» «sermaye» tarafından sömürüldüğü ileri sürülmüş ve onların üretimden aldıkları pay eleştirilere konu olarak, devrimci muhalefetin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Devlet ve Ekonomik Hayat. Modern devletle ekonomi arasındaki ilişki başlangıçtakinden daha az sıkı değildir; fakat hem devletin, hem de ekonominin doğası birçok açıdan farklılaşmıştır. Büyük devletlere doğru olan hareket İtalya'nın birliğini sağlaması (1870), iki düzine kadar Alman devletinin bir İmparatorluk halinde biraraya gelmeleri (1871) ve Avusturya - Macaristan ile Rusya imparatorluklarının genişlemeleriyle hızlanmıştır. Bu 4 ülke, İngiltere ve Fransa ile birlikte büyük devletler sayılmışlardır —nüfusları, alanları, kaynakları, savaşçı güçleri nedeniyle—. Bunlar Avrupa'nın 1914'teki 460 milyonluk nüfusunun 390 milyonuna sahiptirler. Denizaşırı imparatorluklarında da bir 500 milyon kişi daha (çoğu Britanya İmparatorluğuna ait) yaşamaktadır ve anavatan ile denizaşırı nüfusları dünya nüfusunun yarısından fazlasını meydana getirmektedir. Onların altında bir tek orta çaplı devlet, İspanya (20 milyon nüfus) onbir küçük devlet (8 milyonla 2 milyon arasında değişen nüfuslarda) ve birkaç minik birim sıralanmaktadır.

Bu devletlerin vatandaşlarının işletmelerini korumak, düzenlemek, onlara yardım etmek, katkıda bulunmak veya onları kaldırmak için izledikleri siyasetler hükûmetin karakteri, çıkar ve düşüncelerinin etkileri ve olayların hareketleri —özellikle istenmeyenler— tarafından etkilenmişlerdir. Hükûmetin karakteri, tıpkı büyük bir aynada olduğu gibi çoğunlukla mükemmel olmayan bir şekilde, ülkenin ekonomik özelliklerini ve toplumsal dokusunu aksettirmiştir. Tarım ve büyük toprak birimlerinin egemen olduğu yerlerde, siyasal iktidar otokratik bir monarkın, topraklı aristokrasinin ve kilisenin ellerinde toplanmıştır. Fakat endüstri, ticaret ve kentlerin geliştiği veya toprağın köylü maliklerin eline geçtiği yerlerde eski düzen, çoğu zaman etkili baskılar ve bazen de devrimler sonucu, tüccar, imalatçı, çiftçi ve ücretlilerin iktidardan pay almalarına katlanmak zorunda kalmıştır. Bu paylar çoğunlukla yazılı bir anayasa metninde yer alarak şunları kapsamışlardır: (a) Bir veya iki

yasama organı üyelerinin seçimi ve temsilcilerin nüfus dağılımına uygun bir şekilde iki meclis arasında dağılımı, bu özellik yasamayı «temsili» hale getirmektedir ve (b) icra organının yasama organı tarafından denetimi ve icranın yasamaya karşı sorumluluğu.

Temsili hükûmet noktasına önce orta sınıfın —İngiltere'de 1832 ve bazı ülkelerde 1850'de— sonra ücretlilerin de, 1914'den sonra da kadınların aştıkları genel oy engelinden sonra gelinmiştir. Bu tarihten sonra Britanya ve Fransa'dan İskandinavya'ya —İsviçre ve İtalya da dahil— Kıta'nın batı kesimi cumhuriyetlere veya meşruti monarşilere sahip olmuşlardır ki, bunlar hem sorumlu hem de temsilidirler. Alman İmparatorluğu temsili fakat sorumlu değildir, Kayzer ve topraklı aristokrasi, bazı iş dünyası liderleriyle birlikte icra fonksiyonunu orduyu ve dış işlerini yürütmektedirler. Bu işi yaparlarken oylara ve yasamaya pek fazla bir önem atfetmemektedirler. 1905 devrimiyle Rusya'ya bir yasama organı gelmiştir, ama bu tam temsili olmadığı gibi, Çarı ve bakanlarını da denetleyememektedir. Avrupa'nın geri kalan bölümünün büyük bir kısmında taç ve toprak baronları yetkilerinin bu kadarını bile kaybetmemişlerdir, ama onlara bunları kaybettirecek baskılarla karşı karşıyadırlar.

Temsili Hükûmetin yayılması ve buna bağlı olarak siyasal partilerin önemlerinin artması, eski kargaşa, dilekçe ve şiddet yöntemlerinin yerine, ekonomik grupların, bölgelerin ve sınıfların taleplerini daha doğrudan ifade edebilmelerine olanak sağlamıştır. Bunların sözcüleri artık yasama meclisinde koltuk elde etme peşindedirler. 19. yüzyılda sayıları ve dolaşımları artan, ayrıca eğitim orta sınıftan fakire doğru yayıldıkça daha fazla okuyucu bulmaya başlayan gazeteler bu görüşlerin halka ulaşmasına aracılık etmektedirler. Rakip partiler artık forumlarda birbirlerine nazaran hangi farklı önermelerde bulunduklarını ortaya koyabilmektedirler. Eğer insanlar eski partilerden tatmin olmazlarsa yenilerini kurabilirler, 19. yüzyılın sonlarında işçi ve sosyalist partileri böyle ortaya çıkmışlardır. Yasama organının, yargıcın ve yöneticinin görevleri, devlet ulusun farklı kesimlerine hizmet etmeye başladıkça, siyaset ve uygulamasının içine yeni fikirlerin katılmasına izin verdikçe ve değişen bir toplumda ortaya çıkan yeni sorunlarla mücadele ettikçe; daha da ağır ve karmaşık hale gelmişlerdir.

Bu çok yönlü bir görevdir. Zaman noktasından birinci yan uyumsuz ve eskimiş kurumların değiştirilmesidir. Serflik, lonca veya kumpanya tekelleri, endüstride veya ücretlerde veya fiyatlarda devlet

düzenlemesi, iç gümrükler, Fransa'ya tahıl, İngiltere'ye yün ihracatında kısıtlamalar, pamuk ithal veya kullanımında kısıtlamalar, vergi iltizamı ve Orta Çağın veya merkantilist dönemin diğer mirasları 1750'lerden sonra eleştirilerin hedefi haline gelmişlerdir. Eleştirilerin bazıları, devlet politikalarını çözümleyen ve bunların çoğunu ekonomik sağduyudan yoksun bulan Adam Smith'inkiler gibi akıllı ve bilgilidirler. Diğer eleştiriciler, işletmelerinin gelişmesine engeller gören büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve imalatçılardır. Fransız Devrimi bu eleştirilerin iktidara gelmesine ve devrimci Fransız ordusunun komşu ülkeleri işgal etmesiyle de, buralara yayılmalarına yol açmıştır. Britanya'da endüstriyel düzenlemeleri —ücretlerin, çıraklığın, kumaş yapımının vb.— 19. yüzyılın ilk yarısında biçimsel olarak yürürlüktedirler, fakat bunların çoğu uzun zamandan beri etkisiz hale gelmişlerdir, dış veya imparatorluk ticaretindeki kısıtlar ile Denizcilik Yasası bu yüzyılın ikinci çeyreği esnasında parça parça yumuşatılmış veya kaldırılmıştır.

1850'lerde kuzey - batı Avrupa'da Modern Çağın başlangıcındaki devletin denetim mekanizmasının işlemez hale getirilmesi işlemi tamamlanmıştır. Bireyler istedikleri yerde ve istedikleri faaliyeti uygulama özgürlüğünü elde etmişlerdir; dışta veya içte istedikleri yere gidebilirler; ve kendi amaçlarına en uygun gördükleri pazarda hiçbir engelle karşılaşmaksızın alım ve satım yapabilirler. Bir özgür girişim, *laissez faire ve* nisbeten serbest ticaret çağı açılmıştır.

Ancak modern devlet, sloganı «anarşi artı bir polis memuru, bir denizci ve bir asker» olan ve tacından feragat eden bir kurtarıcı olamaz. Büyük toprak sahibi, çiftçi, maceracı ve tüccarların baskıları onun bazı eski görevlerini terketmesine yol açıyorduysa da, çok sayıda yeni görev çıkmaktaydı. Devlet yeni tekniklerle donanmış işletme için uygun koşullar yaratmak zorundadır. Hisse senedi ihracına dayalı şirketlerin kurulmasına olanak sağlayacak bir yasal çatı ve kâğıt paranın tedavülünü sağlamalıdır; iyi bir posta hizmeti sunmalı, demiryolu inşa etmeli ve eğer özel girişimciler yapamıyorsa, su yollarını ıslah etmelidir ve vergileri mümkün olduğu kadar düşük düzeyde tutmalıdır. Eğer yeni doğan endüstriler büyümek için daha fazla desteğe ihtiyaç duyuyorlarsa, devlet onlara bir dizi kolaylık sağlamak durumundadır. Serbest ticaret savunmalarının iyi karşılandığı dönem kısa sürmüştür —1840'la 1870 arası—.

Düzenleme eski toplumsal düzen veya ekonomik örgütlenmeye göre şekillenmişti. Yeni bir düzen ve örgütlenme belirmeye başladıkça yeni

düzenlemelere duyulan ihtiyaç aşikâr hale gelmiştir. En açıkça ortaya çıkan durum, çocukların, kadınların ve erkeklerin çalışma koşulları, hastalık ve işsizlik durumlarıdır. Uygun bir iş yasaması konusundaki hareketlerin arkasındaki güdüler karmadır. Başlangıç günlerinde, 18. yüzyıldan itibaren dinleyici bulmaya başlamış olan insani düşünceler 19. yüzyılda güç kazanarak «çocuk köleciliği»ni zenci köleciliği gibi mahkûm etmeye başlamışlar ve yaşamanın hem içinde, hem de dışında oluşmaya başlayan halk hareketini meydana getirerek modern kamu yaşamının karakteristiklerinden biri olan bir olguya hayat vermişlerdir. Örneğin Bismark'ın artan sosyalist muhalefeti engelemek kastıya ücretlilere geniş sosyal güvenlik olanakları sağlamasında olduğu gibi, siyasal partiler de bu konuda rollerini oynamaya başlamışlardır. Nihayet, olayların kesin baskısı —depresyon dönemlerindeki yaygın işsizlik gibi— hükümetleri «birşeyler yapmak»a zorlamıştır. Fakat, güdü ne olursa olsun, çalışanlar için uygun koşulların yaratılması tıpkı girişimciye de uygun koşulların yaratılması gibi, hükümetlerin önemli işlevleri arasındaki yerini almıştır.

Diğer birçok alanda daha düzenleme gerekli hale gelmiştir. Hisseli şirketler ortaklarının ve kredilerinin lehine düzenlenmiş birçok hükme tabidirler. Demiryolları «genel çıkar» konusu işletmeler haline gelmişlerdir —çünkü kara içi taşımacılıkda adeta tekel haline gelmişlerdir— ve yolcu veya yük taşıma bedelinin denetlenmeleri gerekmektedir. Gıda maddelerinin saf ve tam ağırlık veya ölçüde satılmaları tüketiciyi koruyacaktır. İşgücü birliklerinin güç ve sınırları tanımlanmaya ihtiyaç göstermektedir, niteliksiz kişilerin bazı işleri yapmalarının yasaklanması gerekmektedir ve 1930'lu yılların depresyonunda kırsal ürün piyasalarının denetlenmesi ve fiyat düzeylerine müdahale edilmesi gerekmektedir. Böylece bir alanın üzerine bir başkası daha gelerek, istedikleri işi yapmakta serbest olan bireyle, ulus, tüketici, diğer girişimciler ve hatta kendi aleyhlerine davranışta bulunabilme konusunda kısıtlanmışlardır. Girişim başlamadan önce devletin söyleyecek bir sözü vardır ve bu sözünü çeşitli aşamalarda söylemektedir. Ve devlet vergi almaktadır.

Ancak, 1914'te ekonomik olarak ilerlemiş Batı Avrupa ülkelerinde devlet çok çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir —yardım, düzenleme, bazı işletmeleri himaye, bazı alanlarda müdahale ve toplumsal hizmetler—. Her yenilik uzun siyasal çatışmalara yol açmış, grupları karşı karşıya getirmiştir. Özel mülkiyet ve işletme konusundaki temel kavrama hiç saldırılmamış, fakat bunun kullanılması konusunda eleştiri-

ler doğmuştur. Büyüyen sosyalist hareket üretim, bölüşüm ve mübadele araçlarının özel mülkiyetten kamusal mülkiyete aktarılmasını istemiştir. Fakat bu hareketin yöntemleri sıkı sıkıya parlamenter olmuştur; dönüşümü seçmenleri sosyalist davaya kazanarak, hükümetin denetimini çoğunluğu ele geçirerek ve sosyalist yasalar çıkartarak, sağlamayı umut etmiştir —bu çok uzak bir umut olarak görülmektedir—. Yalnızca böylesine dönüşüm veya denetimlerin parlamenter hükümetlerin olmaması nedeniyle olanaksız olduğu ülkelerde (Rusya, İspanya veya Macaristan) veya temsili siyasetin yozlaştığı ülkelerde (Fransa ve İtalya'da olduğu gibi) ihtilâl yoluyla kısa yoldan iktidara ulaşmak düşünülmüştür.

Gönüllü Birlikler. İnsanların kendilerini koruma, refah sağlama veya sorun çözmeleri konusundaki yegâne araçları devlet değildir. Modern insan, Orta Çağdaki atası gibi bir toplumsal hayvan veya gönüllü birlik kurucusudur. Maddi çıkarları bazen idealist görünümler kazanmıştır, üretici ve tüketicilerin kendi çıkarları doğrultusunda kurdukları birlikler, sağlık sigortası klüpleri, emekçi birlikleri, mesleki örgütler ve sayılamayacak kadar çok diğer örgütler hep bu yönde hareket etmişlerdir. 1914'te böylesine gruplardan birine üye olarak, onun çalışmalarından yararlanmayan ve kısıtlamalarını kabul etmeyen insanlar çok nadirdir..

Yaşam Standardı. Modern dünyanın maddi refahı artık özel girişimin uyguladığı yeni teknikler, devlet yardım ve düzenlemesi ve gönüllü örgütlerin etkisi tarafından belirlenmektedir. 1914'e kadar bu güçler Batı dünyasının büyük bir bölümünde yaşam standardında genel bir yükselme sağlamışlardır. Avrupa tarım ve endüstrisinde artan gelir ve Yeni Dünyanın bakir kaynaklarının kullanımı bunu mümkün kılmıştır. Düşük fiyatlar lüks malların, konfor hatta gerekli mallar haline dönüşmelerine yol açmış ve gıda için harcanan paradan arta kalanıyla daha iyi giyecek, mobilya, konut ve boş zaman araçları satın alınabilmiştir. Fakirlik hâlâ toplumda bir kara lekedir ve üretim herkesin iyi ücretli birinin yaşam standardına ulaşmasına izin verecek düzeyden uzaktır. Fakat, fakirlik bir yüzyıl öncesinde olduğundan daha düşük düzeydedir. Zengin daha zengin olduysa, fakir de daha az fakir olmuştur. Kamusal ve özel sağlık olanaklarının gelişmesi gelir kaybını önlemiş ve insanlar artık hastalık veya sağlıksızlıktan ötürü fakirliğe itilemez hale gelmişlerdir. Devletin toplumsal hizmetleri fakirin büyük bedeller ödemesini engellemiştir ve vergi kaynağından etkin bir gelir transferi politikası uygulanmıştır.

Artan gelir hacmi, daha düşük emek - gücü sarfıyla gerçekleştirilmektedir. Bütün endüstri çalışanlarının çalışma saatlerini azaltmak ve çocuk çalışmasını kaldırmak artık mümkün olmuştur. Çocukların çalışma hayatının dışına çıkarılmaları insancıl gayretlerden çok, endüstrinin minnacık parmaklara ihtiyaç duymayacak teçhizat ve üretkenliğe erişmesinin ürünüdür. Bundan önceki hiçbir yüzyıl çocukluk dönemine bir oyun ve eğitim dönemi olarak bakacak ve çocuğun aile bütçesine katkısından vazgeçecek kadar zengin olamamıştır.

Maddi refah alanındaki bu kazanımlar eşit olarak dağıtılmamış ve kolaylıkla elde edilmemiştir. Bazen bir sınıf başkalarının kazanımlarının bedelini ağır bir şekilde ödemiştir —örneğin 1870'den sonra Rusya ve Yeni Dünya'dan ucuz gıda maddesi gelmesi ücretliler için bir nimet, çiftçiler için bir felâket olmuştur—. Eski endüstrilerdeki makineleşmenin ilerlemesi el işçilerinin tahribine yol açmıştır. Üstelik, yaşam standardı iş eğrisinin dalgalanmalarına maruz kalmış ve ücretliler bundan etkilenmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşının arefesinde bu güvensizlik azalmışa benzemektedir. İş devrelerinin incelenmesi, şiddetli buhranların ve paniklerin önlenmesi konusunda yararlı katkılarda bulunmuşlardır. Aynı zamanda, işsizlik sigortasının devreye girmeye başlamasıyla, ücretliler hastalıktan sonra işsizlik durumunda da güvenceye kavuşmuşlardır. Ancak, gelecek daha birçok güvence sunacak gibi gözükmektedir.

Yirminci Yüzyıl. Bu gelecek, üç nedenden ötürü güvenli olmaktan uzak kalmıştır —iki dünya davaşı ve önceden hiç görülmemiş bir depresyon—. Devletin bir toplumsal ve ekonomik reform aracı olarak önemi birçok kimsenin gözünde azalmıştır, çünkü hükümetlerin iç politikaları olduğu kadar dış politikaları; iş müfettişleri olduğu kadar haritaları inceleyen diplomatları da vardır. Bunlar unutulmuş ve yeniden hatırlanmıştır. Bu zihni unutkanlık anlaşılabilir niteliktedir. 19. yüzyılda da savaşlar olmuştur —Prusya'nın 1866'da Avusturya'ya ve 1870 - 1874'de Fransa'ya karşı yürüttüğü gibi—, ama bunlar kısa sürmüş, işe yalnızca birkaç devlet karışmış ve sular ciddi bir şekilde bulanmamıştır. 1702 - 1713, 1756 - 1763 veya 1792 - 1815'dekilere benzer genel çatışmalar meydana gelmemiştir. Bunun nedeni basittir; ne denizde, ne karada, ne endüstriyel gelişimde veya ne de mali kaynaklar alanında Britanya'ya meydan okuyabilecek bir devlet yoktur. Gerçekte 1815'te başlayan ve 1914'te sona eren 19. yüzyıl «Yüz Yıl Barışı» veya *Pax Brittanica* olarak adlandırılmaktadır Britanya donanması okyanuslara egemen ol-

muş ve Güney Amerika, Afrika, Asya veya Pasifik'te onaylamadığı herhangi bir sömürgeci yayılmayı durduracak güce sahip olmuştur. Britanya diplomasisi, parası, malzemesi, savaş gemileri ve eğer gerekirse askerleri başka biri tarafından ciddi şekilde tehdit edilen herhangi bir iktidarı —özellikle bu tehdit Britanya'nın çıkarlarına dokunuyorsa— koruyacak güçtedirler.

Almanya; birliğini sağlamasıyla, Alzas - Loren'i fethetmesiyle, nüfusundaki hızlı artışla, imalatçı, dış ticaretçi ve gemici olarak çabuk olgunlaşmasıyla, Avusturya - Macaristan ve İtalya'yla ittifakıyla ve nihayet bir donanma oluşturmasıyla, Britanya'ya karada ve denizde meydan okuyabilecek hale gelmiştir. Almanya aynı zamanda, ekonomik ve eğer şansı yaver giderse, politik olarak genişlemek isteyen birinci sınıf bir güç olarak, Avrupa'nın kalbine yerleşmiştir ve ihtirasının sınırları Britinya'dan Rusya'ya kadar yayılmaktadır. Ancak, bu arada Avrupa 1900'lerden sonra ekonomik refah, nüfus artışı ve toplumsal yasama konularında en büyük ilerlemelerinden birine tanık olmaktadır, aşamalar I. Dünya Savaşıyla birlikte başlamıştır.

Bu savaş (1914 - 1918) ikincisinden daha az miktarda, medeni hayat ve mülkiyet tahripçisi olmuş, fakat askeri kayıplar muhtemelen daha fazla olmuştur. Ancak, uzun çatışma savaşların ekonomi ve siyasetlerini ciddi şekilde yaralamıştır. Savaş sırasında ve sonrasında büyük siyasal değişmeler yaşanmıştır —Rusya'nın bolşevik olması, Avusturya - Macaristan imparatorluğunun parçalanması gibi—. Bu savaş endüstriyel ve tarımsal Avrupa arasındaki ticari bağları olduğu kadar, endüstriyel Avrupa'nın dış dünyayla olan bağlarını da belli bir ölçüde kopartmıştır. Savaş Almanya'yı başlıca demir yataklarından, gemilerinden ve kolonilerinden mahrum bırakmıştır. Bu savaş Britanya'nın ticaret filosunu ciddi biçimde etkilemiş, bazı dış yatırımlarını devre dışı bırakmış ve ihraç ticaretini zayıflatmıştır. Savaş, maliyet ve fiyatları yuvalarından oynatmış, iç para sistemlerini harap etmiş, dış ticaret hadlerini bozmuş ve büyük borçlara yol açmıştır. Bazı iyi ücret alanların yaşam standartları yükselirken, orta ve eski zengin sınıflarınki düşmüştür. Savaş çok sayıda insanı güç kullanmaya alıştırmış ve iç veya uluslararası sorunların çözümünde güç kullanmanın etkili bir faktör olduğu inancının yayılmasına yol açmıştır.

Bu sorunlar eski ve yeni hükümetleri çok yormuştur. 1920'lerin sonlarında bunlardan bazıları çözülmüş, yaraların bazıları sarılmış, üretim ve ticaret eski rayına oturmuş, para sistemi stabilize olmuş ve re-

fah tekrar üzerinde beyin yorulan bir konu olmuştur. Ancak ikinci darbe patlamadan önce, 1929'da başlayan büyük bunalım bunları durdurmuştur. Hiçbir ülke bu buhranın fakirleştirici etkilerinden, sert işsizlik dalgasından ve düşük fiyatlarından kaçamamıştır. Her hükümet durumu kurtarmak kastıyla sert tedbirlere başvurmuştur. Umutsuzluk Almanya'da diktatörlük yolunu açmış ve bu hükümet biçiminin İtalya ve Avrupa'nın diğer bazı yerlerinde güç kazanmasına olanak sağlamıştır. Diktatörlerin siyaseti içinde toprak genişlemesi, hızlı silahlanma ve savaş da yer almaktadır.

II. Dünya Savaşı herşeyi tahrip edici yönde olmuştur, fakat üretim ve medeni hayat konusunda yeniliklere de yol açmıştır. Toprak üzerine kurulmuş bir ekonomi hava saldırıları karşısında çaresiz kalmıştır, ekonominin tahribi, düşman silahlarının tahribi kadar önemlidir; bu durumda savaş geniş ölçüde kentsel üretimle hava tahribi arasında bir mücadele haline gelmiştir. Bombalanma sonucu hayat kaybı ve endüstriyel kuruluşların veya ulaşım olanaklarının yok olmaları ekonominin tekerleklerini yavaşlatmış ve bazılarını da tamamen durdurmuştur.

Barış geri geldiğinde, geçen 100 yıllık devrede sermaye ve emek tarafından kurulmuş olan fizik olanakların çoğu yeniden inşa edilme veya onarılma durumuna düşmüşlerdir. Bu görev genç Herkül'lere ihtiyaç duymaktadır. Bu sorunlarla karşı karşıya olan Avrupa'da herşey kıttır —yiyecek, emek, hammadde, kömür, gemi, tren, konut, ithalatı karşılayacak ihracat, geleceğe güven ve gençler—. Karşımızdaki Avrupa orta yaşlı ve yaşlılar ülkesidir. İki savaş genç unsurların iki kuşağını yok etmiştir; savaş arası dönem nüfus artış oranlarının açık bir şekilde düşmesine tanık olmuştur ve Batı'da hızlı nüfus artışı sona ermiştir —ama Doğu'da değil—. Önce duraklama, arkasından nüfus azalması gelmiş ve ileri yaştakilerin nüfus piramidi içindeki oranları artmıştır. Bu aşamalardan ilkine Fransa'da 30'larda ve İngiltere ile Almanya'da 40'ların ortalarında gelinmiştir; diğer Avrupa ülkeleri de aynı yolda bunları izlemişlerdir.

Savaş sonrası Avrupa fabrikalarını ihya etmek, aına bunu azalmış yaşlı bir emek gücüyle yapmak durumundadır. Buna ek olarak fizik kaynakları —örneğin madenler ve toprak üretkenliği— savaş tarafından çökertilmiştir. Nihayet, Avrupa siyaseti hiçbir zaman olmadığı kadar bölünmüş; Doğu ile Batı arasındaki düşünce, talep ve çıkar farklılaşmaları artık açık hale gelmiştir. Galiplerin Alman ve Avusturya sorunlarına kalıcı bir çözüm getirmedeki başarısızlıkları bu bölgelerin

ekonomik onarım planlarını geciktirmiştir. Sovyet küresine dahil edilmeleri, onlarla Batı arasındaki ticarete engeller çıkartmıştır. İtalya ve Fransa'daki Komünist Partilerle rakipleri arasındaki mücadele siyasal kırıkları aşikâr hale getirmiştir. Büyük işgal ordularının bulundurulması maliyetlere yol açmış ve bu ordudaki askerlerin sivil işlerini yapmalarına engel olmuştur. Böylece birçok faktör savaşın yaralarının sarılmasına engeller çıkartmıştır.

Dönemin Kronolojisi. İzleyen bölümlerde aşağıda anlatılanların genel karakteristiklerini inceleyeceğiz. Bu gelişme 18. yüzyıldan 20. yüzyılın karışıklıklarına kadar o denli süreklidir ki, hiçbir tekil olay, yıl, hatta on yıl, memnuniyet verici bir ayırım çizgisi meydana getirememektedir. Dönemi ikiye bölme konusunda en uygun gibi görünen yıl 1850 olmaktadır. Burası bir rasathane gibi, hem önceki döneme, hem de sonrakine bakılabilecek bir nokta olarak ele alınmaktadır. Bu tarihten itibaren modern ekonomi, siyaset ve toplumun genel kalıbı Britanya dışında oluşmaya başlamıştır. 18. yüzyılın son yarısında gerçekleştirilen önemli keşif ve icatlar 1800.'den sonra genişletilmiş ve geliştirilmiştir. 1850 yılından sonra birçok endüstri dalında makineye dayalı üretim kendini kabul ettirmiştir, buhar gücü yalnızca imalatçı ve madenciler tarafından değil, ama aynı zamanda demiryolları ve gemilerde de kullanılır hale gelmiştir; kömür madenciliği daha pahalı yöntemlerle çalışabilecek bir taleple karşı karşıyadır; ucuz demir üretimi her yıl ortalama % 6 artacak bir üretim hacmine ulaşmıştır. Tarım yeni yöntemler öğrenmiş, emek -sakıngan teçhizat edinmiş, kimyevi gübrenin değerini anlamış ve köy haritasını yeniden çizmiştir. İşletme sistemi geniş ölçüde endüstriyel girişimcilerin kendi fonlarına bağlı olarak kurulmuştur, ama artık diğer sermaye talepleri daha kolay karşılanabilir hale gelmiştir, çünkü yasal düzenlemelerle hisseli şirketler kurmak kolaylaştırılmıştır. Bankalar Kaliforniya ve Avustralya'da altın kaynaklarının bulunması sayesinde yeterli rezervler oluşturabilmişler ve banknot ihracı bankalardan devlete geçmiştir.

Yüzyılın ortalarında ticaret iç ve bazı dış kısıtlamalardan kurtulmuştur. Barış, denizleri korsan tehlikesinden kurtarmış —donanmalar korsanları kovmaya vakit bulmuşlardır— ve merkantilist siyasetler geniş ölçüde yok olmuşlardır. Britanya limanlarını her ülkenin gıda maddelerine, hammaddelerine, mamul mallarına ve teknelerine açmış ve serbest ticaret düşüncesi bazı ülkelerde de taraftar kazanmaya başlamıştır. Emek sorunları çözülmeye başlamıştır; müfettişler iş yasalarının uygulanmasını denetlemiş, gönüllü birlikler ve tüketici birlikleri

doğmuştur. Orta sınıf oy hakkını elde etmiş ve ücretliler de bunu talep etmeye başlamışlardır. Örgütlü halk propagandası kamu hayatının bir parçası haline gelmiş ve şiddet Britanya'da —ama Kıta'da değil— bir siyasal argüman olmaktan uzaklaşmıştır.

Bu ekonomik ilerlemelerin çoğu Britanya toprağında meydana gelmiştir, fakat 1850'den itibaren bunlar artan bir şekilde Kıta'da da ortaya çıkmaya başlamışlardır. 1851'de bir İngiliz 7 mil başına bir pens ödeyerek ülkenin bir ucundan diğerine, endüstriyel harikaları görmek için demiryolu ile gidebilmekteydi. Ancak, belki 1856, 1851'den daha fazla dikkat çekici bir yıl değildi, ama bu tarihte Bessemer daha ucuza çelik elde edilebilecek yöntemi geliştirmiş ve Perkin kömür katranından boya elde etmişti. Bu iki olay, geçen yarım yüzyılda çelik üretiminde meydana gelne ilerlemeleri gölgede bırakmışlardır. Bu buluşlara birçok yenileri katılmıştır. Bunlardan bazıları elektrik, petrol, kauçuk gibileri yeni ortaya çıkmaktadırlar; diğerleri ise, teknoloji, örgütlenme veya iş yöntemlerinde önceki dönemdekilerin geliştirilmesi biçimindedirler.

Endüstriyel Avrupa şimdi Kıta'nın kömür ve demir alanları boyunca yayılmıştır. 1855 ve 1867'de Paris'te ve 1873'te Viyana'da büyük sergiler açılmıştır, fakat en büyük endüstrileşme Almanya'da meydana gelmektedir —burada hiçbir sergi açılmamıştır—. Bu ülke bazı alanlarda Britanya'yla sıkı bir rekabete girişmiş, diğer bazı alanlarda da üstünlük kurmuştur. Avrupa demiryolu sistemi tamamlanmış, yalnızca kırla kenti bağlamakla kalmamış, aynı zamanda Kıta'nın her yerini birbirine bağlamıştır. Buharlı gemi Kuzey Atlantik bölgesinden alanını bütün dünyaya yaymış, Avrupalı göçmen ve mamulleri dış kıtalara taşıyıp onların ucuz tarımsal ürünleriyle geri dönmüşlerdir. 19. yüzyılın son çeyreği artık her türden girişim alanında sıkı bir rekabetle damgalanmış, fiyatlar düşmüş, kârlar ufalmıştır; gene bu dönemde ekonomik ulusalcılık yeni türden bir korumacılığa ve imparatorluk oluşturma faaliyetine can vermiştir.

1900'lerde rekabet gerilemektedir, gerekli düzeltmeler yapılmış, fiyatlar yükselmeye başlamış ve birçok iş dalı kârlı hale gelmeye başlamıştır. Fakat Kıta'daki endüstrinin hızlanması bir emekçi hareketine yol açmıştır. Hayatın maliyetinin yükselmesi karşısında ücretler geri kalmıştır. Birçok ülkede toplumsal yasamanın büyük ilerlemeler göstermesine rağmen, işgücü saldırgandır. I. Dünya Savaşı bu sert ortamda gelmiştir.

Yüzyılın ortasından sonraki gelişmelerin çoğu 1850'li yılların oluşumlarının daha geniş alanlara yayılması yönünde olmuştur.

XVIII

MODERN AVRUPA TARIMI

KISIM I

İNGİLİZ TARIMI

Endüstriyel Avrupa'yı yaratan diğer girişim biçimlerini incelemeye geçmeden önce, Avrupa'nın hâlâ en büyük meşgalesini oluşturduğuna göre, son iki yüzyılda tarımın gelişimini ele almak pek yanlış olmayacaktır. Bu inceleme aşağıdaki temel özellikleri ortaya çıkarır:

1. Tarımın ticarileşmesindeki artış; nakdi ürünlere ve pazar için hayvan üreticiliğine daha büyük bir dikkat; maliyet, fiyat ve rekabet gibi sorunlara daha büyük bir ilgi.

2. Çiftçilik tekniklerinde topraktan daha iyi yararlanma imkânı sağlayan değişiklikler; yeni ürünlerin ortaya çıkması; besiciliğe ayrılan yiyecek miktarının artması. Bütün bu adımları çoğu zaman, varlığını hâlâ sürdürmekte olan köy açık arazisi ve ortak mera hakları gibi hakların ilga edilmesi ve toprağın, her biri tasarruf edenin kendi plân ve yeteneklerine göre işletilen, bireysel çiftliklere bölünmesi öncelemiştir.

3. Kırsal toplumun yeniden örgütlenmesi. İngiltere'de bu süreç büyük malikânelerin, kiracı çiftçiler tarafından ücretli emek kullanılarak işletilen çiftliklere bölünmesiyle tamamlandı. Kıtada serflik ilga edildi. Serflik ilga edilirken, serfleri özgürleştiren devlet, köylünün toprak baronlarına da bir dizi parasal tazminat ödeyerek kendi topraklarının tamamına sahip olmalarına ya da toprağının bir bölümünden feragat ederek kalan bölümüne sahip olmalarına imkân verecek önlemler de getirdi. Toprak baronu Fransa'da parasını gerçekte hiç alamazken, Rusya'da ödemelerin finansmanını devlet üstlendiği için alabildi; Prusya'da büyük köylülük toprağının bir bölümünden feragat ederek kalan kısmının sahibi olurken, özgürleştirilenlerin en alt tabakası süreçten topraksız olarak çıktı. Böylece Avrupa'nın geniş bir kesimi bir köylü mülkiyeti bölgesi haline geldi. Toprak baronları, kilise ve kraliyet hâlâ büyük topraklara sahiptiler; ne var ki, zaman içinde, hükümetlerin 1900'den sonra barışçı yöntemlerle köylülerin bu toprak-

ları satın almalarını kolaylaştırması veya 1918'den itibaren savaş sonrası kargaşasında zorla el koymasıyla, büyük malikânenin sonu geldi.

4. Ticari çiftçilik dünyasında, köylü ekonomisine özgü problemlerin ortaya çıkması. Köylü işletmesi (holding) zaten küçüktü ve nüfus arttıkça daha da küçüldü, özellikle yasanın toprağın tüm varisler arasında şu ya da bu ölçüde eşit olarak paylaştırılmasını öngördüğü durumlarda. Tarım tekniğindeki ilerlemeler, belirli ürünler veya hayvancılık üzerinde yoğunlaşma, aynı miktarda topraktan daha iyi bir geçim sağlama imkânı verirken, doğum kontrolü, kentlere göç ve Amerika veya Sibirya'ya göçmen akını da sınırlı miktardaki toprak üzerinde nüfusun baskısını azaltabilirdi. Batı Avrupa köylüleri, topraklarının verimliliğini, üzerlerine binen yükü taşıyabilecekleri ölçüde artıacak yollar keşfettiler. Fransa ve İrlanda'da ise yükü hafifleten doğum kontrolü oldu. Kooperatif toplulukları küçük çaplı üretimin sakıncalarının üstesinden gelmelerinde yardımcı oldular; ucuz kredi, tohum, araç gereç ve diğer ihtiyaçları karşıladılar; ürünlerinin ambalajını, işlenmesini ve nakliyatını sağladılar ve bu işletmelere sanayide veya ulaştırmada bulunabilecek en etken işletmelerle karşılaştırılabilecek bir etkenlik kazandırdılar. Orta Doğu ve Güney Avrupa'nın bir çok bölgesinde ise, nüfus artışı verimlilik artışını geride bıraktı ve köylü işletmeleri ne etken olarak işletilebilecek ne de kileri doldurmaya yetmeyecek kadar küçüldüler. Hâlâ var olan büyük malikânelerden toprak talebinde bulunmak, birim alan başına ürün miktarını artırabilecek sermayeyi temin etmekten veya bilgiyi yaygınlaştırmaktan daha kolaydı.

1950'lere kadar, tarımsal değişimin ilgi merkezi Büyük Britanya'daydı. Kıta Avrupası o zamana kadar, Rusya ve Romanya dışında, serfliği ilga ederek *tarımsal* yapısını değiştirmişti; bu iki ülke de sırasıyla 1861 ve 1864'te serfliği ilga ettiler. Özgürleştirmenin *tarımsal* gelişmeler üzerindeki kısa vadeli etkileri çok düşük oldu. Çok az sayıda yenilik veya yöntem değişikliği görüldü ve ticari tarım demiryolları, nehir veya kanallarla ulaşımın yeterince sağlanamadığı bölgelerde pazara erişme imkânı yaratana kadar pek fazla ilerlemedi. Kıt'alı bir ilerleme meraklısı, fikir ve nümune aradığında genellikle İngiltere'ye başvuruyordu. Öyleyse ilk olarak İngiliz hikâyesini anlatacağız.

1700'lerde İngiltere Kırı. XV. Bölüm'de Tudor ve Stuart zamanlarında ticari çiftçiliğin büyüdüğünü, tahıl ihracının arttığını, bazı toprakların çevrildiğini, deney ve iyileştirmeye karşı belirli bir ilgi doğ-

duğunu gösteren delillerin ortaya çıktığını, Fransa ile savaşlar (1689 - 1713) sırasında yüksek faiz oranları ve vergilerin baskısı altında kârların düştüğünü ve toprakların büyük bir bölümünün, siyasi hayatla ve siyasi hayatın nimetleriyle topraklarını iyileştirmekten daha fazla ilgili olan büyük toprak sahiplerinin ellerine geçtiğini belirtmiştik.

Gregory King 1696'da 10.000.000 arklık bir toprağın, yani İngiltere ve Galler'in dörtte biri kadar bir alanın, boş olduğunu tahmin etti. Bu arazilerin büyük bölümü Berwick ile Dorset'in güneyini birleştiren hattın batısında kalan, kumlu, engebelik ve dağlık bir bölgedir; bir kısmı ise alçak doğu illerinin kum tepeleriyle kaplı veya devamlı su altında kalma riskine açık topraklardır. Bu iki bölge arasında, üzerinde üç veya dört millik mesafelerle köylerin serpiştirildiği, tahıl ekimi ile, büyük ölçüde açık topraklarda ve ortak meralarda yapılan, hayvancılığın (değişen oranlı) bir bileşimine hasredilen merkezi iyi topraklar kuşağı uzanır. Daha önceleri yapılan çitleme çalışmalarına rağmen, 1700'de ülkenin boş ve ekilen topraklarının yarısı hâlâ «açık»tı.

Bu orta kuşakta, çiftçi sürümlük topraklarda ekilebilir toprak şeritlerine, çayırda yetişen otun bir kısmı üzerinde bir hakka, belki meradan çitlenmiş veya tahtaperde ile çevrilmiş bir parçaya ve Orta çağda sahip olduğunu gördüklerimzin benzeri çeşitli ortak haklara sahipti. Her ne kadar ekilebilir toprak şeritleri muhtasar bloklar şeklinde bir ölçüde toplulaşmışsa da —ilerlemeci çiftçi ve toprak baronları tarafından arzu edilir olarak görülen bir gelişme—, «parçalanma» hâlâ çok yaygındı. Örneğin, 164 parçaya bölünmüş 80 akra sahip bir köylü biliyoruz; bir başkasının 166 akrlık toprağı 217 parça halindeydi; üçüncü bir köylü 6 parça halinde 2 arklık bir toprağa sahipti; çok az sayıda köylünün ise 8 parça halinde 1 akrlık toprağı vardı. Bir köy papazı, 7 mevkide, 33 ayrı yerde 124 parça halinde 132 akrlık toprağa sahipti. Ekim, köy grubunun kontrolü altında, ikili ya da üçlü rotasyonla yapılıyordu ve aşamalardan birisi toprağın nadasa bırakılmasıydı. Çiftçi istediği şeyi —tahıl, bakliyat, yumru köklüler— ekebilirdi, fakat mahsulün belirli bir tarihe kadar kaldırılması gerekiyordu, öyle ki, otlatmaya açılabilsin ve eğer rotasyonda sırası gelmişse, nadasa bırakılabilsin.

Hayvanlar yaz boyunca ortak meralarda ve boş arazide, hasattan sonra anızlarda, ot biçildikten sonra da çayırlarda otlatılarak beslenirdi. Bazı köylerde mera çevrildiğine dair belirtiler varsa da, iyi tohum ve gübre kıtlığı nedeniyle vahşi bir toprak parçasının zengin bir otlak

haline dönüştürülmesi çok zordu. «Bir otlak yapmak insanı göçertir» sözü, böyle bir girişimin çok zaman aldığını ve çok emek gerektirdiğini gösteren bir çiftçi atasözüdür. Eğer sürü kış boyu kapalı yerde tutulacaksa, çayırdan elde edilen saman ve otla beslenirdi. Ekilebilir toprakların hayvan yemi yetiştirmeye ayrıldığını gösteren pek az işaret vardır. Tıpkı orta çağlarda olduğu gibi, kış yemi yetersizliği çiftçiyi bahara kadar besleyemeyeceği hayvanları kesmeye veya satmaya mecbur ederdi. Bu nedenle hayvan sayısı pek değişmedi veya çok az arttı, gübre ve iş hayvanları arzı değişmedi, toprak yeterince güçlendirilemedi, ekilen arazi miktarı genişletilemedi, hayvan yemi yetiştirme işi ciddi olarak yapılamadı. Daire hâlâ fasitdi ve kırılamadı.

Tarım çok zaman alıyordu ve emek - yoğundu. İki erkek, bir oğlan, altı at ve bir ağır pulluk bir akrlık ağır toprağı ancak bir günde sürebilirdi. Ekilmeyecek olsa bile, zararlı otları yok etmek, «toprağı dinlendirmek» ve —her ne kadar çok sonralara kadar bu kimyasal olgudan kimsenin haberi olmasa da— azot içeriğini yenilemek için, nadas toprağın sürülmesi ve ızgaradan geçirilmesi gerekiyordu. Tohum elle saçılıyordu ve üstü kapatılana kadar çoğunu kuşlar telef ediyordu. Tohum için yatak hazırlandığı ve daha derine gömülmeye başlandığı zamanlarda bile İngiliz çiftçisi süreci şöyle tasvir ediyordu:

Her çiziye dört tohum at
Biri güvercin, biri karga için
Biri çürüsün, biri de büyüsün diye.

Bire beş veya altıdan daha fazla ürün alındığı çok nadirdi. Ekin, orak veya tırpanla biçiliyor ve taneler saptan döğenle ayrılıyordu.

Gelişmiş çiftçilik yandaşlarına göre, açık arazi sistemi ve yöntemleri son derece kötüydü ve bu sistemi son derece berbat bir dille lânetliyorlardı. Kabul edilen kusurların bazıları açık arazi ve ortak haklar hüküm sürdüğü sürece kaçınılmazdı; diğerleri ise ancak daha iyi yöntemlere ilişkin bilgiler yaygınlaştığında ve uygulandığında tedavi edilebilirdi ve açık arazi sisteminde olduğu gibi çevrilmiş topraklarda da mevcuttu. Şerit sistemi, yol ve patikalarda toprağın boş kalmasına neden oluyordu. İnsanların, avadanlığın ve takımların bir şeritten bir başkasına veya köyden uzak tarlalara taşınması boş yere zaman harcatıyordu. Her kişinin bulundurabileceği hayvan sayısını sınırlamaya çalışan bir «kısıt» olmasına rağmen, ortak arazilerde aşırı kalabalıklaşma vardı. Hayvan üretmek, «hiç kimsenin oğluyla, herkesin kızının bahtsız evliliği» (Ernle) gibi bir şeydi, bütün

hayvanlar karmakarışık bir arada olduğu sürece hayvan hastalıklarıyla mücadele de zordu. Yenilemeyecek ölçüde kötü ürünler, telafatı daha da artırıyordu. Et ve yapağı verimi çok azdı, uzak yerlerde otlatılmak zorunda kalınan hayvanlar çok sıska ve ince oluyorlardı, «şu eski İngiliz bifteği» muhtemelen çok sertti.

Çok daha ciddi bir potansiyel eksiklik, ister çiftçi ister toprak baronu olsun, bireysel inisiyatif ve yenileştirme önündeki engellerdi. Çiftçi sürümlük toprağında, örneğin nadas toprağı hem sürme hem de bitki ekme veya bir kısmını birkaç yıl için otlak haline getirme gibi deneyler yapamazdı. Diğer köylülerin ve çiftçilerin hayvanlarını onun anızında veya nadasında ve ot biçildikten sonra meranın onun hissesine düşen kısmında otlatma ortak hakları buna engel oluyordu. Bu çiftçi ve benzeri diğer büyük çiftçiler, ortak otlatma haklarının ilga edilmesine rıza gösterebilirlerdi; ancak, her köyde toprak ürünlerinden çok az gelir elde eden ve bu nedenle hayvanlarının beslenebilmesi için büyük mera ve ekilebilir toprakların mevsimi gelince otlatmaya açılmasına hayati olarak bağımlı olan çok sayıda küçük çiftçi ve kır emekçisi vardı.

Rant olarak aldığı gelir ile ciddi olarak ilgilenen her toprak baronu için açık köy sisteminin iki sakıncalı özelliği vardı. İlk olarak, gelişmemiş ortak topraklar ve boş araziler daha verimli hale getirilebilirdi, ancak, bunun için önce paylaştırılması ve oldukça büyük miktarlarda sermaye ve emek harcanması gerekecekti. Toprak baronu, yasal olarak, kiracılarına yeteri kadar otlak yeri bırakmak koşuluyla, kendi boş arazisinde bunu yapma hakkına sahipti; fakat boş arazi ve ortak toprakların tamamına yönelik bir hareket, hiç de hafife alınmayacak ölçüde bir maliyete ve direnmeye yol açan bir girişim olacaktı.

İkinci olarak, toprak baronunun, rant açısından daha verimli hale getirmek için toprağını yeniden örgütleme özgürlüğü, bazı çiftçilerle yaptığı mukavelenin toprağın tasarrufuna ilişkin koşulları tarafından kısıtlanmıştı. Bunların bazıları, kendi toprağı ve ortak hakları olan serbest çiftçilerdi (freeholders); diğer bazıları «belgeliler» *(copy holders)*, esas itibariyle daimi kiracılar, veya rantlarını ödeyememiş olsalar bile, son «canlı» nefesini verene kadar yerlerinden edilemeyen, «yaşam boyu» kiracılardı *(leaseholders)*. Bu insanlar değişime karşı çıktıklarında, izlenebilecek tek yol haklarını ya satın almak ya da Parlamentodan çıkarılacak bir kararla gaspetmekti —ki, her ikisi de çok pahalıya patlıyordu.

Modern bilim adamları eski düzene o günün eleştirmenlerinden daha hoşgörülü olma eğilimindeler. C. S. Orwin, ünlü bir tarımsal ekonomist, açık köy sisteminin, o koşullarda ve mevcut teknik ile köylülerin ihtiyaçlarını karşılamanın dahice ve etken bir yolu olduğunu belirtir. Profesör Usher ise nadasa bırakma ve benzeri uygulamaların yetersizliklerinin «çok abartıldığına» işaret eder, çünkü «ticari gübrelerin (1840'dan sonra) ihdasının çiftçinin sistemli bir ithalatla kendi gübreleme programını geliştirme imkânı vermesine» kadar, toprağı nadasa bırakmak vazgeçilmez bir yöntem idi. Çiftçi ne bir cahil, ne de bir budalaydı. Denenmiş ve güvenilir yöntemleri, çoğu zaman yetersiz ve aptalca olan yeniliklere tercih ediyordu. Fakat, eğer talebin baskısı eski yöntemlerle karşılanamayacak kadar büyük ise; eğer çiftçi veya toprak baronu için parlak bir gelir vaad ediyorsa; daha verimli yöntemlere ilişkin bilgiler elde edilebiliyorsa; iyileştirme veya yeniden örgütlenme için gerekli olan sermaye varsa; ve eğer muhafazakâr direnmenin üstesinden gelmenin bir yolu bulunmuşsa, köy yaşamının yapısı ve yöntemleri hızlı ve derin bir dönüşüme uğramaya mahkûmdu. Onsekizinci yüzyıl bütün bu koşulları yarattı. İlk olarak bilgilenmeye bakalım.

İyileştirme Yollarının Aranması. Matbaanın icadı ile 1700 arasında kalan yıllarda, kırsal sorunlar ve pratikler üzerine yüzden fazla İngiliz kitap veya broşürü yayınlandı. Bunların büyük bir kısmında, yerli veya kıtalı gelişmiş çiftçiler tarafından kullanılan, okuyuculara topraklarından daha fazla haz ve kâr sağlamayı vaat eden yöntemler tasvir ediliyordu. Kâra giden en sadık yol *iyileştirme* idi. Bu yolda yürümek isteyenlerin iki şey yapması gerekiyordu. İlk olarak, çiftçilik yöntemlerini, tohumu yüzeye saçmak yerine derine gömmek, daha fazla gübre kullanmak, nadasa bırakılan toprağa şalgam veya yonca ekmek ve —besin olduğundan hâlâ kuşku duyulan— patatesi bahçeye değil de tarlaya ekmek gibi yenilikleri uygulamak suretiyle iyileştirmeleri gerekirdi. İkinci olarak, bu kimseler —«bu kimseler» den genellikle toprak baronları kastediliyordu— topraklarını daha iyi kullanıma sokmalıydılar: fundalık ve çalılıkları ekime açmalı, bataklıkları kurutmalı, açık arazileri silip süpürmeli, tarla ve meralar üzerinde otlatma haklarını ilga etmeli ve ortak toprakları bölüştürmelidirler; ancak bundan sonra, malikâne toprakları birbirinden ayrı muhtasar çiftliklere, tercihan büyük çiftliklere, dönüştürüldükten sonradır ki, uzun süreli mukaveleler yaparak ve yapacakları her tür emek ve sermaye harcamasını tazmin etmeyi vaadederek, kiracıla-

rını tasarruflarında bulunan toprakları iyileştirmeye teşvik etmelidirler.

Onyedinci yüzyıl, yazarların tavsiye ettiği her iki yönde de belirli bir kıpırdanma olmasına rağmen, uygulamadan çok öneriler açısından, izleyen yüzyıl ise teknik deneyler açısından zengindi. Onyedinci yüzyıldan onsekizinci yüzyıla Jethro Tull'un kişiliğinde geçiyoruz. Tull, üç nedenle kayda değerdir. İlk olarak, bir toprak sahibi, hem daha iyi yöntemler araştırmanın hem de köyün görünümünü değiştirmenin motor gücünü oluşturan sınıfın bir üyesiydi. Yeni yöntemleri denemeye çalışan «cesur çiftçiler» de vardı, fakat öncü çalışmalar heyecansız toprak baronları tarafından gerçekleştirildi. Toprak baronları deneme - yanılmanın faturasını karşılayacak fonlara sahiptiler, sürekli iyileştirmenin gerektirdiği parayı çiftçilerden daha kolay ödünç alabilirlerdi, geçimlerini tehlikeye atmak gibi bir sorunları yoktu ve girişimleri rantları artırarak daha büyük bir kazanç getirebilirdi. Başka bölgeler veya ülkelerle olan temasları onlara çiftçilerin yoksun olduğu bir bilgi genişliği verirken, siyasi güçleri de parlamentonun plânlarını zorlaştırmak yerine kolaylaştırmasını güvence altına alıyordu.

İkinci olarak, Tull bağlarda çalışırken izlediği Fransızlardan ilham almıştı. Diğer toprak baronları da benzer şekillerde —örneğin, birisi siyasi sürgün iken, bir diğeri Hollanda'da elçi olarak geçici ikâmeti esnasında— bu fikri edinmişlerdir. İngiliz tarımsal gelişimi yabancı yöntemlere ve tohumlara çok şey borçludur —«İspanyol yoncası, Burgonya ve Fransız çimleri, Languedoc'un at çapası, Fransızların şalgamı tarlada yetiştirme yöntemi» (Gras)— ve hareket hız kazandığında, bütün kıta Britanya gökleri altında yetişebilecek bitki ve hayvanları bulmak amacıyla boydan boya tarandı. Fakat taklitçilik kısa sürede yerini özgün buluşlara bıraktı. Bıkmaksızın yapılan denemeler ve buna bağlı olarak tarımsal bilgiye yapılan katkılarla, Britanya kıtaya aldığının çok daha fazlasını geri verdi.

Üçüncü olarak, Tull, tüm diğer iyileştirmeciler gibi, emekçi ve kiracılarının tutuculuğuna karşı savaşmak zorunda kalarak, kırsal bölgenin *vis inertia*'sının (başlangıç kabahati) ne kadar büyük olabileceğini anlamıştı.

Bozulan sağlık durumu, Tull'u hukuk ve siyasetten çekerek toprağa yöneltmişti. Aradığı ipucunu ona bağlarında çapa ve pullukla gidip gelen Fransız şarapçıları üzerindeki gözlemleri verdi: belki de

başarının sırrı demiri toprakta tutmakta, toprağı yorulmaksızın alt üst etmekte, zararlı otlarla mücadele etmekte ve toprağın sertleşmesini önlemekte idi. Böylece toprağını çok derinden sürdü, buğday tohumlarını, aralarında bir miktar mesafe bulunan çizilere gömdü ve bitkilerin müsaade ettiği ölçüde, çizilerin aralarını çapaladı. 1701'de bir tohum dikme aleti, 1714'te bir at çapası icat etti. Aynı toprak parçası üzerinde onüç yıl boyunca tahıl yetiştirdi, tohumu hâlâ saçarak atmaya devam eden komşularına göre daha az tohumla ve hiç gübre kullanmaksızın, daha fazla ürün adı. Hayatının son yıllarında (1931) teorisini ve uygulamalarını bir kitapta açıkladı. Çok talihsiz bir kitap oldu, çünkü her ne kadar belirttiği olgular itiraz kabul etmez olsa da, teorileri, özellikle gübrenin zararı üzerine olanları, bilgili okuyucuya gülünç gelirken, tohum dikme aleti ve çapası yetersiz veya çok zahmetli bulunuyordu. Alaycılar Tull'u eğlence konusu yaptılar; fakat, şurada veya burada, İngiltere'de bir toprak baronu, Fransa'da bir yazar, veya İskoçya'da bir tarım derneği onun sayfalarında rehberlik buldular.

İlgili merkezimizi hastaca bir toprak sahibinden, Arthur Young'ın sözleriyle, «bir sarayın bütün gücünü ve ihtişamını tarım eğlenceleri için terkeden» birine kaydırıyoruz. Vikont Charles Townshend (1674 - 1738) yönetmek için doğmuştu. Siyasi hiyerarşinin en yüksek basamağına kadar çıktı. Daha sonra, 1730'da başbakanlığı kaybettiğinde, emekliye ayrılarak Norfolk'taki malikânesine çekildi; ama köşesine kapanıp hayata küsmek için değil, hayatının kalan kısmını zararlı bitkilerle, tavşanlarla ve inatçı kiracılarla mücadeleye hasretmek için. Toprağının büyük bir kısmı bataklık ve kumluğun hüzünlü bir panoramasıydı; az sayıda koyunun ancak ölmeyecek kadar yiyecek bulabildiği ve «her ot yaprağı için iki tavşanın birbirine girdiği» bir toprak. Towshend bu tür arazilerin Hollanda'da verimli toprak haline getirildiğini görmüştü, kendisi de bu işi yapmaya karar verdi ve başardı. Kumlu araziye marl (kil ve kireç karışımı) dökerek toprak haline getirdi. Bir yandan da buğday, turp, arpa ve yoncadan oluşan dörtlü bir rotasyon deneyerek sırasıyla bir yıl insan yiyeceği bir yıl hayvan yiyeceği üretmek suretiyle nadası ortadan kaldırdı. Tohumu çiziler halinde attı ve çapalama yaptı, ağaç dikti, boş toprakları çevirdi, küçük toprakları büyük çiftlikler halinde biraraya getirdi ve uzun süreli kontratlarla kiraya verdi.

Townshend böylece iki önemli yenilik getirdi. Kumlu toprakların ekilebileceğini İngilizlere gösterdi. Daha da önemlisi, hayvan yemi

yetiştirmenin, tarla tarımının ayrılmaz bir parçası haline getirilebileceğini kanıtladı. Şalgam ve yonca ekimi yalnızca nadas toprağının kullanıma sokulmasını sağlamakla kalmadı, aynı zamanda toprağa nadasın sürülmesi kadar fayda da sağladı; çünkü şalgam tarlasının çapalanması zararlı otları öldürüyor ve yonca da havadaki azotu toprağa aktarıyordu. Bu arada, yeni yemler hayvanların kış boyunca beslenebilmesi imkânı yaratıyordu; yeni daire artık fasit değildi. Kuzey Amerika hayvancılığı için mısır ne ise, şalgam da İngiliz hayvancılığı için o oldu ve bu ürünü büyük bir metanetle ilk kez yetiştiren adam günümüze kadar «Şalgam Townshend» olarak anıla geldi. Townshend kısa dönemdeki ödülünü topraklarından daha büyük gelir elde ederek aldı.

Tull ve Townshend daha çok hayvanın nasıl beslenebileceğini gösterdiler; fakat daha iyi hayvan yetiştirme işiyle uğraşmadılar. Bu sorunun üzerine yüzyılın ikinci yarısına kadar gidilmedi. Şurada veya burada bir toprak baronunun daha iyi bir sürü meydana getirdiği oluyordu, fakat amaç bugünkünden çok farklıydı. Küçük baş hayvanların değeri yapağı ve gübreden, büyük başların değeri ise süt veya çekim güçlerinden ibaretti, et olarak değerleri ikinci plândaydı. 1760 ve 1790 yılları arasında Robert Bakewell bu görünümü tümüyle değiştirdi. Gelişen kara ve su yolları, büyüyen nüfusu ve sürü sahiplerini birbirine yaklaştırarak et ve süt için büyük bir pazar oluşturuyordu —yükselen et ve süt ürünlerinde yansıtılan bir olgu. Aynı zamanda daha fazla yiyecek elde etme yolları giderek yaygınlaşıyor ve muhtemelen çeki hayvanı olarak ineğin yerini at alıyordu. Bu nedenle Bakewell kemik yapısı ve gücü diğer temel özelliklere göre daha az önemli olan cinsler yetiştirme işine girişti. Bu iş için kullanacağı damızlıkları büyük bir dikkatle seçti, çok dikkatli çiftleştirmeler gerçekleştirdi ve sonuçta büyük ölçüde geliştirilmiş büyük ve küçük baş hayvanlar üretmeye muvaffak oldu. Yöntemlerini gizli tuttu ve öyle yüksek fiyatlar talep etti ki, alay erbabı «onun hayvanları satın almak için çok pahalı, yemek için ise çok şişmandır» dedi. Fakat onun ve başkalarının çalışmaları hayvancılıkta devrim yarattı, bu devrim sonucunda Shorthorn, Hereford ve Devon sığırı, Berkshire domuzu ve Leicester koyunu gibi ünlü cinsler dünyaya kazandırıldı.

«Yeni hayvancılık» başlangıçta çok yavaş yayıldı. Townshend'in çihtçileri tohum yatakları açmak veya şalgam çapalamak için, zaman, emek ve sermaye harcamaya pek hevesli değillerdi. Asıl hevesliler toprak baronları arasından çıktı, siyasetle ilgilenen büyük malikâne sahip-

lerinin tarımsal iyileştirmeye gösterdikleri kayıtsızlık yerini 1750'lere gelindiğinde bir moda ve neredeyse çılgınlık haline gelen bir ilgiye bıraktı. walpole'nin günün devlet işlerine bakmadan önce kâhyasının hazırladığı raporları okuduğu söylenir. Kraliyet de modaya uydu; III. George, Windsor malikânesinin bir bölümünü çiftlik haline getirmişti; ayağında çizmelerle çiftliğini dolaşmaktan ve kendisine «çiftçi kral» diye hitap edilmesinden haz duyardı. Townshend'i örnek alan Holkham'lı Coke (1752 - 1842), kum tepeleri, çalılıklar ve tavşanlıkları en son gelişmeleri uygulayarak model bir çiftlik haline getirdi —çok para harcayarak, kiracıları ödüllerle, güzel binalarla ve uzun kontratlarla ödüllendirerek— ve her yıl yapılan koyun kırpma işlemlerini ev partisi, kısa süreli bir yaz okulu ve tarımsal gösterinin bir karışımı haline dönüştürdü. Bedford Dükü Coke'u taklit etti, ama onun partileri çok daha büyüktü. İskoçya'da toprak baronları Polonya yulafı ve Sibirya arpasını denediler ve —önceleri tatlı niyetine yedikleri— şalgam yetiştirdiler.

Tarımsal geliştirmeye olan ilgi toplumun çoğu katmanına hızla yayıldı. Burke, kabakları ve domuzları, Amerikan kolonilerinin yakınmaları ile aynı ciddiyetle tartıştı. 1770 civarlarında Arthur Young ülkeyi dolaşırken her tarafta girişimci çiftçilerle karşılaştı, bunlar arasında şalgam dilimleyicisi, kuyu kazma makinası, döğen makinası ve elektriğin bitkilerin büyümesini hızlandıracağına olan inancıyla ünlü olan birisi de vardı. Tarım dernekleri ödüller ve madalyalar dağıtıyor, yeni cihazları test ediyor, deneyler için toprak alıyor, yeni şeylerin muhasebesini yayınlıyor, tarımsal gösteriler düzenliyor ve dört bir yana anket formları gönderiyorlardı.

Yeni yöntemleri halka duyurmanın en büyük uzmanı Arthur Young (1741 - 1820) idi. Young, kısmen iş hakkında hiçbir şey bilmediği ve kısmen de bütün varlığını deneylerde harcadığı için, üç çiftlikte yaptığı girişimlerde başarı sağlayamayarak büyük hayal kırıklığına uğramıştı. Başarısızlıktan hemen sonra, tüm zamanların en ayrıntılı ve nüfuzlu tarım yazarlarından biri olma yolunda yazarlık kariyerine başladı. Bir dizi uzun gözleme turları yapma fikrine ulaştı —dırdırıyla aile yaşamını dayanılmaz hale getiren karısının bu plânı daha da çekici yapmadığı söylenemez doğrusu. İngiltere ve İrlanda'yı baştan başa dolaştı, Fransa'ya üç seyahat yaptı ve İtalya'ya kadar gitti. Her tur bir ile dört ciltlik birer kitabın konusunu oluşturdu. Güçlü bir dille ilerici toprak baronlarının ve çiftçilerin çalışmalarını tasvir etti ve övdü. Bataklıkları, ortak arazileri, açık toprakları, nadası, kü-

çük çiftliği, kısa kira sürelerini, tohumun yüzeye saçılmasını, ve çapalanmayan tarlayı birer cinayet olarak teşhir etti. Bıkıp usanmaksızın, kırların çok iyi geliştirilmiş ve donatılmış büyük çiftlikler halinde çevrilmesi ve uzun sürelerle gelişmiş çiftçilikten anlayan kiracılara kiralanması gerektiğini yineleyip durdu.

Şaşırtıcı bir çalışkanlığa sahipti. Üç yılda tam onaltı cilt yarattı. Seksenlerde, editörlüğünü yaptığı ve büyük kısmını yazdığı *Annales of Agriculture*'ı çıkarmaya başladı ki, bu dergi kırkbeş cilte ulaşacaktır. 1793'te Board of Agriculture'ın sekreterliğine getirildi; bu ona daha geniş seyahat, yazma ve yüksek ve önemli şahsiyetlerle ilişki kurma imkânı sağladı. Kitapları yabancı dillere çevrildi; Almanya, Fransa, İtalya ve Rusya'da ciddi, aydın dernekleri tarafından onura boğuldu; Washington ondan cihazlar üzerine tavsiyeler istedi, Lafayette bir çevre düzenleme bahçıvanı talep etti, Büyük Katerina eğitmesi için genç öğrenciler gönderdi ve Alexander bir dizi tarımsal gezi yapması için Rusya'ya davet etti. III. George Annales'ın son sayısını arabasından eksik etmezdi; Napolyon ise Elbe'de *Travels in France*'ını gecikmeli olarak okudu.

Gelişmenin Harekete Geçiricileri. Onsekizinci yüzyıla böylece, ilk yaratıcılarını çok gerilerde bırakan ölçüde, bir inanç, Young'un tek değişmez ilkem adını verdiği, «değişim ilkesi» damgasını vuruyordu. 1760'lara kadar değişim herhangi bir acil ihtiyaca tepki değildi, çünkü eski yöntemlerle karşılanamayacak büyüklükte bir talep baskısı yoktu. İngiltere kendi besin ihtiyacını karşılamakla kalmıyor, bir miktar tahıl bile ihraç ediyordu ve buğday onyedinci yüzyılda olduğundan daha ucuzdu. Daha iyi çiftçilik veya toprakları genişletmeye yönelik ilk girişimlerin uyarıcısı, yüksek fiyatlarda veya talebin baskısında aranmamalıdır. Asıl uyarıcı, üretim maliyetlerini düşürme olabilirdi; ve bu, hiç kuşkusuz, toprak baronlarının değersiz toprakları ürün ve rant veren topraklar haline getirme arzusunu yansıtıyordu ve aynı zamanda kısmen bilimsel zihniyette yüzyılı karekterize eden genel uyanışın bir parçasıydı. Deney, başarı ve daha fazla rant gelirinin hazzı yeterince tatminkâr bir ödüldü; zaten, daha sonra ihtiyaç ortaya çıktığında daha geniş ölçüde yararlanma imkânları keşfedildi.

Bu ihtiyaç 1760'dan sonra gündeme geldi. İngiltere ve Galler'in nüfusu 1700 ve 1760 arasında yaklaşık çeyrek kat artmıştı; sonraki 40 yılda üç çeyrek kat (2.000.000) daha arttı. Doğum oranında her-

hangi bir değişiklik olmadı, ölüm oranı ise 1730'larda düşmeye başladı. Ölüm oranındaki düşme 1780'lere kadar yavaş oldu. Johnson bir çocuğunu yitiren, Boswell'i «dört çocuktan üçünü büyütmek payına düşenden fazlasıdır. Mrs. Thrale [zengin bir biracının karısı] dört çocuğa sahip, ama doğurduğu onbir çocuktan yalnızca dördüne» diye teselli ediyordu. Fakat ölüm oranındaki düşüş, sağlık koşullarındaki iyileşme, daha iyi tıbbi bilgi ve uygulama, daha iyi beslenme, kentlerde alkol tüketimindeki azalma ve «onsekizinci yüzyılın karekteristiği olan kişisel temizliğe artan bir ilgi» (Shryock) gibi faktörlerin katkısıyla geri döndürülemez bir eğilimdi. Endüstriyel değişimler artan nüfusun büyük kısmını imalat ve ticaret kentlerine çektikçe, ekmek, süt, et ve yüne olan ihtiyaç da ona göre artıyordu. Ulaştırma imkânları hızla iyileştiriliyor, kentle kırı birbirine daha yakından bağlıyordu.

Talep böylece uyarılırken, hava koşullarının kötü olduğu bir dönem arzı baltaladı. 1765 ve 1792 arasında yalnızca iki kere gerçekten bol mahsül alınırken, ondört kez kötü mahsül alındı. Buğday ortalama fiyatı 1716'dan 1765'e kadar çeyrek başına (sekiz bushel) 35/— iken, izleyen üç onyılda sırasıyla 51/—, 43/— ve 47/— oldu. İthal edilen buğday kadar buğday ihraç edildi ve 1792'den sonra ihracat, bir daha başlamamak üzere, sona erdi. İngiltere artık kendi yiyeceğini temin etmeye zorlanıyordu. Durumun vahâmeti Fransa ile savaş başladığında (1793) apaçık ortaya çıktı. Yirmi yıldan daha uzun bir süre için kıtadan tahıl ithali şüpheliydi, Amerikan çiftlikleri çok uzaktı ve yükü anavatanın taşıması gerekiyordu. Doğa yine acımasız davrandı: 1793 ve 1814 arasında, yedi tanesi felâket derecesinde kötü olan, ondört kötü hasat mevsimi yaşandı. Her karış toprak kullanıma sokulmalı, bütün kemerler sıkılmalıydı. Tahıl veya patatesten nişasta, saç pudrası ve alkol yapılmasını ve taze ekmek satışını yasaklayan sayısız acil önlem alındı. Kâğıt paranın savaş boyunca değer kaybetmesi ve kötü mahsüller, buğday fiyatının savaş öncesi onyıldaki çeyrek başına 47, 1805 - 1814 arasında 93/—'e yükselmesine yol açtı; fakat, en kötü yılda 126/6'ya yükselmiştir ki, çok az sayıda işçinin haftada 5 $ kazandığı bir zamanda bunun 4 $/bushellik bir fiyata karşılık geldiği düşünülürse, ne denli yüksek olduğu anlaşılabilir.

Yükselen fiyatlar etkilerini böylece 1760'lardan itibaren hissettirmeye başladılar ve savaş yılları boyunca iyice güçlendiler. Rantlar ükseltildi, toprağın fiyatı arttı ve kötü topraklar da kârlı olarak işlenmeye başladı. 1796 yılının bir pazar sabahında cemaatine göz gezdiren bir köy papazının dikkatini siyah bir peçe takmış bir çiftçi ka-

rısı çeker ve «Karıları bu stilde giyinebildiklerine göre, çiftçilerin hali vakti yerinde olmalı» yorumunu yapar. William Cobbet'e göre, savaşın getirdiği refah, çiftçiyi, evini «piyanolar, divanlar, ve her türlü ahmakça şeyler ile dolduran, tilki avında kullandığı bir atı olan, akşam yemeklerinde masasında şarap içilen, karısının çeşitli kozmetikler kullanmasından veya oğlunun genç centilmen ve lordların giyim ve davranışlarını taklit etmesinden güceniklik göstermeyen menfur bir *nouveau riche* (yeni zengin) haline getirmişti. Cobbet kendisini renkli abartmalara kaptırmış bir gazeteciydi; fakat çizdiği bu resim muhtemelen gerçeğe büyük ölçüde uygundur.

Çevirme: Son Safha. Artan talep, savaş zamanı ihtiyaçları ve yeni hayvancılık açık toprakları ve ortak meraları hâlâ mevcut oldukları bölgelerden silip süpürme çalışmalarını birlikte hızlandırdılar. Çevirmelerin büyük —belki de en büyük— bölümü, hak ve çıkar sahipleri arasında varılan anlaşmalar sonucunda gerçekleştirildi. Bazı toprak baronları, özgür çiftçilerin kendi topraklarıyla karışık halde olan çiftliklerini veya uzun süreli kiracılarının haklarını satın alarak çevirme yoluna gittiler; bu uygulama onsekizinci yüzyıl başlarında bazı büyük malikânelerde neredeyse «bir kampanya büyüklüğüne» (Habakkuk) erişti. Anlaşma sağlamanın mümkün olmadığı veya engelleri aşmanın maliyetinin çok yüksek olduğu hallerde, toprak baronları yardım için büyük ölçüde parlamentoya başvurdular. Parlamento kısmen ileri çiftçilik meraklılarıyla dolu bir toprak baronları ve tüccar kulübüydü. Bir mahallin «malikâne, hak, çıkar ve mülk» sahiplerinin değer olarak önemli bir çoğunluğu tarafından imzalanmış ve belirli bir toprağın çevrilmesi için yasal izin talebinde bulunan bir dilekçe parlamentoya sunulduğunda, istenilen çevirme yasası (act) genellikle, ama her zaman değil, çıkartılıyordu.

Bu yasanın atadığı bir komisyon tüm hak iddialarını inceliyor, kiliseye ne kadar —genellikle yedide bir— toprak ayrılacağına karar veriyor, hayır işlerine ayrılacak toprağı belirliyor, yolları düzenliyor ve daha sonra da geriye kalan toprağı «komisyon üyelerinin tam tazmin ve tatmin edici olduğuna takdir ve hükmettikleri» miktarlarda yeniden dağıtıyordu. Yasa yalnızca «uygunsuz bir konumda» ve «mevcut haliyle yeterince geliştirilemeyecek halde» olduğu söylenen ekilebilir toprak şeritlerine yönelik olabildiği gibi, yalnızca ortak mera ve boş arazilere de uygulanabilir ve «sözü geçen ortak topraklar (ki, deneyler sonunda bunların koyunlar için kötü bir otlak olduğu görülmüştü) bölünmelidir» hükmünü verirdi. Veya herşeyi kapsayıp

açık toprakları, ortak arazileri, otlakları ve boş toprakları ilga eder ve hak sahiplerinin çeşitli haklarını bir toprak parçası ile değiştirirdi.

1700 ve 1760 yılları arasında parlamentodan geçen çevirme yasalarının sayısı yılda ortalama dörttü; 1760 ve 1792 arasında ise ortalama kırkın üzerindeydi. Bu sayı savaş esnasında seksene yükseldi; fakat 1815'ten sonra çevirme hareketleri, kısmen kırsal depresyon nedeniyle ama esas olarak çevrilecek toprak kalmadığından, hızını kaybetti. 1845'e kadar çevirme işlemi hemen hemen tamamlandı; 1.000.000 akrdan fazla araziyi —ülkenin beşte biri— etkileyen yaklaşık 4.000 yasa çıkarılmıştı. Anlaşma sonucunda çevrilen arazi diğerlerinden çok daha, belki de iki misli, büyüktü. 1845'ten sonra parçalarla uğraşıldı. 1900'lere gelindiğinde açık arazi tam bir merak konusuydu, toprak muhtasar çiftlik ve tarlalara bölünmüştü ve geriye kalan 2.000.000 akrlık ortak veya boş toprak, iki dünya savaşı bir kısmının kullanılmasını gerektirene kadar, değersiz olarak addediliyordu.

Sınırlı bir araştırma sonucunda, çevirme tarihinin bu son bölümünün iktisadi ve sosyal sonuçları yavaş yavaş açığa çıkıyor. İlk sonuç, oldukça büyük miktarda bir vahşi ve bakımsız toprağın daha iyi kullanıma sokulmasıdır. Eski ortak veya boş toprakların her karışı artık bu toprakları tasarruf edenler veya toprak baronu tarafından istenildiği gibi işleme tabi tutulabilirdi ve bu işlem genellikle toprağın verimliliğini artırmaya yönelik ciddi uğraşlarla başlıyordu. Savaş esnasında bu uğraşlar çok ileri götürüldü; savaş sonrasında fiyatlar normale inince, işlenen toprakların çoğu kâr getirmez oldu. Açık arazinin çevrilmesini her zaman daha iyi çiftçilik takip etmedi; bununla birlikte, çevirme çoğu zaman ileri yöntem ve islah edilmiş mahsül için bir başlangıç oluyordu. Ulusun tamamı çevirmenin mümkün kıldığı verimlilik artışından kazançlı çıktı.

İkinci sonuç, orta ve büyük kiracı çiftliklerin sayısında ortaya çıkan artıktı. Bu tür çiftlikler daha çevirme öncesinde bile arazinin büyük bir bölümünü işgal ediyor ve sayıları artıyordu. Başarılı çiftçiler işletmelerini büyütüyorlardı; toprak baronları ise «200 veya daha fazla akrlık toprak işleyen, kirasını düzenli olarak ödeyen ve işletmenin bakımını yapan büyük çiftçiler tarafından kiralanan» (Habakkuk) malikâneyi ideal olarak görüyorlardı. Bu arada, küçük çiftçilerin, kıta köylülerinin İngiltere'deki karşılıkları, ellerinde toprak miktarı ve kendi toprağına sahip olan veya uzun süreli güvenli an-

laşmalarla toprak kiralayan veya belge sahibi (copyholders) kiracı çiftçilerin oranı giderek azalıyordu. Çevrilmemiş altmış yörede incelemeler yapan Profesör Lavrosky'nin bulgularına göre, toprağın dörtte birinden daha azına toprağı bizzat işleyenler *sahipti*; bunların yüzde 10'u toprağın yüzde 75'ini *tasarruf ediyordu;* köylülerin geriye kalan yüzde 90'ı ise birkaç akrlık parçalar halinde toprağın yalnızca yüzde 25'ini ellerinde tutuyorlardı veya hiç toprakları yoktu.

Çevirme hareketleri büyük çiftlik birimlerinin yayılmasını hızlandırdı. Çevirme yetkisini veren yasa, belge sahibi ve özgür köylülerin tasarruf ettikleri eski topraklarının büyüklüğüyle orantılı olarak toprak almalarını sağlıyor, fakat diğer bütün kira sözleşmelerini geçersiz kılmayı yalnızca kiracıya ödenecek tazminata bağlıyordu. Böylece, «yoksulluk ve cehaletin küçük çiftliğin daimi sakinleri» olduğuna inanan bir toprak baronu, eline geçen toprağı büyük birimlere ayırarak mevcut en iyi çiftçilere kiralama olanağına sahip oluyordu. Bu paylaştırma sonucunda, eskiden birkaç akrlık toprak işleyen küçük çiftçiler büyük olasılıkla eli boş kalıyordu.

Aynı şey emekçiler için de geçerliydi. Emekçi eskiden, yetersiz ücretini sahip olduğu birkaç hayvanı ortak arazide otlatarak ve muhtemelen açık topraklarda küçük bir bahçeyi ekip biçerek destekleme olanağına sahipti. Bazen otlatma «hakkı» komisyon tarafından geçersiz bulunuyor, bir gasp veya tecavüz olarak görülüyordu. Bu hak geçerli görülse bile, yerine önerilen toprak parçası ortak ve boş arazinin ona sağladığı imkânı veremeyecek kadar küçük olabiliyor ve bu durumda emekçi toprak yerine bir miktar para almaya razı oluyordu. Genelde, ücretli emekçilerin toprağa erişme imkânları ortadan kalktı ve tümüyle ücretlerine bağımlı hale geldiler. Arthur Young, çevirmenin en ateşli yandaşı, sonraları «yirmi çevirmeden ondokuzunda yoksullar zarar gördü, bazılarında ise tümüyle yıkıma uğradılar» diye itiraf edecektir. Yakın zamanlarda yapılan araştırmalar Young'ın mübalağa etmediğini gösteriyor: «çevirme hareketleri her yönden yoksulları topraktan kopmaya zorladı» (Johnson); ortak arazi ve meraların kaybının yol açtığı maddi zarar çok büyüktü, fakat «moral tahribat bundan da büyüktü» (Ernle).

Toprak baronları, özgür çiftçiler (freeholders), belgeliler (copyholders) ve toprak baronlarının kayırdığı kiracılar çevirmeden kazançlı çıktılar, fakat bu kazancın bedelini de ödediler. Parlamento memurlarına, avukatlara, komisyon üyelerine, gözetmenlere ve eks-

perlere ödenmesi gereken harçlar ve harcamalar vardı. Eğer çiftçi toprağında yaşayacaksa, yolların ve çitlerin yapılması ve yeni çiftlik evleri ve ambarların inşa edilmesi gerekiyordu. Kendi toprağına sahip olan çiftçiler, genellikle borçlanma yoluyla, kendi maliyetlerini üstlenmek zorunda kalırken, kiracı çiftçiler de toprak baronunu yaptığı harcamalar için yüksek rantlar ödeyerek tazmin etmek zorunda kalıyorlardı. Böylece, kısmen çevirmeler kısmen de yeni hayvancılığın yüksek donanım ve işletme maliyetleri nedeniyle, tarımda sermaye yoğunluğu giderek arttı.

Fiyatların 1760'dan sonra yükselmesi bu malî yüklerin taşınmasını oldukça kolaylaştırdı; 1793'ten sonra ise çiftçilik savaşın yüksek maliyet ve fiyatlarına kendini uyarladı. Tarım daha kötü topraklara doğru genişletildi, toprak fiyatları yükseldi, yüksek kira bedelli uzun sözleşmeler kolaylıkla yapılır oldu ve kiracı çiftçiler işlettikleri toprakları satın aldıkça kendi toprağını işletenlerin sayısı giderek arttı. çiftçilerin piyano, karılarının da peçeli giysiler satın aldıkları doğrudur, fakat Holkham'lı Coke, savaşın da katkısıyla, enerji ve yatırımlarıyla malikânesinin 1776'da 2.000 £ olan yıllık rant gelirini 1816'da 20.000 £'ne çıkarttığını düşünerek teselli bulabilirdi.

1815'ten Sonra Tarımsal Gelişme. 1815'te savaş sona erince güzel günlerin sonu geldi; barış fiyatlarda bir düşme getirdi ama maliyetlerde bununla karşılaştırılabilecek ölçüde bir düşme olmadı. Bir bushel buğdayın fiyatı 1812 kıtlık yılında ulaştığı 15/10 (3.90$)'lık zirve değerinden, 1815'te 8/2 (1.96$)'a düştü; savaşı izleyen ilk onyılda ise 8/9 (2.10$)'lık bir ortalamada seyretti. Topraklı çıkar çevreleri, yurt içi buğday fiyatı (bir bushel) 10/— (2.50$)'ın altına düştüğü takdirde buğday ithalini yasaklayan 1815 Tahıl Yasası sayesinde ithalata karşı korunma sağladılar; fakat bunun çiftçilere getirdiği ferahlamaya rağmen, fiyat düşüşü devam etti. Savaş esnasında hepsi de yükselmiş olan ücretler, rantlar, faiz oranları, ulusal ve yerel vergiler kolaylıkla düşürülemezdi. Depresyondan en fazla buğday üzerine yoğunlaşmış olan çiftçiler etkilendiler; kötü topraklar yine eski hallerine terkedildi, rehinler haczedildi, toprak baronları kiracılarını muhafaza edebilmek için kiraları düşürmeye mecbur kaldılar ve onbeş yıl içinde ikiyüz banka iflas etti.

Bununla birlikte, felâket genel ve engellenemez değildi. Yüzyılın ortalarına kadar besin maddesi ithalatı oldukça azdı ve İngiliz çiftçisi, tüketici sayısı 1801'deki 14.000.000'dan (Birleşik Krallık) 1821'de

21.000.000'a ve 1841'de 27.000.000'a çıkan bir pazarın hemen hemen tek hakimiydi. Çiftçiler, ekime hazır hale gelebilmeleri için «beş veya altı kez sürülme, beş veya altı kez de ızgaralanma ve sürgülenme gerektiren» (Fussel) ağır balçık toprakları çevirme ve ekmeye daha az zaman ayırarak, bir kez sürüldüğünde ekime hazır hale gelen hafif topraklara döndüler. Fabrikalar demircilerden çok daha iyi araçlar üretmeye başladılar. Tohum makinası etkenliği artırıldıkça, giderek daha yaygın olarak kullanılmaya başladı —Tull'un onu göklere çıkaran yazılarından yüzyıl sonra. Bir İskoçyalı toprağın fazla suyunu akıtmak için yeni bir yöntem buldu, bir başkası ise drenaj borularının maliyetini çok düşüren bir makine icat etti (1844). Bazı çiftçiler pullukları çekmek için buharlı makinalar kullandılar; buharlı biçme makinaları biçme için gerekli olan insan gücü miktarını azalttı. Biçer - döğerler üzerine denemeler hiç durmaksızın sürdürülüyordu, fakat başarılı bir makina, Amerika'da geliştirilip 1851'deki Büyük Sergi'de sergilenmek üzere İngiltere'ye geri dönene kadar pek dikkat çekmedi.

1840'lara gelindiğinde, savaş ekonomisinden barış koşullarına intibak, zaman zaman acılı olsa da, tamamlanmıştı ve onsekizinci yüzyılda başlatılan iyileştirmeler tarımsal uygulamalarla tamamen bütünleşmişti. Bu noktada, çiftliğin geliştirilmesine yeni bir yaklaşım kimyacılar tarafından açığa çıkarıldı. Onsekizinci yüzyılda bile insanlar «bitkilerin gıdası nedir?» sorusunu soruyorlardı, fakat yanıtları birer tahminden öteye gitmiyordu. 1800'lere gelindiğinde, bazı kişiler bilmeceyi kimyanın çözebileceğinden kuşkulanmaya başlamışlardı. 1802'de Humphry Davy adlı Londralı genç bir bilim adamı, kimya ve bitki fizyolojisi arasındaki bağlantı üzerine bir kurs verdi (daha sonra bunları yayınladı). İzleyen dört onyıl boyunca İsveç, İsviçre, Almanya ve Fransa'da, tarla ve laboratuvarlarda çeşitli deneyler gerçekleştirildi. Boussingault'un Fransa'daki alan çalışması ona «modern tarım biliminin kurucusu» ünvanını kazandırırken, Almanya'da Justus von Liebig, 1840 yılında laboratuvar araştırmalarının sonuçlarını *Organic Chemistry in Its Applications to Agriculture and Physiology* başlıklı bir kitapta yayınladığında, ampirik kurallardan bilimsel ilkelere ilerlemede bir dönüm noktası yaratıyordu. Liebig'in tezine göre bitkiler belirli bazı kimyasal maddeler içerirdi; havadan aldıkları karbon ve azot; topraktan aldıkları fosfor ve potas gibi mineraller. Toprak rastgele bir kir - çamur değil, kimyasal bir karmaşaydı. Temel bitki besleyicilerinden daha başlangıçta yoksun olabildiği gibi,

sonradan bitkiler tarafından da bunlardan yoksun bırakılabilirdi. Uygun tür ve miktarda gübre kullanılarak bu eksiklikler giderilebliir ve toprağın fakirleşmesi engellenebilirdi.

Liebig'in görüşlerinden bazıları başkaları tarafından yanlış bulundu ve düzeltildi. Boussingault bitkilerin havadan yeteri kadar azot alamadıklarını, bu nedenle topraktan da bir miktar azot almaları gerektiğini gösterdi. Bir hayranı, Lawes (genç bir İngiliz toprak baronu) ile bir öğrencisi, Gilbert, 1843 yılında Rothamsted'daki ünlü deney çiftliğini kurdular ve birçok noktada yalnızca Liebig'in ulaştığı sonuçları ilerletmekle yetinmeyip, günümüzde de hâlâ sürdürülen araştırmalarla bilgi alanını büyük ölçüde genişleten incelemelere başladılar. Seksenli yıllarda, bakterioloğlar toprağın yalnızca bir kimyasal madde deposu olmayıp, faaliyetleri bitkilerin büyümesini etkileyen bakterilerin de bir meskeni olduğunu ortaya çıkardılar. Fakat daha önceki kimyasal buluşların kendileri, hayvansal ve kimyasal gübrelerin akıllıca kullanılmasını başlatacak kadar önemliydi. Kimyasal gübre arayışı hemen her yere, hatta kemik bulma umuduyla savaş alanlarına kadar uzandı. Kemik unu, Şili'den gelen nitratlara, Peru'dan gelen guano, Alman madenlerinden gelen potas, Kuzey Afrika ülkelerinden gelen veya fosforlu demir cevherinden elde edilen fosfor gibi kimyasal gübreler, hayvan gübresine takviye olarak Avrupa topraklarına uygulandı. Bunların kullanılması nadas ihtiyacını ortadan kaldırdığı gibi otlak ve tarlaların verimliliğini de yükseltti.

Drenaj boruları, makinalar ve gübrelerle teçhiz edilmiş İngiliz tarımı, 1840'dan sonra gümüş çağını, daha sonra da altın çağını yaşamaya başladı. İyi yol ve kanallar 1830'dan sonra demiryolu ile takviye edildi; endüstri bölgeleri giderek kalabalıklaştı ve yabancı ülkelerden besin maddesi ithalatı, giderek artmasına rağmen, hâlâ küçüktü. Islah edilerek daha az yasaklayıcı hale getirilmiş olan Tahıl Yasaları 1846'da lağvedildi ve tahıl üzerindeki gümrük tümüyle kaldırıldı. Yiyecek tüketicileri üreticilere karşı yengi kazandılar; imalatçılar ve tüccar İrlanda'daki patates kıtlığının da yardımıyla, toprak baronlarını yenik düşürdü. Toprak baronları koruma ortadan kalktığında hızla yıkıma uğrayacaklarını tahmin ediyorlardı, fakat yabancı rekabet 1870'lere kadar pek şiddetli olmadı ve İngiliz tarımı bütün tarihindeki en iyi iki onyılına girdi. Islahatlar zirveye çıktı ve ulaşılan sonuç yabancılar tarafından mükemmelliğin modeli olarak kabul edildi. Buğday fiyatları çok iyiydi, yün fiyatları yirmibeş yılda iki katına çıkmıştı ve kentsel et ve süt ürünleri talebi harikaydı. Re-

fah hem toprak baronunu hem de kiracı çiftçilerini sarıp sarmaladı; hattâ ücretli emekçileri bile genel refah durumundan daha iyi bir pay almak için harekete geçirdi.

Toprak Sistemi. Bu serpilip gelişme çeyrek yüzyılda, toprak sistemi de büyük toprak baronu, kiracı çiftçi ve topraksız emekçinin bir üçlüsü olarak gelişiminin zirvesine çıktı. 1873'te İngiltere ve Galler'in yarıdan fazlasına, 1.000 akrlık ve daha büyük ve ortalama 7.300 akrlık malikâneler halinde, 2.250 kişi sahipti. Siyasi güç, sosyal prestij ve yüksek kiralar, endüstriyel ve ticari sınıfların büyümesi siyasi gücünü azaltmasına rağmen, toprağı orta çağ ve Tudor zamanındaki kadar arzu edilir bir yatırım haline getirdi. Arthur Young bir dükün kilerciliğini yapan bir toprak baronundan çiftlik kiralar; komşu malikâneyi bir süre önce bir konyak tüccarı satın almıştır; Young «bazı yağcılar tarafından sağlam temeller üzerine inşa edilen» kır evi olarak dikilmiş pagoda ve mabetlerden istihza ile söz eder. Ondokuzuncu yüzyıl tüccarı, bankeri ve imalatçısı geniş topraklar ele geçirmekte ataları kadar haristi.

Bir malikâne bir kez ele geçirildikten sonra, aile şerefi bunun mümkün olduğunca genişletilmesini emreder ve bölünmesini veya satılmasını bağışlanmaz bir günah olarak görürdü. Toprağın bölünmesini engelleyen şey *primogeniture* —toprağın tamamının büyük oğula miras olarak geçmesi— uygulamasıydı. Mirası alan en büyük oğul bu mirasın tamamını veya bir kısmını satmasını engellemek için rüştüne kavuştuktan sonra kendisine kalan mirası olduğu gibi «bağışlamaya», yani kendisinden sonraki ve genellikle henüz doğmamış olan ilk kuşağa devretmeye mecbur ediliyordu. Babası öldüğünde toprağın tasarruf hakkı ona geçiyordu, fakat yalnızca ömür boyu kiracı olarak. Gelirini o alıyordu, fakat malikânenin mülkiyeti en büyük oğluna aitti ki, en büyük oğlu da sırası geldiğinde bunu kendi varisine devredecekti. Bağış ve *primogeniture* kurumları, çok büyük bir felâket ömür boyu kiracı ile varisini toprağın bir kısmını elden çıkarma konusunda anlaşmaya zorlamadığı sürece, toprağın kuşaktan kuşağa bölünmeden geçmesini sağladı. Fakat kötü dönemlerde bu katı uygulama bir dezavantaj haline geliyordu, çünkü toprak baronu kâr getirmeyen bir mülkiyet biçimine bağlanmak zorunda kalıyordu. Bu tür kötü dönemlerin sayısı hiç de az değildi.

Malikâne, çapı çok daha büyük olan *domain*'in nesebi olan «ev çiftliği» dışında, sahibi tarafından işletilmiyor, çiftçilere kiralanıyordu. 1910'da kiracılar tüm çiftliklerin sekizde yedisini işletiyorlardı;

işlediği toprağın sahibi olanların sayısı kıt'a Avrupası ve Kuzey Amerika'dakine göre çok azdı ve son iki yüzyılda muhtemelen sürekli bir düşüş gösteriyordu. Toprak baronu - kiracı ilişkileri iki tarafın duygu ve düşüncelerine, yerel geleneklere, mukavelenin koşullarına, mahkeme içtihatlarına ve geleneklere dayanan yasaların (common law) kurallarına, yargı organlarının çıkardığı yasaların koyduğu kurallara ve kırsal refahtaki değişmelere bağlı olarak mükemmel uyumdan düşmanlığa kadar uzanan bir aralıkta değişebiliyordu.

Sözkonusu ilişkide üç noktanın özel önemi vardı: Mukavele süresi, rantın miktarı ve iyileştirmeler için gerekli sermayenin hangi kaynaktan sağlanacağı. Çevirmeyi izleyen ilk yıllarda, özellikle toprağın büyük ölçüde ıslah edilmesinin gerektiği durumlarda, mukavele süreleri genellikle çok uzundu; fakat, bunu takip eden mukavelelerin süresi mümkün olduğunca kısa —genellikle bir yıl,— tutuldu. Kira mukavelesi, ödenmesi gereken rant miktarını belirtiyordu —mahsulün belirli bir oranı değil, sabit bir tutar olarak—. Aynı şekilde, toprağın kullanım amacı da saptanıyor ve çiftçi verimliliği idame ettirme, çiftliğin değer yitirmesini veya tahrip olmasını önleme gibi yükümlülüklerin altına giriyordu. Bazı hallerde, toprağın iyileştirilmesine ait bazı işleri toprak baronunun yapması ve eğer çiftçi bu işler için kendi zaman ve parasını harcamışsa, mukavelenin bitiminde bu harcamaları toprak baronunun çiftçiye ödemesi öngörülebiliyordu; fakat bu tür anlaşmalara yalnızca çok ileri görüşlü toprak baronları yanaşıyorlardı ve genel bir uygulama olmaktan çok uzaktı. Bu nedenlerle çiftçi yıl sonunda kendisini tahliye edilmiş, rantı yükseltilmiş ve ödenmesi gereken iyileştirme giderlerinin karşılığını alamamış olarak bulabiliyordu.

Bu riskler malikânelerin en iyilerinde oldukça azdı; bu riskleri bertaraf etmeye yönelik bir dizi yasanın ilki 1875'te çıkarıldı. İlk olarak, çiftçiye yaptığı iyileştirme harcamaları için tazmin edilmesi hakkı tanındı; bunu mukavelenin bitiminde «yeterince iyi sebepler olmadıkça» tahliye edilememesi (veya tazminat ödenerek tahliye edilmesi), rantın yükseltilmesine karşı önlemler alınması ve toprağı istediği gibi ekme ve ürünü istediği gibi satma özgürlüğü izledi; fakat toprak baronu da toprağının verimliliğine yapılacak her tür zarar için çiftçiden tazminat talep edebilecekti. Böylece devlet endüstri alanına olduğu gibi kırsal alana da adımlarını attı; ileri görüşlü toprak baronlarının gönüllü olarak sağladıkları koşulları geri kafalı toprak baronlarına zorla kabul ettirdi; kiracı çiftçiyi ancak toprağın sahibi ol-

makla gelebileceği bir konuma getirdi, ama bu arada toprak baronunun çıkarlarını da güvence altına aldı ve toprağın «soyulup soğana çevrilmesine» karşı etkili önlemler getirdi. Bu koşullar altında, pek çok aile, yıllık mukaveleler temelinde, onyıllar ve hattâ kuşaklar boyu aynı çiftlikte kiracılık yaptılar. Ortalama elde tutma süresi onbeş yıl civarında idi ki, bu süre Kuzey Amerika'nın mülk sahibi çiftçileri için geçerli olan süreden daha büyüktü.

1851'den 1871'e kadar 250.000 civarında çiftçi ve yaklaşık olarak bir milyon kadar ücretli emekçi vardı; oran bire dörttü. Çiftçilerin yüzde kırkından fazlası aile çiftlikleri işlettiklerine ve diğerlerinin çoğu da bir veya iki işçi çalıştırdığına göre, en büyük çiftliklerde bir düzine veya daha fazla kadın ve erkek istihdam edilebilirdi. Bu son durumsa çiftçi «kirli çizmeli» değil, yönetim, işletme ve pazarlama ile ilgilenen «temiz çizmeli» bir girişimciydi; kırsal üst orta sınıfa mensuptu, karısı yalnızca hafif ve hoş ev ve çiftlik işleri yapardı; kilisenin ve Muhafazakâr Parti'nin temel direğiydi.

Kırsal üçlünün üçüncü kişisi emekçiydi. Ortak arazinin ortadan kaybolması onu yalnızca ücretine bağlı hale getirirken, eğirme ve benzeri ev zanaatlarının fabrikalarda yapılmaya başlaması da karısını parasal kazançlardan yoksun bırakabiliyordu. Endüstriyel bölgelere yakınlığın işçilerin kente gitmesini engellemek için, çiftçiyi, daha iyi bir ücretler vermeye mecbur ettiği durumlar dışında, ücretler çok düşüktü. Çalışma saatleri uzundu; evinin resim gibi görünümü olabilirdi, ama berbattı. Dikkate değer bir azme ve yeteneğe sahip olan bazıları küçük çiftçilik yolunda ilerlemekle birlikte, daha yüksek emeller besleyen emekçiler kente veya başka ülkelere göç ettiler. Çok seyrek aralıklarla işsizlik, ücretleri düşürmeye yönelik bir tehdit, yeni bir makinaya duyulan hoşnutsuzluk, veya onları cezbeden bir sendikacının çağrısı emekçileri biçer - döğerleri ezmek, saman yığınlarını yakmak veya bir sendika çatısı altında toplanmak için bir arayag etirdi; fakat enerji, eğitim veya sınıf bilinci yokluğu, kır emekçilerini durumlarını korumak veya daha ileriye götürmekten alıkoyuyordu. Britanya tarımı şâşâlı günlerinde «üretime katılan bütün tarafları yeterince ödüllendirmeye yetecek kadar gelir sağlamıştır. Emekçi sınıfların durumunun daha da kötüye gitmesinin nedeni, yeterince gelir yaratılamaması değil, yaratılan gelirin adaletsiz dağıtımıdır» (Orwin).

Tarımsal Depresyon. Güzel günler ve altın çağ ansızın sona erdi ve 1875 - 1896 dönemi genelde batı Avrupa çiftçileri ve özellikle de İn-

giliz çiftçileri için karanlık bir dönem oldu. California ve Avustralya'da altın bulunmasından (1850 civarında) çok sonra ve hızla yükselmiş olan fiyat düzeyi 1873'lere kadar yüksek seyretti. Daha sonra uzun, şiddetli ve yirmi yıldan fazla süren bir inişe geçti. Fiyat düzeyinin tam düşmeye başladığı sıralarda İngiliz tarımı yaşadığı bir çok kötü hasat mevsimi tarafından sarsılmıştı —yağmur ve çamurun, çürüyen mahsül ve ölen hayvanların, veya kuraklık ve çatlamış toprağın yol açtığı bir trajedi. 1874 ve 1882 arasında yalnızca iki iyi hasat yaşandı; en kara yıldaki mahsül (1879), en iyi yıldaki (1874) mahsülün yarısı kadardı.

Batı Avrupalılar iklimin kaprislerine alışkanlık kazanmışlar ve mahsulün azlığını yüksek fiyatlarla dengelemeyi öğrenmişlerdi. Fakat bu kez durum farklıydı. İngiltere'nin göçmen veya sermaye biçiminde gönderdiği ekmek, şimdi giderek yükselen bir yiyecek dalgası olarak geri dönüyordu. 1850'de İngiltere'nin tahıl ithalatının dörtte üçü Baltık ve Karadeniz limanlarından gelirken, yalnızca sekizde biri (5.000.000 bushel) Kuzey Amerika'dan geliyordu. 1870'e gelindiğinde ithalat, hemen hemen iki katına çıktı; ithalat ülkenin un ihtiyacının yaklaşık yarısını karşılıyor ve ithal tahılın neredeyse yarıya yakın bölümü (34.000.000 bushel) Amerika'dan temin ediliyordu. 1880'e gelindiğinde ithalat yine iyi katına çıktı; fakat bu arada Atlantik ötesi ithalat hemen hemen üç katına (92.000.000 bushel) çıkarak, toplam ithalatın dörtte üçünü karşılar olmuştu.

Bu rakamlar Amerikan İç Savaşı'nı izleyen hızlı yerleşim, üretim ve demiryolu genişlemesinin bir yansımasıydı. Bedelsiz ev ve toprak, çelik pulluk, bahar buğdayı, bağlayıcı (binder) ve yeni tip un değirmeni gibi faktörler çok geniş alanlara buğday ekiminin yaygınlaşmasını olanaklı kıldı. Elevatör, kitle yüklemeciliği, ürünlerin sınıflandırılması ve demiryolu ile göl taşımacılığı arasındaki kıyasıya rekabet Chicago'dan New York'a tahıl nakliyatının maliyetini 1870'deki 33 centten 1881'de 14 cente düşürdü. Tahıl okyanus kıyısına vardığında, eski yelkenli gemi ile yeni buharlı gemiyi navlun için birbiriyle savaşır halde buluyordu. 1874'te bir bushel buğdayı Atlantik ötesine nakletmenin maliyeti 20 centti; 1904'e gelindiğinde ise yalnızca 2 cent. Tahıl mübadelesi, telgraf ve okyanus kablosu dünyayı tek bir piyasa olarak biraraya getirdi ve Britanya veya Avrupa fiyat düzeylerinin yerini tek bir dünya fiyatı aldı. Fiyat, esas olarak Romanya ve Rusya'daki tahıl hasadının durumundan etkilenir görünüyordu; fakat bu ülkelerdeki ve Yeni Dünya'daki gelişmeler fiyatın düş-

mesine yol açtı. Buğdayın Kuzey Amerika limanlarındaki fiyatı 1871'de 1.47 dolardı; 1881 yılında 1.18 dolara, 1885'te ise 56 cente düştü.

Buğday, ilk ve en kötüsü olmakla birlikte, tek başbelası değildi. Domuz yağı, et konservesi, salamura biftek veya domuz eti daha 1850'den önce Amerikadan Avrupa'ya gönderiliyordu; canlı hayvan ihracı 1870'lerde başladı; fakat bu arada konserve ve süt ürünleri daha önemli hale geldi. Üstelik kırsal barışı bozan yalnızca Birleşik Devletler değildi. Doğu Kanada tarım ürünleri ihracatını hızla artırmaktaydı ve 1883'e gelindiğinde demiryolu Manitoba'yı pazara açmıştı; fakat, 1900 sonrasına kadar Kanada'dan Atlantik ötesine tahıl akışı çok fazla değildi. Avusturalya 1860'dan sonra yün ihracına tahıl ihracını da ekledi. Soğutma tesisatlı gemiler ilk kez seksenlerin başlarında görüldü; fakat domuz eti, koyun eti, yereyağı ve çeşitli meyvaların çok büyük miktarlarda güney yarımküreden ekvatoru aşarak yenilebilecek vaziyette kuzeybatı Avrupa'ya gönderilebilmesi için iki onyılın geçmesi gerekti. Daha yakınlarda ki iki ülke, Rusya ve Romanya, tahıl ihraçlarını 1870'den itibaren hızla artırdılar; Rusya'nın çavdar ihracı büyük ölçüde kıt'a pazarlarına giderken, Britanya'ya buğday ihracı belirli bir sürede, Birleşik Devletlerden sonra ikinci sıraya geçerek 40.000.000 bushele yükseldi.

Besin arzındaki bu devrim tüketiciyi memnun etti. Genel fiyat düzeyi 1973 ile 1896 arasında yüzde 40 düşerken, besin maddeleri bollaştı ve ucuzladı. Şiddetli arz ve fiyat dalgalanmaları artık geçmişte kalmıştı; çünkü mahsül Avrupa'da kötü olsa bile, Amerika'da iyi olabiliyordu. Ücret gelirlerinin daha küçük bir kısmı ekmeğe ayrıldı; diğer harcamalar için para serbest kaldı ve yaşam standardı yükseldi. «Aç kırklar» ve eski kıtlık korkusu unutuldu. İngiliz ev kadını çarşı sepetini her dolduruşunda hoşnut kaldı. İmalatçı da memnundu; çünkü ucuz hammadde fiyatları düşük tutmasına yardımcı oluyor, besin maddelerinin ucuz olması işçilerini daha yüksek ücret istemekten alıkoyuyor ve büyüyen ithalat mamul mal ihracı için talep yaratıyordu. Yatırımcı da mutluydu; çünkü Yeni Dünya'dan bu mal akımı, 1815'ten beri deniz ötesine akıttığı sermayenin faizini veya kâr payını giderek artan miktarlarda geri getiriyordu.

Çiftçi için ise bu mal akımı bir trajediydi. Tahıl üzerine yoğunlaşanlar ilk ve en kötü darbeyi yediler. İyi toprak kullanan ve etken çalışan bir Britanya çiftçisi bir bushel buğdayın fiyatı 6/ — (1.5 $)'in altına düşmedikçe durumu kurtarabilirdi; fakat kötü toprakta çalışan

yoksul bir çiftçinin daha yüksek bir fiyata ihtiyacı olacaktı. 1878'de fiyat 1.5 doların altına indi ve dört yıl boyunca 5/9 civarında dolaştıktan sonra hızlı bir inişe geçerek 1894'te bir gün 2/2 (53 cent)'e kadar düştü. Diğer besinlerin, et ve süt ürünleri gibi, fiyatları hem daha geç hem de daha az düştü, fakat 1893'e gelindiğinde düşüş oranı yüzde 20 ile 30'u buldu; yün fiyatı ise yarıya indi.

Kuzeybatı Avrupa'daki her ülke Rusya ve Yeni Dünya'dan gelen bu istilanın etkisini şu ya da bu ölçüde hissetti ve buna iki şekilden birinde tepki gösterdi. Fransa ve Almanya'da tarımsal sınıflar siyasi olarak gümrük tarifleri koydurmak suretiyle koruma sağlayacak kadar güçlüyken, Büyük Britanya'da ücretliler ve işverenler «besin vergileri»nin geri getirilmesine müsaade etmeyecek ölçüde güçlüydüler. Bu nedenle Britanya limanları bütün ülkelerin çiftçilerine açıktı. Çiftçilere ve toprak baronlarına belirli bazı tavizler verildi; yerel vergiler hafifletildi ve navlun bedelleri düşürüldü. Ancak bu ferahlama maliyetleri çok az düşürdü ve tarım uluslararası ticaretin yeni akıntıları arasında kendi başına yapabildiğinin en iyisini yapmaya, yüzmeye veya batmaya, terkedildi.

Akıntının en güçlü olduğu yerde —bugday-piyasasında— çoğu çiftçi battı. Bütün çiftlikler terkedildi; marjinal - altı topraklar çimen, otluk ve çalılığa dönüştüler; 1875 ve 1894 arasında ekilen arazi miktarı dörtte bir oranında, buğday ekilen arazi ise yarı yarıya azaldı. Toprak baronları mali şoku rant alacaklarını erteleyerek veya azaltarak, kiracı bulamadıkları için toprağı kendileri işleyerek veya sportif amaçlarla kullanarak massetmek zorunda kaldılar. Toprağın sermaye değeri (capital value of land) 2.000.000.000 £'den bu toplamın yarısına düştü. Toplam nüfusun 11.000.000 kişi arttığı bir dönem boyunca, çiftlik emekçilerinin sayısı 1.000.000'dan 600.000'in biraz üstüne kadar düştü.

Başarılı yüzücüler, deniz aşırı rekabete en az açık ürünler üreten veya bu ürünlere kayan çiftçilerdi. Britanya tarımı yönünü veya vurgusunu değiştirdi, iç pazarın en az savunulabilir kısımlarını terketti ve ülkenin tükettiği her beş bushel buğdayın dört busheli için ithalata dayanmasına razı oldu. 1907'de 20.000.000 akr büyüklüğünde bir yabancı toprağının Britanya tüketicileri için buğday yetiştirdiği ve bu büyüklükte bir alanın da et ihtiyacının yarısını ve süt ürünleri ihtiyacının çoğunu sağladığı tahmin ediliyor. Uluslararası ticarete giren buğday, mısır, arpa ve yulafın dörtte biri; et konservesi, domuz eti ve koyun etinin hemen hemen tamamı Britanya'ya gidiyordu. Avustralya, Yeni

Zelanda ve Kanada'nın tarımsal ihracatlarının çoğu, Danimarka tereyağının yüzde 95'i, Arjantin bifteğinin büyük bölümü ve İrlanda tereyağ ve et konservesinin çoğu da Britanya'ya gitti. Ülke, ihtiyaç duyduğu yiyecek maddelerinin yalnızca 170.000.000 £'lik kısmını kendisi üretirken, 200.000.000 £ değerindeki bölümünü ılıman bölgelerden ithal etti ve böylece «yalnızca haftasonu yiyeceğini kendisi üreten bir ülke» (Middleton) haline geldi.

Piyasanın bir bölümünü yabancılara teslim etmek zorunda kalan Britanya çiftçisi, rekabetin daha hafif olduğu piyasalarda, yani çabuk bozulan ve yüksek kaliteli malların üretiminde yoğunlaştı. Ekmeğin ucuz olması, tüketicilerin süt, et, tereyağı, meyva, yumurta ve sebzeye daha fazla para ayırmalarına imkân sağladı. Şeker fiyatı 1880 ile 1900 arasında yarı yarıyadan fazla düşerken, reçel tüketimi büyük ölçüde artarak meyveye ve reçelin diğer bileşenlerine talep yarattı. Doğu Anglia'nın yorgun buğday topraklarını, karma çiftçiliğe alışkın ve sığır yetiştiriciliğinde ırklarına özgü bir dehaya sahip olan ve çayırlarını Londra için süt ve tereyağı veya dünyanın her yeri için damızlık üretmek için büyük bir özenle islah eden İskoçyalılar aldılar. Yeni Dünya yiyeceğin yanısıra ucuz hayvan yemi de gönderdiği için, hayvan beslemenin maliyeti düşmüştü. Daha az işçi çalıştırılmak suretiyle emek maliyetleri azaltıldı ve büyük ölçüde veya tümüyle aile tarafından işlenen küçük çiftlikler giderek yaygınlaştı.

Yeniden intibakın acıları, fiyat eğrisi 1896'da yukarıya doğru döndüğünde ve yirmi yıldan daha az bir süre içinde yaklaşık üçte bir oranında yükseldiğinde, hafifledi. Birinci Dünya Savaşının hemen öncesinde kırlarda gökyüzü açılmaya başlamıştı; heyecansız ve sakin bir refah hüküm sürüyordu ve yalnızca tüketicilerin hayat pahalılığından yakınmaları tarafından taciz edilen yeni bir dengeye ulaşılmış görünüyordu. 120.000 mil karelik bir toprağın 45.000.000 insanı büyük olasılıkla besleyemeyeceği düşünüldüğünde, büyük miktarlarda yiyecek ithali kaçınılmaz ve hattâ Avrupa'nın en yüksek yaşam standardına ulaşmada yardımcı olduğu için, arzu edilir olarak kabul ediliyordu. 1913'te, elli iki haftanın kırk iki haftası için gerekli ekmeğin üretiminde kullanılan buğday ve unu gemiler dışardan getirdi; yine gemiler her erkek, kadın ve çocuk için 170 pound şeker, 65 pound et, 23 pound patetes, 20 pound tereyağ veya peynir, 7 pound çay ve yalnızca 10 ounce kahve teşıdılar.

Denizaşırı çiftçilere bu aşırı bağımlılığın sürekliliği iki koşula bağlıydı : Besinleri limanlara kadar taşıyabilecek *fiziki* bir güç; mal,

gemicilik ve benzeri hizmetler ihracına veya Britanyalıların denizaşırı yatırımlardan elde ettikleri gelire dayanan, ithalatın bedelini ödemeye yetecek bir *iktisadi* güç. İki dünya savaşı ve iki savaş arasındaki depresyon, her iki gücü de zayıflattı. Birinci savaş boyunca, ticari gemilerin donanma, bahriye ve askeri amaçlar için tahsis edilmesi mal akışını büyük ölçüde azalttı —buğday beşte bir, biftek ve şeker üçte bir, koyun eti ve tereyağı yarı yarıya, yumurta ve elma dörtte üç oranında. Çiftçiler daha fazla toprak ekmeye teşvik edildiler ve 1922'ye kadar taban fiyatlar garanti edildi; ücretlilere asgari ücret güvencesi getirildi; fakat fiyatların alıp başını gitmesi ve rantların yükselmesi, narh uygulanarak ve toprak baronlarının, Napolyon savaşları sırasında yaptıkları gibi, rantları dilediklerince artırmaları engellendi. Traktör ve diğer büyük araçlar, savaş esirleri, enterne edilen yabancılar ve kadın gönüllüler ekilen toprak miktarının yaklaşık iki milyon akr artırılmasına, buğday üretiminin on haftalık ihtiyacı karşılayacak düzeyden onaltı haftalık ihtiyacı karşılayacak düzeye çıkartılmasına ve genel olarak topraktan dörtte bir oranında daha fazla ürün kaldırılmasına yardımcı oldular. Kurt kapıdan kovuldu, ama yalnızca eşiğe kadar.

Savaş sona erdiğinde kurt ortadan kayboldu ve tamamen unutuldu. Bu kez Tahıl Yasaları falan yoktu ve taban fiyat garantisi de kaldırıldı. Denizaşırı yiyecek akışı tekrar başladı, fiyatlar düştü ve İngiliz çiftçisi, ulusal kilerin yalnızca özel bazı raflarını doldurmak üzere, savaş öncesindeki konumuna geri döndü. Şeker pancarı yetiştirimini teşvik amacıyla 1925 yılında sübvansiyon kondu; konservecilik yöntemlerindeki gelişmeler çiftçileri konserveciliğe yönelik olarak daha fazla meyve ve sebze üretmeye sevketti. Bununla birlikte, şeker sübvansiyonu hükümet yardım etmeyi sürdürmeye razı edilebildiği sürece devam etti. Çiftçiler siyasi ve iktisadi olarak küçük bir azınlıktılar; çünkü tarım çalışan nüfusun yalnızca yüzde 7'sini istihdam ediyordu. İngilizlerin çoğu kırları Pazarları yürüyüş yapılacak veya atla gezintiye çıkılacak bir yer, muhtemel golf alanlarının bir vistası, gezgincilerin konaklama yeri veya bir kasabayı bir başkasından ayıran bir arazi parçası olarak görüyorlardı. Son savaşı ise, Avrupa'nın her nasılsa içine düştüğü ve bir kez daha tekrarlanması beklenmeyen üzücü bir kaza olarak kabul ediyorlardı. Ve ülkenin iktisadi olarak ihtiyaçlarının üçte ikisini ithal etmeye muktedir olmaya devam edeceğine kesin gözüyle bakıyorlardı.

Ülke, 1929 depresyonu derinleşip kriz halini alınca, ithalatın —besin, ham maddeler, mamul mallar— bedelini tümüyle karşılayamayaca-

ğının farkına vardı. Mal ihracı, gemicilik kazançları ve denizaşırı yatırımların geliri faturayı ödemeye yeterli değildi. (Bakınız Bölüm XXIX.) Çiftçinin korunma isteyen yalvarışlarına endüstrinin korunmasını isteyen ağlamalar eklendi. 1931'de serbest ticaret terkedildi ve tarım devlet himayesine alındı. Buğday üreticilerine çeyrek başına 45/ — (bushel başına 1.35 $)'lık asgari kazanç garantisi verildi; bu fiyatla piyasa fiyatı arasındaki fark una konan bir vergi ile finanse edilen bir sübvansiyonla karşılandı. Yabancı ülkelerden gelen diğer mallara vergi kondu; fakat dominyonlardan gelen mallar gümrüksüz olarak ülkeye girmeye devam ettiler. Et ve diğer bazı ithal malları, her ülkenin gönderebileceği miktarı belirleyen sabit bir kotaya bağlanarak, nicel olarak kısıtlandı. Yerli ve ithal malların satışını kontrol etmek amacıyla pazarlama şemaları oluşturuldu. Sübvansiyonların sayısı ve büyüklüğü arttı.

Bu uygun kısmi önlemler çiftçinin gelirini yükseltebilirdi, fakat ülkenin denizaşırı mallara bağımlılığını azaltmadı. Britanya'nın 1939'da ürettiği besin miktarı, tükettiği miktarın üçte birinden fazla değildi ve kişi başına yarım ton yiyecek ithal ediyordu. Ekilen arazi miktarı, modern zamanlar tarihindeki en küçük düzeyine inerek 13.000.000 akra düştü. Hayvan sayısı en yüksek düzeye çıktı, fakat hayvan yeminin üçte biri ithal ediliyordu. Bütün bu yiyecek, hammadde ve mamul mal ithalini karşılayacak iktisadi güçün varlığı 1939'un hemen öncesinde pek açık değildi; savaş başlayınca bu güç tamamen yok oldu. Aynı şekilde, ithal mallarını ülkeye taşımak için gerekli fiziki kabiliyet de bir ölçüde ortadan kalktı.

1939 - 1945 yılları böylece ithalatta hızlı bir düşüşe ve tarımsal üretimi artırmaya yönelik ciddi gayretlere tanık oldular. İnsan ihtiyaçlarına yönelik malların ithalatı üçte bir oranında azaldı ve pirinç, meyve ve sebze gibi mallar ithal listelerinden hemen hemen tümüyle kalktılar. Hayvan yemi ithalatı 5.000.000 tondan, devede kulak sayılabilecek bir düzeye düştü; sonuçta yetersiz beslenen hayvanların süt verimi aazldı ve koyun, domuz ve kümes hayvanı sayısı keskin bir düşüş gösterdi. Vurgu buğday, patates, şeker pancarı ve sebze üretimine kaydı; askeri kamplar ve hava alanları için arazi ayrılmasına rağmen, sürülen toprak miktarı yüzde 60'dan fazla büyüdü. Traktör ve makina kullanımı büyük miktarlarda arttı, drenaj sistemleri tamamlandı, yöntemlerinin etken olmadığına hükmedilen çiftçiler iyileştirme yapmaya zorlandılar ve 1.500.000 parça bahçeyi boş zamanlarında siviller işlediler.

Bütün bu gayretler ülkenin yiyecek üretiminin en azından yüzde 70 artırmasını, kesin ve sert bir biçimde karneye bağlanan ihtiyaçları karşılamasını ve Britanya'da konaklayan müttefik orduların bazı ihtiyaçlarını gidermesini mümkün kıldı. Fakat halâ kişi başına çeyrek ton yiyecek ithal etmek gerekiyordu ve toplam 11.500.000 tonluk (1943) bu ithalatın bedeli mal ve hizmet ihracatıyla ödenemezdi. Altın satışı, yabancı tahvillerin satışı, borçlanma ve Toprak - Kiralama yoluyla ödeme sorunu büyük ölçüde çözüldü veya hafifletildi; fakat, barış geldiğinde acımasız bir vaziyete katlanılması gerekecekti. Eski satın alma gücü fena halde aşınmıştı. Yabancı piyasalar fede edilmiş, ticaret filosu tahrip olmuştu ve sağlam kalan gemiler sivil maksatlara çabucak sokulamazdı. Denizaşırı tahviller satılmış ve eskinin kreditör ulusu yeninin ağır borçlusu haline gelmişti. Birleşik Devletler ve Kanada'dan sağlanan krediler fazla uzun sürmedi. İhracatı yeniden inşaya yönelik ateşli girişim, hedefe doğru çok yavaş yol aldı. Karne uygulaması savaş yıllarındakinden daha şiddetli hale geldi.

Savaş sonrası Britanya üç apaçık olguyla karşı karşıya kaldı : (1) ülke 47.000.000 kişilik nüfusunu kendi toprağıyla tümüyle besleyemezdi ve ihtiyacının bir bölümünü ithal etmek zorundaydı. (2) Mal ve hizmet ihracı yoluyla, ithal edilen bu kısmı finanse etmeye yetecek kadar döviz sağlamak çok zor olacaktı ve mevcut döviz toplamının eski günlerdeki kadar yiyecek ithal etmeye yetecek ölçüde artması pek olası değildi. (3) Öyleyse Britanya çiftçileri daha da fazla üretmeye çağrılacaktı; fakat dış alım gücünde ortaya çıkan kaybın yarattığı açığı muhtemelen onlar da kapatamayacaklar ve bütün ulusun yaşam standardının buna göre azalması gerekecekti.

XIX

MODERN AVRUPA TARIMI

KISIM II

FRANSA VE ALMANYA

Onsekizinci Yüzyılda Kıt'a Avrupası Kırı. Kıt'a tarımının 1750'deki en iyi hali Hollanda, Belçika, Paris civarındaki topraklar, Ren Vadisi ve Kuzey İtalya'daki Po Vadisinde görülür. Bu yoğun nüfuslu bölgeler, kent veya ihracat talebinin etkisiyle su kontrolü, nadassız rotasyon, itinalı hayvan bakımı, bağ ve bahçelerin yoğun olarak işlenmesi gibi özellikleri çok önceleri geliştirmişlerdi. Fransız, Ren bölgesinden, İberyalı ve İtalyan şarapçılar, İspanyol koyun çobanları ve güneydoğu Baltık toprakları ile Sicilya'nın tahıl üreticileri yabancı pazarlar için üretim yapıyorlardı.

Üretim, bu bölgelerin dışında, esas olarak öztüketime yönelik olarak yürütülüyordu. Yüzyıllar boyunca vahşi topraklara bir takım hücumlar, bir miktar çevirme ve konsolidasyon işlemleri olmuştu, fakat şeritler halinde veya düzensiz açık topraklar, ortak meralar, boş topraklar ve ormanlar kuzeydoğu Fransa'dan Ural'lara kadar arazinin büyük bölümünü oluşturuyordu. Güney İsveç'de, köylüler beşbin ile altı bin arasında arazi parçasına sahiptiler ve bu arazi parçalarının bazıları o kadar küçüktü ki, başka bir arziye girmeksizin üzerinde bir araç döndürülemezdi. İspanya'da bir çiftçi üç mil yarıçapında bir daire içinde dağılmış 120 ayrı tarlada 16 akr toprağa sahip olabilirken, Rusya'da bazı köylülerin arazi şeritleri evinden üç ile on mil uzakta olabiliyordu. İkili ve üçlü tarla rotasyonun yanısıra, çiftçilik takvimi ve otlaklarda, ormanlarda ve ot biçildikten sonra *(vaine pature)* çayırda veya hasattan sonra tarlalarda ortak otlatma hakları üzerinde köy kontrolü hüküm sürüyordu. Donanım ve yöntemler ilkeldi. Arthur Young 1788'de buğdayın tanesini sapından ayırmak için önce at veya katırlarla süren, sonra da samanını alıp gitmesi için ezilmiş buğday demetlerini rüzgara savuran Fransız köylüleri görmüştü. Kara saban doğu Avrupa ve daha batıda yirminci yüzyılın başlarında bile çok yaygın olarak kullanılıyordu.

Kırsal ekonominin incelenmesinde iki soru önemlidir : Köylü ve toprak baronu arasındaki ilişki ne idi ve girişimci kimdi? Uç noktalardan birinde, özellikle Fransa ve batı Almanya'da, toprak baronu pasif bir *rantier* iken, artık özgür bir kiracı veya belirli bazı ödemelere ve kalıntı halindeki bazı feodal yükümlülüklere tabi olan köylü girişimci durumundaydı. Öteki uç noktada, özellikle Elbe'nin Avrupa doğusu, güney İtalya ve İber yarımadasında, toprak baronu hem hanehalkının ihtiyaçları hem de pazar için, oldukça büyük olan *domain*'ini kendisi işletiyor, serflerden işgücü talep ediyor ve buna karşılık olarak, kalan zamanlarında kendi ihtiyaçlarını temin etmeleri için malikânenin kalan topraklarını ekip biçmelerine müsaade ediyordu.

Fransa'da toprak kraliyete, kiliseye, soyluluğa ve zengin kentlilere aitti. Toprağın yaklaşık üçte biri *cencier*'lerin, İngiliz belgeli kiracılarla *(copyholders)* karşılaştırılabilecek daimi ve ırsi kiracılar, tasarrufundaydı ve ellerinde tuttukları toprağı istedikleri gibi miras bırakabilir veya satabilirlerdi. Bunlar senyöre uzun bir süre önce sabit bir parasal büyüklük olarak belirlenmiş ve artık satın alma gücü açısından hiçbir değer ifade etmeyen yıllık bir *cens* öderlerdi; diğer bazı periyodik veya özel, genellikle ayni olarak, ödentiler verirlerdi; toprak baronunun fırını veya üzüm presi gibi *banalite*leri halâ kullanmak zorundaydılar. Gelirleri üzerindeki bu hak taleplerine ek olarak, kiliseye bir tithe (ondabirlik öşür), kraliyete *taille* (biçme) ve yol için *corvée* (angarya) ödemekle yükümlüydüler. Geriye kalan toprakları toprak baronları istedikleri gibi kullanabilirlerdi. Bu toprakları çok seyrek olarak kendileri işletmek isterler, genellikle bir kısmını av sahası veya eğlence parkı olarak kullanır, kalanını da kiracı çiftçilere, *métayer* (yarıcı) veya daha çok toprağa ihtiyacı olan *censiers*'e kiraya verirlerdi. Kiracı çiftçi genellikle oldukça büyük miktarda iş gücü kullanarak ticari olarak çalıştırdığı büyük bir işletmeye sahipti; fakat *metayer*'nin işletmesi genellikle küçüktü, ürünün yarısını toprak baronu alırdı ve üreticinin hissesi geçimine bile zor yeterdi. Bu açıdan yalnız değildi, çünkü Fransız çiftliklerinin büyük çoğunluğu yeterli bir gelir sağlayamayacak kadar küçüktü ve pek çok kır sakininin hiç toprağı yoktu. Onsekizinci yüzyılda nüfus hızla artmaya başladığında, toprak açlığı öylesine keskin ve ortak haklar öylesine önemli bir geçim kaynağı idi ki, bunların ilgasına yönelik her tür girişim karşısında şiddetli bir direnme buluyordu.

Almanya'nın batı ve güneybatısındaki koşullar Fransa'daki koşulları andırıyordu. Toprağın büyük kısmını ayni, emek veya para —*Zins*,

cens'in eşdeğeriydi— şeklinde ödenti veren küçük çiftçiler işliyordu. Bu yükümlülükler Fransa'dakilere göre daha ağırdı ve bazı kişiler daimi kiracı haline gelirken, diğer bazıları daha güvencesiz kiracılık ilişkileri geliştirmişlerdi. Köylü işletmelerinin çoğu, ortak haklarla takviye edilmelerine rağmen, yeterince gelir getiremeyecek kadar küçüktü ve bu nedenle köylüler tencereyi kaynatabilmek amacıyla, pazarda satmak için veya *putting - out* (eve iş verme) sisteminde işçi olarak ev zenaatlarıyla uğraşıyorlardı.

Elbe'nin doğusundaki koşullar farklıydı. Siyasi ve iktisadi etmenler ve toprağın niteliği toprak baronunu baskın unsur haline getirmişti. Savaş, vergi toplama ve adalet gibi hizmetlerin yürütülmesi için yöneticilerin yerel toprak baronlarına dayanma ihtiyacı ortaçağ Fransa ve İngiltere'sindekine benzeyen koşullar yaratmıştı. Bu arada onaltıncı yüzyılda buğday fiyatlarının yükselmesi ve Hollanda ticaretinin Baltık bölgesinde genişlemesi, toprak baronlarını geniş ölçekli buğday veya pirinç üretimine yöneltmişti. Toprak baronları daha fazla boş araziyi ekilebilir hale getirerek ve kiracı işletmelerin büyüklüğünü veya sayısını azaltarak *domain*'lerini genişlettiler. Köylülerden daha fazla zaman talep ettiler, onları serfliğe ittiler ve evlerini terketmeyi yasakladılar.

Doğudaki malikâneler böylece esas itibariyle, emek ve iş hayvanı sağlamaya yönelik yeterince serf işletmesiyle donanmış birer *latifundium* haline geldiler. Toprak tasarruf eden serflerin emeği, topraksız emekçilerin ve lordun evine bağlı olan eviçi (domestic) hizmetçilerin emekleriyle takviye edildi —gerektiğinde, çocuklar da bu evde belirli bir süre eviçi hizmetçisi gibi çalışmak zorunda idiler. Hasattan sonra, toprak baronunun bir temsilcisi tarafından yönetilen ve belirli sayıda veya daha fazla köylünün tayfalığını yaptığı büyük mavnalar Vistül'e veya Baltık limanlarından birine dökülen diğer büyük nehirler üzerinden denize doğru harekete geçiyorlardı. Burada tahıl satılıyor ve şarap, konyak ve diğer bazı mallardan oluşan bir yükle tekrar nehir yukarı geri dönülüyordu. Tahıl (veya canlı hayvan) yüklü büyük mavnalar toprağın zenginliğinin bir göstergesi değildi, çünkü Baltığın güney veya doğusundaki toprakların büyük bölümü, verimli hale gelmesi veya verimliliğinin idame ettirilmesi için oldukça büyük emek ve sermaye harcanmasını gerektiren fakir kumlu topraklardı. Asıl neden, çağdaş batı Avrupalıların serf adını verdikleri ve ürettiği buğdayın yalnızca çok küçük bir kısmını kendisi yiyen bir kırsal nüfusun sömürülmesiydi. Almanya'nın doğusu, Polonya ve Rusya'da bazı toprak baronları çeşitli sanayiler geliştirdiler veya maden ve orman kaynakları işlettiler ve ken-

dilerine bağlı adamlarından işlik, maden ocakları, imalathane veya bıçkıhane için gerekli olan emeği sağlamalarını talep ettiler.

Derinlere kök salmış köylü işletmeciliği ile büyük toprak baronu girişiminin temsil ettiği bu iki uç nokta arasında olanaklı her tür koşul bulunabilirdi. Örneğin Danimarka'da toprak baronları ticari tarıma düşkünlükleri açısından Baltık bölgesindeki toprak baronlarını andırıyorlardı. *Réserve*'in açık topraklardaki ekilebilir şeritlerini geri çekerek bunları daha etken bir biçimde işletmek amacıyla muhtasar bloklar halinde biraraya getirdiler; fakat bazıları kiracı topraklarını da bu şekilde ellerine geçirmek istediklerinde kraliyetin vetosu ile karşılaştılar (1682, 1725 ve 1769) ve böylece Danimarka küçük çiftçilerini korumuş oldu. Prusya, Fransa ve Avusturya'da da kraliyet gücünü benzer şekilde köylünün toprağının veya ortak haklarının gaspedilmesini engellemek için kullandı —kısmen kırsal huzursuzluğu engellemek, kısmen de aristokrasinin siyasi gücünü sınırlamak amacıyla. Orta Almanya'da (Thuringia) *réserve*'ler o kadar küçüktü ki, normal zamanlarda haftada bir, hasat zamanında da haftada iki günlük çalışma yeterli oluyordu. Emek yükümlülüklerinin büyük bölümü, çalışanların yiyecek ve içkiyle öylesine cömertçe tazmin edildikleri işlerdi ki, bir bölgede köylüler bu yükümlülüklerinin ilga edilmesine yönelik tüm girişimlere 1852'ye kadar karşı koydular.

Kıt'anın bu çok renkli tarım topluluğu bir çok şekilde zorlanmaya veya taciz edilmeye açıktı. Bir yanda köylülerin yenilikleri veya iyileştirmeleri benimsemeleri pek olası değildi. Profesör Hauser bir keresinde Fransız köylüsünün özniteliklerini yavaşlık, rutin işlere duyduğu aşk, bireycilik, inatçılık, çalışma hırsı, toprak elde etme tutkusu ve bir tasarruf ve direnme ruhu olarak sıralamıştı. Bir vatandaşı (Profesör Bloch) köylünün azimli muhafazakârlığını yeni fikirlere ve saldırılara karşı uzun direnmelerin bir ürünü olarak görüyordu. Bu tasvirler Avrupa köylülüğünün bütünü için de geçerlidir. Sermayesi kıt, yeni fikirlere kapalı ve ufacık tasarrufunu faize veya yeni bir toprak parçasına yatırmaya son derece hevesli bu tür insanlardan yeni teçhizat veya yöntemlere ilgi göstermeleri beklenemezdi. İstedikleri değişiklikler barona, devlete veya kiliseye olan yükümlülüklerinin kaldırılması ve daha da iyisi mevcut büyük malikâneleri veya büyük çiftlikleri paylaşarak daha çok toprak elde etmeleri olacaktı. Tersine, istemedikleri iki değişiklik vardı : Sözkonusu yükümlülüklerdeki bir artış ve tasarrufları altındaki toprak miktarında veya sahip oldukları ortak haklarda ortaya çıkacak bir azalma.

Kırsal İyileştirmeye Olan İlgi. Bir yanda, ister *rentier* ister girişimci olsun, toprak baronu tarımsal örgütlenme ve tarımsal uygulamalara, özellikle 1750'lerden sonra, ilgi duymaya başladı. Aynı şekilde devlet de. Hemen hemen her yönetici İspanya'dan merinos koyunu ithal etti, serfliği ilga etme düşüncesiyle oynadı ve Avusturya, Prusya, Danimarka ve Savua'da, esas itibariyle kendi *réserve* topraklarında bu yönde en azından bir veya iki adım attı. Büyük Frederick geniş bataklıkları kuruttu, nehir yataklarını temizletti, yollar yaptırdı, Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra eski askerlere toprak verdi ve genelde bu çatışmanın yol açtığı kırsal yıkıntıyı onarmaya çalıştı.

Batılı «hayırhah despotlar» eski krallıklarını islah etmeye uğraşırken, doğulu yöneticiler dikkatlerini ellerine geçirdikleri yeni topraklar üzerinde topladılar. Türklerin Don Vadisinden çıkartılmaları, Habsburglara Macaristanda önce çobanları ve daha sonra, geniş otlak topraklarının zenginliği ortaya çıktığında, tahıl üreticileri ve bağcıları iskan edecekleri büyük bir arazi kazandırdı. Daha güneyde Romanya'nın kurtarılması benzer bir verimli tahıl ambarı açtı; fakat daha büyük bir bölge Türkler ve Tatarlar Ukrayna ve Karadeniz'in kuzeyindeki topraklardan nihai olarak uzaklaştırıldıklarında Rusya'nın ellerine düştü. Soyluluğa çok büyük topraklar verilerek; Fransa, Almanya veya İngiltere gibi uzak bölgelerden göçmenlerin buralarda yerleşmeleri teşvik edilerek; veya kuzeyden serfler nakledilerek bu akının geliştirilmesi, bu «Yeni Rusya»nın kolonizasyonu olayını, ancak onüçüncü yüzyıldaki doğuya doğru göçler veya ondokuzuncu yüzyılda Amerika'daki batıya hücum olaylarıyla karşılaştırılabilecek bir olay haline getirdi.

İmparatorluğun iyileştirme ve genişlemeye duyduğu ilgiyi çoğu toprak baronu paylaştı. Bazıları yerliydi, fakat büyük bölümü İngiltere'den ithal edildi ve deniz yolculuğundan zarar gördü. Bazıları sırf meraktı, yeni bir sütçü kadın oyunu, en son çılgınlık, Voltaire'in 1750'de söylediği gibi aşırı dozda şiir, trajedi, komedi, operalar, romanlar, romantik tarihler ve bunlardan da fazla romantik olan manevi düşüncelerden kaçışın getirdiği bir ferahlıktı. Fakat yer yer derinlere indi. Fransız, Prusyalı ve Rus toprak baronları İngiliz fikir ve yöntemlerini incelemek için dernekler oluşturdular. Bazıları tarla ürünleri ve sığırlar ile denemeler yaptılar. İsveçli Linnaeus ve Fransız Parmentier gibi bilim adamları «Patetes arzu edilen bir yiyecek midir?» gibi sorulara mantıksal yanıtlar vermeye çalıştılar.

Almanya'da bir doktor, Albrecht Thaer (1752 - 1828), Berlin Üniversitesinde İngiliz tarımının faziletlerini anlatıyor ve kendisine Ber-

lin'de bir heykel ve Almanya'nın Arthur Young'ı ünvanını kazandıran deneylerinin sonuçlarını kitaba döküyordu.

Yetmişlere gelindiğinde yüksek mevkilerde, açık topraklar ve ortak hakların yerini bireysel çiftlikler alırsa, toprağın daha verimli hale getirilebileceğine olan inanç çok yaygındı. Bunun kadar yaygın olmasa da serfliğin kaldırılması gerektiğine de inanılıyordu. Bu inançların nasıl eyleme döküldüğü, en güzel, öncü ülkelerin tarımsal gelişimleri incelenerek görülebilir.

FRANSA

Yeni inancı benimseyen herhangi bir Fransız toprak baronunun seçebileceği iki yol vardı. (1) Sabit olmayanları yükselterek ve battal hale gelmiş olanları canlandırarak kendisine verilmiş olan bütün hakları toplayabilirdi. (2) Birinci (ve hattâ ikinci) ot biçiminden sonra köylülerin çayırda hayvan otlatma ortak hakkını *(vaine pâture)* ilga etmeye; ekilebilir topraklar üzerinde hasattan sonra otlatma ortak hakkını yok saymaya; ve ortak toprakları ve boş araziyi bölüp üçte birini kendisine almak suretiyle yeni ve büyük çiftliklere ayırabileceği bir toprağın mülkiyetini ele geçirmeye çalışabilirdi. Her ikisini de yaptı. İkinci yolu bazı blögelerde onaltıncı yüzyıldan beri uygulamaya çalışıyordu ve batıda ve güneyde oldukça başarılı olmuştu; fakat diğer bölgelerde köylülerin veya hükümetlerin muhalefeti çok güçlüydü. 1750'den sonra hükümetin tutumu muhalefetten, teşviğe dönüştü; 1760 ve 1780 arasında *vaine pâture*'ü ilga etme yetkisi veren, ortak toprakların paylaştırılmasına müsaade eden ve on yıl için vergiden muaf tutmak suretiyle boş arazilerin tarıma açılmasını teşvik eden kararnameler çıkartıldı.

Geliri ve etkenliği artırmaya yönelik bu girişimlerin nerelere kadar götürüldüklerini söylemek zordur, fakat çok ileriye götürülmüş olmaları pek olası değildir. Sermaye yokluğu bazı toprak baronlarının kesin eyleme geçmelerini engelledi, *censier*leri yerlerinden atmak çok zordu, küçük çiftçiler ve topraksız kır emekçileri hayvanlarını otlatabilecekleri çayırların küçülmesine yol açacak her girişime muhalefet ediyorlardı. Müreffeh yıllarda muhalefet hafif olabiliyordu; fakat yetmişlerde durum bozulup fiyatlar düşmeye, tahıl üreticilerinin ve bağcıların kârları kırpılmaya başlayınca, toprak baronlarına, büyük çiftçilere ve halkını terketmiş görünen krala karşı hiddet büyüdü.

Devrim ve Toprak. Etats - Généraux'nun Mayıs 1789'da toplanması ve Temmuz'da Bastill'e saldırıya geçilmesi, köylüleri çoktan beri dile

getirdikleri yakınma ve talepleri tekrar ve daha güçlü bir biçimde gündeme getirmeye sevketti. Üç şey istiyorlardı : (1) toprak baronlarının —«feodal gericilik» olarak adlandırılan— son zamanlardaki tecavüzlerinin denetim altına alınması ve köylüden olan taleplerinin sınırlandırılması veya azaltılması; (2) kraliyet veya kilise malikânelerinden veya büyük çiftliklerden elde edilecek daha fazla toprak; (3) çevirme hareketlerinin yasaklanması ve otlatma hakkının güvence altına alınması. Şatolara saldırılar ve köylü yükümlülüklerinin ayrıntılarını içeren kayıtların yakılması, Ulusal Meclis'i kırsal huzursuzluğu gündeme almaya zorladı. Melodramatik ve beklenmedik bir gidişat kazanan tartışma bütün bir gece (4 - 5 Ağustos) süren bir oturumdan sonra, feodal rejimi yıkan, kişisel serfliği ilga eden, toprak baronunu avlanma ve oyun ayrıcalıklarından yoksun bırakan, bütün yargı yetkilerini kaldıran, kiliseye tith ödemelerini durduran bir dizi kararla sona erdi.

Daha sakin geçen ikinci bir oturumda gerekli yasalar çıkarıldı. Toprak baronu yerel yargıç sıfatıyla topladığı geliri kaybetti, fakat rant olarak düşünülebilecek *cens* ve diğer ödemeler, köylü toprak baronuna yıllık ödemenin yirmi yirmibeş katı kadar bir toplamı ödeyerek bunları sona erdirmek istemediği sürece, devam edeceklerdi. Bununla birlikte, feodal sistemin ilga edildiğini duyan köylüler, rantı veya kurtulma parasını ödemeyi reddettiler ve 1793'te karanlık işgal ve iç çatışma günlerinde resmen her türlü ödemeden serbest tutuldular. Köylülük bu süreçten bedelini ödemeksizin mülk sahibi olarak ortaya çıktı; üç talebinden birincisi istediğinden daha büyük ölçüde gerçekleşti.

İkinci talebi ise pek tatminkâr bir biçimde karşılanmadı. Krallığın ve ülkeden kaçanların toprakları yanısıra kilisenin toprakları da devletin eline geçtiğinde, hükümet bu toprakları açık artırmayla satarak gelir elde etmeyi yeğledi. En büyük alıcılar para sahipleriydi —orta sınıf, malikânesini genişletmek isteyen toprak baronları, büyük çiftçiler ve zengin köylüler. Ülkeyi terketmeyen soylular mülklerini muhafaza ettiler; ülkeyi terkedenlerden bir çoğu da onların adına açık artırmaya girecek arkadaşları veya ajanları aracılığıyla malikânelerini geri satın aldılar; kilise topraklarının en azından yarısı ise hiç satışa çıkarılmadı. Bazı küçük mülk sahipleri de toprak elde ettiler: Ya paralarını birleştirerek ortaklaşa toprak satın aldılar ya da çok miktarda toprak alan bir satıcı bunu bölerek parça parça sattı; fakat köylülüğe büyük bir toprak aktarımı yoktu ve büyük malikânelerin açık bir biçimde ortadan kalkması söz konusu değildi.

Üçüncü taplerleri olan otlatma haklarının korunması soğuk karşılandı. Yasama organları bireysel özgürlüğe inanıyorlar ve eski düzeni barbarca bir düzen olarak görüyorlardı. 1791'de toprak sahiplerine, bütün hak sahiplerine adil davranmak koşuluyla, topraklarını istedikleri gibi kullanma hakkı verildi ve çevirme hareketleri serbest bırakıldı. Çayırların, ikinci ot biçilmeden önce açık otlatma arazisi olarak ilan edilemeyeceği karara bağlanarak otlatma hakları sınırlandırıldı. Bu kararlar devrim öncesi yöneticilerinin kararlarını andırıyordu; her ne kadar ortak hakları ilga etmedilerse de, bunları güçlendirmek veya yeniden yürürlüğe sokmak için hiçbir ciddi çaba da harcamadılar. Bununla birlikte, pratikte, verdikleri kararlar çok yavaş uygulandığı için, yöneticilerin toprak kullanımına etkileri çok küçük oldu. Köylülerin muhafazakarlığı, İngiliz toprak baronu veya çevirme komisyonu gibi bir müstebitin yokluğu ve Savaşın Britanya kırına yüklediği baskı gibi zorlayıcı baskıların olmayışı Fransız çevirme hareketini, demiryolu ve pazarın genişlemesi üreticileri yöntemlerini değiştirmeye veya üretimi artırmaya yöneltinceye kadar, bir solucan hızıyla ilerlemeye mahkûm ettiler. Sözkonusu özendirici etkiler, ondokuzuncu yüzyılın ikinci ve hattâ üçüncü çeyreğine kadar hissedilmediler.

Devrim, bağış ve primogeniture kurumlarını ortadan kaldırdı ve zaten yaygın olarak uygulanmakta olan toprağın eşit olarak bölünmesi pratiğini zorunlu hale getirdi. Napolyon Yasaları bu kurala küçük bir değişiklik getirdi : Eğer yalnızca bir çocuk varsa, baba mülkünün yarısını istediği gibi kullanabilirdi, eğer üç veya daha fazla çocuğu varsa, dörtte birini dilediğince harcayabilirdi; geriye kalan miktar ise eşit olarak bölünecekti.

Devrimin yolaçtığı sonuçlar pek devrimci değildi öyleyse; Devrim, kırsal toplumu dönüştürmek yerine yalnızca değiştirdi. *Censier* barona ve toprak baronuna karşı yükümlülüklerinden kurtuldu, fakat o ve topraksız kır emekçileri çok az yeni toprak alabildiler. Köylüler için niteliği belirsiz bir zafer olmaktan çok uzak olan Devrim, çoğunluğuna sağladığı yararlar kuşkulu olan bir uzlaşma ile son buldu. «Ne kazandıklarını keşfetmek belki de ne kazanmadıklarını keşfetmekten daha zor» (Lefèbvre); fakat, hiç değilse İngiliz küçük çiftçisine ve emekçilerine göre daha iyi yürüttüler işi. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca köylü mülk sahipliği güçlendi; 1914'te toplam işletmelerin beşte dördünü kapsayan toplam toprağın üçte ikisi kendi sahipleri tarafından işleniyordu. Geriye kalan kısmı ise kiracılar ve *metayer*ler işliyorlardı. *Metayerler'*

in bazıları İngiltere'dekilerle karşılaştırılabilecek büyük çiftlikler çalıştırıyorlardı, fakat 1908'de küçük işletmeler, aşağıdaki tablodan görüldüğü gibi, ezici bir çoğunluktaydılar. Bu yılda, 550.000 km.²'lik bir alana sahip olan Fransa'da 5.500.000 civarında, hemen hemen Birleşik Devletler'deki kadar, çiftlik birimi vardı.

İşletme Büyüklüğü	İşletme Sayısı	Toplam Sayıya Oranı (Yüzde)	Toplam Alana Oranı (Yüzde)
2.5 akrdan küçük	2.088.000	38	25,6
2.5 — 25 akr arası	2.524.000	46	
25 — 100 akr arası	746.000	13,5	29,6
100 — 250 akr arası	118.000	2	44,8
250 akrdan büyük	30.000	0,5	

İşletmelerin beşte dördünden fazlasının küçük çaplı olması yetiştirilen ürünlerin, veraset sisteminin ve ücretli işgücü kıtlığının sonucuydu. Sebze bahçesi veya bağ olarak kullanılan üç veya dört akarlık bir alan küçük sayılamazken, istatistik olarak büyük olan bir işletme, eğer otlak veya tahıl ekimi için kullanılıyorsa, gerçekte büyük olmayabilir. Toprağın varisler arasında eşit olarak paylaşılması işletmelerin her kuşakta tekrar bölünmesine yol açıyordu ve eğer aile büyükse, kısa bir sürede her bir varisin payı, karısının hissesi ile takviye edilse bile, geçinmeye yetmeyecek kadar küçülüyordu. Doğum kontrolü 1870'lerden sonra bu gelişmeyi yavaşlattı. Fransa'nın nüfusu 70 yıl boyunca hemen hemen sabit kaldı ve bu süre içinde kentlerin cazibesi köylerden o kadar çok genç erkek ve kadını kendine çekti ki, başlangıçtaki kırsal işgücü fazlalığı işgücü kıtlığına dönüştü.

Tarımsal İlerleme. 1852 yılında bir Fransız «Bir Onüçüncü yüzyıl köylüsü çiftliklerimizin çoğunu hiç bir şaşkınlığa düşmeksizin ziyaret edebilir» (Delisle) diye yazabiliyordu. 1789'dan (veya 1815'den) sonra köylüleri geleneksel yöntemlerinden uzaklaştırmak için pek az şey yapılmıştı. 1850'den sonra değişim daha bir algılanabilir hale geldi. Çiftçiyi ve büyüyen endüstri kentlerini demiryolu daha yakın ilişkilere sokarak geldi ve «Fransa'da demiryolunun beş yılı serflikten kurtulmanın elli yılından daha elle tutulur sonuçlar yarattı» (Clapham). Kırsal kredi kolaylıkları ucuz borçlanmaları olanaklı kıldı. Tarım araç gereçleri ve buharlı makinalar ya üretildi ya da ithal edildiler, 1840 ve 1890 arasında 27.000.000 akrlık boş arazi islah edildi, çevirmeler kat kat arttı ve kimyasal gübreler *blè et bête* (tahıl ve hayvan) arasındaki eski ilişkiyi kırarak, çiftçiyi hayvan gübresine bağımlı olmaktan kur-

tardıkça nadasa bırakılan toprak görülmez oldu. Otuzlar ile yetmişler arasında buğday ekilen arazi yüzde 35, ürün miktarı ise yüzde 47 oranında arttı. Temel yiyecek olarak çavdar veya kara buğdayın yerini, buğday aldı.

Rusya ve Amerika'nın tahıl ihracı İngiltere gibi Fransa'yı da tehdit etti; fakat Fransa kırının seçim sandıklarında daha çok oy vardı, endüstri tarımın üstüne çıkmamıştı ve imalatçılar serbest ticaretten yana değildiler. Böylece hem endüstri hem de tarım ürünlerinin gümrük tarifeleri yükseltildi. Bu ciddi korunma —kental başına 7 frank (bushel başına 33 Birleşik Devletler centi)—, İngiliz fiyatlarındaki yüzde 50'lik düşüş karşısında, Fransız buğday fiyatlarının yüzde 28'den fazla düşmesini engelledi. Çiftçi bazı toprakları tekrar kendi haline bıraktı ve daha iyi topraklarda tarımı iyileştirdi ve böylece otuz yılda toplam üretimde yüzde 20 oranında, birim alan başına üründe ise yüzde 23 oranında artış gerçekleştirdi. Akr başına ürün (19,4 bushel) bir yüzyıl öncesindekinin iki katıydı, ama Belçika ve Danimarka'nın ileri çiftçilerinin elde ettiklerinin yarısı kadardı. Fransız çiftçisi toprağı onlara göre daha az yoğun işliyor, daha az gübre kullanıyor ve modern teçhizata daha az sermaye yatırıyordu. Buna rağmen, 1912 yılında 300 milyon bushel, veya Birleşik Devletler'in üretiminin yarısına yakın, buğday üretti; Avrupa tahıl üreticileri arasında Rusya'dan sonra ikinciydi ve Fransız köylüleri dünyanın en büyük tahıl tüketicisiydiler —kişi başına yılda yaklaşık sekiz bushel.

Bu sekiz bushelin yanında en azından otuz galon şarap tüketiyorlardı. 1870 yılında, buğday ekimine ayrılan her beş akra karşılık, 86 *dèpartements*'ın 67'sine dağılmış ve yaklaşık olarak 1.5 milyon bağcı tarafından işlenen, 2 akr bağ düşüyordu. İhracat listesinde dokumadan sonra şarap geliyordu. Hastalıklar yüzyıl boyunca mahsulü iki kez yerle bir etti. Ellilerde *oidium* adlı bir mantar hastalığı üzüm hasadını beş yıl içinde üçte iki oranında düşürdü. Kükürt serpmesi bu hastalıktan kurtuluşu sağladı; fakat, filoksera adı verilen, altmışlı ve yetmişli yıllarda bağları perişan eden bir böcekle başetmek o kadar kolay olmadı. 1875 ve 1879 arasında bağların üçte ikisi zarar gördü veya yıkıma uğradı ve mahsul yüzde 70 oranında düştü. En sonunda Amerika'dan filokseraya karşı dayanıklı asma kökleri ithal edildi ve Fransız asmaları bunlara aşılandı. 1900'lere gelindiğinde hastalığın kökü kazınmış ve üretim eski hacmine yükselmişti. Bu arada talep de gerileyen arza intibak etti; bazı Fransız'lar diğer içkileri içmeyi öğrendiler; İtalya, Rusya ve Birleşik Devletler gümrük tarifelerini yükselttiler; ve Fransız-

ların deli gözüyle baktıkları bazı insanlar alkole karşı adeta bir haçlı seferi başlattılar. Bu nedenlerle şarap fiyatları düştü ve üretimin azaltılmasına karşın eski düzeyine getirilemedi. 1918'den sonra Amerika'daki alkol yasağı ve Avrupa'daki yoksulluğun yol açtığı talep daralması piyasayı bir kez daha tahrip etti; yirmilerin sonlarında üretim, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki düzeyin üstünde değildi; otuzlar ise her tür üretici için cılız yıllardı.

Öteki Fransız tarım ürünlerinin çoğu köylü girişimine uygun düşen ürünlerdi. Süt ürünleri, meyva, yumurta ve çeşitli sebzeler gibi, patates ve şeker pancarı da göreli olarak yeni ve küçük bir toprak parçasında çok fazla emek gerektiren ürünlerdi. Bu ürünlerin hepsi de, yurtiçinde kent merkezlerinde, veya daha haşin iklim koşullarının üretimi olanaksız kıldığı zamanlarda Manşın ötesinde, giderek genişleyen pazarlar buldular. İpek üretiminde Fransa hiçbir zaman İtalya yanında ikinci kemen olmaktan öteye gidemedi; ipek üretimi 1850'nin hemen ertesinde kozalara tebelleş olan bir hastalıktan fena halde zarar gördü ve Çin ve Japonya'dan ucuz ipek akışı nedeniyle bir daha eski düzeyine gelemedi. Fakat yün üretimi 1760'lardaki merinos koyunu ithalatı merakından büyük bir yarar sağladı; 1900'lere gelindiğinde miktar açısından (Rusya ve Büyük Britanya'dan sonra) Avrupa'da üçüncü sıradaydı, fakat yapağının kalitesi bakımından Büyük Britanya ile aşık atabilecek bir düzeydeydi.

Birinci Dünya Savaşının Etkileri. Birinci Dünya Savaşı Fransız tarımını çok kötü vurdu. 7.000.000 akrlık bir toprak —büyük kısmında nüfus çok yoğundu— savaş alanında kaldı; bu toprağın üçte biri büyük ölçüde zarar gördü. 8.500.000 tarım işçisinin 5.000.000 kadarı orduya katıldı. Atların askeri amaçlarla kullanılması çiftliklerin gücünü büyük ölçüde düşürdü, Almanya'dan kimyasal gübre ithali son buldu ve ekilen arazi miktarı büyük ölçüde geriledi. Bununla birlikte, tarımın toparlanması ve kendine gelmesi hızlı oldu; üretim 1925'e gelindiğinde 1913'teki düzeyine erişmişti.

Bu hızlı toparlanma, 1914'ten önce de var olan, fakat şimdi çatışmanın iyice belirginleştirdiği rahatsızlıkları gizlemedi. Ülke savaştan işgücü açısından yıkık vaziyette çıktı, çünkü bir milyonun üstünde tarım işçisi savaşta ölmüş veya iş göremez hale gelmişti; zafer yeni bir endüstrileşme dürtüsü doğurdu; fakat doğum oranını yükseltecek hiç bir itici güç yoktu. Kent ve kır, daralmış işgücü arzı için rekabete girdiler ve kent kazandı. 1921 ve 1926 arasında tarım işçilerinin onda biri çift-

likleri terkettiler. Kırsal nüfus 1911'deki 22.000.000'dan 1926'da 21.000.000'nun altına ve 1936'da 20.000.000'a indi. 1936'da nüfusun yalnızca yüzde 49'u, nüfusu 2.000 kişiden az olan yerlerde yaşıyordu. Tarım işçilerinin yerini kısmen İtalyanlar, Polonyalılar, İspanyollar veya Belçikalılar aldılar ve 1929'a gelindiğinde «faal kırsal nüfusun» her yirmi kişisinden biri yabancıydı. Emek yokluğu, bazı tarlaların çayıra dönüşmesine, büyük çiftliklerin bölünerek satılmasına ve makina kullanımının artırılmasına yol açtı. Fakat köylü işletmelerinde, özellikle de oraya buraya dağılmış küçük parçalardan oluşan işletmelerde, makina kullanımı olanaksızdı ve maliyetler çok yüksekti. Bu arada bazı ürünler pazar sorunlarıyla karşı karşıya kaldılar. İpek, yapay ipeğin rekabetine karşı koymaya çalışıyordu; yabancı müşteriler şarap alımlarını azaltmışlardı; şeker ve buğday 1929 fiyat yıkımına doğru gidiyorlardı.

Yıkım geldiğinde, devlet tarifeleri yükselterek ve ithalat kotaları koyarak çiftçilerin imdadına koştu. Bu önlemler çiftçiyi yıkıcı fiyatların tam etkisine karşı korudu. Temmuz 1931'de korumacı Fransa'da buğdayın bir busheli 2,00 dolardan, yani serbest - ticaretçi İngiltere'deki fiyatın üç katından, satılıyordu. Bu olgu, Fransız çiftçilerini ülkelerinin ihtiyaç duyduğundan daha fazla buğday üretmeye ve, kendi yurttaşları ucuz besin olanaklarından yoksun kalırken, fazla buğdayı dünya piyasalarında çok düşük fiyatlarla satmaya yöneltti. Diğer önlemler gibi bu da depresyonun çaresi değildi ve Fransız tarımı, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar Fransa'yı avucunda tutan iktisadi depresyondan payına düşeni aldı.

İkinci Savaş, savaş alanlarında kalan çiftliklerin harap olmasına neden oldu, fakat asıl etkisi emek arzını hızla azaltmasıydı. Çok sayıda Fransızın beş yıl süreyle esir olarak ülke dışına götürülmüş olması doğum oranının daha da düşmesine yol açtı. Ve giderek yaşlanan ve azalan kırsal nüfus, bir kaç emek tasarruflu araç yardımıyla işi sürdürme göreviyle karşı karşıya kaldı.

ALMANYA

Serfliğin Sonu. Bazı Alman toprak baronları ve kamu yöneticileri 1750'den sonra İngiltere ve Fransa'da dile getirilen fikirlere önem vermeye başladılar. Fakat bol bol konuşulmasına karşın, 1893'ten sonra batı Almanya'yı Fransız işgaline sokan ve daha sonra da Prusya savunmasını Jena'da yerle bir eden (1806) çok güçlü bir batı rüzgarı ortalığı silip süpürene kadar çok az eylem vardı. İşgal ettikleri bölgelerde Fran-

sızlar serfliği ilga ettiler; fakat toprak baronlarının daimi veya daha kısa süreli kiracılarından rant alma haklarını iptal etmediler; 1814'te geri çekildiklerinde bu haklara hemen hemen hiç dokunulmamıştı. İzleyen otuz yıl boyunca bazı köylüler yükümlülüklerini satın alarak özgürleşmeye çalıştılar, fakat 1848'e kadar pek etkili olamadılar.

1848 devrimleri kentli işçiler ve orta sınıf liberalleri tarafından başlatıldı; fakat köylüler de onlara katıldılar, çünkü kredi sisteminin çöküşü ve önceki yıllarda patates hasadının çok kötü olması onları umutsuz birer çılgın haline getirmişti. Yöneticiler eğer köylüleri yatıştırabilirlerse devrimi bölebileceklerini gördüler ve toprak sistemini islah etmek amacıyla acil önlemler aldılar. Köylü toprak baronundan tamamen bağımsız hale gelecek ve küçük ödemeler serisinden oluşan bir tazminat ödeyerek işletmesinin bütününü elinde tutacaktı. Kolera, savaş ve harap olmuş hasatlar 1848 - 1853 yıllarını hiç bırakmadığı için, bu plan kötü bir başlangıç yaptı. Binlerce köylü, ödemeleri yapamadıkları için işletmelerini ya teslim ederek ya da satarak Amerika'ya göç etti. Diğer bazıları ayakta kalmayı başararak kendi topraklarının sahibi oldular ve böylece batı ve güney Almanya köylü mülkiyetinin Avrupadaki en sağlam kalelerinden birisi haline geldi.

Prusya'da Napolyon karşısındaki bozgun, yöneticileri askeri, toplumsal ve iktisadi koşullarda köklü bir reorganizasyonun gerekli olduğuna ikna etti. 1807'de iktidara gelen Stein İngiliz yazarları bakımından zengin bir kütüphaneye sahipti, göründüğü kadarıyla Smith'in *Wealth of Nations*'ını (Ulusların Zenginliği) en azından iki veya üç kere okumuştu ve iktisadi serbestlik yanlısı görüşlerin hemen hepsi hakkında bilgi sahibiydi. Yine, Fransa'nın askeri sağlamlığının özgürleştirilmiş bir köylülükten kaynaklandığına ve Prusya'nın zayıflığının ayrıcalıklı soylulardan ve özgür olmayan askerlerden oluşan bir orduda yurtseverlik duygularının olmayışında yattığına karar vermişti. Özgürlük Kararnamesi *(Edict of Emancipation)* (Ekim 1807) bu nedenle kapsamlı bir yeni özgürlükler listesi ilan etti. Soyluların, kentlilerin veya köylülerin diğer iki sınıfa ait işleri yapmasını engelleyen kendine özgü kast sistemini yıkarak, bütün insanların diledikleri işleri serbestçe seçebileceklerini ilan etti. Toprağın çeşitli sınıflar arasında alım satımı üzerindeki kısıtları kaldırdı ve bağışın kaldırılmasına izin verdi: «1810 St. Martin yortusundan itibaren yalnızca özgür kişiler olacak.» Böylece ordu bundan böyle seferlerden değil «silaha sarılmış insanlardan», yurttaşlardan oluşacaktı.

Kararname, köylünün toprağı elinde tutma koşullarında esas olarak hiç bir değişiklik yapmadı. Köylü halâ eski emek, ayni veya para biçimindeki ödemeleri yapan bir kiracıydı. Bu sorun, Stein'in azlinden sonra, halefi Hardenberg tarafından ele alındı. 1811'de çıkartılan bir kararname ile ırsi kiracılık haklarına sahip köylülerin —*censier*lerin Prusya'daki eşdeğerleri— yirmi beş yıllık rant bedeline eşit bir bedeli ödeyerek veya toprak baronuna toprağın üçte birini tazminat olarak bırakarak işletmelerinin tam sahipliğini elde etmeleri olanağı sağlandı; ırsi olmayan kiracılar toprağın yarısından vazgeçeceklerdi. Bu karar pek kolay yürütülemedi; üstelik, toprak baronları arasında da pek rağbet görmedi. Bunun nedeni, kiracıların sağladıkları emek gücünden yoksun kalacaklarını ve sabık eviçi ve topraksız serflerinin kendilerini terkedeceklerini düşünmeleriydi. Önlemleri geciktirmek için etkili bir mücadele verdiler ve işlerine gelmeyen gelişmeleri engellemeyi veya erteletmeyi başardılar.

Bu karmaşık ve yavaş giden hikayenin sonuna yüzyılın ortasına kadar gelinemedi. Yalnızca büyük köylüler, topraklarının üçte birinden feragat ederek toprak sahibi haline gelirlerken, orta ve küçük işletmelerin büyük bölümü toprak baronlarının ellerine geçti ve eviçi hizmetkârları ve topraksız emekçiler 1850'lere kadar eski işlerine bağlı kaldılar.

Özgürlüğün para veya toprak olarak ödenen bedeli, «büyük köylü kitlerini ya topraksız, ya da malikânelerde veya büyük köylü işletmelerinde çalışmak ile büyük endüstriyel kent işgücü pazarlarında iş aramak arasında seçim yapmaya zorlayacak kadar küçük bir toprakla başbaşa bıraktı» (Brinkmann).

Büyük ve Küçük İşletmeler. Doğu ve batıdaki bu gelişmeler oldukça yavaş oldu. 1871'e gelindiğinde gelişmeler hemen hemen tamamlanmışlardı, fakat özgürleşme bedelinin son taksitini 1907'ye kadar ödemeyen bazı Sakson köylüleri de vardı. Önlemlerin temel amacı, Almanya'yı «özgür toprak sahibi köylüler ile çiftçilik yapan güçlü taprak soylularının oluşturduğu bir ülke» haline getirmekti (Clapham). 1907'de, çiftliklerin, tarım alanlarının yüzde 82'sini kapsayan yüzde 93'ü, kendi sahipleri tarafından ekilip biçiliyordu. İki temel işletme tipinden köylülük Elbe'nin batısında egemen durumdayken, siyasi olarak güçlü (sık sık Junkerler olarak adlandırılan) köy eşrafı veya soylular Elbe'nin doğusundaki, özellikle Baltık kıyısı düzlüklerindeki, topraklarda egemenlik sağlamışlardı. Aşağıdaki tablodan bu dağılım görülebilir :

TARIM TOPRAKLARININ İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİNE GÖRE DAĞILIMI

	12 1/2 akra kadar	12 1/2 — 50 akr arası	50 — 250 akr arası	250 akrdan fazla
Elbe'nin batısı	22	40	30	8
Elbe'nin doğusu	8,5	22,7	28,5	40,3
Tüm Almanya	15,8	32,7	29,3	22,2

Elbe'nin batısında toprağın yüzde 62'si 50 akrdan küçük çiftliklere, yüzde kırkı ise bir ailenin geçimini sağlayabilecek kadar gelir getireceğini düşünebileceğimiz 12 1/2 ile 50 akr arasında toprağa sahip çiftliklere aitti. Bu büyüklükteki birimler ülkenin tüm tarım topraklarının üçte birini kapsıyordu; ondokuzuncu yüzyılın sonlarına yaklaşıldıkça bunların sayıları da arttı ve 1907'de bir milyonun üzerine çıkarak 25.000.000 akrlık bir alanı kapsar hale geldiler.

Tablonun son sütunu, güneybatı ile kuzeydoğu veya kuzey arasındaki karşıtlığı çok canlı bir biçimde gösteriyor. Özgürleşmenin koşulları, yargı yetkisinin muhafaza edilmesi, (islah edilmesi için oldukça büyük harcamalar gerektiren) toprağın kötü nitelikte olması ve koyun veya pirinç üzerinde yoğunlaşma hep Junkerlerin işine yaradılar. Büyük malikâneler, yöreden sağlanan ücretli emek kullanılarak ya sahipleri ya da bu iş için formel bir eğitimden geçirilen işletme yöneticileri tarafından çalıştırılıyorlardı. 1870'den sonra Yeni Dünya'nın veya Endüstriyel Almanya'nın cazibesi işçileri öyle büyük miktarlarda kendilerine çekti ki, yeni bir sorun ortaya çıktı. Bu sorunu çözmek için toprak baronları Polonya ve Rusyalı göçmenleri hoşnutlukla karşıladılar. Göçmenlerin çoğu mevsimlik olarak ve hattâ yalnızca hasat dönemi için geldiler, ama bazıları da kaldılar. 1912'de Almanya topraklarında 500.000'den fazla yabancı çalışıyordu.

Onsekizinci yüzyıl kırsal bölge ıslahatçıları ortak otlatma haklarının ilgasının, ortak toprakların paylaşılmasının ve bölük pörçük toprakların birleştirilmesinin tarımsal iyileştirme için olumlu birer ön çalışma olduğunu gördüler. 1771'den 1872'ye kadar uzanan bir dizi kararname neler yapılabileceğini ortaya koydu, izlenecek yolu tarif etti ve hiç değilse kağıt üzerinde küçük üreticilerin refahına İngiltere'dekinden daha sevecen bir ilgi gösterdi. Hareket çok yavaştı, esas olarak ondokuzuncu yüzyılda gerçekleşti ve doğuyu batıdan daha fazla etkiledi. 1820 ile 1870 arasında 40.000.000 akrdan daha büyük bir alanı kapsayan ortak haklar ilga edildi. 1870 ve 1911 arasında yalnızca Prusya'-

da 2.500.000 kişinin mülkiyetindeki yaklaşık 50.000.000 akrlık toprak bir araya getirildi. Herşeye karşın, 1908'de bu devlette yer alan tarım ve orman arazilerinin yaklaşık yarısında çok az değişiklik olurken, batıda tarım topraklarının yarısına yakın kısmı halâ oraya buraya dağılmış şeritler halindeydi ve bir orta Almanya köyünün havadan alınmış fotoğrafı, orta çağ açık-tarla fiefini tasvir etmek için mükemmel bir örnek hizmeti görebilirdi. 1918'den sonra, hükümetler dağınık veya büyüklük veya biçim olarak iktisadi olmayan toprak parsellerinin bir araya getirilmesini teşvik ettiler. 1929'a kadar 8.000.000 akr yeniden düzenlenmiş, fakat 6.000.000 akr eskisi gibi kalmıştı. Sonuçlar, üretim maliyetlerinin dörtte bir oranında düşerken, üretimin üçte bir oranında arttığını gösteriyor.

Tarımsal Gelişme. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Alman tarımının genişlemesinin uyarıcı etkileri içsel olduğu kadar dışsaldı da. Napolyon Savaşı yıllarının yüksek fiyatları doğulu toprak baronlarını tarlalarını genişletmeye, islah etmeye, ormanları açmaya ve iyileştirme için borç para almaya yöneltti. Barış, pek çok Junker'i yıkıma uğratan acılı bir fiyat ve kâr deflasyonu getirdi beraberinde; Junkerlerin beşte dördü malikânelerinin tamamını veya bir kısmını kaybettiler. Fakat bu mutsuz aşama, kısa sürede yerini özellikle tahıl, yün, şeker ve patates için genişleyen dış ve iç pazarların damgasını vurdukları bir aşamaya bıraktı.

Bu dört üründen yün, şeker ve patates Almanya'ya göreli olarak yeni gelmişlerdi. Avrupanın büyüyen pamuk talebini Amerika karşılarken, yün talebi Avrupa sürülerindeki büyük artış ve iyileştirmelerle ve daha sonra da koyun yetiştiriciliğinin Avrupanın tam zıddındaki bölgelere yayılmasıyla karşılandı. İyileştirme, onsekizinci yüzyılın son üçte birinde İspanyol merinosunun yaygınlaşmasının bir sonucuydu. Tarımsal ilerlemeyle ilgilenen monarşiler, İspanyol sarayından hediye olarak veya satın alma yoluyla koyun getirttiler. Fransa'da, XVI. Louis'nin çiftliğinde yetiştirilen Rambouillet merinosu Fransız koyunculuğunda devrim yarattı. Almanya'da Saksonya Elektör'ü bu cinsi ithal ve popülerize etti; kısa süre sonra Sakson yünü öyle iyi bir hale geldi ki, İspanyol koyun yetiştiriciler Sakson koçları satın almaya başladılar. Öteki devletler de Saksonya'yı izlediler; Junkerler büyük sürüler oluşturdular ve 1815'de barış geldikten sonra uygulama hızla yayıldı. Yalnızca Prusya'da koyun sayısı 1816'daki 8.000.000'dan 1837'de 17.000.000'a yükseldi. Avrupa'nın her yerinden alıcılar Stettin, Breslau, Berlin ve diğer kentlerdeki yün fuarlarına katıldılar. Büyük Britanya'ya yün ihracı

1820'deki 5.000.000 pounddan 1836'da 32.000.000 pounda çıktı. Almanya dünyanın en büyük yün üreticisi ünvanını İspanyanın elinden aldı ve bu yeri Avustralya tarafından 1850'den sonra tahtından indirilene kadar terketmedi.

Şeker Pancarı. 1747'de bir Alman kimyager pancarda şeker olduğunu keşfetti. 1747'de bir Silezyalı, Achard, bir fabrika kurdu ve pancarın şeker içeriğinin nasıl yükseltileceğini ve daha ucuza nasıl sökülebileceğini anlatan bir kitap yayınladı. Napolyon'un, Batı Hind Adalarının şeker merkezlerine giden deniz yollarının İngiliz denetimine geçmesine bir karşılık olarak şeker pancarı tarımı ile ilgilenmesine karşın, Achard pek dikkat çekmedi. 1815'ten sonra ciddi ölçüde üretim başladı; 1836'ya gelindiğinde Fransa'da tüketilen şekerin üçte biri pancardan elde ediliyordu. Almanya'da Junkerler ve daha küçük çiftçiler yeni bitkiyi üçlü veya dörtlü tarla rotasyonunun bir parçası olarak özenle yetiştirmeye başladılar. Rusya, Bohemya, Belçika ve diğer ülkeler bu örneği izlediler; sonuçta 1850'ye gelindiğinde Avrupa'nın yıllık şeker üretimi 200.000 tondu. Bu miktar, şeker kamışından elde edilen dünya şeker üretiminin altıda biri olmakla birlikte, onsekizinci yüzyıl sonlarında Avrupanın her iki Amerika'dan ithal ettiği şekerin üçte ikisi civarındaydı; ve 1850'lerde Batı Hind Adalarında köleliğin kaldırılması, şeker kamışından şeker üreten girişimcilerin pancardan şeker üretenlerin rekabetine karşı koyma güçlerini zayıflattı.

1890'larda dünyada, ki esas olarak Avrupa demekti, 3.700.000 ton pancar şekeri, veya toplam şeker arzının beşte üçü, üretiliyordu. 1910'a gelindiğinde rakam 8.600.000 tona yükselmişti ve oran halâ beşte üç civarındaydı. Bir yandan pancar ekim alanları genişlerken, bir yandan da teknik gelişmeler hem yumrunun şeker içeriğini yüzde 7'den yüzde 20'ye yükseltti hem de fabrikalarda şekerin daha büyük bir kısmının çıkartılabilmesi olanaklarını artırdı. Almanya pancar üretiminde başı çekerek 1914'te dünya pancar ürününün üçte ikisini yetiştirdi; ikincilik için Rusya ile Avusturya - Macaristan çekişirken, dördüncü sırayı oluşturan bölge Paris'ten Hollanda'ya kadar yayılıyordu. Arz tırmanırken fiyat düştü, önceleri modern bir lüks olan şeker modern bir gereksinim maddesi haline geldi ve geniş kitleler tatlı zevklerini geliştirme olanağı buldular. Pancar şekeri üreticileri Batı Hind Adalarının kamış şekeri üreticilerini Avrupa pazarlarından sürüp çıkardılar; daha sonra da kendi aralarında rekabete giriştiler. Ülkelerin çoğunda üretim iç pazar gereksinimlerini aşınca, özellikle çok az pancar yetiştiren veya hiç yetiştirmeyen ülke pazarları için rekabet yo-

günlaştı. Bu savaşta üreticiler devlet yardımı için yaygara kopardılar ve kıt'alı devlet adamlarının zor duruma düşmesine yol açtılar. Her ülke yabancı şekere karşı tarifeleri yükseltirken kendi üretimini veya ihracatını destekledi. Bu politika üretimi daha da artırdı; Birleşik Krallık, İtalya, Birleşik Devletler ve Hindistan gibi şeker üretmeyen ülkelere ucuz şeker sağlarken, pancar üreticisi ülkelerin tüketicilerini, kendi şekerleri için hem daha büyük bir fiyat ödemeye hem de üreticilere verilen sübvansiyonları üstlenmeye zorladı.

Bu uluslararası yardımseverlik 1902'de son buldu. Destek gören pancar şekerinin Batı Hind Adaları sömürgelerinde yol açtığı zararı göz önüne alan İngiltere, ihracatçı ülkeleri, eğer devlet desteği kaldırılmassa, destek gören şekere gümrük vergileri koymakla tehdit etti. Birleşik Devletler İspanya - Amerika savaşının bir sonucu olarak Filipinler, Porto - Riko ve Küba'daki şeker kamışı üreticilerinin durumlarıyla ilgilenmeye başladı ve desteğin etkilerini gidermek için gümrük vergileri koydu. Böylece 1902'de Brüksel Şeker Konvansiyonu imzalandı. Üretici ülkeler desteği kaldırmaya ve yalnızca düşük bazı vergiler koymaya razı oldular. İthalatçı ülkeler anlaşmanın dışına çıkacak ülkelerden gelen şekeri yasaklamaya veya ağır biçimde vergilendirmeye söz verdiler. Kamış şekeri artık rakibiyle eşit koşular atında rekabet edebilirdi ve izleyen onbir yılda üretimi dörtte üç oranında arttı. Fakat pancar üretimi de aynı dönemde, desteğin kaldırılmasına karşın, üçte iki oranında arttı. Buna bağlı olarak, aşırı üretim, stok fazlası ve yıkıcı fiyat beklentileri 1914'te bütün korkunçluğuyla kapıdaydı.

Savaş ve devrim Avrupa pancar tarlalarını tahrip ederken, yüksek fiyatlar şeker kamışı üretiminde büyük bir genişlemeye yol açtı, özellikle Küba ve Java'da. Barış geldiğinde, pancar alanları hızla eski hallerine getirildiler ve genişletildiler, Brüksel Konvansiyonu parçalandı, tarifeler yükseltildi ve en önemli ihraç pazarlarından birisi, Büyük Britanya, hem gümrük tarifesi koyarak hem de sübvansiyon vererek çiftçilerini pancar üretimi için teşvike başladı. Dünya şeker üretimi 1913'teki 15.000.000 tonun altından 1930'da 25.000.000 tonluk düzeye çıktı. Şeker krizi, 1929'da ortaya çıkan daha derin krizin neredeyse ilk aşamasıydı. Fiyatlar iyice düştü, gümrük tarifeleri ve kotalar ticaret kanallarını tıkadılar. 1931'de her iki tür şekerin bitap düşmüş üreticileri ikinci bir Brüksel Konvansiyonu imzaladılar; bu anlaşmayla üretimlerini sınırlamayı veya azaltmayı ve beş yıl için ihracatlarını kısıtlamayı kabul ettiler.

Patates. 1750'lere kadar çoğu Avrupalı, patatesin zehirli olduğuna inanıyordu. Ancak bu tarihten sonradır ki, üretim hızla yaygınlaştı. Önce İrlanda ve Prusya'da, ama sonraları Avrupa düzlüklerinin tamamında. 1914"e gelindiğinde patates kuzey Avrupa'da insan yiyeceği olarak (tahıllardan sonra) ikinci sıraya tırmanmıştı; kıt'a, yarısı Almanya ve Rusya'da olmak üzere, dünya arzının onda dokuzunu üretiyordu. Birim alan başına ürün, buğdaydakinin dört ile altı katıydı. Sürekli ve yoğun bir bakım gerektiriyordu ve bu nedenle küçük bir toprak parçasına çok fazla emek uygulamaya alışkın olan bir köylülük tarafından yapılabilirdi. Patates, buğdayla birlikte, insanların tükettiği kalorinin büyük kısmını —belki yarısını— temin ediyordu; domuz beslenmesinde kullanılıyor ve alkol yapımında ham madde işlevi görüyordu.

İç Pazar. 1871 yılında İmparatorluk kurulduğunda Almanya'da, 1815'deki 25 milyona karşılık, 41 milyon kişi barınıyordu. Nehirler ve demiryolları ülkeyi sıkıca birleştiriyordu; 1834 *Zollvereini* (gümrük birliği) devletlerarası gümrük tarifeleri engellerini ortadan kaldırmıştı; endüstrileşme eğilimi 1840'lardan itibaren güçlenmişti. Bu nedenlerle, tarım ürünleri iç pazarı büyük ölçüde genişledi. 1871'den sonra nüfusun ve endüstrinin büyümesi daha da hızlandı. Dolayısıyla imalatçı kentler giderek daha fazla besin talep ettiler, fakat çiftçiler daha fazla besini ancak oldukça büyük maliyetlere katlanarak toprağın iyileştirimini ve işlenmesini yoğunlaştırarak sağlayabilirlerdi. Bu arada kentler kırsal emeği kendilerine çekiyorlar ve böylece Junkerlerin ödemek zorunda kaldıkları ücretleri yükseltiyorlardı; aynı şekilde köylü çocukları da kentlerin çekimine kapılıyorlar ve böylece dünyanın her yerinde aile tarımının dayandığı, bedeli ödenmemiş işgücü arzı azalıyordu.

Ucuz ithal tarım ürünleri akımı başladığında, Alman tarımı böylece daha yüksek üretim maliyetlerine konu olmaya başlamıştı. Rekabet esas olarak güneyden geldi. Nüfusun üçte ikisi çavdar ekmeği yediği için, en belalı düşman, yetmişlerde hızla yükselen miktarlarda Almanya'ya girmekte olan Rus çavdarıydı. Bu arada Rusya, Romanya, Macaristan veya Amerika'dan buğday ve yine Amerika'dan bir miktar et geldi; ve Avustralya yünü Alman yün ihracatçılarını yalnızca yabancı piyasalardan kovmakla kalmadı, aynı zamanda Almanya limanlarında da boy gösterdi. Yüksek maliyetlerin ve ağır borçların altında ezilen Junkerler işgal hamlesini kabul ettiler ve karşı önlemler aldılar. Tahıl ve yün, dış pazarlarını yitirmiş olsalar bile, hiç değilse iç pazarı korumaya çalışacaklardı. Junkerler, tüm tarımcıların «büyük

iş çevrelerine», bankerlere ve yiyecek ithalatçılarına karşı birleşik bir cephe kurmaları gerektiğinden söz ederek, köylülerin siyasi desteğini büyük bir maharetle kazandılar; aynı zamanda yetmişlerin başlarındaki genişleme günlerinden beri işleri gerileyen demir ve diğer imalatçılarla güç birliği yaptılar; ve Bismarck'ı serbest ticaret yanlısı tutumu terke ikna etmeye çalıştılar ki, serbest ticaret büyük birer ihracatçı oldukları günlerde hem onların hem de Bismarck'ın temel tutumuydu.

1979 gümrük tarifesi ılımlı bir korunma getirdi. Tahıla küçük bir gümrük vergisi (bushel başına 6 1/2 Amerikan senti) kondu, fakat bu vergi daha sonra 1887'de 35 sente çıkarıldı. Amerikan domuz eti hastalığa yol açmayacak ölçüde dikkatle işlenmediği gerekçesiyle Almanya'ya sokulmadı. Demiryollarında tahıl taşıma ücretleri düşürüldü, toprak veya topraktan sağlanan gelire konan vergiler düşük tutuldu ve pancar şekeri üreticilerine sübvansiyon verildi. Bu politika en çok Junkerlerin işine yaradı. İzlenen politika Junkerleri tarımsal saldırının etkilerinden tümüyle korumadı, çünkü tahılın Berlin fiyatı Londra fiyatından yalnızca gümrük tarifesi kadar yüksekti; fakat fiyat düşüşü buğdayda yalnızca yüzde 20 pirinçte ise yüzde 12 kadardı. Çiftçiler genelde, İngiliz meslektaşlarının aksine, iç pazarın hiç bir yerini terketmek zorunda kalmadılar. Fakat fiyatlar düştü, işleri göreli olarak durgunlaştı ve geriledi ve gümrük tarifeleri Danimarkalı ve İngiliz çiftçilerin hayvan yetiştiriciliğini geliştirmek için büyük ölçüde yararlandıkları ucuz ithal yemleri elde etmelerine engel oldular. Bu nedenle Almanlar, Britanyalılara göre, tahıl - patatese dayanan bir diyetten önemli miktarlarda hayvansal yiyecekler, sebze, meyve ve yağ içeren daha çeşitli bir karışıma doğru çok daha az bir mesafe katettiler.

Doksanların ortalarına doğru fiyatlar yükselmeye başladığında, tarım bu uyarıcıya toprak kullanımında önemli bir iyileştirme ve verimlilikte büyük bir artış göstererek cevap verdi. Kullanılan işgücünde çok küçük artış olmasına karşın, 1913'teki hasatlar 1890'dakilerin hemen hemen iki misliydiler. Bu ilerleme büyük ölçüde daha yoğun tarım yapmanın, gübre kullanımındaki artışın ve tarımsal kooperatiflerin olgunlaşmasının bir sonucuydu. Almanya toprakları özellikle de azot, potasyum ve fosfor açısından, çok fakir olduğundan, kimyasal gübre kullanımı yaşamsal bir öneme sahipti. Peru ve Şili'den getirilen guano bu üç kimyasal maddeyi de içeriyordu. Şili, bilinen nitrat kaynaklarının tek sahibiydi ve 1913'te Almanya Şili'nin ihracatının üçte birini satın alıyordu. Ama potasyum tuzları içerde bulundu — 1852'de Stassfurt'ta

ve daha sonra da Alsace ve diğer bölgelerde. Lorrain'in demir cevherinde fosfor olduğu biliniyordu; 1878'de bu cevheri çeliğe dönüştürecek bir süreç bulunduğunda, gübre için büyüyen bir fosfor arzı sağlanmış oldu. O tarihe kadar, (azot içeren) amonyum sülfat kok kömürü fırınlarının ve kömür - gaz fabrikalarının bir yan ürünü haline gelmişti; 1913'te ise havanın azotunu alıp kimyasal bir gübrede «sabitleştirme» mucizesini gerçekleştiren ilk Alman fabrikası kuruldu.

Almanya toprakları böylece çeşitli kaynaklardan kendisine gerekli olan gıdaları aldı. Ülke potasyumda, 1919'da Alsace'ı yitirene kadar dünya tekeline sahipti ve üretiminin yarısını içerde kullanıyordu. Çelik üretiminden elde ettiği fosfat arzını desteklemek amacıyla Kuzey Afrika ve Güney Pasifik adalarının fosfat yataklarına el attı.

Kooperatif Kredileri. Tarım, kimyasal gübrenin yanısıra mali «gübre» de gerektirir. Bir kırsal girişim çok seyrek olarak toprağı satın alma, iyileştirme, donatım ve işletme maliyetlerini karşılayacak kadar paraya sahip olabilir. Ondokuzuncu yüzyılda bütün bu maliyetler artma eğilimi gösterdiler, fakat endüstri ve ticarete hizmet etmek işine kendini kaptırmış olan banka sistemi, kırsal kredi ihtiyacına, özellikle de küçük çiftçilerin kredi ihtiyaçlarına pek ilgi göstermedi. Küçük çiftçi, dükkan sahipleri veya ürün tüccarlarına dayanmak veya profesyonel tefecilere başvurmak zorundaydı. Öyle yüksek faizler ödüyordu ki, bunların üstesinden gelebilmesi sık sık olanaksız oluyordu. Borçlu doğuyor, borçlu yaşıyor ve borçlu ölüyordu. Yahudi ve diğer tefecilere yöneltilen vahşi saldırılar umutsuz borçluların, gerekli oldukları kadar merhametsiz de olan, tefecilere duydukları derin nefretten kaynaklanıyordu.

Almanya bu kredi bataklığından çıkmanın yolunu bulan ilk ülke oldu ve burada gelişen iki yöntem tüm Avrupa, Ortadoğu ve Birleşik Devletlerde taklit edildi. İlk yöntem 1870'de, kendilerini Yedi Yıl Savaşları'nın yıkımından kurtarmaya ve tahıl ve hayvan üretimlerini artırmak için daha çok kredi sağlamaya çalışan bir grup Junker tarafından denendi. Para sahipleri, çok yüksek faizler olmadıkça fon taleplerini karşılamak istemiyorlardı, çünkü toprak belirsiz bir güvence idi ve kredi teminatları her zaman kolaylıkla satılamıyorlardı. Bir Berlin tüccarının önerisiyle, devlet bir deneme yapılması konusunda yetki verdi. Buna göre borçlular biraraya gelerek, tahvil satışlarıyla para toplayacak ve bunu üyelerine borç olarak dağıtacak bir birlik oluşturacaklardı. İlk *Landschaft* (Toprak Rehin ve Kredi Birliği) 1770'te

oluşturuldu ve kısa sürede taklit edilmeye başlandı. Birlik tahvilleri bütün üyelerin tüm mal varlıkları ile garanti ediliyordu; üye - borçlulara mal varlıklarının değerinin üçte ikisine kadar kredi veriyor ve üyelerinin krediyi taksitler halinde geri ödemeleri, parayı disiplinli kullanmaları ve hatta malikânelerinin yönetimini bizzat üstlenmeleri üzerinde ısrar edebiliyordu. Hükümet ise birliği denetliyor ve üst düzey yöneticilerini tayin ediyordu. Bütün bu önlemler tahvilleri hiç alıcı kıtlığı çekmeyen güvenli yatırımlar haline getirdi. Tahvillerin faizi düşüktü (yüzde 3 veya 4) ve üyeler bu orandan biraz daha yüksek bir faizle kredi alıyorlardı.

Sistem büyük toprak baronlarından küçük çiftçilere ve diğer ülkelere yayıldı. 1913'te bir Amerikan komisyonu kırsal krediyi incelemek amacıyla Avrupa'yı ziyaret ettiğinde, ziyaretçilerden birisi toprak rehin tahvilini 1492'den bu yana en büyük buluş olarak göklere çıkardı ve sistem Federal Çiftçilik Kredi Sistemi için fon toplama aracı olarak benimsendi (1916 ve 1923).

Kırsal kredi sorununun ikinci Alman çözümü Raiffeisen kooperatif bankasıydı. 1848 yılında, bir grup Ren köyünün belediye başkanı olan Frederick Raiffeisen küçük çaplı ve çok yüksek maliyetli köylü borçlanmalarını ve tefeciler borçlarını ödeyemeyen köylülerin elinde avucunda kalan ufacık varlıklarını gaspettiklerinde kopan trajedileri gözlemleyerek, iyiliksever insanlardan sağladığı sermaye ile çok başarılı bir kredi topluluğu kurdu (1849). Daha sonra 1862'de Anhausen köylülerini bir kooperatif - banka kurmaya ikna etmeye çalıştı; yörenin insanları tasarruflarını bu bankaya yatıracak ve yerel çiftçiler buradan kredi alabileceklerdi. 1905'e gelindiğinde bu bankalardan yaklaşık 1500 kadarı işbaşındaydı. Her üye yalnızca on marklık (2,5 dolar) bir sermaye payı ile katılıyordu; fakat aynı zamanda sınırsız bir sorumluluk üstleniyor ve bankanın iflası durumunda bir güvence olarak bütün mülkünü bankanın teminatı olarak ortaya koyuyordu. Bu bankaların hepsi küçüktü, iş alanı köydü, tek ücretli çalışanı genellikle okul müdürü veya rahip olan muhasebeci olmak üzere, çok ucuz ve basit olarak işletiliyordu. Tasarruf mevduatı kabul ediyor ve kredi başvurularını inceliyordu. Bankanın kararı başvuranın kişisel karakterine, projesine ve bir çiftçi olarak yeteneklerine bağlı oluyordu. Eğer kredi talebinde bulunan kişi bu üçlü sınavı geçerse, yüzde 4 veya 5 civarında bir faizle kredisini alıyordu. Banka fonlarını tümüyle tükettiğinde, bir merkez bankasına başvurabiliyordu; 1895'ten sonra da bir hükümet bankası yüzde üç faizle ek para olanağı sağladı.

Raifeisen ilkeleri dikkate değer bir başarıyla uygulandılar. Sınırsız sorumluluğun oldukça uygun bir temel olduğu ortaya çıktı, kredi taliplisinin itibarı ve yeteneği oldukça iyi güvencelerdi ve bankanın, büyük ölçüde fahri memurlar tarafından, kâr amacı gütmeden işletilmesi düşük bir faiz oranı uygulanmasına izin veriyordu. Kredi sağlama ana amacının yanısıra, ürünlerin satın alınması veya işlenmesi gibi hizmetler de görülüyordu. 1910'da Almanya'da Raiffeisen ve benzeri türden 17.000 kredi bankası vardı; bunların toplam üye sayısı 1.500.000'e, yıllık iş hacimleri yaklaşık 1.500.000.000 dolara çıkmıştı ve 1896'dan beri yalnızca ondokuz iflas olayı görülmüştü. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, enflasyon markın ve dolayısıyla banka mevduatlarının değerini silip süpürdü; fakat istikrar sağlandıktan sonra işler tekrar düzeldi; ve 1930'lara gelindiğinde 36.000 küçük bankada kayıtlı 4.000.000 civarında üye vardı. Bu sayıya satınalma, işleme ve satış kuruluşlarını da ekleyen yorulmak bilmez bir aritmetikçi, 1930 yılında Almanya'nın her 1594 kişi ve her 1760 akr tarım toprağı için bir tarımsal kooperatif kuruluşuna sahip olduğunu bulmuştu.

Birinci Dünya Savaşının Etkileri. 1913'te Almanya besin ve hayvan yemi gereksiniminin üçte ikisinden daha azını kendisi üretiyor, öteki üçte birini ise ithal ediyordu. Buna karşın, savaş başladığında besin sorununun çözümü ile ilgilenecek herhangi bir plan hazırlamamış gibi görünüyordu. Alman stratejistleri kısa bir savaş ve yarım yüzyıl önce Avusturya ve Fransa karşısında olduğu gibi bir kaç hafta veya ayda kazanılacak bir zafer bekliyorlardı. Bu beklentiler gerçekleşmeyince, Alman tarımı için şiddeti giderek artan bir sınav başladı. Denizler ve Rusya ovaları ondan koptu ve dolayısıyla buralardan besin, ham maddeler, hayvan yemi ve gübre temin edemez oldu. İnsan ve at gücünün askeri amaçlar için çekilmesi köylü tarımını güç duruma soktu. Toprak yeterince güçlü değildi ve havadan azot elde etme işlemi bu eksikliği giderebilecek ölçüde gelişmemişti. Verimlilik düştü ve hayvan sayısı azaldı. Tayınlama giderek şiddetlendi, ikâme besinler aranmaya başlandı, et yememe günleri ilân edildi ve çiftçiler giderek daha fazla düzenlemeye tabi kılındılar. Bununla birlikte, işgücü, gübre ve teçhizat yokluğunun yol açtığı zararı hiç bir şey gideremezdi.

1919 barış anlaşması ile Almanya'nın pirinç topraklarının beşte biri ve buğday, arpa ve yulaf topraklarının daha küçük bir bölümü Polonya, Fransa, Belçika veya Danimarka'ya geçti. Alsace - Lorraine'nin potas ve fosforik gübre kaynakları Fransa'nın oldu. Almanya kırsal üretim kapasitesinin sekizde birini kaybetti. Artık doğudan pirinç, ba-

tıdan gübre ithal etmek zorundaydı; üstelik bu ithalatı yeniden inşaası oldukça zor olan bir ihracat ticaretiyle finanse etmesi gerekiyordu. Savaş sonrasındaki ilk beş yıl güçlüklerle doluydu, fakat 1924'e gelindiğinde Alman ekonomisinin restorasyonu ve yeniden örgütlenmesi yoluna girmeye başlamıştı. Yeniden inşa sürecinde «rasyonalizasyon» üzerine çok ciddi ve yüksekten konuşmalar oldu. Donanım, örgütlenme ve uygulamanın rasyonel bir biçimde gözden geçirilmesiyle yeni bir cennet ve daha iyi bir dünya yaratılacaktı. Tarım için bunun anlamı makina ve güç, daha iyi hayvan cinsleri ve tohum, pazarlama yöntemlerinin öğrenilmesi ve dikkatli bir çiftlik muhasebesi demekti.

Rasyonalizasyon, tıpkı çevirme gibi, para gerektirir. Enflasyon eski borçları büyük ölçüde törpülenmişti, ama yeni borçların elde edilebileceği fonları da kurutmuştu. Amerika ve Britanya yüksek faizle para sağlamak için öne çıktılar; Almanya da düşünülebilecek her amaç için, kamu veya özel, kentsel ve kırsal, borç alma tutkusuna yenik düştü. 1929'da fiyatlar düştüğünde bu yeni borç yükü ezici bir hal aldı. Fiyat ve borç krizi, her zaman olduğu gibi, bölgeyi küçük çiftçilerle «yeniden iskan etme» girişimlerine karşın halâ ezici bir biçimde Junkerlerin büyük malikânelerinin egemenliği altında olan kuzey ve kuzeydoğunun? «pirinç kuşağı» boyunca en kötü şekilde hissedildi. Brüning hükümeti durumunun vehabetini hafifletmeye çalıştı; gümrük tarifesi yükseltildi, fiyatlar genel piyasa düzeyinin üstüne çıkartıldı ve ipotek karşılığı borçların faizleri düşürüldü. Herşeyin alt üst olduğu bir dünyada bu gayretlerin etkileri çok küçük olabilirdi. Junkerler ne kurtarılabildiler ne de tatmin edilebildiler ve Junkerler Brüning iflas etmiş malikâneleri «yeniden iskan etme» girişimlerine hız verince, onun Mayıs 1932'de devrilmesine yol açan adımlar attılar. Sekiz ay içerisinde Naziler iktidara geldiler, her ne pahasına olursa olsun kendine yeterlilik amacıyla tam devlet denetimi kurmak üzere. (Bakınız Bölüm XXIX).

XX

MODERN AVRUPA TARIMI

KISIM III

TARIMSAL AVRUPA

1939'da yirmi yedi Avrupa ülkesinden yalnızca sekizi —Almanya, Birleşik Krallık, Fransa, Belçika, Hollanda, Avusturya, İsviçre ve Çekoslovakya—, nüfusun üçte biri veya daha fazlasının imalat sanayiinde çalışması ve endüstrinin en büyük sektör olması ölçütüne göre, endüstrileşmiş ulus olarak niteleniyordu. Geriye kalan ondokuz tarım ülkesi arasında ilk olarak, çalışan nüfusun yüzde 40 kadarını tarımda istihdam eden İsveç ve Danimarka, yüzde 50 ile 60'ını istihdam eden İtalya, Macaristan, İspanya ve Portekiz, yüzde seksen veya daha fazlasını tarımda istihdam eden Balkanlar ve Rusya geliyordu.

Almanyanın doğusunda kalan onüç ülkeden onbirinin 1939'da besin açısından kendine yeterli veya net bir artık ihracatçısı olduğu tahmin ediliyordu. Batıdaki ondört ülkeden yalnızca Danimarka net besin ihracatçısıydı; geriye kalanlar kendi tarım ürünlerini takviye etmek için çeşitli ölçülerde besin ithalatına bağımlıydılar. Bu ithalat kısmen Tarımsal Avrupa'dan sağlandı —buğday doğu kuşağı topraklarından; meyve, pirinç ve yağ güneyden; süt ve diğer hayvansal besinler Danimarka, Hollanda ve İrlanda'dan. Fakat 1930'larda 9.000.000 ton olarak tahmin edilen bu Avrupalılararası besin akışına ek olarak, Avrupa diğer kıtalardan muhtemelen 40.000.000 ton kadar insan ve hayvan yiyeceği getiriyordu— bunun yarısı insan yiyeceği yarısı hayvan yemiydi ve bunun da yarısı Britanya Adalarına diğer yarısı da kıt'aya gidiyordu.

Toprak, iklim, pazar ve tarih farklılıkları Tarımsal Avrupadaki gelişmeleri kısa ve genel terimlerle ifade etmeyi olanaksız kılıyor. Bütün ülkelerin nüfusları önemli ölçüde arttı; bu artış mevcut toprak arzı üzerindeki baskıyı artırdı ve toprağın daha verimli hale getirilmesi, göçedilmesi veya açlıktan ölünmesi dışında seçenek bırakmadı. Ülkelerin hepsi geçimlik tarımdan ticari tarıma geçme zorunluluğu hissettiler ve her biri özel bazı üretim alanlarında uzmanlaşma fırsatı yakaladı: İspanya en sonunda yünden daha çok soğan ihraç etti, Romanyalılar buğday ihraç ettiler fakat kendileri mısır ekmeği yediler, Danimarkalılar tereyağı ihraç edip margarin yediler. Yalnızca en büyükleri iç pazarlarını güm-

rük duvarlarıyla çevirmekten bir kazanç sağlamayı ümit edebilirdi; küçüklerin kendilerini piyasanın rekabet koşullarına en iyi şekilde ayarlamaları gerekiyordu. Ülkelerin çoğunda çiftçilik, tekniğin sürekli değiştiği ve fiyatların istikrarsız olduğu bir dünyada varlığını sürdürebilmek için sermaye, kredi, üretim, işleme ve pazarlama sorunlarının üstesinden gelebilmek için yöntemler bulmak zorunda olan kiracı veya toprak sahibi köylüler tarafından yapılıyordu. Pek azında büyük girişimler varlıklarını sürdürdüler ve en sonunda, kent ücretli işçileri arasında yaygın olan iktisadi ve toplumsal fikirler, bu girişimlerde çalışan kır proleteryası arasında da yaygınlaştı.

Danimarka. Son yüzyılın en önemli gelişmelerinden birisi süt ürünleri endüstrisinin genişlemesi ve ekmeğe tereyağı sürme usulünün ılıman bölgelere yayılmasıydı. Hayvan yemi kıt olan Akdeniz Avrupası her zaman zeytin yağı veya keçi sütü kullanagelmişti. Fakat kuzey Avrupa yem kıtlığının üstesinden gelince, süt hayvancılığının geliştirilmesi ve süt, peynir ve tereyağının büyük ölçekli pazarlanması olanaklı hale geldi. Tereyağı üretim ve pazarlamasında Danimarka öncülüğü yaptı ve Atlantik'in her iki yanında ve ekvatorda çabucak izleyiciler buldu.

Danimarka topraklarının büyük bölümü «fakir kumlu bir maddedir» (Haggard) ve iklim de bundan birazcık daha iyidir. Danimarka köylüleri, özgürlüklerini kazandıklarında, satın almak suretiyle topraklarını muhafaza etmişler ve ortak topraklar çevrilirken tam hisselerini almışlardı. Toprak baronlarının *domain*'lerini genişletmelerine müsaade edilmemiş ve işletmelerin kaynaştırılması yasaklanmıştı. 1880'lere gelindiğinde toprağın büyük bölümü ortalama yetmiş akrlık toprak parçalarına sahip olan çiftçilerin elindeydi, fakat bazı büyük malikâneler —*domain*'lerin kalıntıları— ve yoksul köylülerin *(cottager)* küçük toprakları da duruyordu. 1900'den sonra devlete, kiliseye ve büyük toprak sahiplerine ait topraklar parsellendi; halen bu ülkede 100.000 kadar tam çiftlik (bunların altıda beşi serbest işletmelerdir), 100.000 kadar kısmi - statülü işletme ve bir miktarda eski malikâne vardır.

Büyük toprak baronları gibi köylüler de, esas olarak İngiltereye, tahıl ve et ihraç ediyorlardı. 1860'larda ve 1870'lerde tereyağı fiyatı yükselirken, tahıl fiyatları önce sabit kaldı sonra da hızla düşmeye başladı. Toprak baronları bu nedenle mandıracılığa döndüler; Rus - Amerikan tahıl istilası başladığında küçük çiftçiler de onları izlemeye başlamışlardı bile. «Verimli toprakta sütçülük» kural haline geldi; toprağa

istediği kadar gübre verildi ve hayvan yemi, tahıl ve ot yetiştirmek için büyük bir azimle işlendi. Bunlar denizaşırı ülkelerden ucuz yemlerle, özellikle mısır ve yağlı tohumlarla, takviye edildiler ve yazları zengin tarlalarda, soğuk kış aylarında ise ambarlarda süt hayvanlarına yedirildiler. De Laval ayırıcısı (1879'da bulundu) ile sütten ayrılan krema, bir fabrika haline gelmiş olan mandıralarda tereyağı haline getiriliyordu. Yağı alınmış süt domuzlara içirilmek suretiyle büyük miktarlarda kaliteli domuz pastırması (bacon) üretme olanağı yaratılıyordu; domuz pastırmasını satın alan İngiliz, pastırmanın yanında yılda 365 sabah yumurta da yediğine göre, ucuz ithal tahılı ile tavuk beslemek de akıllıca bir iş olacaktı.

Üretim yeniliklerini toprak baronları yapıyorlardı ve ilk ihracat ticaretini sıradan ticari kuruluşlar gerçekleştirmişlerdi; fakat küçük çiftçiler de yalnızca iyi bir taklitçi olduklarını kanıtlamakla kalmadılar hemen her noktada kooperatifler geliştirerek kendi yeniliklerini de yaptılar. İlk kooperatif mandırası 1882'de, ilk domuz pastırması fabrikası 1887'de kuruldu ve 1909'a gelindiğinde 3.600 kooperatif kuruluş çalışmalarını sürdürüyordu. Sermayeyi üyeler veriyorlardı; sermaye sabit bir faiz oranı üzerinden payını aldıktan sonra geriye kalan artık üyelere her üyenin kooperatif ile yaptığı iş miktarı ile veya her üyenin işlenmesi, paketlenmesi veya satılması için kooperatife gönderdiği süt, domuz veya yumurta miktarları ile orantılı olarak dağıtılıyordu. Kooperatifler bütün bu hizmetleri büyük çapta ve çiftçinin kendi çiftliğinde yürütemeyeceği bir kalitede gerçekleştiriyorlardı ve kısa sürede büyük toprak baronlarından veya özel firmalardan daha iyi çalışır hale geldiler. Kooperatifler, tereyağı ve domuz pastırması imalatının dörtte üçünden çoğunu ve ihracat ticaretinin önemli bir kısmını üstlendiler. Toplu olarak yem ve gübre satın aldılar ve üyelerine ucuz kredi sağladılar. Böylece küçük cüzdanlardaki paralardan oluşturdukları fonları, üreticiye büyük gereksinim duyduğu malzemeyi büyük çapta satın almanın, ürününü büyük ölçekte işleme ve satmanın ve düşük maliyetli kredinin avantajlarını sağlayarak harekete geçirdiler. Kooperatif Danimarka atmosferinin bir parçası oldu.

Eğer kooperatif azotsa, eğitim de oksijendi. Köylülüğün ve siyasi görünümün pek parlak olmadığı elli ve altmışlı yıllarda, Piskopos Grundtvig ve bir ayakkabıcının oğlu olan Kristen Kol «halk liselerini» örgütlemeye başladılar. 1885'e gelindiğinde bu okulların sayısı yüzün üstündeydi, öğrenci sayısı ise 10.000'e ulaşmıştı. Bu okullara genç erkekler kışları, genç kızlar ise yazları gidiyorlardı. Eğitim mesleki veya

teknik değil, kültürel ve medeni idi. Bu derslerde genç Danimarkalı, yaşama karşı bir ilgi, toplumdaki yeri için bir gurur duygusu ve kendi sınıfı ve ülkesine karşı sorumluluk duyguları geliştiriyordu. Tarımsal dönüşüme dürtü, liderlik ve moral veren öz bu okullarda damıtıldı.

Bir besin fabrikası olarak Danimarka çok etken bir hale geldi. Her yüz kişi başına 85 inek ve 80 domuz düşüyordu ve bunlar hem iyi cins idiler hem de çok iyi besleniyorlardı. 1939'da inek başına yıllık süt verimi 800 galonun üstündeydi ve tereyağı üretimi elli yılda hemen hemen dört kat artmıştı. Ürünlerinin mükemmel ve hep aynı kalitede olması ve tüm yıl boyunca taze olarak sunabilmesi ülkeyi ideal bir arz kaynağı yapıyordu. Seksenlerin başlarında 32 milyon kron olan tereyağı, domuz pastırması ve yumurta ihracatı, 1913'te 300 milyona 1928'de de 250 milyon krona yükseldi. Domuz pastırmasının hemen hemen tamamı, tereyağının ise yüzde 90'ı ihraç edildi; Danimarkalılar kendi tereyağlarının her pounduna karşılık dört pound margarin yediler. 1920' lerde domuz pastırmasının tamamına yakın kısmını, tereyağının üçte ikisini, ve yumurtanın altıda beşini satın alan Birleşik Krallık ana müşteriydi. Almanya yalnızca küçük bir ikinci en iyiydi. Bu iki ülke tarafından kendi çiftçilerini korumak için alınan tarife ve kota önlemleri ve Britanya'nın dominyonlarındaki sütçülere tanıdığı tercih bu yüzden Danimarka'ya büyük zarar verdi. Tereyağı ve domuz pastırması ihracatı düştü, üretim geriledi ve Danimarka halkı daha çok tereyağı yedi. Eylül 1939'da savaş Britanya pazarına ulaşmayı hemen hemen olanaksız hale getirdi ve Nisan 1940'da ülke Almanya'nın denetimi altına girdi. Denizaşırı hayvan yemi kaynaklarının kaybedilmesi ülkeyi hayvan sayısını azaltmaya ve kalanları da daha az yemle beslemeye zorldı; sonuçta hayvan başına süt veriminde büyük bir düşme meydana geldi.

Hollanda. İnek, domuz ve tavuk tutkusu değişik ateşlilik derecelerinde en uzak ülkelere kadar yayıldı. Rusya ve Almanya, topraklarının genişliği nedeniyle, en fazla hayvana ve en büyük tereyağı, yumurta ve domuz eti ürünleri üretimine sahiptiler; fakat hayvan yoğunluğu, hayvanların kalitesi, ithal yem kullanımı ve ürünlerin ihraç oranlarının yüksekliği açısından Danimarka'ya en fazla yaklaşan Hollanda oldu. Hollanda'nın mandıracılığa olan ilgisi tereyağı, peynir ve süt tozu arasında dağılmıştı; 1928'de, peynirin yüzde 70'i ve tereyağının yüzde 55'i dışarıya gönderiliyordu. Bu arada eski çiçekçilik endüstrisi de dış talebin dürtüsüyle genişledi, çiçek soğanlarına hasredilen alan 1850'deki 700 akrdan 1930'da 12.000 akra yükseldi ve bahçevanlar ülkenin tarımsal ihracatının beşte birini gerçekleştirdiler.

Hollanda tarımı, her zaman olduğu gibi, nüfus yoğunluğu fazla olan küçük bir ülkenin tarımıydı. 220.000 tam gün işletmesinden yarısından çoğunun büyüklüğü 2,5 ile 12,5 akr arasındaydı. Su altında kalan veya kumlu boş toprakların islah edilmesi özellikle fiyatların yüksek olduğu dönemlerde hız kazandı ve buharlı makinalar rüzgar değirmenleri ile çalıştırılanlardan çok daha güçlü su pompalarının kullanılmasını olanaklı kıldı. Yirminci yüzyılda devlet, yasasının varisler arasında eşit paylaşım gerektirmesi nedeniyle toprağın aşırı ölçüde bölündüğü yerlerdeki işletmeleri yeniden düzenlemek için önlemler aldı. Böyle yerlerden birinde, 795 küçük parça 26 çiftlik halinde yeniden bölünmüştü. 1918 yılında Parlamento denize karşı en büyük savaşı açmaya karar verdi: Zuider Zee'nin kurtarılması. Zafer, ülkenin ekilebilir topraklarını onda bir oranında artıracak ve 300.000 kişiye daha yer sağlayacaktı. 1932'de körfezin ağzındaki büyük deniz seti tamamlandı ve deniz suyunun kısım kısım boşaltılması, nehir sularının denetim altına alınması ve kurtarılan toprakların tuzdan arıtılması çalışmaları otuzlar boyunca sürüp gitti.

Alman işgali sırasında (1940 - 1945) ithal besin ve hayvan yiyeceğinden yoksun kalınması, süt hayvanlarının miktar ve kalitesinde düşüşe yol açtı ve otlakların sürülerek ekime açılmasına neden oldu. Müttefiklerin bombardımanları 1944'te güneybatıdaki Walcheren adasını koruyan setti tahrip etti, fakat hasar oldukça kısa sayılabilecek bir sürede tamir edildi. Geri çekilen Almanlar pek çok süt hayvanını birlikte götürdüler ve domuz ve tavukları ya kestiler ya da naklettiler. Hollanda böylece savaştan eski hayvan sayısının üçte ikisi ile ve bazı bölgeleri tümüyle hayvandan arındırılmış olarak çıktı. Bu arada fabrika, liman ve demiryolu araçlarının sistemli tahribatı veya yağmalanması bütün ekonomiyi durma noktasına getirmişti.

İrlanda. İrlanda da tıpkı Danimarka gibi Britanya'nın hayvansal ürünler için büyüyen talebinden kazanç sağladı, fakat uzun bir bocalama döneminden geçtikten sonra. Madenlerin olmayışı fabrika endüstrileri kurmasını engelledi. Havanın çok nemli olması bütün ülkeyi «pırlanta gibi» bir otlak yapıyordu, fakat aynı nedenle tahıl üreticiliği riskli bir iş oluyordu. İngiliz işgali ülkeye yabancı olduğu bir toprak baronları sınıfı getirip dayattı. Ulster'de (Kuzey İrlanda) kiracılar ve toprak sahipleri İngiliz veya İskoç kökenliydiler, aralarındaki ilişkiler oldukça uyumluydu ve «Ulster kiracı hakkı» çiftçiye güvenli bir kiracılık yanısıra iyileştirmelerin tazmin edilmesi veya kendinden sonrakine satılması hakkını veriyordu. Ulster dışındaki yerlerde kiracı İrlanda-

lıydı: Yenik ve Katolik. Toprak baronu ise İngilizdi: Galip ve Protestan. Toprak baronları genellikle topraklarının başında değillerdi; malikânenin yönetimini ya bir kâhyaya bırakıyorlardı veya bir ya da iki büyük blok halinde aracıya kiralıyorlardı ki, o da bunu küçük parçalar halinde, kısa sürelerle veya süreyi keyfince belirleyerek başka çiftçilere kiralıyordu. Toprak baronu veya aracının iyileştirmeler için para harcamak istemesi (veya harcamaya muktedir olması) pek enderdi; toprağı çıplak durumda kiraya verebilir, gerekli herşeyi kiracının sağlamasını isteyebilirdi; buna karşılık bataklık veya engebeli toprağı ekilebilir hale getiren bir kiracı çiftçi, toprağa olan talep arttığında rantın artırılması veya hiç bir tazminat almaksızın kiracılığına son verilmesi durumlarıyla karşı karşıya kalabilirdi.

Toprak talebi onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında yoğunlaştı. Doymak nedir bilmeyen keten dokuma endüstrisini beslemek için daha çok ketene gereksinim duyulurken, özellikle Portekiz ve Britanya'da tahıl, yün, tereyağı ve et pazarları çok genişledi. Bu arada patates üreticiliğinin yaygınlaşması İngiltere, İskoçya ve Kuzey Amerika'ya yoğun göçler olmasına karşın, 1781'deki tahmini 4.000.000'dan 1841'daki sayımda 8.200.000'a yükselmiş nüfusa geçimlik bir ürün sağladı. Bu yılda İrlanda'da mil kare başına 252 kişi yaşarken, çok daha fazla endüstrileşmiş İngiltere ve Galler'de 274 kişi, Fransa'da ise yalnızca 164 kişi yaşıyordu. Bu nedenle toprak için rekabet keskinleşti, rantlar alabildiğine arttı ve işletmeler küçüldü; 1841' de işletmelerin yarıdan fazlası beş veya daha az akr toprak sahibiydi. Bunları işletenler ise hemen hemen kazmadan başka sermayeye sahip değildiler. Patatesle geçimlerini sağlayıp yetiştirebildikleri diğer bitkisel veya hayvansal ürünlerle rantı ödemeye çalıştılar. Patates mahsülü kötü olduğunda yiyeceksiz kalıyorlardı.

Korkunç yıkım, küf hastalığı patates mahsülünün yarısını harap ettiğinde 1845'de geldi. Ertesi yıl daha da korkunçtu ve açlığın zirvesinde tifüs başladı. İnsan kaybı çok ağırdı ve binecek bir gemi bulabilenler lanetli topraktan dehşet içinde kaçıyorlardı. 1846'da yalnızca Kuzey Amerika'ya 100.000 kişi kaçarken, sayılamayacak kadar çok insan da İrlanda Denizini aşıyordu. Kaçış onyıllar boyunca sürdü; doksanlara kadar Atlantik ötesine hicret edenlerin sayısı yılda 50.000'in altına düşmedi. 1911'e gelindiğinde adada yalnızca 4.400.000 kişi yaşıyordu; Yetmiş yılda yüzde 47'lik bir azalma. Bu tür bir dağılmaya ne geçmişte rastlanmıştı ne de modern zamanlarda.

Nüfus azaldıkça toprak açlığı bir ölçüde şiddetini kaybetti ve işletmeler daha büyük hale geldiler. Fakat rantlar halâ yüksekti; sermaye ve kira güvencesi halâ yoktu: Kırlar gerilla savaşına sahne oldu, kâhyalar vuruldular ve kiracılıklarına son verilen bazı kiracılar komşularını toprak baronu Yüzbaşı Boycott ile tüm ilişkilerini kesmeye çağırdıklarında, İngilizceye yeni bir sözcük kazandırdılar: Boykot. Böylece, 1870'lere gelindiğinde Britanya hükümeti İrlanda sorununun çözümünün acımasız arz ve talep yasasının kendi kendine işleyişine terkedilemeyeceğini anlamak zorunda kaldı. İlk adım kiracının korunmasıydı; 1870 ve 1881 yasaları kiracıya üç «F» [*] getirdi: Adil rant, kiracılığın sabitliği ve serbest satış hakkı. Adil rant, eğer toprak baronu ve kiracı anlaşmaya varamazlarsa, bir toprak mahkemesi tarafından belirlenecek ve onbeş yıl süreyle değişmeyecekti. Kiracılığın sabitleştirilmesi ise, rantın ödenmemesi dışında, kiracının tahliye edilmesi yasaklanarak güvence altına alındı. Serbest satış hakkı kiracıya, yaptığı iyileştirmelerin kalıcı değerlerini toprak baronuna veya halefine satabilme hakkı veriyordu. «İrlanda köylülüğünün bu Magna Carta»sı bazı olumlu etkiler yarattı, fakat bir kuşak geç kalmıştı. İlk kez 1881'de dondurulan rantlar 1896'ya kadar sabit kalacaktı; fakat bu dönemde fiyatlar üçte bir oranında düşünce, adil rant feci bir yük haline geldi.

İkinci adım köylünün mülk sahibi olmasına yardımcı oldu. 1885'de Britanya hükümeti toprak satın almak isteyen kiracılara kredi vermeye başladı; kredinin geri ödenmesi için de kırk dokuz yıl süre tanıdı. Daha sonra çıkartılan kararnamelerle verilen kredi miktarı artırıldı, 10.000.000 £'luk bir sübvansiyon sağlandı, evler inşa edildi ve «kalabalık bölgeler»den daha tenha yerlere gitmek isteyenlere yardımcı olacak kurullar oluşturuldu. Koşullar bu politikanın başarılı olması için uygun düştü, çünkü eğitim, işbirliği ve yükselen fiyatlar, çiftçilerin kendi çiftliklerine sahip olma isteklerini ve kredi taksitlerini ödeme yeteneklerini artırmıştı. Böylece 1916'ya kadar 500.000 kiracının 375.000'i toprak satın almaya başlamıştı; el değiştiren topraklar —10.000.000 akr— ülkenin yarısını ve tarıma elverişli alanların da üçte birini oluşturuyordu. İzleyen onyılda süreç tamamlandı ve bir kiracı çiftçiler ulusu, mülk sahibi çiftçilerden oluşan bir ulusa dönüştü.

Tek başına toprak reformu iyi çiftçiler yetiştirmeye yetmedi. Sermaye ve modern yöntemler üzerine bilgiden yoksun bir ülke yalnızca

[*] Fair rent, fixity of tenure ve free sale sözcüklerinin ilk harfleri, ç.

5.000.000 kişilik bir nüfus (1891) için bile halâ aşırı kalabalıktı. Tarım ve hayvancılık İngiltere veya Kuzey Denizi topraklarındakilere göre çok geriydi ve insanlar halâ fakir bir toprak ile boğuşuyorlardı; öyle ki, «toprağın kemikleri heryerde derisinden dışarı fırlıyordu» (George Russel). Bu hiçte umut verici olmayan toprağa, eğitim ve işbirliği inciti ve sloganı ile birlikte Horace Plunkett adlı bir adam geldi : «Daha iyi çiftçilik, daha iyi iş, daha iyi bir yaşam». 1894 yılında kooperatif topluluklarını teşvik etmek amacıyla Irish Agricultural Organization Society (İrlanda Tarımsal Örgütlenme Derneği)'ni kurdu. On yıl içinde sekiz yüz kooperatif kuruluş oluşturuldu ve 1917'ye kadar 110.000 den fazla üye kaydedildi. Hükümet kolejler ve gösteri çiftlikleri kuran, gezici öğretmenler gönderen ve ödüller veya sübvansiyonlar veren bir Tarımsal ve Teknik Eğitim Bölümü kurarak gelişmeye yardımcı oldu.

1916 ve 1923 arasında devrim ve iç savaş İrlanda'yı yıkıntı haline getirdi. Çiftlik malları tahrip oldu, toprak tarım yapılamaz hale geldi, sürüler onda bire indi ve mahsül hem miktar hem de nitelik olarak zarar gördü. Adayı bölen ve bağımsızlık getiren barışla birlikte, Dublin ve Belfast'taki yeni yöneticiler ve kooperatifler zararı gidermek ve standartları yükseltmek uğraşına giriştiler. Fakat her ikisi de devasa işlerdi, çünkü İrlandalı çiftçiler sahip oldukları tek büyük pazar —Büyük Britanya— için mücadelede Hollandalı, Danimarkalı ve dominyonlardaki rakiplerinin halâ çok gerilerindeydiler. Üstelik, bir kez daha siyasetin kurbanı oldular. Dublin hükümeti, 1932 yılında, toprak - satın alma programı uyarınca çiftçilerden topladığı taksitleri Londra'ya vermeme kararı alınca, Londra İrlanda mallarına ağır gümrük vergileri koydu ve 1938'e kadar devam eden gümrük savaşı İrlanda'ya faydadan çok zarar getirdi. II. Dünya Savaşı sırasında izlenen tarafsızlık politikası da katıksız bir kutsama olmadı, çünkü Britanya pazarının İrlandalı çiftçilerin ihracatına açılmasına karşın, gemi yetersizliği ihracatı büyük ölçüde engelledi. Bu arada, İrlanda yirminci yüzyılın ilk yarısında ülkenin aşırı kalabalıklaşmasını nasıl önleyeceğini öğrendi. Birleşik Devletlerin göçmen sayısını kısıtlamasına ve göçmen sayısındaki büyük düşmeye karşın, İrlanda 1939'da 1900'dekinden azıcık fazla insan barındırıyordu.

Akdeniz Tarımı. Akdeniz toprakları, kuzey ülkelerindekine benzeyen üretim kaymalarına veya yeniliklere tanık olmadılar. Büyüyen iç talep klasik ürünlere karşı —buğday, şarap, meyva ve yağ— talebi güçlendirirken, ılıman kuşağın portakal, limon, greyfurt, yaş ve kuru üzüm, hurma, incir, şarap, ipek, pirinç ve zeytinyağı talebi, kuzeye

doğru 1930'larda yılda en azından 1.600.000 tona ulaşan, bir trafik yarattı.

Kırsal toplum geçmiş yüzyıllardakinden pek az farklıydı. Toprak büyük malikâneler halinde yöneticilerin, soyluların, kilisenin ve zengin kentlilerin ellerindeydi. Yoğun ve sulu tarım yapılan bölgelerde, toprak genellikle küçük —sık sık aşırı ölçüde küçük— işletmeler halinde kiracı köylüler tarafından işletiliyordu; kiracı köylüler 1750'de halâ bazı feodal yükümlülüklere tabi olabiliyorlardı; fakat ya ırsi tasarruf hakkında sahiptiler ve sabit rantlar ödüyorlardı ya da yarıcılık (share cropping) temelinde çalışıyorlardı. Güney İtalya ve Sicilya'nın tahıl veya hayvancılık bölgeleri veya İspanya'nın dağlık iç kısmı gibi yoğun tarımın olanaksız olduğu yerlerde, toprak baronu veya temsilcisi tarafından işletilen *latifundium* varlığını ısrarla sürdürüyordu. Emek gücü, az sayıda yerleşik işçi veya küçük köylü ve mevsimlik olarak kiralanan (90 ile 150 gün arasında değişen süreler için) ve daha sonra bir dahaki mevsime kadar varlıklarını sürdürecekleri kırsal kasaba veya büyük köylerdeki evlerine dönen bir mevsimlik işçi ordusu tarafından arz ediliyordu.

İtalya. Kırsal ve tarımsal reform dalgaları, güney Avrupa'nın derinliklerine kadar nüfuz etmedi. Reform esas etkilerini kuzey İtalya'da gösterdi. Burada Sardunya kralı 1762, 1771 ve 1778 kararnameleriyle Savua köylerini kişisel serflikten kurtardı. Bonapart feodalizmin daha fazla yönünü ilga etti ve çoğu zengin kentlilere olmak üzere, bazı kilise toprakları satıldı. İtalyan bağımsızlık ve birlik hareketi güçlenirken, hareketin bir çok öncüsü İngiliz tarımsal uygulamaları, endüstriyel donanımı, demiryolları ve parlamento biçimlerinin ülkenin izlemesi gereken yolu gösterdiği kanısındaydılar. Örneğin, Cavour ticari temeller üzerinde işletilen malikânesinin teknik olarak iyileştirilmesi işine ve yine İngiliz makinalarıyla donatılmış değirmenlere para yatırdı. Genç soylular İngiltere turlarından, gözledikleri çalışma ve yönetim biçimlerine müthiş bir hayranlıkla dolu olarak dönüyorlardı ve kırklara gelindiğinde bazı kuzey İtalya yöneticileri değişiklik gereksinimini ta içlerinde hissediyorlardı. Bu hayranlıklardan bazıları uygulamaya kondular, özellikle nemli veya sulanabilen Lombardiya düzlüğünde. İpek üretimi genişledi ve toprak, ipekböceğinin beslenmesinde kullanılan dut ağaçlarının aralarına buğday, keten veya asma dikilmek suretiyle tam anlamıyla değerlendirildi. İtalya Avrupa'nın temel ipek üreticisi ve ikinci bağcısı haline geldi, ihraç

edebilecek ölçüde zeytinyağı ve 1910'a kadar, kendi gereksinimini karşılayacak kadar buğday üretti.

Geçimlik çiftlikler ve küçük *mezzadria* (yarıcı) işletmeleri kuzeyde yanyana bulunurken, ikinci işletme tipi tarihsel ve topografik nedenlerle Toskana ve Umbria'nın engebeli topraklarında kök salmıştı. «Hiçbir ülke emekten talep ettikleri açısından bu kadar açgözlü değildir. Küçük bir toprak parçasından —toprağın işlenmesi, terasların sağlamlaştırılması, hendeklerin gözetilmesi, güneş ve yağmurun yol açtıkları zararların azimle onarılması— sorumlu olan köylülerin devamlı ihtimamı olmasaydı, orta İtalya'nın tepeleri çorak çöllere dönerdi. Toprak bir anlamda sermaye için de açgözlüdür. Bağlar, iktisadi bitkilerin en hassası, her yıl kükürt tozu veya sülfat eriyiği ile ilaçlanmalıdır; doğal haliyle verimsiz olan toprak devamlı gübre isterken, her tür küçük kültür sistemi barınak ve çiftlik binaları için büyük harcamalar gerektirir» (Hancock).

Mezzadria sözleşmesinde toprak baronu toprağı, binaları ve ağır araç gereci temin ediyordu, toprağın genel bakımından sorumluydu ve vergileri öderdi. Köylü ise aile işgücünü —bazen üç kuşağın işgücünü birarada— ve daha küçük araç gereci sağlardı. Ürün taraflar arasında genellikle eşit olarak paylaşılırdı, fakat gelenek uyarınca köylünün geçimi dikkate alınmalıydı, bu nedenle ürünün az olduğu yıllarda paylaşımdan önce köylünün geçimliği ayrılırdı. Bazı toprak baronları kiracılarına daha iyi yöntemler öğretmeye çalıştılar, hastalıklara karşı savaşımlarında onlara yardımcı oldular ve böylece sözleşme koşullarını değiştirmeksizin önemli iyileştirmeler gerçekleştirdiler. Bir çoğu hiç bir şey yapmadı; diğer bazıları, özellikle büyüyen pazara erişmenin kolaylaşmasının tarıma daha bir ticari hava getirdiğinde, üründeki paylarını yarı yarıyadan üçte ikiye çıkartmaya çalıştılar. Bu girişim huzursuzluk yarattı. Her biri ürünün üçte ikisini talep eden *Mezzadristi* birlikleri ve toprak baronları birlikleri ortaya çıktı; birlikler arasındaki toplu sözleşmelerin gürültüsüz patırtısız sona erdiği enderdi. 1918'den sonra kiracılar daha iyi koşullar kazandılar ve üretici mahsulün daha büyük bir kısmını aldı veya sabit bir rant ödemeye başladı. Fakat yirmi ve otuzların faşist politikası köylü birliklerini ortadan kaldırdığında veya işlemez hale getirdiğinde ve bu arada toprak baronlarını güçlendirdiğinde ve köylüleri yerel siyasi patronlara tabi kıldığında, bu kazanımların işi de bitti.

Güneyde ise *Latifundium*'larda çalışan işçi gruplarında sık sık huzursuzluk ortaya çıkıyor, işçiler kendileri adına sözleşmeyi imzalayan

lidere ve toprak baronuna karşı ayaklanıyorlardı. 1900'den sonra, işçi birlikleri yasallaştıklarında, işçi örgütleri daha sorumlu davranmaya başladılar, patronlarla görüşmeye oturdular ve işgücü arz etmek için sözleşme yaptılar. 1918'den sonraki genel çalkantıda duyulan «Köylüye toprak» haykırışları genellikle «Emekçilere toprak» anlamına geliyordu. Önemli bir gelir kaynağının yok olmasıyla toprak sorunu acil hale geldi. Birleşik Devletlerin 1917'den itibaren uygulamaya koyduğu göç kısıtlamaları, pek çok İtalyanın bir miktar dolar kazanmak ve sonra geri dönmek veya kazandıklarının bir kısmını memlekete göndermek üzere mevsimlik olarak veya birkaç yıl için bu ülkeye gitmelerini engelledi.

«Toprak» çığlığını karşılamak ve aynı zamanda artan nüfusa yeyecek sağlamak için, İtalya ekilebilir yeni topraklar açma işine önem verdi. Kampanya bataklıklarına karşı daha 1878'de saldırıya geçilmişti; 1900'den sonra sivrisinek yatağı bataklıkların kurutulması, sel kontrolu ve yeniden ağaçlandırma işlerine girişildi. Savaş çalışmaları kesintiye uğrattı, fakat faşistler 1922'de iktidarı ele geçirdikten sonra çalışmaları kısmen sürdürdüler. En parlak başarı, Roma'nın hemen güneyindeki Pontine Bataklıklarının kurutulmasıydı. Yine de bu yüksek maliyetli proje yalnızca 2.500 yeni çiftlik kazandırabildi ve ülkenin ekmek gereksinimi için büyük ölçüde ithalata bağımlılığını azaltma girişimi olarak 1925'te başlatılan şu «buğday savaşı»nın kazanılmasına çok küçük bir katkı getirebildi. 1922 - 1924'te tüketilen buğdayın yarısı ithal buğdaydı, fakat 1925 ve 1931 arasında gümrük tarifesi beş kat artırıldı —bushel başına 1,00 $ civarında— ve çiftçilere buğday yetiştirme yöntemlerini nasıl iyileştirebilecekleri anlatıldı. Üretim önemli ölçüde arttı; tüketiciyi cezalandırmak pahasına sübvansiyon verildi, ama kendine yeterlik sağlanamadı. İtalya toprakları hem nitelik hem de nicelik olarak 40.000.000'dan fazla insanın yiyecek gereksinimlerini karşılamak için yetersizdi. Afrika'nın ıssız sömürgeler boşluğu dolduramazdı; özel tarım ürünleri veya fabrika malları ihracatı, göçmenlerin gönderdikleri dövizler ve turizm gelirleri, ithal edilmesi zorunlu olan malların bedelini karşılamaya yetecek kadar fon sağlamıyordu. Bütün bunlara karşın, ikinci sınıf bir ekonomi, Mussolini tarafından İtalya'yı birinci sınıf bir güç haline getirme girişiminde izlenecek muhteris bir dış politikaya destek olmaya çağrılıyordu.

İspanya. Tarımsal ve kırsal değişim açısından İspanya'da onikinci yüzyıla kadar pek bir gelişme yoktu. Temel özellikler hiç değişmediler: Orta ve güneyde çok büyük birimler halinde ve ücretli işçi ar-

duları ile çalıştırılan büyük malikâneler tek bir geleneksel mal —buğday, üzüm, yağlar veya yün— üreterek varlıklarını devam ettirdiler; fakat kuzeyde parçalanarak küçük, oraya buraya dağılmış yarıcı işletmeler haline geldiler. Mevsimlik işçilerin ücretleri ve yarıcıların hisseleri, güney Avrupa standartlarıyla bile, inanılmaz derecede küçüktü ve güney Amerika da dahil olmak üzere nerede olursa olsun bulunabilen başka işlerle veya başka ülkelerdeki akrabaların gönderdikleri paralarla desteklenmeleri gerekiyordu.

İspanyol - Amerikan Savaşında uğranılan bozgun hükümeti bazı uyuşukluklardan kurtardı. Madencilik ve imalatın büyümesi, radikal veya reformist bakış açısına sahip bir orta sınıf ve ücretli endüstri sınıfı yarattı. I. Dünya Savaşı, tarafsız kalan İspanya'nın büyük bir ferahlık getirirken; barış, daralma, huzursuzluk ve baskı getirdi. Topraksız emekçileri devlet topraklarında iskân etmeye yönelik «iç sömürgeleştirme» programlarından söz edildi ve bazı toprak baronları kendi toprakları üzerinde bu tür girişimlerde bulundular. 1931 cumhuriyetçi devrimi her cins ve boyadan değişikliğe yatkındı; fakat *latifundium*'ları ortadan kaldırmayı amaçlayan toprak reformu (1932) hiç bir zaman uygulamaya konma olanağına sahip olamdı ve General Franco'nun öncülüğünde 1936'da başlayan karşıdevrim en ılımlı toprak reformu umutlarını bile yerle bir etti.

Avurturya - Macaristan ve Balkanlar. Avusturya - Macaristan İmparatorluğu 1914'te 50 milyondan fazla kişinin yaşadığı 250.000 mil karelik bir alana iktisadi ve siyasi birlik verdi. Siyasi birlik, 12 milyon Avusturyalı ve 10 milyon Macarın egemenliği altındaki, ulusal bilince sahip 30 milyon Çek, Slovak, Polonyalı, Romen, Sırp, Hırvat, İtalyan, vs. tarafından hoşnutsuzlukla karşılandı ve bir «yamalı bohça» görünümündeki İmparatorluk savaşın ve 1918'deki bozgunun gerilimleri altında parçalandı. İktisadi birlik Tuna ve kollarına, iyi bir demiryolu sistemine, Viyana'nın ticari ve mali işlevlerine ve bunlara bağlı olarak, her bölgenin kendi özel kaynaklarının gelişimine, mallarını geniş bir iç piyasada satabilmesine veya ihraç edebileceği kadarını ihraç etmesine dayanıyordu. Tepelerin ve Alplerin oluşturduğu bir ülke olan asıl Avusturya bitkisel üretim ile çok az ilgileniyor, daha çok hayvan yetiştiriciliği, maden ve orman işletmeciliği ve her tür imalat işleri ile uğraşıyordu. Bohemya şeker pancarı ve tahıl üretimi için yeğleniyordu; kömür rezervlerinin bolluğu ise bu bölgeyi aynı zamanda bir endüstri bölgesi haline getiriyordu. Romanya ve güneybatı Rusya'yı da içine alan otla kaplı ve sürüldüğünde zengin tarım top-

raklarına dönüşen büyük düzlüklerin bir parçası olan Macaristan ise bir tahıl ambarıydı.

Karadenizin deniz trafiğine açılması, Tuna su yolunun iyileştirilmesi ve demiryollarının faaliyete geçmesiyle dış pazarlara ulaşabilme olanağının ortaya çıkması, Tuna otlaklarının ekime açılmasını hızlandırdı. Türkiye, 1829'da İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını barış halinde olduğu tüm devletlerin tüccarlarına açmak zorunda kaldı ve böylece Karadeniz bir Türk gölü olmaktan çıktı. 1856'da Tuna su ulaşımı tüm ulusların gemileri için serbest hale getirildi ve nehri ıslah etmek, uygun bir deniz çıkışı oluşturmak ve trafiği düzenlemek üzere uluslararası bir komisyon kuruldu. Nehirden ovalara uzanan demiryolları inşa edildi ve Macaristan ve Romanya'nın hayvan çiftliklerinin büyük bölümünü tahıl çiftliklerine dönüştürme çalışmalarına başlandı. 1900'e gelindiğinde, Macaristan dünyanın en büyük üçüncü buğday ihracatçısıydı; Budapeşte büyük bir öğütme merkezi haline geldi ve burada değirmen taşlarının yerini merdanelerin alması, hem un yapma işleminde hem de öğütülebilecek tahıl cinsinde bir devrim yaptı. Ondokuzuncu yüzyıla girildiğinde Romanya tarım topraklarının yüzde 90'ı otlaktı, yüzyılın sonunda ise yüzde 85'i sürümlük topraklar haline gelmişti. Darı (Hint mısırı) uzun ve sıcak Tuna yazlarında buğdaydan daha iyi gelişiyordu; yerli halk mısır yiyip buğday ihraç etmeyi yeğledi.

I. Dünya Savaşı Avusturya - Macaristan İmparatorluğunu yerle bir etti ve barış anlaşması imparatorluğun parçalanmasını hem kaçınılmaz hem de arzulanır bir olgu olarak benimsedi. Avusturya topraklarının üçte ikisini kaybetti, Macaristan ise eski sınırlarının üçte birinden daha küçük bir alana büzüldü. Zengin tarım, orman ve maden topraklarının bir bölümü Çekoslovakya, İtalya, Sırbistan, Romanya veya Polonya'ya geçti. Bu toprakların yeni yöneticileri, ülkelerinin etraflarını gümrük tarifeleriyle çevirerek, eski iç ticaret yollarını kestiler. Avusturya demir işleri artık kömürünü eski Bohemya'dan ithal etmek zorundaydı, tüketicilerin şeker, süt ürünleri ve tahılı ithal etmeleri gerekiyordu ve Avusturya, topraklarına pek uygun düşmeyen şeyler üretmek için çabalamak zorundaydı. Her ne kadar esir ulusların özgürlüklerine kavuşmalarının yararları tartışma götürmezse de, büyük bir serbest ticaret alanının parçalanması ayrılan ülkelerin hepsine de önemli zararlar verdi. 1929 depresyonu fiyatları ve bir çoğunun dayanmak zorunda olduğu ihraâ pazarlarını mahvettiğinde, özgürlüklerine kavuşmuş olan bu ülkelerden hiç biri yeni veya uyum-

landırılmış bir ekonomi üzerinde çalışma yapmamıştı. Baş yabancı müşteri olarak Almanya'ya olan bağımlılıkları siyasi ve askeri zayıflıklarıyla birleşince, onları Nazi emelleri için kolay birer av haline getiriyordu.

Bölgenin toprak tarihi serflikten kurtuluşun her derecesini, yöntemini ve sonuçlarını ortaya koyar. Avusturya'da sabık serf, köylü mülk sahibi oldu. Macaristan'da toprak olduğu gibi korundu ve büyük toprak sahipleri tarafından işletildi; bu büyük çiftliklerde istihdam edilen 4.000.000 işçi (1910), Macaristan'ı İtalya'dan sonra (4.500.000 kır işçisi vardı) kır proleteryasının ikinci sağlam kalesi haline getirdi. Engebeli arazi yapısının tarıma pek olanak vermediği orta ve batı Balkanlarda, köylüler bireysel küçük toprakların ekilmesini geriye kalan toprakların koyun, keçi ve domuz otlatma kiçin ortak kullanımı ile birarada yürütüyorlardı. Köylüler bazı Türk beylerine genellikle ürünün bir kısmından oluşan, bir vergi ödüyorlardı ve ondokuzuncu yüzyıl boyunca Türkler çekildikçe, topraklara köylüler el koydular.

Zengin Romanya ovalarında hikâye daha değişikti. Yerli kral ve feodal toprak baronları (*boyar*lar), belirli bir vergiyi ödemek koşuluyla, Türkler tarafından iktidarda bırakılmışlardı. Türkler ayrıldıklarında bunlar hâlâ iktidardaydılar. Ticari tahıl yetiştiriciliği olanakları artınca, *boyar*lar kendi *domain*'lerini ve üretimlerini artırmak için köylülerin topraklarını yağmalamaya giriştiler. Ayaklanmalar boy verdi. 1864'te, liberal düşünceli bir kral serfliği kaldırdı ve köylülerin sahip oldukları öküz sayısı ile orantılı olarak topraklarını muhafaza etmelerine, fakat toprak baronlarını da kaybettikleri toprak ve feodal gelirler için tazmin etmeleri gerektiğine karar verdi. Bu plânın sonucu, toprakların büyük bölümünü toprak baronlarının alması oldu; bazı köylüler işletmelerini satmaya zaten hazırken, diğer bazıları tazminat taksitlerini ödemekten acizdiler —özellikle de 1875'ten sonra tahıl fiyatları düştüğünde. 1905'e gelindiğinde ekilebilir toprakların sekizde üçü, yüksek sermaye donanımlı büyük tahıl çiftlikleri olarak işletilen 1.250 akrlık malikânelerde toplanmıştı; çok az sayıda köylü geçimine yetecek kadar toprağa sahipti ve bazılarının hiç toprağı yoktu.

RUSYA

1880 yılında Çar'ın yönetimi altında 40 milyon civarında insan yaşıyordu. Bunların çok küçük bir kısmı kuzey kutup dairesinde veya

ıssız Sibirya'daydı, çok azı da St. Petersburg (şimdi Leningard)'dan önce Moskova'ya sonra da güneydoğuya doğru uzanan hattın kuzeyinde veya doğusunda kalan ormanlarda veya kötü otlaklarda yaşıyordu. Bu hat, nüfusun yoğun olduğu Rusya'nın sınırlarından birini oluşturuyordu. Öteki sınırlar ise onsekizinci yüzyıl boyunca, Finlandiya ve Baltık'ın doğu kıyılarını kucaklamak, Polonya'nın geçirdiği üç parçalanmadan lokmalar kapmak ve Karadeniz'in kuzey kıyılarına, Kafkasya bölgesine, Hazar Denizine ve ötelerindeki steplere ulaşmak üzere istilalarla durmaksızın genişlediler. Daha önce de gördüğümüz gibi, güneyin bu boş yerlerini doldurma girişimleri büyük kitle sömürgeleştirmeleri ve kitlesel göç dalgaları yaratmıştı; bu politika zamanla tahıl üretim ve ihracatında yükselmeyle sonuçlandı.

40 milyon Rus'un yaklaşık olarak onda biri 14.000 soylu toprak sahibi aileye, kiliseye ve küçük ama yükselen orta sınıfa dahildi. Geriye kalanların bazıları özgür köylülerdi; fakat çoğunluğu devlet toprakları üzerinde yaşayan ve teknik olarak kişisel özgürlüğe sahip köylüler veya soyluların malikânelerinde yaşayan ve herhangi bir ülkede herhangi bir zamanda var olan bir serflik biçimi kadar eksiksiz bir serfliğe tabii olan serflerdi. Bunların belki bir milyonu «eviçi» serfiydiler; sayıları bilinmeyen bir bölümü madenlerde, metal arıtma tesislerinde ve imalathanelerde çalışıyorlardı; ezici bir çoğunluk ise zamanlarını toprak baronlarının *domain*'inin işlenmesi ile köy toprağının kendi paylarına düşen kısmının ekilip biçilmesi arasında bölüştürüyordu.

Rusya'ın büyük bölümünde serf, köy topluluğunun *(mir)* bir üyesi olarak, pek öyle birey sayılamazdı. Köy konsülü ekilebilir toprakları ya «boğaz» sayısına göre (bu durumda her çocuk bir kişi olarak sayılıyordu) veya «can» sayısına göre (bu durumda her çocuk resmen bir kesir olarak sayılıyordu) aileler arasında şeritler şeklinde paylaştırıyordu. Nüfustaki değişiklikleri dikkate alabilmek için sık sık (altı ile onüç yılda bir) yeniden dağıtım yapılıyordu. Köy konsülü aynı zamanda tarımı denetliyor ve rotasyonu düzenliyordu.

Özgürleşme. Özgürleştirme hareketinin 1800'den önceleri bile yandaşları olmasına ve serf ayaklanmaları ve serfliğin kaldırılmasını amaçlayan propagandaların varlığına karşın, Kırım Savaşı felaketine kadar (1854 - 1856) bu konuda pek az şey yapıldı. Kırım Savaşı, yetersizlik ve kokuşmuşluğu bütün çıplaklığıyla gözler önüne sererek, Çar'ı pek çok reformun gerekli olduğuna ikna etti. Özgürlük

Bildirgesi (1861) serfi barondan kurtardı, fakat toprağı serften kurtaramadı. Serfler, daha doğrusu *mir*, toprağın yarısını muhafaza ettiler. Mir toprağı kiralayabilir veya satın alabilirdi; ikinci durumda, hükümet toprak sahibinin alacağını tahville ödüyor, buna karşılık *mir* de kırk dokuz yıla yayılan taksitleri hükümet adına toplama sorumluluğunu üstleniyordu. Bu önlemler toprak baronlarının muhalefeti ile hükümetin kararlılığı arasındaki uzlaşmanın bir sonucuydu. Bildirge, niteleyici maddeler ve istisnalarla dolu tam bir laf kalabalığıydı; toprak baronlarının çoğu karşı koymaya devam ettiler; memurlar her zaman adaletsizlik ve yanlışlıklardan kaçınamıyorlardı ve değerlendirme bir sürü tuzakla doluydu. Sonuç olarak 40 milyon serfi ve 350 milyon akr toprağı etkileyen bir bildirgeyi yürütmenin pek kolay olmadığı ortaya çıktı. Yine de 1880'e kadar köylülerin yüzde 85'i toprak satın almaya başlamış ve 1881'de satın alma işlemi zorunlu hale getirilmişti, fakat daha düşük fiyatlarla.

Ne var ki, özgürleşme, köylüleri sayıların gerçeğinden kurtaramazdı. Nüfus kırk yıl içinde yüzde 80 artarken, köylü başına düşen toprak miktarı giderek azalıyordu. 1861 yılında ortalama işletme büyüklüğü onbir akr iken, 1900'e gelindiğinde yedi akra düştü. Miktar azalırken nitelik de artmadı, çünkü, daha iyi tarım yöntemlerine ilişkin bilgi mevcut olsa ve *mir* tarafından benimsense bile, gerekli sermaye yoktu ve yıllık taksitler sermayenin birikmesine engel oluyordu. Yıllık taksit ödemeleri köylülüğü yeni bir köleliğe sürükledi —pazara ve fiyatlara kölelik. Geçmişte işlediği toprağın rantını *domain*'de çalışarak ödüyordu. Şimdi ise toprak taksitlerini ve dolaylı veya dolaysız vergileri ödemeye yetecek kadar nakit getirici ürünler yetiştirmek zorundaydı. Bu vergiler, özellikle doksanlarda, demiryolu inşası ve endüstrinin desteklenmesi için çok büyük hükümet harcamaları yapıldığı için, giderek daha da ağırlaşmaya başladılar. Dışardan borç para alındı ve merkezi hükümet bu borçları ödeyebilmek için yıllık iç faiz oranlarını yükseltti. Dış borçları ödeyebilmek veya sermaye malları satın almak için döviz gerekiyordu; bu nedenle, Amerika ve diğer yerlerden gelen tahılla rekabet edebilmek için giderek düşen fiyatlarla ihraç pazarlarına tahıl sürüldü. Koruma altındaki endüstrilere verilen sübvansiyonlar çok boldu. Bu nedenlerle, ailelerin kabak çorbası ve kara ekmekleri için geride pek bir şey kalmadığı gibi, kıtlık yıllarında pazarda satılacak veya yenecek pek bir şey de olmuyordu.

Özgürleşmenin ilk kırk yılı bu nedenle sabık serfler için acılarla doluydu. İki atı olan çiftliklerin sayısı düşerken, bir at sahibi veya

hiç atı olmayan çiftliklerin sayısı arttı. Rusya yirminci yüzyıla her zamankinden daha vahim bir kırsal sorunla girdi. Milyonlarca köylü toprak açıydı, yiyecek açıydı ve toprak taksitlerini ödeyemez durumdaydı. Esas olarak kentsel bir devrim olmasına karşın, 1905 Devrimi köylülere bazı tavizler sağladı. Taksitlerin geriye kalan kısmı iptal edildi ve devlet veya imparatorluk topraklarının büyük bölümü satışa çıkarıldı. Reformlardan birisi oldukça derinlere nüfuz etti: Bu reform köylüyü, artık huzursuzluğu besleyen bir kaynak olarak görülen, *mir*'den kurtararak özgür bir mal sahibi birey haline getirmeyi amaçlıyordu. 1906 yılında Başbakan olan Stolypin *mir*'i çözmenin iyi bir karşı-devrimci taktik ve akla uygun bir reform stratejisi olduğunu düşünüyordu. *Mir*'in çözülmesi ile hem rejim aleyhtarlarının kullandıkları bir forum, hem de girişimci ama siyasi olarak tutucu bir köylülük oluşturmanın önündeki engel ortadan kalkacaktı. Böylece isteyen her köylünün kendi işletmesini bireysel bir çiftlik olarak ayırabileceği ve köyün tamamının toprak denetçiliği işlevini çoğunluk kararıyla ortadan kaldırabileceği karara bağlandı.

1916'ya kadar işletmelerin yüzde 40'ı ayrılmıştı ve bunların yüzde 10'u esas olarak *mir*lerin çözülmesiyle sağlamlaşmıştı. Bazı köylüler ellerine geçen toprağı sattılar ve kentlere veya başka ülkelere göç ettiler. Diğer bazıları ise ek toprak satın alarak çiftlikler kurdular; bunların bazıları ücretli işgücü olmaksızın çalıştırılamayacak kadar büyüktü. Bu arada genel hava çiftçiler için olumlu bir duruma geldi. Merkezi ve yerel hükümetler çiftçilere daha fazla yardım etmeye başladılar. Kurulan Devlet Toprak Bankası, imparatorluk topraklarının ve aynı zamanda soyluların geriye kalan topraklarının satın alınmasında öyle yardımcı oldu ki, 1914'te Avrupa Rusya'sındaki ekilebilir toprakların beşte dördü köylü mülkü haline gelmişti. Tarımsal kooperatifler hızla yayıldılar; 1913'e kadar, bazıları tefecilerin koydukları faizlerin çok altında faizlerle kredi veren ve 8 milyondan fazla üyeye sahip olan 13.000 kooperatif topluluk kuruldu. Modern tarım aletleri kullanımı arttı, hayvan yetiştirme ve besleme hakkında Danimarka kökenli görüşler rağbet buldular, hasatlar iyiydi, tahıl üretimi ve ihracatı rekor düzeylere çıktı ve fiyatlar yükseldi. Endüstri merkezlerinin büyümesi daha büyük iç pazarlar yarattı —ve 1891'de açılan Trans-Sibirya Demiryolu yerleşim için yepyeni ve büyük bir alan açtı ve 1906 ile 1915 arasında yarım milyon civarında çiftçi ailesi buralara yerleştiler. Dolayısıyla her yerde kırsal iyileşmenin işaretleri görülebilirdi. 1905 Devriminden sonra kurulan Duma (yasama organı), ba-

kanlığa eleştirmen ve rehber olarak hizmette deneyim, nüfuz ve istidat kazanırken, demiryolları inşaı ve imalat kesimlerinin büyümesi de göreli olarak hızlandı.

Bu gelişmeler, bununla birlikte, ülkenin 1914'te başlayan savaşın gerilimlerine sonuna kadar dayanmasını sağlayacak kadar yol kat'etmemişlerdi. Çarlık Rusyası 1917'de yıkıldığında, bunun nedeni —her ne kadar trajik ölçüde ağır olsalar da— askeri kayıplar veya ekonominin çökmesi değildi. Muhtemelen 15 milyon kadar insan üretimden çekilmiş ve Sibirya dışında tüm kara ve deniz yolları kapanmış olmakla beraber, üretim şaşırtıcı bir biçimde iyi sürdürülebilmişti. Devrime yol açan şey, Çarın otokratik yönetiminin göz kamaştırıcı dirayetsizliği ve iflâh olmaz kokuşmuşluğuydu. İlk olay Petrograd'da (şimdi Leningard) şehirde mevcut olan oldukça büyük miktardaki yiyeceğin sorumlular tarafından dağıtılmasında gösterilen beceriksizliklere karşı tam zamanında yapılan bir gösteri ve göstericilere ateş açmaları için çağrılan birliklerin isyanıydı. Bir kez başlayınca, kitle ayaklanmalarını durdurmanın yolu yoktu. Denetimi ele alan Geçici Hükümetin karşısında başarılması olanaksız bir üçlü görev vardı —yeni bir yönetim sistemi kurmaya çalışmak, her yönde reformlar başlatmak ve ülkenin savaşa devam edebilmesi için üretimi ve halkın moralini yükseltmek. Hiç birini başaramadı. Savaşın bitap düşürdüğü askerler subaylara karşı geldiler ve ordudan kaçtılar; işçiler fabrikaları ele geçirdiler ve sahiplerini veya yöneticilerini alaşağı ettiler; köylüler, köylü olmayan herkesin toprağına, hayvanlarına ve her türlü kişisel mallarına el koydular. Bu, polis güvenliğinin olmadığı bir anarşiydi ve Bolşevik Parti Kasım 1917'de devlet gemisine çıktığında karşısında terkedilmiş ve dümensiz bir virane buldu.

Komünist Toprak Politikası. Bolşevikler, veya bir süre sonra aldıkları adla komünistler, Marxist sosyalistlerdi. Onların teorilerine göre toplum, batı Avrupa endüstriyel kapitalizminin terimleriyle ifade edersek, «burjuvazi» ve «proleterya» arasında geçen dev bir sınıf savaşının içindeydi. Burjuvazi, miktarı giderek büyüyen ve daha az sayıda elde toplanan tüm üretim araçlarına sahipti; bunlar mülksüz proleterleri çalıştırıyorlardı; ve yine bunlar tüm hükümet makinasını denetimleri altında tutuyorlardı. Sınıf savaşından galip çıkmak için üç adım gerekliydi: (1) Burjuvazinin siyasi gücü elinden alınmalı ve bir «proleterya diktatörlüğü» kurulmalıydı. (2) Burjuvazinin mülkiyetine «el konulmalı» ve özel mülkiyet kavramı bütünüyle saf dışı edilmeliydi. (3) Toplumsallaştırılmış ekonomi, artık yalnızca tek sınıf

içeren toplum tarafından herkesin yararına olacak şekilde yönetilmeliydi.

Rusya için bu, çarpık bir karikatür, hattâ bundan da kötü bir tasvirdi. Çünkü Rusya'da burjuvazi endüstri ve bankacılıkta hâlâ küçüktü, demiryolları devletin mülkiyetindeydi ve devlet kesinlikle burjuva değildi. Rusya'nın asıl topraklarında toprak baronları yok olmaya yüz tutmuşlardı ve *latifundium* çok seyrekti. Burjuva terimi bir makinaya sahip olan, daha fazla toprak satın alan veya kiralayan ve ücretli işgücü çalıştıran herkesi içerecek şekilde genişletilmedikçe, köylüye de burjuva denilemezdi; fakat köylülere takılan etiket *kulak* oldu. İşletmesinin yetersizliği veya hiç toprağı olmayışı nedeniyle gelirini takviye etmek veya tamamını elde etmek için ücretli işçi olarak çalışmadığı sürece, köylü poreleter de sayılamazdı. Sahip olduğu toprağa sıkı sıkı yapışma ve daha fazla toprak elde etme tutkusuyla, köylü iflah olmaz bir bireyciydi. Dolayısıyla, yeni yöneticilerin ellerinde (ve üstlerinde) çok az sayıda burjuva ve proleter, ama bir operatör ve bir psikiyatrist tarafından esaslı bir tedaviden geçirilmedikçe sosyalist şemaya pek uygun düşmeyen çok sayıda aile çiftçisi vardı.

Bolşevikler diktatörlüklerini kurduklarında, az sayıdaki proleter olmayan unsurun siyasi gücü ve malları ellerinden alınmıştı bile. Fabrika işçileri, köylüler ve terhis olan askerler, özellikle toprakta, proleter olmayan unsurların mülkünü silip süpürmüşlerdi. Yeni yöneticilerin ihtiyaç duydukları —veya yapabilecekleri— tek şey ele geçirilen malikânelerin tazminatsız olarak ilga edildiğine karar vermek ve zaten gerçekleşmiş olan toprak dağıtımına yasallık kazandırmaktan ibaretti. Köylü işletmeleri böylece sayı olarak 15 milyondan 25 milyona yükseldi; fakat alan olarak yalnızca 60 milyon akr genişlediler ki, bu, gaspedilen toprakların tümüyle topraksızların ellerine geçtiği varsayılırsa, her yeni toprak sahibi başına altı akrlık bir parça demektir.

Şimdi toprağın yüzde 96'sı köylülerin ellerindeydi. Fakat köylüler bu toprakların sahibi miydiler ve ürünleriyle istediklerini yapabilir miydiler? Sorunun her iki bölümüne verilecek yanıt da «Hayır» olmalıdır. Çünkü, köylü mülk sahipliğinin hoş görülmesi, özel mülkiyetin devamını, hem de en bol ve maliklerin yapışkanlıkları ve tutuculuklarıyla ünlü oldukları bir alanda kabul etmek demekti. İkinci olarak, köylü açlıktan kırılan kentlere ve müttefiklerin müdahalesine karşı direnmek ve Anti-Bolşevik Ruslara karşı iç savaş vermek için örgütlenmiş olan Kızıl Ordu'ya yiyecek sağlamak zorundaydı. Böylece

toprakta özel mülkiyet resmen «bir kerede ve sonsuza kadar kaldırıldı». Toprağın yalnızca kullanım hakkı verildi; alınıp satılamayacak veya kiraya verilemeyecek ve miras olarak bırakılamayacaktı. Toprağı tasarruf eden bir kamu görevlisiydi ve kendi emeğiyle işleyebileceğinden fazla toprak alamazdı. Ürettiği üründen yalnızca «ihtiyacına göre» —ortodoks bir sosyalist slogan— alması ve geriye kalanın tümünü devlete vermesi gerekiyordu. Karşılık olarak devlet de ona gereksinim duyduğu mamul malları ve hizmetleri sağlayacaktı.

Bu politika zaten düşük bir düzeyde olan üretimde faciaya varan sonuçlar yarattı. Köylünün kendine ayırabileceği miktar ne kadar çok çalışırsa çalışsın sabit ve çok küçüktü. Daha da kötüsü, devlet mamul mal ve hizmetleri yeterince sağlamıyordu. Endüstri yıkıntı halindeydi, pazarlama mekanizması tahrip edilmişti ve enflasyon rüzgârına yakalanmış olan kâğıt paranın hiç değeri kalmamıştı. Bu nedenle köylüler ya hiç fazla üretmediler ya da saklayıp karaborsada takas etme yoluna gittiler. Hükümet ürünlerini iletmeyen köylüleri cezalandırmak ve tahıla el koymak için birlikler gönderdi ve zaman zaman köylülerin tohumluklrına bile el koydu. Ekilen toprak miktarı düştü, kuraklık başgösterdi, açlık ve veba aldı yürüdü. Köylüler pasif veya aktif direnişlere başladılar; politikada acil bir değişiklik gerekliydi.

Olası tek değişiklik kırsal cephede geri çekilmekti. 1921 Yeni Ekonomik politikasıyla (NEP) köylülerin nefret ettikleri, fazlaya el koyma işlemi ortadan kaldırıldı. Ürünün belirli bir kısmını kendine ayırıp kalanını devlete vermek yerine, köylü şimdi devlete sabit bir miktarda ürün —ayni vergi— verip kalanını serbestçe tüketebilecek veya yeniden oluşturulan iç pazarlarda satabilecekti. Toprağın sahibi ünvanını geri alamadı, fakat kiraya verme, kiralama, toprağını oğluna devretme veya ücretli işçi çalıştırma yetkisi verildi. Böylece köylü daimi kiracı statüsü kazandı ve 1917'den önce almaya başladığı bazı bireysel girişim özgürlüklerini yeniden elde etti. Yine ilk günlerdeki gibi tepki gösterdi. Kooperatif topluluğu yeniden işe koştu, üretimi artırdı ve eğer yeterince iyi bir çiftçiyse, bir kez daha *kulak* haline geldi. Yeni efendilerine karşı bir zafer kazanmış olarak, yenilerini gerçekleştirmeye çalıştı. Esas itibariyle hâlâ devletin denetiminde olan pazarlarda kendisine verilen düşük fiyat ile kıt ve kalitesiz fabrika mallarına ödediği yüksek fiyat arasındaki açıklığı eleştirdi. Serbest bir piyasa, aynı vergide indirim ve yalnızca partiye bağlı kişilerle sınırlı bir listedeki isimler arasından seçmeye mecbur olmak yerine kendi siyasi delegelerini serbestçe seçme özgürlüğü talep etti. Elinde çok güçlü bir silah

—kentleri yiyeceksiz bırakma gücü— olduğunu göstermekten korkmuyordu.

Öyleyse hükümet, varlığını sürdürme savaşımını kazandıktan sonra, köylü sorununu yeniden ele almak zorundaydı. 1926'ya gelindiğinde, endüstri ve tarımda üretim savaş öncesi düzeyine çıkmıştı. Tarımdaki üretim artışının sahibi köylülerdi, çünkü eski Çarlık malikânelerini büyük birer «Sovyet çiftliği» olarak işletmek veya bunları topraksız köylülerin oluşturduğu gruplar *(arteller)* ile ekip biçme girişimleri başarısız sonuçlar vermişti. Siyaset belirleyenler zor durumda kaldılar. Rusya mülkiyet, kâr ve siyasi iktidar hırsıyla burjuva kapitalist özellikler taşıyan bir köylü sınıfının kucağına mı düşecekti, yoksa endüstri gibi tarımda da rota komünizme doğru mu çevrilmeliydi? Sağ, merkez ve sol kanatlar arasında, Troçki ile Stalin arasında yakıcı kişisel çatışmalarla dolu şiddetli tartışmalar sonuucnda, 1927 sonlarında, devlet imalat endüstrisini genişletmeyi ve aynı anda tarımın kollektivizasyonunu hedef alan birinci Beş Yıllık Plan'ın uygulanmaya başlanmasına karar verildi.

Kollektivizasyonun iki yönü vardı. İlk olarak, devlet çiftliklerinde başarı elde edilememiş olmasına karşın, daha çok sayıda ve daha büyük (300.000 akra kadar) devlet çiftlikleri kurulacaktı. Bu çiftlikleri işletmeciler yönetecek, çok sayıda işçi istihdam edecekler ve traktörler, dev pulluklar ve kombine hasat makinalarıyla çok iyi donatılacaklardı. Bu çiftliklerden 5.000 kadarı örgütlendi, fakat iyi performans, gösteremediler ve otuzların sonlarında bunların önemleri azaldı. İkinci olarak, köylüler topraklarını, araç gereçlerini, hayvanlarını, tohumluklarını ve çiftlik binalarını büyük bir çiftlik birimi *(kolkhoz)* olarak biraraya getirecekler ve kollektif olarak işleteceklerdi. Her birine ayrı bir görev tayin edilmiş olan ve birlik başkanının yönettiği iş birliklerinde çalışacaklardı; birliklerin hepsi, kendisi de daha üst düzey yetkililere karşı sorumlu olan bir yerel memura tabii olacaktı. Tarımın büyük bölümünde hâlâ standart donanım olan kara saban, orak, tırpan ve döğenin yerini alacak traktör ve makina kullanımına büyük bir önem veriliyordu. Makinalar, bütün ülkeye serpiştirilecek motor traktör istasyonlarından temin edilecekti. Kolhoz bu yardım ve mamul mallara karşılık olarak, elde ettiği fazla ürünleri devlete satacaktı.

Hemen hemen her köy yumurtasını kırarak dev bir omlet yapmayı amaçlayan bu devrimci plân, fanatik ve vahşi bir gayretle uy-

gulamaya kondu ve aynı nitelikte ama beyhude bir direnme gördü. Toplam sayıları bir milyon civarında olan kulaklar, en fazla kaybedecek şeye sahip oldukları için, doğallıkla en büyük direnmeyi gösterdiler. Kulaklar çabucak «tasfiye edildiler» —bütün mallarına el konuldu, kuzeydeki ormanlık ve bataklıklardaki toplama kamplarına gönderildiler veya öldürüldüler. Orta ve küçük köylüler hizaya gelme ile ağır vergilere tabi olma, ürünlerinin satışında kısıtlara uyma veya diğer bazı yaptırımlara katlanma arasında bir «seçim yapma» durumuyla karşı karşıya kaldılar. Genellikle boyun eğdiler ve kollektivizasyon hızla ilerledi.

Kollektivizasyon sürecinde çok ağır kayıplar vardı ve bazı tavizler verildi. Köylüler hayvanlarını kolhoza vermek yerine kesmeyi ve satmayı yeğlediler ve sonuçta büyük ve küçük baş hayvan sayısı onda birlere kadar düştü. Kulakların tasfiyesi ve hayvanların katledilmesi üç kötü hasatla (1931 - 1933) çakıştı ve açlıktan ölenlerin sayısı tahminen 5 milyona yaklaştı. Kollektivizasyon çalışmaları devam etmekle birlikte, zorun yerini tedricen taviz ve teşvikler aldı. 1932'de ürün fazlasını devletin satın alması yerine ürünün belirli bir yüzdesini —yaklaşık yüzde 20'sini— devletin alması ilkesi getirildi. Traktör servis istasyonu bir diğer yüzde 20'yi alıyordu, vergi ve tohum için de de pay ayrılması gerekiyordu ve geriye kalan miktar, kollektif ürünün tahminen yüzde 40 ile 50'si, her kişinin çalıştığı gün sayısına ve yapılan işlere verilen çeşitli değerlere göre üreticiler arasında paylaşılıyordu. Çalışmayı teşvik etmek için özendiriciler getirildi ve 1940'da yapılan bir denemede üretim artışı için kupon verilmesi öyle başarılı oldu ki, deneme kısa sürede yaygınlaştırıldı. Başlangıçta gerçekleştirilmek istenen köylünün elinden evinin ve bahçesinin mülkiyetini de alma girişimleri terkedildi ve köylüye bu bahçeden elde etiği ürünü, kamu alıcılarının egemenliğinde olmayan, «serbest pazarlarda» istediği fiyattan satabilme özgürlüğü verildi. Devlet, ücret farklılaştırımı yaparak, küçük bir özel bahçe vererek ve bu bahçeden kaldırılan ürünlerin denetimsiz özel ticarete konu olmasına izin vererek, köylüye küçük bir kişisel gayret ve kâr olanağı sağladı.

1940'a gelindiğinde bireysel çiftlikler iyice azalmış, küçük çaplı köylü işletmesinden büyük çaplı kollektif işletmeciliğe geçiş tamamlanmıştı. Tarım makinaları kullanımı büyük ölçüde artmış; küçük toprak parçaları veya ekilebilir dar toprak şeritleri kadın ve erkeklerin toplu olarak işledikleri geniş tarlalar halinde bir araya getirilmişti. Özel mülkiyet artık yalnızca küçük iş aletleri, çiftlik evi ve ev bahçesi

ile sınırlıydı. Üretim yarıcılık olarak niteleyebileceğimiz bir sistemle yapılıyordu: Devlet toprağın sahibi, ağır teçhizatın sağlayıcısı ve vergi koyucu olarak ürünün yaklaşık yarısını alıyor, emekçi de kendi payına düşen diğer yarısını yan kazançlarla desteklemeye çalışıyordu. Yeni düzenin en zayıf yanı hayvancılıktı; kısmen önceki yıllardaki katliamlar, kısmen de işin mekanik işlemlere uygun olmayışı nedeniyle. Ekilen arazi miktarı otuzların sonlarına kadar yavaş yavaş arttı; daha sonra önemli bir artış gösterdi ve 1940'da buğday üretimi 1913'tekine göre yüzde seksen fazlaydı. Birbirini izleyen Beş Yıllık Plânlar altında hızla büyüyen endüstri kentlerini kolhozlar beslediler. Kolhozların tarım ürünleri ihracatçısı olarak köylünün yerini almaları istenmedi; istense bile ihracat rakamları 1913 öncesindekilere hiç bir zaman erişemedi. Üyelerine eskisine göre daha yüksek bir yaşam standardı verip veremedikleri konusunda hiçbir ölçüye sahip değiliz. Fakat kolhozların temel başarımları şunlardı: (1) hızlı endüstrileşme için gerekli besin ve hammaddeleri sağladılar ki, bu hızlı endüstrileşme olmasaydı Sovyetler Birliği 1941 - 1943 Alman saldırılarına karşı koyamazdı, (2) ülkenin, en zengin bölgelerini kaybetmiş olmasına karşın, savaş boyunca aynı miktarda üretim yapabilmesi. Bir köylü ekonomisi ve kapitalist bir endüstri sisteminin de bu işlerin üstesinden gelip gelemeyeceği ve maliyetinin ne olacağı konusunda da karar verebilecek yöntemlere sahip değiliz.

«Yeşil Devrim». Rusya'daki kızıl devrimin batılı saçağında çağdaş bir «yeşil devrim» meydana geldi. Finlandiya'dan Yunanistan'a kadar bütün büyük malikâneler hiç toprağı olmayan veya daha fazla toprak isteyen insanların ve bu insanların desteğini kazanmak isteyen siyaset - adamlarının saldırılarına uğradı. Bu saldırı için pek çok neden vardı. Macaristan'ın ekilebilir topraklarının üçte biri 3.000 akrdan daha büyük malikânelerdeydi ve bunlardan üç tanesi yarım milyon akr toprağa sahiptiler. Çoğunluğu Alman kökenli Avusturyalılar olmak üzere yaklaşık 1730 kişi Bohemya'nın yüzde otuzuna sahip iken, bu ülkedeki bir milyon köylü ortalama beş akrdan daha küçük birer toprak parçasına sahiptiler. Estonya'da ikiyüz kadar aile toprakların yüzde 58'ine sahipti, Rusya Polonya'sının yüzde 31'i nüfusun yüzde birinden azına aitti ve Latviya'nın yarısı 1300 malikânede toplanmıştı. Finlandiya, Sırbistan, Romanya ve Litvanya'da da köylünün, işçinin veya politikacıların kolayca ateş edebilecekleri benzer hedefler vardı.

Savaş pek çok nedenden ötürü toprak dağıtımını siyasi bir sorun haline getirdi. (1) Yiyecek üreticisi veya asker olarak köylünün sa-

vaşmaya ve tarım yapmaya ikna edilmesi ve ödül olarak toprak vaadiyle bağlanması gerekiyordu. Kentlerdeki bozgun, terhis, kuşatma, paranın çökmesi ve sefalet köylünün konumunu güçlendirdi. Kimi zaman kendi siyasi partisini oluşturdu, kimi zaman diğer partilerin kendisini kazanmasına izin verdi, fakat buna karşılık olarak istediği fiyatı söylemekte hiçbir zaman utangaçlık göstermedi. (2) Geri dönen askerin düşünülmesi gerekiyordu. (3) Savaşın doğurduğu altı yeni devletin iktisadi ve toplumsal yapılarını biçimlendirecek politikaları belirlemeleri gerekiyordu ve bu yapı ezici biçimde kırsaldı. (4) Bir çok hükümet, ülkenin zaptı sırasında yabancı aristokrasinin eline geçmiş olan kraliyet, kilise, devlet veya manastır topraklarını veya mallarını eline geçirdi. Bu nedenle orta ve doğu Avrupa'da yeniden kuruluş toprak reformu demekti; tıpkı batıda endüstri, ticaret ve paranın selamete kavuşturulması anlamına gelmesi gibi.

İzlenen yöntemler mülkiyet hakkına küçük bir saygıdan, Rus yaklaşımından çok az farklı bir tutuma kadar uzanıyordu. Kiliseye, kraliyete ve yabancı soylulara ait malikânelerin hepsine el kondu. Diğer toprak sahiplerinin, Latviya'daki 250 akrdan Romanya'daki 1250 akra kadar değişen küçük bir araziyi alıkoymalarına müsaade edildi. Her ne kadar Latvia toprağı bir yasayla almış ve tazminat için fonları sağlayacak ikinci bir yasa çıkarmayı unutmuş olsa da, tazminat vaad edilebilirdi. Biçilen değer düşüktü ve ödemeler yetersizdi. Bulgaristan piyasa fiyatının yarısını verdi; Çekoslovakya savaş öncesindeki değerini ödedi, ama değer kaybına uğramış parayla; Estonya çok düşük faizli tahvillerle ödeme yaptı. Macaristan büyük malikânelere toprakla ödenebilir bir sermaye vergisi koydu ve bu yolla epeyce toprak ele geçirdi. Fakat toprak köylüye bedelsiz bir armağan olarak verilmedi; köylünün hükümete tazminat ve dağıtım giderlerini kapsayacak kadar bir parayı taksitle ödemesi gerekiyordu.

Bu planların bazıları akılsız bir acelecilik veya nefretle, diğer bazıları ise oldukça dikkatli bir biçimde uygulamaya kondular. Sonuçta oldukça önemli bir toprak transferi olduysa da, ele geçirilen toprak miktarı toprak isteklilerin beklediklerinden çok küçüktü. Çekoslovakya'da büyük malikâneler 10 milyon akrlık bir toprağı kapsıyorlardı. Bunların yalnızca 3 milyon akrı ekilebilir topraklardı ve dörtte biri de sahiplerinde bırakıldı. 1929'a kadar, 1.900.000 akr toprak satın alma yoluyla köylülere aktarıldı ve geride yalnızca 400.000 akr toprak kaldı. 1929'a kadar geçen sürede, 7.000.000 akrlık orman arazisinin dörtte biri sahiplerinde bırakıldı. ve geriye kalanın yalnızca

dörtte biri köy komünlerine geçti. Çekoslovakya hükümeti küçük çiftçilere donanım için borç para verdi, kırsal eğitimi iyileştirdi, halk liseleri kurdu, gezici öğretmenler gönderdi ve geçiş sürecini diğer ülkelerin hepsinden daha başarılı bir biçimde tamamladı.

Latviya'da 1928'e kadar geçen sürede, 100.000 civarında işletme kuruldu veya genişletildi ve köylülerin elerindeki toprak 1914'teki yüzde 40'dan yüzde 80'e çıktı. Danimarkalı uzmanlar getirildi, kooperatifler kök saldılar ve bu eski tahıl ambarı tereyağı ihracatçısı olarak ün kazandı. Estonya ve Litvanya'daki çok sayıda işletme gibi, Finlandiya'da da 100.000 yeni işletme ortaya çıktı. Yunanistan'da kilise, devlet ve özel mülkiyet topraklarından 145.000 yeni işletme kazınıp alındı. Romanya hepsinden ileri gitti: 1927'ye gelindiğinde 1.200.000 toprak talebinin tamamı karşılanmış, 9.000.000 akr toprak köylü işletmeleri haline gelmiş, 2.500.000 akrlık bir arazi ortak otlak, 1.200.000 akrlık bir arazi ise kamu ormanı olarak ilân edilmişti. Toprakların yalnızca yüzde 10'u 250 akrdan büyük malikânelerde kalmıştı. Almanya'da junkerlerin çoğu malikânelerini aynen korumayı başardılar. Avusturya'da toprak reformu yalnızca 1870'den sonra köylü çiftliklerinden spor alanı haline getirilmiş olan topraklarla sınırlı tutuldu. Macaristan'da toprağın yalnızca yirmide biri dağıtıldı ve böylece bu ülke «yeşil bir toprak reformu denizinde bir *latifundium* adası» olarak kaldı.

35.000 civarında büyük malikâneyi parçalayan veya küçülten bu hareketin tamamı, iktisadi güdülerden çok siyasi ve toplumsal güdülerden kaynaklanmıştır. Toprak onu en iyi kullanabilecek olana değil en az sahip olana verildi. İşletmelerin büyüklükleri, tarıma uygunluktan çok, taleplerin olanaklı en büyük miktarda karşılanması görüşü temelinde belirlendi. «Tarımsal endüstri iktisatı» üzerine hiç bir ön çalışma yoktu (Mitrany). Beklenmeyen ve hiç de hoş karşılanmayan bazı sonuçlar bu nedenle kısa sürede kendilerini göstereceklerdi.

İlk olarak, yeni sahiplerin sermayeleri ya hiç yoktu ya da çok azdı. Hükümetler, toprak baronlarını tazmin etmek ve köylülere donanım ve işletme sermayesi temin etmek için, İsveç veya Amerika'dan göreli olarak yüksek faizlerle borç para almak zorunda kaldılar. 1929'da fiyatlar inişe geçtiğinde, bu borçlar hem köylüler hem de hükümetler için ağır birer yük halini aldılar. İkinci olarak, pek çok işletme, mevcut yöntemler ve donanım veya dağınık toprak parçalarını biraraya getirmedeki başarısızlık veri iken, hâlâ çok küçüktü. Yine de yöntemler çok yavaş değişti, toprağın birleştirilmesi işi aksadı ve hattâ hükümetler

toprağın daha da parçalanmasını engellemek için önlemler almak zorunda kaldılar. Üçüncü olarak, büyük malikânelerin ortadan kalkması ücretli işçi talebini sona erdirdi, fakat sabık işçilerin hepsi toprak alamadılar. Şimdi işsiz oldukları gibi topraksızdılar. Son olarak, büyük malikânelerin parçalanmasıyla, toprak çoğu zaman pazarlanabilir ticari mallar üretiminden çekilip küçük üreticilerin gereksinimlerine, yeteneğine ve kaynaklarına daha uygun kullanımlara sokulmuş oluyordu. Köylü kilerini doldurmaya, pazarlanabilir ürünlerden daha fazla önem veriyordu; bu köylünün yaşam standardını yükseltmiş olabilirdi. Yine de pazardan çok fazla geri çekilmesi olanaklı değildi, çünkü faiz borçlarını ve taksitleri ödemek ve gereksinim duyduğu şeyleri satın almak için para elde etmesi gerekiyordu.

Baltık topraklarında köylü bu parayı eski sahiplere göre daha az oranda tahıl pazarlarından sağlamayı yeğledi ve Danimarka tipi tarıma döndü, hem de öyle bir beceriyle ki, 1929'da dört Baltık ülkesi —Finlandiya, Estonya, Latviya ve Litvanya— Hollanda'dan daha çok, İrlanda'nın iki katına yakın ve Danimarka'nın üçte biri kadar tereyağı ihraç ettiler. Çekoslovakya'da şeker pancarı üretimine ve hayvancılığa döndüler. Romanya'da olası tek ürün, tıpkı büyük malikânelei döneminde olduğu gibi, buğdaydı fakat üretimin etkenliği eskisine göre çok gerilerde kaldı ve kalitesi o kadar düşüktü ki, «Tuna Orijinli» etiketi «uluslararası ticarette (tahıl ticareti) küçültücü bir anlam» (Mitrany) kazanmaya başladı.

Ürettiği ne olursa olsun pazar için Endüstriyel Avrupa'ya yönelmesi gerekiyordu. Doğuda Rusya, batıda Baltık, Almanya, Avusturya ve Adriyatik tarafından çevrilmiş olan ve Finlandiya'dan Yunanistan'a kadar uzanan kuşakta yaşayan 100 milyondan fazla insanın refahı batının ne ve hangi fiyattan aldığına bağlıydı. Bu pazarın bir kısmı savaş, devrim ve toprak reformu yıllarında yitirilmişti. En büyük kayıp buğday pazarında oldu. 1909 - 1913 yıllarında Endüstriyel Avrupa buğday ithalatının paklaşık yarısını Rusya ve Tuna ülkelerinden, diğer yarısını ise Yeni Dünya ve Hindistan'dan yapmıştı. 1915'ten 1924'e kadar Britanya limanlarına Romanya buğdayı hiç girmedi; Rusya'nın ise zaten satacak buğday, çavdar veya başka bir tarım ürünü yoktu. Bu yüzden 1924 - 1929 yıllarında Yeni Dünya buğday ihraç ticaretinin yüzde 94'ünü sağladı. 1927 yılında Endüstriyel Avrupa 660 milyon bushel tahıl ithal etti, fakat bunun yalnızca 29 milyon busheli doğudan gelmişti ve bunun da çoğu düşük kalitedeydi. İtalya, Almanya ve Fransa buğday ve diğer tanelilere karşı gümrük tarifelerini zaten yükselt-

meye başlamış olduklarından, Avrupa'nın tahıl üreticileri 1929'daki fiyat yıkımından önce de zor dönemler geçirmişlerdi.

Gümrük tarifeleri, kotalar ve izleyen dört yılda getirilen diğer kısıtlamalar işleri iyice zorlaştırdı. Doğulu üreticiler selamete erişebilmek için çılgınca bir araya gelmeye çalıştılar, fakat ne ihracatı sınırlama plânlarının ne de Endüstriyel Avrupa'nın ürünlerine öncelik tanıması önerilerinin kabul edilme umudu yoktu. Avrupa bir bütün olarak buğday ithalatını yarıya düşürürken, hiçbir ülke, tarımcı komşularına karşı, uzak ülkelere takındığından daha nazik bir tutum takınmayı aklına bile getirmedi. Buna bağlı olarak, yıkıcı tahıl fiyatlarının tedavisi için hiç bir umut yoktu. Süt ürünleri üreticilerinin durumu da pek umutlu değildi; dış pazarlara giriş yasaklandı veya kısıtlandı ve fiyat dörtte üç oranında düştü. Pancar şekeri, aşırı pancar ve kamış şekeri üretiminin bataklığına saplandı. Aslında, öyle görünüyor ki, hiç bir mal yabancı limanlarda iyi bir karşılama görmüyordu.

Uzun, ürkütücü gece sona erdiğinde, Avrupa'nın görünümü değişmişti. Depresyon yalnızca uluslararası besin ticareti üzerinde çeşitli kısıtlamaları miras olarak bırakmakla kalmamış, aynı zamanda, birisi Avrupa'nın tam kalbinde olmak üzere, diktatörlükleri güçlendirmiş veya yaratmıştı. Almanya doğu ve güney topraklarının tarımsal ürünlerin çoğu için doğal bir pazardı. Almanya'nın 1933'ten önce ve sonraki *otarşi* (kendine yeterlilik) hırsı, tarımsal üretimini büyük ölçüde yükseltemedi veya ithalatı çok fazla azaltmadı. Dışarıdan yiyecek ve bir çok hammadde almak zorundaydı, fakat ihracatı finanse etme gücü, batı Avrupa veya deniz aşırı ülkelerin çok yüksek koruma veya kasıtlamalar altındaki pazarlara mamul mallarını satabilme gücü tarafından sınırlanıyordu. Öte yandan, tarımsal Avrupa'nın büyük bölümü, özellikle Tuna ülkeleri, çılgınca bir büyük ihracat pazarları arayışı içindeydiler ve bu pazarlar Britanya, Fransa veya Rusya'da bulunamazdı. Almanya'ya satmak hiç satmamaktan daha iyiydi. Almanya için, hiç rakibi olmadığından kendi belirlediği koşullarda satın almak hem iyi bir ticaret hem de akılcı bir stratejiydi. Dolayısıyla Tuna toprakları, Baltık ve Balkanların bir bölümü, siyasi etkisi altına girmeden önce iktisadi olarak Almanya'ya bağımlı hale gelmişlerdi.

XXI

1700 SONRASINDA AVRUPADA ENDÜSTRİYEL GELİŞMELER

Son iki yüzyılın endüstri tarihi ilk kez incelenmeye başlandığında, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısı boyunca İngiltere'de ortaya çıkan bazı gelişmeler öyle beklenmedik, hızlı, dramatik ve parçalayıcı görüldüler ki, bunları ifade etmek için «Endüstri Devrimi» terimi uygun bulundu. Daha sonraki araştırmalar ilk izlenimi büyük ölçüde değiştirdi. Şimdi biliyoruz ki, 1760 sonrasındaki teknolojik değişmeler «Leonardo da Vinci'den beri oldukça belirgin biçimde varolan eğilimlerin tamamlanmasıdır» (Usher); yine «III. George döneminde meydana gelen gelişmeler (1760 - 1820)... geçmişle şiddetli bir kopuş ve taptaze bir başlangıçtan çok, çağ boyunca süregelmiş olan bir evrim sürecindeki hızlanma olarak kabul edilmelidir» (Radford); ve 1760'tan önceki iki yüzyıl boyunca hazırlanmış ve kendilerini ortaya koyabilmek için en azından bir yüzyıla daha gereksinim duymuş olan değişiklikler için «devrim» sözcüğünün kullanılması yanıltıcı olacaktır.

Onsekizinci yüzyılın teknik endüstriyel değişimleri ansızın gökten inmedi. Onyedinci yüzyıl; iktisat, savaş, tıp, sanat, din gibi etkenlerin dürtüsüyle, veya gerçeği bulma aşkıyla yenilikler peşinde koşan araştırıcı kafalara sahipti. Bilim hem bilgi birikimi hem de cüsse olarak büyüdü. Bilimin bazı yandaşları Petty'nin «ilke olarak büyük ve hemen kullanılabilecek yarar sağlamaları beklenen deneyler veya gözlemleri hedef almaları» gerekir şeklindeki önerisinden (1680) pek hazetmediler; fakat boşluk ve atmosfer basıncı üzerine «saf» bilimsel keşiflerin, madenler ve sulama için daha iyi pompalar peşinde koşan insanlara büyük bir yardım sağlayacağı çabucak ortaya çıktı. Bu arada onaltıncı ve onyedinci yüzyıllar boyunca endüstriciler hiç de azımsanmayacak miktarda keşifler, buluşlar ve iyileştirmeler gerçekleştirdiler. Cam, saat, gübre ve cephane yapım yöntemlerinde ilerleme kaydedildi. Metal arıtma, dokuma, kumaş boyama, kordela örme, ağaç kesme, basım, gemi inşaası ve diğer uğraşılar yeni veya daha iyi donanıma kavuştular. Hayvan, rüzgâr ve su gücüne gem vurulması daha yaygın hale geldi, kömürün endüstriyel kullanımı arttı ve buhar gücü 1700'lere gelindiğinde kapının eşiğindeydi.

Sonraki yüzyıllardaki gelişmelerle karşılaştırıldığında, bu gelişmelerin toplamı çok cılız görülebilir. İlerleme önünde çok güçlü engeller vardı; bunların bazıları, 1715'e kadar iyi silindir açan makinaların yokluğu gibi teknik; diğer bazıları ise beşerî idiler. Yerleşik bazı çıkarları tehdit eden veya işgücü talebini azaltarak daha fazla insanı sahte teselliler peşinde koşmaya sevkeden buluşlara karşı devlet veya kamuoyu muhalefeti kolaylıkla harekete geçirilebiliyordu. Çeşitli zamanlarda kızgın kalabalıklar bıçkı fabrikalarını, örgü tezgâhlarını ve dokuma çerçevelerini tahrip ettiler. Loncalar, üyelerinden bazılarına diğerleri karşısında üstünlük sağlayan teçhizatı lânetlediler. Danzig kenti aynı anda çok sayıda şeridi birarada örebilen bir tezgâhın kullanımını yasakladı ve mucidini boğarak öldürdü (1586). İngiltere'de I. Charles iğne imal eden bir makinanın tahrip edilmesini emretti (1623) ve altı pirinç dökümcüsünün eski yöntemle kopça yapan altıyüz zanaatkârın ekmeğine mani olacağı gerekçesiyle pirinç kopça dökümünü yasakladı (1632). Bu yasaklamalar, eğer yerleşik düzeni rahatsız ediyorsa, değişikliğin istenmeyeceği inancına hak veriyordu. Yasaklama ve engeller, 1660 ve 1720 arasındaki dönemin büyük bölümünde olduğu gibi, ticaretin gerilediği veya ekonominin göreli olarak durgunluğa girdiği dönemlerde sıklaşıyordu. Bu koşullarda, yeniliklere karşı önlemler alınması zorunlu görülüyordu. Günümüzün popüler terimini kullanırsak, «durağan bir ekonomi»de «tam istihdam» sağlanmalıydı.

Düşmanca kararnamelerin ne ölçüde etkili olduklarını veya bunların genel ve sürekli olarak tahkim edilip edilmediklerini bilme olanağına sahip değiliz. Fakat, *devletçilik*'in pek çok yönünde olduğu gibi, burada da yönetimin yasamanın çok gerisinde kaldığını düşünebiliriz. Durum ne olursa olsun, onsekizinci yüzyıla yaklaştıkça koşullar ve tutumlar da değişiyordu. Koşullardaki değişikliğe, Manş Denizinin her iki yakasında da 1730'dan sonra başlayan nüfus artışı ile Britanya ve Fransa'nın ikisinin birden yaşadığı uzun yükseliş boyunca iç ve dış ticarette görülen büyük artışlar damgasını vuruyordu. Mevcut bilgilere göre, Fransa'nın dış ticareti değer olarak 1715 ile 1787 arasında beş kat artarken, Britanya'nın deniz aşırı ticaret hacmi 1720 ve 1760 arasındaki iki katına çıkmış ve 1795'e kadar tekrar iki kat artmıştır. Kumaş ve kömür üretimi, kıyı gemiciliği, iyileştirilmiş nehirler, ücretli kara yolları ve yeni kanallara ilişkin istatistikler, 1750 den sonra iç pazarda önemli bir genişleme ve fiyatlarda ciddi yükselmeler olduğuna ilişkin mebzul miktardaki gösterge ile hep aynı hikâ-

yeyi söylemektedir. Kıt'ada, Fransa'daki endüstriyel genişlemeye Alman devletleri, Belçika, İspanya, İsviçre ve Rusya'da imalatın büyümesinin eşlik ettiği açıkça görülüyordu. Avrupa ekonomisi genişlemişti.

Koşullardaki bu değişikliğe hem hükümetlerin hem de yığınların tutumundaki değişiklik eşlik etti. «Devletin kısıtlayıcı ataerkil tutumu ve loncaların engelleyici tutumları» (Clark) 1700'lere gelindiğinde İngiltere'de, 1750'lere kadar da Fransa'da güçlerini kaybetmeye başlamışlardı. Fransa'da cam eşya ve kömür üretiminde tekel imtiyazları ya geri alındı ya da önemsiz hale geldiler. Endüstriyel sermaye ve kârlardan alınan vergiler büyük ölçüde azaltıldı; bakanlar ve memurların «hepsi de madencilik ve imalata yeni makinalar, yeni tür yüksek fırınlar ve yeni kimyasal süreçler getirmek için çalıştılar» (Nef); yeni girişimler için sermaye sağlandı, yabancı teknisyenler ve sermayedarlar memnunlukla karşılandılar, bilim adamlarına büyük bir saygı gösterildi ve İngiltere'de taşa tutulan mucitler Fransa'da bir konukseverlik yağmuruna tutuldular.

Britanya'da, sarayın tekel imtiyazlarını gönlünce istediğine vermesini veya para için satmasını engellemek amacıyla 1624'te çıkartılmış olan Tekel Yasası (Statute of Monopolies) yeni bir önem kazandı. Yasa her hangi bir yeni malın «ilk bulucusu»na, —«icadı» ister dışarıda zaten bilinmekte olan bir endüstri, süreç veya bir araç olsun, isterse sözcüğün çağdaş anlamıyla bizzat «icat ettiği» bir şey olsun— «patent hakkı» verilmesini tekel yasaklarından muaf tutuyordu. Bu çeşit patentler 1700'den önce çok az verilmişti, fakat 1750'lerde verilen patent sayısı yılda sekiz civarındaydı ve 1780'lerde de yaklaşık elliye ulaştı. Parlamento, Lomb'a İtalya'dan getirdiği suyla çalışan bir ipek çekme makinesi için özel bir berat verdi (1718); ve ondört yıl sonra Lomb beratın yenilenmesini talep ettiğinde, kendisine berat yerine 14.000 £ verildi. 1775'te Parlamento James Watt'ın 1783'te sona erecek olan buhar makinası patentini 1800'e kadar uzattı. Parlamento bir yandan da makina, model ve tasarımların ihracını engelleyerek ülkenin icatlardan yararlanan tek ülke olmasını sağlamak amacıyla birbiri peşisıra —beş tanesi 1773 ile 1786 arasında— yasalar çıkardı. Vasıflı zanaatkârların göç etmelerini yasaklayan diğer yasalar gibi, bu yasalara uyulmasını sağlamak da pek kolay olmadı.

Endüstriyel iyileştirmeye duyulan popüler ilgi, tarımı çalkaladığını görmüş olduğumuz deney merakı ve zevki dalgasını andırıyordu.

Teknik ilerlemeyi hızlandırmak için dernekler oluşturuldu. Londra'da kurulan Zenaat, İmalat ve Ticareti Geliştirme Derneği adından bile daha kapsamlıydı. 1754'te kurulan bu dernek kanıtlanmış başarıları para, madalya ve benzeri ödüllerle teşvik etti, bir makina ve modeller müzesi kurdu ve yayınlarını geniş bir çevreye yaydı. Birmingham veya Manchester gibi İngiliz taşra kentleri ile Paris veya Hamburg gibi kıt'a kentlerinde benzeri dernekler faaliyet gösteriyorlardı. Bunların Amerika'daki karşılığı, ise Faydalı Bilgileri Teşvik ve Yayma Derneği idi.

Bu arada, bütün ulusların bilim adamları, tek tek veya çeşitli derneklerin üyeleri olarak, birbirleriyle temas halindeydiler; bu temaslar sonucunda, Benjamin Franklin'i pek çok ülkenin bilim adamları arasında tanınan bir sima haline getirenler gibi «yakın kişisel ilişkiler»in de güçlendirdiği «harika bir *esprit de corps*» gelişti. Fizik ve kimya bilgileri artık bazı teknik soruları yanıtlayabilecek bir noktaya yaklaştığı için, bilim adamları endüstri ve tarımla da daha yakından ilişkilere giriyorlardı. Arthur Young toprak problemlerini kimyacı Priestly'e gönderiyordu. Scheele klorini 1774'te buldu, Berthollet ise klorinin lif ağartmada kullanılabileceğini ve ağartma işlemini aylardan günlere ve hattâ saatlere indirgeyebileceğini 1785'te keşfetti. Matthew Boulton, 1760 sonrasında Britanya'nın önde gelen endüstricilerinden birisi, yakın arkadaşları arasında Virginya'nın eski matematik ve doğal felsefe profesörü Franklin, Roebuck (öncü bir endüstriyel kimyacı), Priestley, James Watt ve endüstriyel kimyadaki bazı araştırmaları kaliteli toprak eşya yapımında karşılaşılan bazı sorunları çözen ve ona Royal Society üyeliği kazandıran Josiah Wedgwood gibi insanları sayıyordu.

1750'yi izleyen on yıllara, böylece, yeni şeyleri araştırma ve inceleme ruhundaki hızlı uyanış damgasını vurdu. Magazinler, ansiklopediler, sözlükler ve yıllıklar yeni makina ve yöntemleri tarih sırasıyla kaydediyorlardı. 1783'teki ilk balonlu uçuş, geçici ama şevkli bir «hava düşkünlüğü» yarattı. İnsanlar denizaltı, atsız araba ve yelkensiz gemi gibi fikirlerle haşır neşir olmaya başladılar. Her şey olanaklı görülüyordu: Bir dahi, her şeyi hareket ettireceğini öne sürdüğü bir «daimi güç» makinasının patentini aldı; bir diğeri ise «ustura, sabun veya su kullanılmaksızın traş eden bir bileşimi yarattığını ilan ediyordu.

Mucidin Problemi. Artık, bu büyüyen ekonomi, uygun politik ortam ve teşvik edici entellektüel çevre geri planında, bireysel mucit-

lerin çözmeye çalıştıkları problemleri inceleyebiliriz. Problemler çok çeşitli türdendiler. Bazıları arz ve talebin etkileşiminden kaynaklanıyordu. Bir yanda, bir mala olan talebin büyümesi endüstrinin mevcut organizasyon ve donanımını gerilime sokuyor, daha çok ve daha hızlı üretim gerektiriyor ve her işçinin daha fazla iş çıkarmasını sağlayacak makinaların araştırılmasını teşvik ediyordu. Böylece talep, arz yöntemlerinde değişiklikleri uyardı. Öte yandan, daha önce çok az üretilen ve çok yüksek fiyatlardan satılan bir mala olan talep de, o maldan bol miktarda üretip daha düşük fiyatlardan satmak suretiyle uyandırılabilirdi. Böylece arz, ister onsekizinci yüzyılda ucuz toprak eşyalar veya madeni eşyalarda, isterse daha sonraki kuşaklarda ucuz bisiklet, otomobil veya radyoda olduğu gibi, yepyeni bir talep doğurabilirdi.

İlk dikkati çeken problemler, maden çıkarma ve metal işleme işlerinin genişlemesini engelleyen hattâ varlığını tehdit eden problemlerdi. Maden yöneticilerinin, derin galerileri dolduran suyla mücadele etmek ve ocakları zehirleyici ve patlayıcı gazlardan temizlemek için daha iyi yöntemler bulmaları gerekiyordu. Bu yöntemler bulunana kadar, maden ocağı kısa bir ömre sahip sulu veya ateşli bir cehennemden başka bir şey olamazdı ve geniş mineral yatakları öylece, el değmeden kalırdı. Demircinin işi, odun kömürünün yerine koyabileceği bir şey bulamadığı sürece genişleyemez ve hattâ yok olmaya yüz tutardı. Bu gibi durumlarda çıplak gereklilik, kaybedilmekte olan bir savaşın gidişatını tersine çeviren icatların anası oluyordu.

Pek çok mucit «emek kullanımını azaltacak», vasıflı işgücüne bağımlılığa son verecek, vasıflı işgücü kıtlığını dengeleyecek, çocuk emeği kullanımına olanak verecek veya diğer ülkelerdeki üreticilerin ücret düzeylerinin düşüklüğünden sağladıkları üstünlüklerin üstesinden gelecek icatlar peşindeydiler. 1770'de İskoçyalı bir kâğıt imalatçısı, bulduğu yeni paçavra - kesme makinasının eskiden sekiz işçinin yaptığından daha fazla iş yaptığını öne sürüyordu. 1769'da Londra Zanaatlar Derneği, (London Society of Arts), «yaz aylarında bükümcü işçiler hasat işlerinde çalıştıklarından, yünlü, keten ve pamuklu iplik imalatçılarının bu aylarda yeterince işçi bulamadıkları» gerekçesiyle, iplik bükme makinası icadı için bir ödül koyduğunu duyurdu. Dört yıl sonra Dernek bu ödülü «bir çocuğun bile eski makinada çalışan bir yetişkinin iki katı iş yapabilmesini sağlayan çok ustaca bir iyileştirme»ye verdi. Campbel 1947'de, Londralı saat imalatçılarının çark dişi açma makinaları icat ettiklerini ve böylece «işçilik ve zaman harca-

malarını eskisine göre bir hiç düzeyine düşürdüklerini ve işe hiç bir elin taklit edemeyeceği bir kesinlik kazandırdıklarını» kaydediyordu. Yine, «boyaları karıştırıp düşük fiyatlarla soylulara ve cemilmenlere satma olanağı veren» atla çalıştırılan boyahanelerin kuruluşunu tasvir ediyordu ki, burada karıştırılan boyalarla ve «basılı birkaç yönergenin yardımıyla sıradan bir emekçi bir evi rahatlıkla boyayabilirdi», hem de usta boyacıların boyaları kendi elleriyle hazırladıkları eski günlere göre üçte iki daha az bir maliyetle. Son olarak, İngiliz mallarının daha düşük ücretlerle çalışan kıt'a işçilerinin ürettikleri mallarla rekabet edebilmesi için makinalara gereksinim olduğu sık sık öne sürülüyordu.

Giderek büyüyen mucitler ve başkalarının icatlarını iyileştiren insanlar ordusunun bazı üyelerini biliyoruz, fakat önemli katkılar yapan diğer bazılarını da bilmiyoruz. Bunlardan bazıları kazara, ilham gücüyle veya gelişmiş bir kafanın çalışması sonucunda yeni bir cihaza «isabet kaydeden» veya eski bir cihazı esaslı bir şekilde iyileştiren küçük zanaatkâr veya usta imalatçılardı. Çok azı ise, işin içinde yer alanların çözülemez gözüyle baktıkları problemlere tesadüfen aşina olmuş ve taze bir bakış açısı getirmiş olan meslek dışından mucitlerdi. Buharlı tezgâhın ilk tasarımcısı Edmund Cartright bir kasaba papazıydı. Araştırmacı bir kafa sahibi bir öğretmen olan Eli Whitney, güneyli pamuklu dokumacıların «pamuğun liflerini çekirdeğinden ayırabilen bir makina bulunabilirse, bu hem ülke hem de mucit için çok büyük bir iş olur» dediklerini duymuştu. Fakat, Lancashire'lılar gibi onların da bu konuda ne bir fikirleri ne de bir umutları vardı; böylece sorunun çözümü Whitney'e kaldı.

Pratik dışından gelenlerin sayısı ondokuzuncu yüzyıl boyunca arttı, fakat bunlar artık profesyonel mucitler veya saf bilimcilerdi. Profesyonel mucitler parasal kazanç elde etmek için henüz bilinmeyen alanlarda araştırmalar yaptılar. İkinciler ise, icatlarının pratiğe uygulanmasıyla pek ilgili olmayabilirlerdi; ama, endüstri dünyası onlara pek kayıtsız kalmadı. Kimi zaman bulgularını aldılar, kimi zaman, 1815'te bir patlamalar salgını sonucunda madencilerin emniyetli bir madenci lambası icat etmesi yalvarışıyla Davy'nin kapısına yığılmalarında olduğu gibi, problemlerini bilim adamının önüne getirdiler. Ondokuzuncu yüzyıl ilerledikçe, fizik veya kimya yeni endüstrilerin doğuşuna yol açtı ve eski endüstrilere kullandıkları materyallerin doğasını anlamalarında yardımcı oldu. Yirminci yüzyılda yeni endüstri-

lerin doğum oranı ve eski endüstrilerin iyice anlaşılması büyük ölçüde artış gösterdi.

Makinalı Üretimin Yaygınlaşması. 1700'lere gelindiğinde makina kullanımı oldukça yaygındı ve kumaş yıkama ve sıkıştırma, tahıl ve bazı endüstriyel hammaddelerin öğütülmesi, kereste biçme, demir levhaların çiviye dönüştürülmesi, maden cevherlerinin ezilmesi ve büyük metal parçalarının çekiçle dövülmesi gibi ağır bazı işlerde uzun süreden beri yaygın bir biçimde uygulanıyordu; yine, daha küçük ölçüde olsa da madeni para basımı, ağaç veya yumuşak metallerin dönüştürülmesi, saat parçaları yapımı, örgü ve basım gibi hafif ve nazik bazı işlerde de makinalar kullanılıyordu. Ağır işler için su, rüzgâr veya hayvan gücünden yararlanılıyor; hafif işler içinse su, hayvan veya insan gücü kullanılıyordu. Bununla birlikte, işçinin çekiç, testere, iplik çarkı, el tezgâhı, mekik, maden kesme makası veya törpü gibi basit aletleri veya teçhizatı kullanmadaki beceri ve gücüne bağlı olarak, bir çok işlem elle yapılıyordu. Törpü «ağır metal zanaatlarında temel ve nihai mükemmellik aletiydi» (Usher) ve bıçaklarının uzunluğu yaklaşık iki ayağı bulan makas, yünlü kumaşların yüzeyini kırpmada kullanılabilen tek araçtı.

Madeni Eşya Endüstrilerinde Makina Kullanımı. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, birinci yarısı boyunca da ağır ve hafif endüstri dallarında yeni makinalar ortaya çıktı. Campbell'in Londra'daki meslekler üzerine kitabı (1747) yalnızca boya karıştırma atelyesi ile saat imal makinesinden söz etmekle yetinmez; aynı zamanda, mühür ve madalya yapımında kullanılan zımba ve çekicin yerini alan ve böylece bazı malların fiyatını tanesi 42/—'den düzinesi 4/—'a düşüren makinalardan; demirci ve tenekecileri külçelerini döverek levha haline getirmek gibi çok zahmetli bir uğraştan kurtaran levha açma merdanelerinden ve diğer bazı icatlardan söz eder. On yıl sonra (1757) Josiah Tucker, İngiliz maden operatörleri ve metalürjistlerinin «mekanik güçlerden yararlanmada» maçunaları, atla çalıştırılan makinaları, su dolaplarını, buharlı makinaları, eğik düzlemleri ve metal çubuk, levha veya tel yapım merdanelerini kullanmada gösterdikleri ustalıktan ötürü göklere çıkarıyordu. Yine Birmingham ve Sheffield'in metal işleme endüstrilerinde «hemen hemen her imalatçı usta yeni bir buluş yapmıştı ve diğerlerinin icatlarını gün gün iyileştiriyordu»; bunun sonucunda Birmingham malları «bütün Avrupa'yı şaşkınlığa düşürecek ölçüde ucuz»du ve cesur ve güçlü bir Pro-

testan bölge, Katolik bölgeler için, düzinesi 7 1/2 d. (15 cent) gibi düşük bir toptan fiyatından haç üretebilirdi.

İzleyen onyıllarda bu endüstride görülen teknik ilerleme Mathew Boulton adıyla birlikte anılır. Boulton 1762'de kısa sürede 600'den fazla işçi istihdam edeceği bir fabrika kurdu. Merdaneler, taşlama ve öğütme makinaları için enerji sağlayan iki su dolabını takviye etmek için bir buhar makinası ekledi fabrikaya. (Fiyatları 12 düzinesi 3d.'den 140 guinea'ya (735 $) kadar değişen) kopça, çelik mücevherat ve düğme imalatını bırakarak artistik Sheffield tabakları veya çelik tabaklar üretimine geçti. Daha sonra Watt'ın buhar makinalarını geliştirip satmaya başladı ve sonunda buhar gücüyle çalışan ve ucuz bakır para sağlama sorununu çözen bir para basma makinası geliştirdi. Daha az sayıda insanla aynı miktarda iş yapılıyordu. Buna bağlı olarak bir Fransız 1780'de şöyle yazabiliyordu: «Genel olarak İngiltere'de Fransa'ya göre daha yaygın olan, yaşam standardı ve ücret yüksekliğine rağmen; yabancı demir ve çelik üzerindeki İngiliz gümrük vergilerine rağmen; Fransa'ya Hamburg ve diğer limanlar üzerinden sağlanan ulaşımın yüklediği maliyetlere rağmen iki ülkenin savaş halinde olduğu dönemlerde); Alman dayanıklı malları üzerindeki Fransa gümrük vergilerine rağmen, tüm bunların varlığına rağmen, Fransa'da (İngiliz madeni eşyaları) aynı malları imal eden bütün diğer ülkelerin mallarına tercih ediliyor.»

Toprak Eşya Endüstrilerinde Makinalar. Birminghamlılar bütün dünyaya kaliteli ve ucuz metal eşyalar arz etmelerine yardımcı olacak makinaları kullanırlarken, elli mil kuzeyde Staffordshire yaşayan bir başka grup insan da dünyaya kaliteli toprak eşyalar arz edecek bir endüstrinin geliştirilmesinde makinalardan yararlanıyordu. Çağdaş Avrupa daha ilk yıllarında, Doğu Hindistan kumpanyalarının Doğudan getirdikleri Çin porselenini imal etmenin bazı sırlarını öğrenmişti. Saraya veya aristokratlara porselen temin etmek için Dresden, St. Petersburg, Sevr ve diğer bazı bölgelerde porselen imalathanelerini prensler finanse ederken; İtalyan, Hollandalı ve Huguenot zanaatkârlar daha az ince eleyip sık dokuyan müşteriler için porselen eşyalar üretiyorlardı. Fakat bu ürünlerin çoğu pahalı ve kullanıma yönelik olmaktan çok birer süs eşyası niteliğindeydiler. Yeme ve içme için hali vakti yerinde olanlar çinko, bakır, gümüş veya altın kaplar; yoksullar ise tahta tabaklar, meşin bardaklar veya çok kötü sırlanmış köy elişi çanaklar kullanıyorlardı.

1700'lerden sonra Staffordshire'li bazı toprak eşya imalatçıları, mesleklerini bu köylü zanaatı düzeyinin üstüne çıkarma uğraşına girdiler. Kıt'adan çömlekçi çarkını ve diğer bazı teçhizatı veya bazı yöntemleri getirdiler. Cornwall'den veya diğer güney kıyısı bölgelerinden yöreden sağlayabileceklerinden daha iyi balçık ve çakmak taşı temin ettiler. Hammaddeleri ezmek ve karıştırmak için istihdam ettikleri makinaları çalıştırmak üzere su çarklarını veya yel değirmenlerini kullandılar: fakat bu güç kaynakları düzensiz güç sağladıkları veya kısa süre sonra yetersiz hale geldikleri için, toprak eşya imalatçıları Watt'ın buhar makinasını icadından sonra (1776) ilk kullananlar oldular. Buhar makinaları yalnızca ağır ezme ve karıştırma işlerini yapmakla kalmadılar, aynı zamanda çömlekçi çarklarını döndürdüler ve daha sonraları balçığı ucuz toprak eşyanın şeklini veren kalıplara sıkıştırn presleri de çalıştırdılar.

Josiah Wedgewood (1730 - 1795), toprak eşya üretim ve satışında devrim yaratan öncülerden birisiydi. Mal arz edilebilecek iki tür piyasa olduğunu algılayarak, tesisini «Yararlı» ve «Süs» olarak iki birime ayırdı. İlkinde, çay içmenin yaygınlaşmasına bağlı olarak hızlı bir talep artışı gösteren kaplar da dahil olmak üzere, «yemek için kullanılan kap kacakları» üretti. İkincisinde ise, kişisel veya ev içi süslemeye yönelik kameyo, vazo, kâse ve benzeri eşyaların üretimine ayırdı; fakat asıl olarak kullanım eşyalarının büyük ölçekli üretimiyle ilgileniyordu. Burslem'deki fabrikasında (1759) ve daha sonraları Etruria'da inşa ettiği fabrikada (1769) balçık, sırlar, renkler, fırınlar ve ısı kontrolü üzerine durmaksızın deneyler gerçekleştirdi. Çeşitli aletler, torna tezgâhları veya benzeri donanım parçaları icat etti veya var olanları iyileştirdi. Üç tane buhar makinası satın aldı ve bunlardan sağladığı enerjiyi, ağır veya hafif işlerde olanaklı her yerde kullandı. Niceliğin yanısıra nitelik de önemli olduğu için sanatçılar istihdam etti, eski dünyanın eserlerini ve kayıtlarını klasik çizimler oluşturmakta kullandı ve «tembel ve sarhoş işe yaramaz işçiyi» vasıflı işlere yöneltmeye çalıştı. Kullandığı malzemelerin büyük bölümünü iki yüz mil veya daha uzaktaki güney kıyılarından temin ettiği ve mallarını geniş bir pazarda sattığı için, ulaşım yapılabilen nehirler, kanallar ve paralı karayolları ile çok yakından ilgilendi. İmalatta gösterdiği titizliği pazarlamada da göstererek, müşterilere resimli reklamlar gönderdi, Londra'da bir sergievi açtı ve hemen hemen her ülkeyle doğrudan ticarete girdi. Süs eşyalarını kraliyet mensupları ve soylular satın alıyordu. Kullanışlı ürünlerinin en ünlü müşterisi, her

parçası ayrı bir İngiltere manzarası taşıyan 952 parçalık bir yemek ve çay takımı ısmarlayan Büyük Katerina oldu. Daha sade krem - rengi tabakları, fincanları ve demlikleri ise, daha mütevazi ve çok sayıda evin vazgeçilmez birer eşyası haline geldiler.

Diğer imalatçılar da Wedgewood'un izini takip ediyorlar veya hemen yanısıra yürüyorlardı. Bunlar bilimsel yaklaşımları, kaliteye gösterdikleri saygı, fabrika yöntemlerini kullanmaları ve iş enerjileriyle Wedgewood'un mezar taşına yazılan sözleri boşa çıkarmadılar: Onlar «kaba ve değersiz bir imalat işini, zarif bir sanat ve ulusal ticaretin önemli bir parçası» haline dönüştürdüler. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında bir gezgin «Paris'ten Petersburg'a, Amsterdam'dan İsveç'in en uzak noktasına ve Dunquergue'den Fransa'nın en güney ucuna kadar her handa İngiliz porseleni kullanılıyor; İspanya, Portekiz ve İtalya İngiliz porseleni ile donanıyor ve İngiliz porseleni yüklü gemiler Hindistan'a ve Amerika kıtasına doğru yol alıyorlar.» diye yazabiliyordu. 1830'a gelindiğinde, yarısından fazlası Birleşik Devletler'e olmak üzere, yılda 500.000 £'lik porselen eşya ihraç ediliyordu. 1850'den itibaren makinalar, hâlâ vasıflı zenaatkârların veya sanatçıların ellerinde kalmış olan süreçlere de nüfuz etmeye başladılar. Makinalaşma ilerledikçe ve diğer ülkeler de büyük çaplı üretime geçtikçe, porselen fiyatları iyice düştü, yemek yeme ve içme daha hijyenik hale geldi, çinko ve metal tabaklar antika dükkânlarının raflarına kaldırıldılar ve bulaşık yıkama hafif bir ev işi haline geldi.

Tekstil Endüstrisinde Makinalar. Metal ve metal eşya üreticilerinin icatçılıklarını öğen Tucker, daha sonra «Yün ve Yünlü Kumaş endüstrilerinde makinalaşma konusunda, büyük ölçüde, zincirin ilk halkasından sonrasını görmekten aciz olan ve bu tür icatların hepsini ekmeklerinin ellerinden alınması girişimi olarak gören bir fikri sabite kapılan ve dolayısıyla bu tür şeyler önerildiğinde isyan etmekten ve ayaklanmaktan asla geri kalmayan halkın yanlış nosyonları nedeniyle dikkate değer girişimler yapılmamıştır» saptamasını yapar. Tekstil işçilerinin icatlar karşısında gösterdikleri bu şamatalı düşmanlık tasvirinde bir miktar gerçek payı vardır. Kumaş işçileri savaşların, gümrük tarifelerinin ve depresyonun yol açtığı işsizliği biliyorlardı. Şimdi de emek - tasarruflu makinaların, daha sonraları «teknolojik işsizlik» olarak adlandırılacak, işsizliğe yol açmasından korkuyorlardı; üstelik hiç kimse makinalar endüstriyi istila ettiğinde tam istihdamı devam ettirecek ölçüde yapağı veya pamuğun nereden geleceğini söyliyemiyordu.

Yine de endüstri kendi sorunlarına sahip çıkmıştı ve bazı insanlar bu sorunları çözme yollarını araştırıyorlardı. Materyalin, balyadan nihai mala kadar hareketi esnasında ortaya çıkan trafik, iplik bükücü, dokuyucu veya bükücü yokluğu nedeniyle hemen hemen her noktada kesilebilirdi; fakat en büyük tıkanıklık iplik bükücülerle dokumacıların karşı karşıya kaldığı noktada çıkıyordu. Bir pamuklu dokuma tezgâhı dört bükümcünün üretimini kullanıyor, bir yünlü dokumacı ise ipliğin bükümü için on kişinin sürekli çalışmasını gerektiriyordu. İplik bükümcüleri hiç boş kalmazken, dokuyucular bükülmüş iplik yetişmediği için sık sık boş kalıyorlardı. İpek dokuma endüstrisinde, Lomb'un 1718'de ipek çekme makinasını icat etmesinden beri ipek dokuma işçilerine yeterince bükülmüş ipek temin edilebiliyordu, fakat yünlü ve pamuklu kumaş imalatçılarının işleri istenen nitelikte iplik olmadığından sık sık kesintiye uğruyordu.

1733 yılında, icatçı bir kafaya sahip olan Lancashire'li tezgâh yapımcısı John Kay icat ettiği uçan mekiğin patentini aldı. Uçan mekik puro biçimindeydi, küçük tezgâhlara çok uygundu ve elden ele geçirilmek yerine tezgâhın bir ucundan öteki ucuna fırlatılabiliyordu. Dokuma işlemi artık daha çabuk yapılabilirdi ve geniş kumaşları dokumak için (iki kişi yerine) yalnızca bir kişi yeterli olacaktı. Bu icat dokumacıları gazaba getirdi, Kay gizlenmek zorunda kaldı ve en sonunda Fransa'ya kaçtı. Uçan mekiğin İngiltere'de kullanıma sokulması çok yavaş oldu ve 1810'lara gelindiğinde Birleşik Devletler'de halâ çok az tanınıyordu; bu gecikmenin teknik nedenleri olabilir, fakat durum ne olursa olsun bol miktarda bükülmüş iplik elde edilemediği sürece dokumanın hızlanmasının değeri çok küçüktü.

Bu bolluk, ipliğin niceliğini ve niteliğini artıran bir dizi icatla sağlandı. 1773'te Paul (Bir Fransız mültecinin oğlu) ve Wyatt (icatçı-kafa sahibi bir marangoz), merdanelerden yararlanarak bükülmüş örgü ipliği elde etme çalışmalarını başlattılar. 1741'de küçük bir atelye kurdular, fakat uğraşıları başarıya ulaşamadı ve merdaneli büküm tezgâhı icat yeteneği küçük fakat iş çevirme kapasitesi büyük Lancashire'li bir berber olan Richard Arkwright'ın onların fikirlerini ele alarak geliştirmesini, 1769'da patentini almasını ve 1771'de su gücüyle çalışan bir fabrika kurmasını beklemek zorundaydı. Arkwright'ın «su tezgâhı», pamuklu çorap veya kumaş dokumaya uygun düşen sağlam iplik üretti. Hemen hemen aynı tarihlerde (1770), Lancashire'lı bir dokumacı olan Hargreaves «dönen çıkrığı»nın patentini aldı; bu çıkrıkta bir tek kişi aynı anda önceleri sekiz, daha sonraları onaltı ve

nihayet yüzden fazla ipliği bükebiliyordu. Bu ucuz, basit bir cihazdı; evde elle çalıştırılabilirdi ve dolayısıyla fabrikalarda ek para veya enerji harcanmaksızın bükülmüş iplik arzını artırabilirdi; fakat, üretilen iplik pek sağlam olmuyordu. 1779'da Lancashire'lı çıkrık bükümcüsü Crompton, su tezgâhının ve çıkrığın özelliklerini, çok uygun olarak katır adı verilen melez bir tezgâhta bir araya getirdi; katır bol miktarda iyi ve sağlam iplik üretti. Bu cihaz zamanla iyileştirildi ve su gücüne uyumlandırıldı; 1830'lara gelindiğinde ise katırın operasyonu otomatikleşmişti.

Kulübelerde ve fabrikalarda çalıştırılmaya başlanan bu ve diğer makinalar sayesinde iplik kıtlığı, yerini bir dokumacı kıtlığına bırakarak çabucak sona erdi. İrlandalı göçmenler el tezgâhında çalışan işçiler ordusuna katılmak üzere İskoçya ve kuzey İngiltere'ye doldular. Makinistler tezgâhı inorganik enerjiye bağlamak için uğraş verdiler; fakat, teknik problemler çok yavaş çözülüyordu. İnorganik enerji ile çalışan tezgâhlar, el tezgâhlarını pamuklu endüstrisinde 1830'lara, yünlü dokumada ise neredeyse 1870'lere kadar ciddi biçimde tehdit etmediler.

Diğer tekstil süreçleri de 1780 ve 1860 arasında çeşitli zamanlarda mekanize edildiler. 1784'te, bakır levhalar ile basım yapan bir basmacı, modern basma presinde olduğu gibi pamuklu veya keten kumaşlar üzerine desenler basan bir makinanın patentini aldı. İzleyen onyılda bazı New England'lılar modern çimen biçme makinasının çalışma ilkesini yünlü kumaşların yüzeylerini kırpma işine uyguladılar. 1804'te, Jasquard pek çok öncelinin el tezgâhlarını desenli kumaş dokuma işine adapte etme gayretlerini başarıya ulaştırdı. Yün taramanın mekanize edilmesi, en az dokumanın mekanize edilmesi kadar güçlükler gösterdi; fakat 1860'lara gelindiğinde problemler çözülmüştü bile. Ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki yün kıtlığı, kırpıntı ve kullanılmayan kumaşlardan iplik elde ederek tekrar kumaş halinde dokunmasını sağlayacak makinaların yapılmasına yol açtı; bu tür kumaşlara «*shoddy*» adı verilecekti.

Tekstil makinaları işçi başına üretimi hızla artırdılar ve üretim maliyetini düşürdüler. 1779 ile 1812 arasında pamuk ipliği üretim maliyetleri onda dokuz oranında düştü. Katırın iyi ve ucuz ipliği «geniş halk kitlelerine, ilk dönemlerde zenginlerin bile satın alamayacakları kadar kaliteli kumaşlar getirdi» (Usher) ve buna ek olarak Avrupa'ya, çok büyük miktarlarda Doğuya gönderebileceği bir malı en sonunda

kazandırmış oldu. İnorganik enerjiyle çalışan tezgâhlar etkenlik kazandıktan sonra, dokuyucu olarak kadınlar erkeklerin yerini aldılar ve bir kadın iki, üç veya dört tezgâha bakabilir hale geldi. Dokumacı kadının ana görevi mekik boşaldığında tezgâhı durdurarak dolu bir mekik takmak ve tezgâhı tekrar çalıştırmak ve kopan ipliklere dikkat etmekti. 1894'te Northrop, mekiği işi durdurmadan mekanik olarak değiştiren, fakat iplik kopması durumunda kendiliğinden duran otomatik bir tezgâh geliştirdi. Bir dokumacı, bu türden çok daha fazla sayıda tezgâhı denetleyebilirdi. Bu tezgâhlar ucuz ve sade kumaşların dokunmasına daha uygundular ve bu nedenle en fazla güney Amerika ve Japonya fabrikalarında tutuldular; fakat kaliteli dokuma işleri için pek tatminkâr olmadıklarından Avrupa'da pek rağbet görmediler.

Yünlü endüstrisinde, 1800'lere gelindiğinde makinalar balya halindeki yünün bükülmüş iplik haline getirilmesi için gerekli işçi sayısını beşte dört oranında azaltmışlardı. 1840'a kadar, dokumanın hâlâ elle yapılıyor olmasına karşın, en iyi kumaşın emek maliyeti en azından yarı yarıya azalmıştı. 1770'de ücretler yün maliyetinin iki ile beş katı kadar olabilirken, 1830'lara gelindiğinde emek, bakım ve sermaye maliyetlerinin toplamı hammadde maliyetlerinden çok daha azdı.

Diğer Endüstrilerde Makinalar. Diğer endüstrilerin büyük bölümü ondokuzuncu yüzyıl boyunca mekanize edildi. 1830'lara doğru Fransız ve İngilizler iğneyi kumaştan tamamen geçiren bir dikişçinin hareketlerini taklit edecek makinalar tasarımlarken, Amerikalı mucitler, posta torbalarının dikilmesinde kullanılan çuvaldızı mekanik olarak yeniden üretmeye çalışarak, Howe'un modelinde daha tatminkâr bir dikiş makinası geliştirdiler (1846). Yeni cihaz ucuz pamuklu, yünlü ve *shoddy*'yi kitleler için giyim eşyasına dönüştüren bir araç haline geldi. Ellilerde, ayakkabının üst parçalarını birlikte dikmek için daha güçlü bir makina tasarımlandı. Daha sonraları Amerikan kesme, çivileme ve perdahlama makinaları tarafından takviye edilen bu makina, bıçakları ve kalıpları, bizleri ve ağız dolusu çivisiyle eski ayakkabıcının yerini aldı.

Kentlerin ve fabrikaların büyümesi, büyük miktarlarda inşaat malzemesi gerektirdi. 1800'lerin hemen başlarında İngiltere ve Amerika'da tuğla yapacak makinalar tasarımlandı; fakat ağaç işleme makinaları, ahşap ev inşaatçılarının taleplerini karşılamak ve vasıflı işgücü kıtlığı veya pahalılığının üstesinden gelebilmek için Amerika'da üretil-

diler. 1853 yılında, New England fabrikalarının tahta perdahlamak veya kapı bağlantıları, pencere çerçevesi ve merdiven kesmek için özel olarak yapılmış makinalarla donatıldığını gören bir İngiliz gözlemci şaşkınlığa düşüyordu. Mobilyacılıkta, «biçmeden zımparalamaya kadar» her sürecin mekanik olarak yapıldığını görmüştü. Bu yöntemler, batı Avrupa'nın ev inşaatçılarına ve mobilya fabrikalarına kereste sağlayan Baltık ülkelerine aktarıldı ve böylece ucuz ev ve mobilya olanakları yaratılmış oldu. Bu evlere 1850'lerden sonra giderek artan miktarlarda makinalarda işlenmiş bakkaliye malları girmeye başladı. Bu tür malların büyük ölçekli üretimi, ancak ucuz ulaşım ve reklamın yaygınlaşması sonucunda, büyük firmaların ürettikleri bisküvi, şekerleme, kakao, reçel, un veya sabun gibi malların ülke çapında ve hattâ ülke dışında satılmasına olanak veren geniş bir pazarın açılmasıyla mümkün olabilirdi. 1880'e doğru Galler'de kalaylı çelik levhaların üretimine başlanması ve Amerika'da 1900 civarında cam şişe ve kavanozlar yapan makinaların icat edilmesi, yiyeceklerin taşınabileceği ucuz teneke veya cam kaplar sağladı.

Tuşlu makinalar Avrupa ve Amerikalı mucitlerin ürünüydüler. 1875'te işe yarar daktilo makinaları kullanıma girmişti; ilk toplama makinası 1888'de görüldü; basım endüstrisi ise ilk linotype 1884'te kavuştu. Bu endüstri, preslerini çalıştırmak için buhar gücünü ilk kez 1814'te kullanmıştı. Daha sonra geliştirilen kâğıt imal makinaları 1830'dan itibaren basım maliyetlerinin düşürülmesinde yardımcı oldular; aynı yıllarda silindir biçimindeki presler gazete basımını hızlandırıyor ve telgraf da haberlerin daha çabuk iletilmesine olanak sağlıyordu. Okuma alışkanlığı yaygınlaştıkça, kâğıt yapımında kullanılan kırpıntı kumaş arzı yetersiz hale geldi, fakat altmışlarda ucuz bir hammadde olarak ağaç kullanımı başladı: ağaçtan imal edilmiş gazete kâğıdının poundu, 1872'de 12 sentken 1900'de 2 sente düştü. 1914'e gelindiğinde Avrupa gazetelerinin tanesi bir veya iki sentten, en yeni kitapların iyi baskıları ise 12 ilâ 24 sentten satılıyordu.

Makina Mühendisliği. Makinalar eski endüstrileri istila ederlerken, bir yandan da yeni endüstrilerin yaratılmasını olanaklı kıldılar. Bisiklet, otomobil ve elektrikli aletler endüstrileri, ondokuzuncu yüzyılın sonları veya yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkan çok sayıda yeni endüstrinin yalnızca üç kolu idiler. Yeni endüstriler arasında ilk ortaya çıkanı tüketicilerin gereksinim duydukları malları üreten makinaları üreten makinalar endüstrisiydi. Bir su dolabını, yel değirmenini, el tezgâhını, çıkrığı veya gelişmemiş katırı kurmak için çok az metal

parça gerekiyordu ve bu araçları vasıflı bir marangoz kurabiliyordu. Bununla birlikte, kısa süre sonra, çok büyük hızlarla hareket eden teçhizatın bir çok kısmının bronz veya demirden imal edilmeleri gerektiği; dişlilerin ve dişli yataklarının birbirine tesadüfen uygun düşmesi yerine kesin olarak belirlenmiş bazı özelliklere göre yapılmaları gerektiği; ve pistonlar silindirlere tam anlamıyla oturmadıkça, buhar makinalarının etken olamayacakları ortaya çıktı. Saat yapımcılrı çok düzenli çalışan karmaşık mekanizmalar üretmeye yarayan makinalar geliştirirlerken; ufak ağaç veya metal işleri yapımcıları da tornalar, matkaplar ve kesinlik sağlamaya yönelik diğer bazı mekanik araçlar tasarımladılar. Fakat, büyük metal parçalar, malzeme bir kalıba dökülüp taşlama veya dolgu yoluyla nihai şekilleri verilmek suretiyle üretiliyorlardı. Bu yöntemler öyle büyük kusurlar taşıyordu ki, Glasgow'un en iyi ustasının Watt için yaptığı silindirin çapı bir inçin sekizde üçü kadar farklılıklar gösteriyordu ve ünlü bir makina mühendisi olan Smeaton Watt'a üzülerek (onun makinası gibi) karmaşık bir makinayı yeterli bir kesinlikle yapabilecek ne alet ne de ustanın olmadığını» bildiriyordu.

Kesinliğe giden yol hem kesme aracını hem de kesilecek materyali bir makinaya sım sıkı bağlamaktan geçiyordu; ancak bundan sonradır ki, alet amaca bağlı olarak —taşlama, delme, yuva açma, döndürme veya kesme— istenilen şekilde yönlendirilebilirdi. Bu makina aletlerinin geliştirilmesi, 1770 ve 1840 yılları arasında pek çok kişinin çalışmalarının eseriydi. Demir bir mavna, demir bir köprü ve demirden bir kefen (kendisi için) yapacak kadar «demir delisi» olan John Wilkinson 1774'te top namlusu açma aracını geliştirdi ve 1776'da bunu Watt'ın makinalarının ihtiyaç duyduğu silindirleri üretmek için kullandı; bu silindirlerin çapları «eski şilinin kalınlığında bir hata bile içermiyorlardı». En nihayet silindirler silindirik hale gelebilmişlerdi. 1794'te bir «herşey» icatçısı Joseph Bramah ve ortağı Henry Maudsly, kesme aracı bir yatak içinde hareket eden ve her tür metali kesebilen bir torna tezgâhı tasarımladılar. Maudsly bu tezgâhı bir incin binde biri kadar bir duyarlılıkta ayarlanabilecek hale getirdi ve vida - açma, planya ve benzeri makinalar tasarımladı. İzleyen elli yıl boyunca makina yapımcıları teçhizatlarını iyileştirdiler ve 1850'lere gelindiğinde makina mühendislerinin emrinde tam bir makina aletleri seti vardı. Onyıl içinde ise makina endüstrisi, bol miktarda ucuz çelik ve makina yağına kavuşacaktı.

Ucuz çelik Bessemer'in dönüştürücü'yü icat etmesinden (1856) sonra, makina yağı ise, önce 1859'da Pennsylvania petrol alanlarının, bir

süre sonra da Hazar Denizi kıyılarında Rus petrol alanlarının işletilmeye başlamasıyla gündeme geldi. O zamana kadar makina yağlamak için her tür bitkisel ve hayvani yağ kullanılıyordu. Nazik makinalarda zeytinyağı kullanılırken, içyağı ve balina yağı daha ağır makinalarda kullanılıyordu; demiryolu aks yatakları ise hurma yağı, iç yağ ve küllü sudan oluşan bir karışımla yağlanıyordu. Bu nedenle petrolden makina yağı çıkarılması makina imal eden veya kullanan herkes için büyük bir lütuf oldu. Artık sürtünme azaltılabilir ve daha hızlı harekete izin verilebilirdi. Petrol ve çelik, mühendislik tarihinde hemen hemen tümüyle yeni bir sayfa açtı ve kitlesel üretimin önündeki engelleri ortadan kaldırdı.

Enerji. Onsekizinci yüzyıldaki icatların çoğunluğu önceleri eski güç kaynaklarına dayanıyorlardı —pedal, el çıkrıkları, yel değirmenleri, eşek, inek, Newfoundland köpekleri, veya su. Bunların içinde en önemli kaynak, özellikle ağır işlerin yapıldığı durumlarda, suydu. Su gücü kullanımı, büyük ölçüde, suyun oldukça büyük sayılabilecek bir hızla daha aşağı bir düzeye aktığı dağlık bölgelerdeki akarsu yatakları ile sınırlı olduğu için, iplik bükme dolapları veya diğer dolapların yaygınlaşmasıyla, su dolabı kurmaya elverişli yerler kısa sürede bitti. Suyun buz tuttuğu veya havanın kurak gittiği «susuz mevsimler» başladığında, su dolapları duruyorlardı.

Buhar Makinası. İnananların inançlarını pekiştirmek ve kuşkucuların kafalarını karıştırmak için tapınakların kapılarını açıp kapayan veya başka bazı mucizeleri gerçekleştiren güç olarak buhar, eski dünyada da biliniyordu. Leonardo da Vinci buharın olası kullanım biçimleri üzerinde kafa yordu ve onyedinci yüzyıl İtalyan izleyicileri bazı deneyler gerçekleştirdiler. 1700'den çok daha önceleri, bilim adamları atmosferin bir ağırlığı olduğunu ve kapalı bir kapta buhar yoğunlaştırıldığında bir vakum elde edileceğini biliyorlardı. 1663'te Pepys, II. Charles'ı «zamanlarını yalnızca havanın ağırlığını ölçmeye harcadıkları» için Royal Society üyelerine «kahkahalarla gülerken» görmüştü; fakat ev veya kentsel kullanım için suyu yukarıya çıkarmak veya madenlerdeki su baskınlarıyla mücadele etmek zorunda olan insanlar kısa süre sonra bu bilgiyi problemlerinin çözümünde kullanmaya başladılar.

Bu insanlardan birisi, Newcomen, Cornish'teki kalay ve bakır madenlerindeki su pompalama donanımını iyileştirmek hırsıyla yanıp tutuşuyordu. Bu sorunu fizikçi Hooke ile tartıştı ve mevcut bazı ilkel makinaları inceledi; 1705'e gelindiğinde kendi makina modelini yap-

mıştı bile. Newcomen'in temel fikri, pompa sapının ucuna dikey bir piston ve silindir yerleştirmekti. Pompa plungeri pistondan biraz daha ağırdı ve bu nedenle beraberinde pistonu da kaldırarak kendi bildiği gibi inip çıkıyordu. Newcomen bu hareket esnasında silindire buhar gönderdi ve daha sonra da soğuk su püskürterek buharı yoğunlaştırdı. Böylece bir hava boşluğu yaratılırken, atmosfer basıncı pistonu aşağı itiyor ve plunger haznesindeki suyla birlikte yukarı çıkıyordu.

Newcomen'in makinası iyileştirildikçe gördüğü rağbet de arttı. 1720'ye gelindiğinde bütün madencilik endüstrisi bu makinayı kullanmaktaydı; Smeaton, 1769'da yalnızca kuzey İngiltere kömür madenlerinde bu türden yüz tane makina saymıştı. Bu makina, yüksekteki su depolarına su pompalamak için ağır endüstriler tarafından da kullanılıyordu; yukarıya pompalanan su öğütme merdanelerini veya patlamalı fırınlara hava üfüren körükleri çalıştıran su çarklarını döndürüyordu. Böylece su çarkının etkenliği iyice artırıldı. Bazı Newcomen makinaları adeta bir canavar gibiydiler; bunlardan birisi altı feet çapında bir silindire sahipti, pistonu on feetten daha yüksekten düşüyordu, 76 B. G.'ne sahipti ve «bir kerede çok bol miktarda suyu yükseltebildiği» söyleniyordu. Bunların en küçükleri bile su çarklarının çoğundan daha güçlüydüler. Çok yavaş hareket ettikleri —dakikada on ile onbeş vuruş civarında—; «sürekli bozulmalar» nedeniyle çalışmalarının sekteye uğradığı; ve her vuruşta silindirin soğutulmasının büyük bir ısı kaybına yol açtığı doğrudur. Son kusur, kömürün çok uzak ocaklardan taşınması gerektiği Cornish madenlerinde ciddi bir sorundu; fakat kömür ocaklarında bu kayıp çok önemli değildi ve Newcomen makinaları kömür alanlarında 1830'lara, Watt'ın patentinin sona ermesinden üç onyıl sonrasına kadar kullanılmaya devam edildiler. Öyleyse Watt'ın önemi ve büyük ünü nereden kaynaklanıyordu?

İskoçyalı olduğu için kısmen milliyetinde. İlk patenti «Ateşli Makinalarda Buhar ve Yakıt Tüketimini azaltmak için yeni bir yöntem» üzerineydi, Glasgow Üniversitesinin bilimsel cihazlarının yapımcısı olarak Newcomen makinasının bir modelini tamir etti (1763). Tamir esnasında ne büyük miktarda ısının kaybolduğunu farketti, bunun nasıl azaltılabileceği üzerinde kafa yordu ve 1765 yılının «güzel bir Cumartesi öğleden sonrasında» —Glasgow golf sahalarında yürüyüş yaparken— bir yanıt buldu. Eğer buhar ayrı bir kapta (kondansatör) yoğunlaştırılabilirse, silindirin bir ısıtılıp bir soğutulması gerekmeyecek ve böylece yakıttan büyük bir tasarruf sağlanabilecekti.

Eğer Watt bu noktada kalsaydı, yalnızca eski makinayı bir miktar iyileştirmiş olacak ve su pompalama maliyetini üçte iyiye düşürmüş olacaktı —madenlerden birisinde kömür tüketimi onbir tondan yaklaşık beş tona düşmüştü. Fakat, o bu noktada durmadı ve seksenlerde daha ileriye gitti; pistonun hem ileri hem de geri itmek için silindirin her iki ucuna da buhar verdi ve böylece makinayı atmosferik bir makinadan her «vuruşta» çalışan bir buhar makinası haline getirdi; 1782'-de ise şaftları döndürmek ve makinayı sürmek için çembersel hareket sağlayan bir krank mili ve *flyvel* ekledi.

Watt ilk patentini 1769'da aldı. Yakınlardaki bir demir eşya ve top döküm kuruluşunun başında bulunan Roebuck, bu fikirleri kaba aletler ve vasıfsız işçiler kullanarak pratiğe dökmeye çalıştı. 1773'te iflas eden Roebuck'un alacaklılarından birisi de Matthew Boulton'du; Boulton'un Bermingham yakınlarında Soho'daki metal eşya fabrikası artık 600'ün üstünde işçi istihdam ediyordu. Boulton iki su çarkının sağlayabildiğinden daha fazla enerjiye gereksinim duyuyordu. Onun «para getiren dahiyane projeler aşkı» Watt'ın makinası tarafından harekete geçirildi; ve «dünyanın her yerine her boyda makinalar» gönderen bir Soho canlandırdı kafasında. Bu nedenle, Roebuck'un Watt'ı kendisine vererek borcunu ödemesine müsaade etti; İskoç'u Soho'ya getirdi (1774) ve Parlamentodan patentin süresini 1800'e kadar uzatan bir karar çıkmasını sağladı.

Patent hakkı sona erdiğinde, Boulton ve Watt işbirliği, patentli kısımları imal etmiş ve 500 civarında makinayı bunlarla donatmış durumdaydı. Boulton'un vasıflı zenaatçıları, Wilkinson'un nitelikli silindirleri ve Soho'nun makinaları kurmaları için gönderdiği mühendisler, hep birlikte önce kömür ve bakır ocaklarına, sonra toprak endüstrisine, un değirmenlerine, demir işleme endüstrisine, tekstil fabrikalarına ve kıt'alı altı müşteriye bol miktarda buhàr gücü sağladılar. Ortalama güç 16 B.G. idi, buhar basıncı düşüktü ve dev gibi makinalar yalnızca fare kadar küçük enerji verebiliyordu. 1800 den sonra Soho ve rakipleri arasındaki keskin rekabet büyük iyileştirmeler getirdi; daha büyük basınçlar elde edildi ve gücü kazandan makinaya iletme yöntemleri iyice inceleşti. Buhar gücü, madenlerden ve endüstriden hızla ulaşıma yayıldı; 1807'de bir, Watt makinası *Clermont'* adlı gemiyi Hudson'a kadar götürdü ve bu yıllarda tekerleklerin üzerine yerleştirilmiş makinalarla denemeler yapıldı. Su gücü, mevcut olduğu her yerde kullanılmaya devam etmekle birlikte, endüstri artık nehir kıyılarına bağlı kalmaktan kurtulmuştu; hammaddelerin ve kö-

mürün ekonomik olarak elde edilebildiği her yerde kurulabilirdi. Dahası, güç arzı iklim, yağmur veya insan veya hayvan kaslarının sınırlılıklarından kurtulmuştu.

Elektrik Enerjisi. Faraday daha 1831'de elektriğin mekanik olarak nasıl üretilebileceğini göstermişti; fakat 1873'e kadar uzun süreli çalıştırılabilecek dinamolar yapılamadı. Üretim birimi küçük, üretim maliyeti yüksek ve nakil mekanizmaları kısa olduğu için, elektrik kullanımı çeyrek yüzyıl daha yalnızca sokakların aydınlatılmasıyla sınırlı kaldı. 1884'te icat edilen Parson buhar tribünü ile, güç üretim merkezlerinde daha büyük dinamoları döndürmek için daha iyi bir makinaya kavuşuldu, nakil zorlukları ve elektrikli cihazların maliyetleri yavaş yavaş azaldı. En azından 1900'lere kadar, tek ucuz elektrik yüksekten düşen su tarafından döndürülen jeneratörlerde üretilen elektrikti —özellikle güneydoğu Fransa ve kuzey İtalya'nın Alp dağları bölgelerinde. Altmışların sonlarında Grenoble'lü kâğıt imalatçısı Berges, dağlardan gelen suyu büyük borulardan geçirterek kâğıt makinasını döndüren türbinlerin kanatlarına fışkırtmıştı. Türbinler dinamolara bağlandığında hidroelektrik üretilmiş oldu ve yüksekten düşen su pitoresk bir biçimde «beyaz kömür *(la houille blanche)* olarak vaftiz edildi.

Berges'in öncü çalışması bir hareket başlattı. 1911'de Fransız hidro - elektrik istasyonları alüminyum, kalsiyum karpiti ve diğer elektro - kimya veya elektro - metalürji endüstrileri yanısıra, bölgenin genel aydınlatma ve güç gereksinimi için yaklaşık 500.000 B.G.'lük güç üretiyorlardı. Siyah kömürden yoksun olan ve bu nedenle endüstriyel geriliğe mahkûm gibi görünen İtalya, Fransa'yı çok yakından izledi. İtalyan mühendisler enerji nakil yöntemlerini iyileştirdiler, yüksek voltaj altında ciddi bir kaçak olmaksızın 130 mil gibi uzak bölgelere elektrik naklettiler, kurak mevsimlerde güç üretmek için buhar tesisleri kurdular ve istasyonları bir şebeke ile birbirine bağladılar. Elektrik Roma'nın kuzeyindeki hemen her kasaba ve köyü istila etti, kimyasal işler için gerekli enerjiyi sağladı, Milano ve Torino'daki tekstil ve otomobil fabrikalarının çarklarını çevirdi ve 1890 yılında Floransa sokaklarında Avrupa'nın ilk elektrikli arabasını yürüttü. «hidro» güneyden İsviçre'ye, orta Avrupa'nın dağlık bölgelerine ve İskandinavya'ya sıçradı. Hidro - elektrik, kömür yokluğunu telafi etti, hattâ kömürün mevcut olduğu yerlerde bile hidro - elektrik (buharla çalıştırılan dinamolarla üretilen) termik - elektrikten daha ucuzdu. Kuruluş maliyetleri yüksek fakat işletme maliyetleri düşüktü; temiz olması

ve desantralize bir biçimde üretilebilmesi beyaz kömürün siyah rakibine yeğlenmesine yol açıyordu.

1900'de ve özellikle 1918'den sonra, Avrupa'nın elektrifikasyonu hızla ilerledi. Suya ket vurulması, daha büyük bir maharetle yapıldı. İtalya, 1909'daki 500.000 B.G.'ne karşılık 1938'de 3.500.000 B.G.'lük elektrik üretti. Sovyetler Birliği komünist bir hükümetin suya gem vurabileceğini belirtmekten haz duyuyordu; Dnieprostroi'daki Dnieper ırmağına ket vuran büyük hidro - elektrik santral, Sovyet endüstrileşmesinin yapı taşlarından birisi oldu. Bağımsız İrlanda Cumhuriyeti, Shannon nehrine gem vurulmasını, kendi kendini yöneten bir halkın yapıcı devlet adamlığının dışa vurulmuş ve gözle görülebilir bir simgesi olarak değerlendiriyordu. Bu arada termik - elektrik üretimi, daha büyük buhar türbinleri ve dinamoların inşa edilmeleri ve linyit ve benzeri daha kalitesiz kömürlerin kullanılması sonucunda çok daha etken hale gelmişti. Belirli bir miktarda güç üretmek için gerekli yakıt miktarı, 1900'deki 6 pounddan 1930'da 1,8 pounda düştü; hattâ bazı büyük santrallar 1 pounddan daha az yakıt kullanıyorlardı. Artık termik - elektrik, hidro - elektrik kadar ucuz üretilebilirdi. Enerji nakil mesafesi arttıkça, küçük jeneratörlerin yerini alan süper - santraller» daha geniş bir alana enerji verdiler. Endüstriyi rasyonalize etmek için kamusal ve özel çıkarlar el ele verdiler. Almanya ülkeyi dört enterkonnekte bölgeye ayırdı, İngiltere 1926'da bir Merkezi Elektrik Kurulu oluşturdu; bu kurul 1936'ya kadar ülkenin en ıssız ve sapa yerlerine kadar büyük santrallerden aldığı enerjiyi aktaran bir «şebeke» inşaa etmişti bile. Üretim, her iki ülkede de 1924 ile 1939 arasında en azından dört kat arttı. Beş Yıllık Planlarında elektrik üretimini vurgulayan Sovyetler Birliği, otuzlu yıllarda elektrik üretimini altı kat artırdı.

Maden Çıkarımı. Makinaların ve güç jeneratörlerinin gelişimi, büyük miktarlarda metal, özellikle demir ve çelik üretimi ile çok yakından ilişkiliydi. Demir cevheri yatakları Galler'den Rusya'ya, İsveç'ten İspanya'ya kadar uzanan bir alanda çeşitli yerlerde bulunabiliyordu; fakat çıkarımın artırılması, er veya geç, odun kömürü kaynaklarının tükenmesi tarafından engellenmeye mahkûmdu. İngiltere bu engellemeyi 1700'lere gelene kadar hissetmişti; kayıtlarına sahip olduğumuz bir fırının odun kömürü maliyetleri 1696'da toplam üretim maliyetlerinin yüzde 62'si iken, 1740'da yüzde 72'ye çıkmıştı. Reamnur, 1721'de Fransa'yı tarımın yayılması ve demir endüstrisinin büyümesinin ülke ormanlarını tehdit ettiği konusunda uyardı. İsveç,

1633'te ormanlarını korumak için önlemler aldı ve izleyen yüzyılda da yeni fırınlar kurulmasını veya eski fırınlarda üretimin sınırsız bir biçimde artırılmasını yasakladı. Dolayısıyla İsveç'in ihracatı durakladı ve Britanya'lı demir işleyiciler kendi ülkelerinin küçük, durağan (ve hattâ daralan) üretimini, küçük bir miktarını Amerikan sömürgelerinden, fakat büyük ölçüde Rusya'dan yaptıkları ithalatla takviye ettiler; Rusya toprakları demir cevheri ve ağaç bakımından öyle zengindi ki, 1750'ye gelindiğinde bu ülke önemli bir pik demir ihracatçısı haline gelmişti.

Bu engeli aşmanın bir yolunu, Abraham Darby'nin, ergitme için kok kömürü kullanılabileceğini icat etmesi (1709 civarında) ve oğullarının bu öncü çalışma üzerinde yaptıkları iyileştirmeler (1736 civarında) ortaya çıkardı. Yeni yakıtın kullanımı 1750'den sonra yaygınlaştı. Fırına hava gönderen körükleri veya hava pompalarını çalıştırmak için önceleri Newcomen sonra da Watt makinaları kullanıldı; 1828'de ise İskoçyalı Neilsen, fırından çıkan ısıyı fırına gönderilen havayı ısıtmak için kullanmak suretiyle, kok kömürü faturasını yarı yarıya düşürebileceğini keşfetti.

Fırından çıkan dökme demir yüzde beş civarında karbon ve diğer yabancı maddeler içeriyordu; dolayısıyla esnemektense kırıldığı için gerilim ve darbelere karşı dayanıklılık gerektiren yerlerde kullanılmaya elverişli değildi. Bir çok amaç için dövme demir veya çelik gerekliydi, fakat her ikisinin yapımı da demirin karbon içeriğinin azaltılmasını gerektiriyordu. 1784 yılında Onions ve Cort birbirlerinden bağımsız olarak karbon içeriğini azaltma yöntemlerinin patentini aldılar. Fırının tavanından gönderilen bir alev sıvı demirin üzerinde dolaştırılırken, uzun bir tavlama çubuğuyla metal karıştırılıyor ve böylece karbonun büyük bir kısmının yüzeye çıkarak yanması ve demirin daha saf ve sağlam hale gelmesi sağlanıyordu. Cort aynı zamanda sıcak demir çubukları levha, tel veya istenilen başka biçimlere sokan merdaneler de tasarımladı.

Kok kömürü, tavlama ve merdaneler Britanya demir endüstrisini durgunluktan kurtardı, demir üretim tekniğini diğer ülkelerin önüne geçirdi ve İngiliz demirini Avrupa'nın en ucuz demiri haline getirdi. Üretim 1740'da 20.000 tondan azdı; 1800'lere gelindiğinde 150.000 tona çıktı ve bu tarihten sonra her yirmi yılda üç kat artarak 1860'da 3.000.000) tonun üzerinde bir miktara ulaştı. Demir Çağının şafağının sökmesiyle birlikte, tarihte ilk kez bir metal bu ölçüde bollaştı; artık

makina imalatçılarının veya yeni demiryolu inşaatçılarının demir gereksinimleri karşılanabilirdi. 1825'te, bir ton çubuk demir Britanya'da 10 £'a; Fransa'da ise 25 £'a mal oluyordu. Böylece, çok yakın bir zamanda kendi gereksinimlerini bile karşılayamayan bir ülke, en büyük demir ve demir eşya ihracatçısı haline geldi.

1860'dan sonra Demir Çağı yerini Çelik Çağına bıraktı. Yüzde 1'den daha az karbon içeren demire çelik denilebilir; bu durumda çelik üretmek için yapılması gereken şey, karbon içeriğini tavlama yöntemiyle yapılabilenden daha fazla azaltmaktı. Bu işlem yoğun ve uzun süreli kızdırmayla yapılıyordu, üretim küçüktü ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında en iyi çeliğin tonu 50 £'a maloluyordu. Büyük Britanya 1850 yılında 3.000.000 ton dökme demir üretirken, çelik üretimi yalnızca 400.000 ton civarındaydı. Ucuz ve kütlesel çelik üretimini Henry Bessemer olanaklı kıldı. Bir Fransız mültecinin oğlu olan ve bir icattan diğerine koşan Bessemer top yapımına ilgi duydu, tavlama işlemiyle elde edilenden daha iyi bir dövme demir elde etme yollarını aradı ve sonunda yeni bir çelik yapma yöntemi buldu. 1856 yılında açıkladığı yöntem şöyleydi: ergimiş demiri dibinde delikler bulunan büyük bir kaba (dönüştürücü) koyun; bu deliklerden sıvı demirin içine hava püskürtün; oksijenin karbon ve silikatla birleşmesi esnasında yabancı maddeler yanacaktır, daha sonra saf demire gerektiği kadar karbon ilave edilebilir. Bu işlem yalnızca yirmi dakika içinde tamamlanırken çok ucuza tonlarca çelik elde edilebilirdi.

1856 ve 1870 arasında Britanya çeliğinin fiyatı yarı yarıya düştü, üretim ise altı kat arttı. Bununla birlikte, bazı demir çeşitleri Bessemer sürecine tepki göstermiyor ve bu durum yöntemi kullanma izni alan demir ustalarının kızgınlığına yol açıyordu. Fakat kısa süre sonra kimyasal analizler, tepki göstermeyen metalin fosfor içerdiğini ve yüzde 0,1 oranında bir fosforun, demiri çelik üretimi için kullanılmaz hale getirdiği açığa çıkardı. Bessemer büyük bir hırsla çözüm bulma uğraşına girdi. Bu arada, İngiltere'de yaşayan bir Alman, William Siemens, alternatif bir çelik üretme yöntemi geliştirdi. 1867'de mükemmelleştirilen «açık kalp», esas itibariyle büyük ve sığ bir tavadan farklı değildi. Bu tavaya sıvı demiri dolduruyor ve üzerine sıcak bir hava akımı ve meşale biçiminde bir gaz alevi püskürtüyordu. Karbon yavaş yavaş yandığı için süreç denetim altında tutulabiliyor, analiz etmek amacıyla istenilen anda örnekler alınabiliyordu; çeliğin kalitesi her yerinde aynı oluyordu, eski hurda demirler yeni demirlerle ka-

rıştırılabiliyordu ve üstelik kalp en büyük dönüştürücüye konulabilecekten çok daha fazla demir alıyordu.

Fakat Fransız gibi Almanın da başı fosforla dertteydi; yardım bir Londralı ile bir Galliden geldi. 1878 yılında Thomas (boş zamanlarında kimya çalışan Londra'lı bir polis kâtibi) ve kuzeni Gilchrist (bir Gal demir işleme fabrikasında kimyacı) bulmacayı çözdüler. Dönüştürücü veya kalbi «bazik» bir kireç taşı ile astarladılar. Fosfor ve kireçtaşı, astar ile temas ettiklerinde, birleşiyor ve iyi bir fosfatlı gübre oluşturan bir cüruf meydana getiriyorlardı; artık demir çeliğe dönüştürülebilirdi.

Çok az sayıda boş zaman uğraşının tarih üzerinde bu denli uzağa ulaşan etkileri olmuştur. Çelik üretimindeki ilerleme artık çok hızlı ve çılgınca bir hal almıştı. Britanya fosfor cevherleri çelik üreticileri tarafından kullanılabilirken, en büyük yararı Almanya ve Birleşik Devletler elde ettiler. Almanya, Fransa'dan 1871'de ele geçirdiği Alsace - Lorraine'in değerinin tam olarak farkına vardı. 1871 yılında Lorraine'de dökme demir üreten yalnızca iki fırın vardı; fakat toprağın altında ve Lüksemburg, Belçika ve Fransa'ya kadar uzanan bölgede dünyanın en zengin fosforlu demir cevheri yatakları uzanıyordu. Thomas süreci, böylece, bu cevhere ve Ruhr Vadisi'nin kok kömürüne dayanarak hızlı bir genişlemenin yolunu açtı. 1894'te patentin süresi sona erdiğinde, Almanya çelik üretiminde Britanya'yı çoktan geçmişti; 1913'e gelindiğinde ise eski rakibinin hemen hemen iki katı kadar çelik üretiyordu. Demir cevherinin bir kısmı halâ elinde olduğu için Fransa da bir miktar nasibini aldı bundan; fakat Fransa kaliteli bir yakıta sahip değildi ve cevheri koka götürmek koku cevhere götürmekten daha iktisadi olduğu için Fransız cevherinin büyük kısmı Alman fırınlarına gitti.

I. Dünya Savaşının hemen öncesinde, Avrupa'nın demir ve çelik merkezi bu cevher yatağı ve Ruhr koku üzerinde oluşmuştu. Vermont'tan daha küçük bir bölge kıt'anın toplam fırın, dönüştürücü ve açık kalplerinin üçte ikisini bağrında toplamıştı ve Büyük Britanya'daki 8 milyon, Birleşik Devletlerdeki 31 milyon tona karşılık 24 milyon ton çelik üretmekteydi. 1913 yılında Alman fırınlarında işlenen 29 milyon ton cevherin dörtte üçü Lorraine'den geliyordu. Çelik ve yurt sevgisi, öyleyse, Alsace - lorrain'in 1919'da Fransa'ya geri verilmesini emrediyordu. Almanya cevher arzı kaynaklarının yüzde 72'sini, demir çelik tesislerinin ise yaklaşık dörtte birini Fransa ve Polonya'ya kap-

tırdı. Artık demir cevheri alanlarının yüzde 95'ine Fransa sahipti; fakat kok kömürü halâ Almanya'nın eliydeydi. Almanya kendisinde kalan yatakları geliştirdi, İsveç ve Fransa'dan cevher ithal etti, hurda demir ve çelikten çok daha büyük miktarlarda yararlandı ve kaybettiklerinin yerini alacak çok daha iyi tesisler kurdu. 1929'a gelindiğinde, Almanya çelik üretimini eski düzeyinin çok üstüne çıkartmış ve böylece önceki elli altmış yıl boyunca hızla artan talebin gerilemeye başladığı bir dönemde kıt'anın üretim kapasitesini büyük ölçüde yükseltmişti. 1929 yılında genel depresyon başladığında bütün ülkelerde üretim büyük ölçülerde düştü —bazı ülkelerde yarı yarıya. İktisadi toparlanma ve yeniden silahlanma çelik üretimini 1939'da yeni bir üst noktaya çıkarırken, Beş Yıllık Planlar sonucunda Sovyetler Birliği çelik üretimi, Almanya'nın üretim düzeyine yakın bir miktara ulaşmıştı. Avrupa'nın çelik üretim kapasitesini belirleyen şey, barış zamanı gereksinimlerinden çok savaş hazırlıkları olmuştur.

Ruhr - Lorraine - Belçika - Fransız Kömür, Demir Cevheri ve Linyit Alanı.

Barış zamanı gereksinimleri, Çelik Çağının başlamasından sonra hızla büyümüşlerdi. 1860 yılından itibaren kazanlar için çelik kullanılmaya başlanmış ve böylece çok daha yüksek buhar basınçları elde edilmesi olanaklı hale gelmişti. 1863'te ilk çelik lokomotif imal edildi ve Bessemer demiryolcuları çelik bir rayın yirmi tane demir raya bedel olduğuna ikna etti. Eski demiryolları çeliğe dönüştükçe ve Avrupa'da veya deniz aşırı ülkelerde yeni demiryolları inşaa edildikçe, demiryolu, konverterlerin ve açık kalplerin büyük bir müşterisi haline geldi. Bu arada, ilk çelik gemi 1863'te suya indirildi, ucuz çelik levhalar konserve endüstrilerinin büyümesine olanak verdi; ucuz demir, tel ve dikenli tel ise tüm kıtalardaki çiftçiler için yararlı oldu. Bütün dünya donanmalarında demirin yerini çelik aldı; orduların çelik talebi giderek artan büyük miktarlara ulaştı. Fransız mühendis Eiffel 1889'da ünlü kuleyi bitirdiğinde, Notre Dame Katedrali nasıl Orta Çağı sembolize ediyorsa, bu kulenin de Çelik Çağını sembolize ettiğini düşünüyordu. Fakat bu kule, manzara düşkünlerinin tepesinden etrafı seyredebilecekleri bir sütundan başka bir şey değildi. Gerçek mabedler Atlantiğin öteki kıyısında inşaa edildi: New York'taki Flatiron Binası yeni dinin çelik karkaslı ilk kilisesi, Woolworth binası ise ilk katedraliydi.

Çelik bir kez bol miktarda üretilebildikten sonraki iş, her biri özel bir göreve uygun düşen özel niteliklere sahip bazı çelik alaşımlarının

geliştirilmesiydi. 1850 yılında Mushet tungsten çelğini üretti; bu çelikten yapılan kesme aletleri metalleri, eski bayağı çelikten yapılan aletlere göre dört kat hızlı kesebiliyordu. 1888'de Hadfield, demiryolu geçitleri, kavisler veya şiddetli sürtünmenin doğduğu diğer yerlerde kullanılmaya elverişli manganezli çeliği üretti. Cephane yapımcıları zırhları delebilecek güçte mermi ve daha sonra da bu mermilere dayanabilecek zırh yapımında kullanılabilecek çelik peşinde koştular; ve *ad bellum.* Krom çeliğe paslanmazlık, vanadyum daha büyük bir dayanma gücü kazandırdı; bazı alaşımlara değişik takviye maddeleri katılarak çeşitli niteliklerin bir bileşimi verilebiliyordu. 1914'e gelindiğinde, alaşımların askerî ve sivil amaçlarla kullanımı çok yaygınlaşmıştı. II. Dünya Savaşı jet uçakları, roketler ve fırlatıcılar için uygun «süper - alaşımlar»a büyük bir talep yarattı.

Diğer Metaller. Endüstri ve ulaştırma yalnızca çelik ve demirle yaşamaz. Ondokuzuncu yüzyıl eskiden beri zaten bilinen metallere —bakır, kurşun, kalay ve çinko— ihtiyaç duyduğu gibi, en azından bir tane yeni metal buldu: alüminyum. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında bakır alaşımları (bronz ve pirinç) genel kullanışlılık açısından demire yakın bir ilgi görüyordu; toplar, çanlar, kazanlar, tekneler, mutfak araçları ve ilk makinaların metal parçaları bu alaşımlardan yapılıyordu. Bazı işlerde paslanmaz metallerin yerini demir aldı, fakat bunlar için yeni kullanım alanları bulundu —elektrik telleri için bakır, galvanizasyon için çinko ve çelik levhaları astarlamak için kalay. Cornish madenleri 1850'lere kadar Avrupa'nın ana bakır üreticisiydi. Bu madenler sönükleştikçe, İspanya'daki Rio Tinto madenleri ünlendi; Bulgaristan, Norveç ve Almanya bakır üretimlerini artırdılar. Fakat arz yetersizdi; Avrupa giderek artan ölçülerde Kuzey Amerika, Şili ve Belçika Kongosu'na dayanmak zorunda kaldı. 1929'a gelindiğinde Avrupa, dünya bakır üretiminin üçte birini tüketiyor, fakat yalnızca beşte birini üretiyordu. Kurşun ve çinko tüketimlerinin yarısı için de diğer kıtalara bağımlıydı. Eski şanlı günler Cornish kalay madenlerini çoktan terketmişti; kalayın büyük kısmını artık Malaya, Bolivya ve Nijerya sağlıyordu. Avrupa Paslanmaz metal gereksinimleri içinden yalnızca alimünyim gereksinimini içeriden karşılayabiliyordu.

KÖMÜR ÜRETİMİ

(milyon metrik ton olarak)

	1800	1841	1871	1900	1913
Birleşik Krallık	10	95	117	225	200

Almanya ve Lüksemburg	1	3	29	109 siyah[a]	190
				40 linyit	87
Fransa	1	3	13	33	41
Belçika	4	4	14	23	23
Diğer Ülkeler	—	—	—	—	50[a]
Toplam (siyah kömür)	16	45	173	390	594

[a] Bitaminous veya antrasit.

Kömür. 1700'de Britanya kömür üretimi 3.000.000 ton olarak tahmin ediliyordu; Kıt'anınki ise ihmal edilebilecek kadar küçüktü. 1800'de Britanya kömür üretimi 10 milyon tona çıktı, fakat bu üç katlık artış izleyen yüzyıldaki yirmi misli artışa yalnızca bir prelüd idi. Belçika, Fransa ve Almanya'nın 1800'de toplam üretimleri 6 milyon tondu, fakat 1900'e kadar (kalite açısından daha kötü olan linyit hariç) üretimleri 160 milyon tona çıktı. Yukarıdaki tablo kömür üretiminin 1914'e kadarki hikâyesini gösteriyor.

Onsekizinci yüzyılda pek çok Avrupalının bilmediği bu malın üretimindeki hızlı artışa yol açan üç etmen vardı. Birinci etmen «dünya endüstrilerine enerji ve ılımlı iklimlerde yaşayan nüfusa ısı sağlamak» amacıyla kömüre duyulan talebin yükselmesi ve yaygınlaşmasıydı. 1920'lerde dünya kömür müşterileri, önem sırasına göre, endüstriyel buharlı makinalar, demiryolları, demir ve çelik üreticileri, haneler, elektrik üretim merkezleri, havagazı işletmeleri ve buharlı gemilerdi. Endüstri ve metal imalatçıları kömürün yaklaşık yarısını, demiryolları ise dörtte birini kullanıyorlardı. 1914 öncesi yılların çoğunda dünya kömür üretimi yılda yüzde 4 oranında büyüdü.

İkinci etmen, kömürü ocaklardan tüketiciye ucuz olarak nakletme olanaklarının gelişimiydi. Bir Gal malikânesinin yöneticisi 1747 yılında, «limandan uzak kömürlerin hiçbir değeri yoktur» diye yazıyordu ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında Fransız kömürünün bazı piyasalara nakliyat maliyeti kömürün çıkarım maliyetinin sekiz ile on katı kadırdı. İngiltere'nin madencilikte erken gelişmesinin nedenlerinden birisi kuzeydoğu kömür yataklarının denize yakın oluşuydu. Nehirler ulaşıma açıldıkça, kanallar yapıldıkça, demiryolları madenleri su yollarına veya genel bir demiryolu ağına bağladıkça, pazara erişmek olanakları arttığı için iç bölgelerdeki kömür yatakları da kârlı olarak işletilebilir hale geldiler.

Üçüncü etmen; madencilik yöntemlerindeki iyileştirmeler, derin damarlara erişilebilmesi ve yeni kömür alanlarının açılmasıydı. İyi-

leştirmeler üç soruna çözüm aranırken bulundu: Madenler nasıl kuru ve emniyetli bir hale getirilebilirdi? İşçi başına daha fazla kömür nasıl kazılabilirdi? Kömür, ocak ağzına ve yüzeye daha kolay nasıl nakledilebilirdi? Buhar makinası, suyu ortadan kaldırarak ve daha derin damarlara erişebilmeyi olanaklı kılarak ilk soruna çözüm getirilmesinde yardımcı oldu; fakat daha derinlere inildikçe, hava yetersizliği (boğulmaya yol açıyordu), gaz zehirlenmesi (metan gazı) ve kömür tozu (patlamaya yol açıyordu) gibi tehlikelerin tehdidi daha da ciddileşti. Bu görünmez tehlikelerle mücadelede, daha geliştirilmiş havalandırma ve aydınlanma sistemleri vazgeçilmez silahlardı. İkinci bir baca açıldı; bu bacanın dibinde yakılan bir ateş, veya 1840'a kadar güçlü bir pervane, havayı yukarıya gönderiyor ve birinci bacanın dibine temiz hava akım ediyordu. Davy'nin emniyetli lambası (1815) alevi ve metan gazını birbirinden ayrı tutarak patlama riskini azalttı ve çok «yanıcı» oldukları düşüncesiyle kapatılan ocakların yeniden açılmalarına olanak verdi. Felaketler zaman zaman boy göstermeye devam ettiler; kısmen patlayıcı kullanımının artması nedeniyle, kısmen de metanla karışan kömür tozunun patlamasıyla. Kömür tozu tehlikesinin keşfedilmesi (1845) daha iyi havalandırma sistemlerinin geliştirilmesine ve daha az alev çıkaran patlayıcıların kullanılmasına yol açtı. Günümüzde patlamalar Avrupa maden kazalarında en az ölüme yol açan etmenlerdir.

Kömür kazıcılarının verimliliğini artırma sorunu 1900'lere kadar mekanik olarak çözülemedi. Onsekizinci yüzyıl mucitleri madencilere daha iyi teçhizat vermek için çalıştılar. «Willie Brown'ın demir adamı» (1761) manivelalar, vitesler ve bir krank kolu ile çalıştırılan mekanik bir kazmaydı; fakat bu alet gibi, kazmaları veya dairevi testereleri at gücü ile çalıştırmak girişimleri de tatminkâr değildi. Kömürü sökmek için sıkıştırılmış hava veya elektrik, kömürün yüzeyine götürülene kadar hiç bir makina etken olamazdı. Kömürün kazılması işlemi bu nedenle Avrupa'da 1914'e kadar, bir kazma ve diğer bir kaç basit alet ile yapılan ve aynı zamanda oldukça büyük bir güç ve beceri bileşimi gerektiren manuel bir uğraşı olarak kaldı. Birleşik Devletler'de, özellikle Batı Virjinya ve İllinois'deki yeni alanlarda, kömür kesme makinaları 1900'e doğru hızla kullanıma girmişti; fakat Avrupa'da bazı kömür damarlarının ince ve eğimli karakterde olmaları, işgücü arzının bolluğu ve nitelikli işçilerin emek tasarrufu makinalara karşı duydukları düşmanlık, eski maden sahiplerinin ilgi duymamaları ve mevcut yöntemlerden tatminkâr düzeyde mali getiri el-

de ediliyor olması; bu yöntemlerin kullanıma girmesini engelliyordu. Ancak I. Dünya Savaşı boyunca ve sonrasındadır ki, talep baskısı, işgücü kıtlığı veya yüksek ücretler ve rekabetin şiddetlenmesi mekanizasyona yol açtı. Britanya'da makinalarla kazılan kömürün oranı 1913'teki yüzde 8'den 1939'da yüzde 70'e, Ruhr'da ise yüzde 5'ten yüzde 90'a çıktı; Belçika ve Fransa'da da aynı trend göze çarpıyordu.

Üçüncü sorun, kömürün ocak ağzına taşınmasıydı.. Eski kaba yöntemde sepetlere doldurulan kömür çocuklar, kadınlar veya kızlar tarafından çıkış kuyusunun dibine taşınıyor, oradan da cerlerle, hattâ merdivenlerle yüzeye çıkarılıyordu. Alman madenciler onaltıncı yüzyılda sepetleri, bir hat oluşturacak şekilde birbirine paralel olarak yerleştirilmiş tahtaların oluşturduğu zemin üzerinde çekilen vagonlara veya kızaklara bindirmek suretiyle bu yöntemi iyileştirmişlerdi. Bu uygulama kömür madenlerinde de benimsendi ve onsekizinci yüzyıl sonlarında İngiliz demiri ucuzladığında, tahtanın yerini kenarlarında birer flenç yer alan demir levhalar aldı. Daha sonraları, levhaların yerini raylar aldı; vagonlar rayların üzerinde çocuklar tarafından itildiler, midilliler tarafından çekildiler ve daha sonraları da yeraltında kurulmuş bir buhar makinasının çalıştırdığı sonsuz bir zincire bağlandılar. 1800'lere kadar makinalar yüklü vagonları yüzeye çıkarmak için kullanıldılar; izleyen yirmi yıl boyunca ise Stephenson ve Trevithick gibi maden mühendisleri makinaları tekerleklere yerleştirdiler, raylar üzerinde hareket ettirdiler; ve kömür vagonlarının ocak ağzından bir limana veya su yoluna taşınması işinde bunları atları takviye etmek için kullandılar veya tamamiyle atların yerini aldılar.

Eski kötü günleri bilen bir şair şu mısraları döktürmüştü :

> Tanrı huzur ve bolluk versin
> Metal yolu ilk akleden insana.
> Günlerini beş kere yirmiye çıkarsın,
> Sonra da Cennetin kapılarından kızakla geçirsin.

Şairâne duygular taşımayan maden sahipleri için ise yeraltı nakliyat maliyetlerinin düşürülmesi önemliydi, çünkü onsekizinci yüzyılda kömürü taşımak için kazmak için gerekenden çok daha fazla emek gerekiyordu. Taşıma yöntemlerindeki her iyileştirme, kazılan kömürü taşıyanların sayısını azalttı ve böylece kömür kazan işçilerin yüzdesini artırdı. Fakat, ancak 1900'den sonradır ki, çok büyük iyileştirmeler gerçekleştirilebildi —vagonları yüklemek için elektrikli makina-

lar, konveyörler— ve kömürü vagonlara veya konveyörlere yükleyen mekanik kürekler. Bu yeni cihazların Avrupa'da kullanıma sokulmasını, dar ve eğri büğrü dehlizler gibi yeraltı koşulları, ince damarlar ve kuruluş maliyetlerinin yüksekliği engelliyordu. İki savaş arasındaki dönemde konveyörlerin kullanımı yaygınlaştı; 1939'da Britanya'da çıkarılan kömürün yaklaşık üçte ikisi konveyörlerle taşınıyordu; fakat yükleme makinaları çok yavaş kullanıma girdiler ve yolların etkin bir nakliyata uygun hale getirilmesi işine hemen hemen hiç başlanmadı.

Yavaş yavaş iyileşen yöntemler, bol işgücü arzı ve yeni kömür yataklarının açılması —bunların bazıları bir madencilik «cephesi» aşamasından geçmiş terkedilmiş bölgelerde idi— kömür endüstrisinin, giderek artan gereksinimleri karşılayabilmesini mümkün kıldı ve en önemli uğraşı kollarından birisi haline getirdi. Britanya'da kömür madenciliği iktisadi yaşamın vazgeçilmez dokusu oldu. 1914 yılında kömür endüstrisinde 1 milyon 100 bin kişi, veya çalışan nüfusun onikide biri, istihdam ediliyordu. Kömür, ülkenin kendi kendine yeterli olduğu tek endüstriyel üründü. Ek olarak, ihracatın değer olarak onda birini, hacim olarak da beşte dördünü sağlıyordu. 1913 yılında Britanya kömür üretiminin üçte biri (90 milyon tondan fazla bir miktar), yurtiçi üretimlerini takviye etmek üzere Belçika, Fransa ve Almanya'ya; kömürden yoksun İtalya ve İskandinavya gibi ülkelere; demiryollarına yakıt olarak Arjantin'e; bütün dünyaya yayılmış kömür santrallerinin depolarının doldurulmasına ve Britanya limanlarından ayrılan yabancı gemilerin kömürlüklerine gitti. Böylece ihraç edilen kömür, ülkenin yiyecek ve hammadde ithalatının bir kısmını karşıladı, yurtdışına mamul maddeler götürüp yiyecek maddeleri getiren gemiler için güverte yükü veya gemi safrası temin etmek suretiyle hem gidiş hem de gelişte navlun bedellerinin daha düşük olmasına imkân verdi. Bütün ülkelerde olduğu gibi, Britanya kömür endüstrisinde de çalışma ortamı pis, zor, karanlık ve tehlikeliydi. Kömür endüstrisi, genellikle, işçileri ıssız ve sık sık yalıtılmış bölgelerde yaşamaya mahkûm ediyordu. Emek ve sermaye arasındaki ilişkiler işçi sendikaları güçlendikçe sertleşebilir ve çelişkiler derinleşebilirdi. Fakat, genelde, maden sahiplerinin kârları, toprak baronlarının rantları ve maden işçilerinin ücretleri göreli olarak yüksekti.

Kıt'ada kömür madenciliği yüzyılın ikinci çeyreğine kadar önemsiz bir düzeyde kaldı. 1850'ye gelindiğinde, iyileştirilmiş su yolları ve

bazı demiryolları nakliye maliyetlerini düşürmüş ve satış alanını genişletmişti. Genişleyen demir endüstrisinde karkolun yerini kok almaya başlamıştı. Kuzey Fransa, Belçika ve Ruhr Vadisinin derinliklerinde bulunan zengin damarlar, 1840 civarında işletilmeye başlandı. Bu tarihten itibaren Almanya'nın kömür üretimi, İmparatorluğun oluşmasından önce ve sonra, özellikle Ruhr - Vestfalya bölgesi, Saksonya ve Silezya'da hızla arttı. 1900'lere kadar, antrasit veya ziftli kömür arzını takviye etmek üzere kahverengi kömür (linyit) yatakları işletildi; 1913 yılında kömür endüstrisi 700.000'in üzerinde insan istihdam ediyor ve üretiminin dörtte birini ihraç ediyordu; fakat aynı zamanda bir yandan da kömür ithal ediliyor ve bu kömür Berlin'in gereksinimlerinin bazılarını karşılamak üzere Newcastle'dan (İngiltere) deniz yoluyla taşınıyordu. Belçika hem ihracat hem de ithalat yapıyordu; fakat Fransa, kendi üretimini takviye etmek için, Almanya ve İngiltere'den kömür satın almak zorunda idi.

Rusya, 1850 civarında Donets bölgesinde çok geniş kömür yatakları keşfetti; aynı bölgede bir süre sonra da büyük demir cevheri rezervleri bulundu. Her iki mineral de doksanlarda ciddi ölçüde çıkarılmaya başlandı; 1913'e gelindiğinde her cins kömür üretimi 33 milyon ton civarına yükselmişti. Avusturya, İspanya ve Hollanda önemsiz kömür üreticileriydiler; fakat Avrupa'da 1913 yılında üretilen 730.000.000 ton siyah ve kahverengi kömürün yüzde 40'ı Britanya Adalarında, yüzde 38'i ise Alman İmparatorluğu'nda çıkarılmıştı. Bu iki ülkede kömür üretimi (linyit dışında) 1900'den 1913'e kadarki sürede yüzde 45 oranında artmıştı. Yüz Yıllık Barış böylece rekor bir üretim dalgasıyla son buluyor ve kömür alanlarına refah getiriyordu. Kral Kömür sağlıklı ve mutluydu.

Savaş pek çok maden işçisini ocaklardan uzaklaştırdı, bütün ülkelerde üretim kapasitesini gerilime soktu, fiyatları ve ücretleri yükseltti, kuzey Fransa'da 200 kadar ocağı tahrib etti, Rusya'nın üretimini onda birlere kadar düşürdü ve Britanya ve Almanya'yı ihraç pazarlarından bazılarını terketmeye zorladı. Barış antlaşması ile, Almanya'nın yakıt gereksiniminin dörtte birini sağlayan kömür alanları Polonya ve Fransa'ya geçti ve Almanya'nın savaş tazminatlarının bir bölümünü kömür olarak ödemesi hükmü getirildi. Orta ve batı Avrupa'da üretimin canlandırılması oldukça kolay oldu; 1924'e gelindiğinde, üretim düzeyi hemen hemen savaş öncesi düzeyine eşitti. Fakat talepte buna karşılık gelen tam bir canlanma ve 1914 öncesindeki normal genişleyen pazara geri dönüşün hiç bir işareti yoktu. Kral Kömür hastalanmıştı ve çubuk,

kadeh ve çalgıcılar yerine artık sübvansiyon, ihsân, vergi muafiyeti, gümrük tarifeleri, düşük ücret, uzun çalışma saatleri ve yüksek fiyattan devlet alımları için göz yaşı döküyordu.

Bu temel endüstrinin yatağa düşmesinin pek çok nedeni vardı:

1. Ağır veya ihracat endüstrilerindeki depresyon veya durgunluğun demir çelik tesisleri, fabrikalar, demiryolları ve buharlı gemilerin kömür tüketimlerini düşürmesi.

2. Kendi kömür yatakları olan bazı eski kömür ithalatçısı ülkelerin bu yatakları yoğun olarak işletmeye başlamaları. Hollanda 1913'te 2.000.000 ton kömür çıkarırken, 1929'da 13.000.000 ton civarında kömür üretiyordu.

3. İkâme yakıtlar rağbet görmeye başladılar ve hidro - elektrikteki gelişmeler kömüre olan talebin bir kısmını hidro - elektriğe çekti. 1913 yılında ticari deniz nakliyatının yalnızca 1.500.000 tonluk kısmında kullanılan sıvı yakıt, 1925 yılında 25.000.000 tonluk deniz nakliyatı için ısı kaynağını oluşturuyordu; dünya donanmaları fuel oil brülörleri ile donatıldılar ve dizel motoru okyanus trafiğinde zaferini ilân etti. «Kömürler içinde Sindrella» konumunda olan linyit, yaşlı kızkardeşleri zift ve antrasiti dize getirmesine olanak verecek bir peri kızı buldu. Linyit, topraklı ve nemliydi ve aynı ağırlıkta siyah kömürün verdiği miktarın beşte biri kadar ısı veriyordu; fakat, açık ocaklarda kolayca çıkarılabiliyordu ve Alman mühendisler linyiti kurutmak, pülverize etmek ve briket haline getirmek için gelişmiş yollar bulmuşlardı. Termik elektrik santrallerinin iyileştirilmiş fırınlarında yakılabilirdi; 1922'de, Bergius adlı Alman kimyacı linyitten sıvı yakıt elde etmeyi başardı. 1929'a gelindiğinde, Almanya yılda 175.000.000 ton linyit çıkarıyordu.

4. Kömür kullanımında önemli tasarruflar sağlandı. Savaş - öncesi Avrupası ucuz kömürlerini savurganca kullanmıştı. Fabrika bacalarından bol miktarda ısı ve is havaya uçup gitmiş, ham kömürün yakılması sonucunda değerli yan ürünler ziyan olmuş ve binlerce tesiste buhar gücü, elektrik ve hava gazı üretimi esnasında küçük - çaplı üretim nedeniyle büyük kayıplar meydana gelmişti. I. Dünya Savaşından sonra kullanıma daha büyük bir özen gösterildi; çünkü artık kömür daha pahalıydı. Kazanlar ve fırınlar iyileştirildi, merkezi güç istasyonları kuruldu ve havagazı üretiminin merkezileştirilmesine başlanarak, buradan elde edilen gaz, eskiden taş kömürü veya kok yakan bir çok endüstriye hizmet etmek üzere boru hatlarıyla çok uzak mesafelere taşındı.

Savaş - sonrası kömür endüstrisi, bu nedenle, durgun bir taleple karşı karşıya kaldı. Savaş öncesi günlerdeki yıllık yüzde 4'lük tüketim artışı, 1913 ve 1937 arasındaki yıllarda yerini yalnızca yüzde 0,3'lük bir artışa bıraktı. Bazı iç pazarlar 1913'te olduklarından daha büyük değildiler ve Yukarı Silezya'yı şimdi elinde tutan Polonya'nın, Britanya ve Almanya'ya yeni bir rakip haline geldiği de hatırlanırsa, giderek daralan dış pazarlar için rekabet keskinleşiyordu. Düşük ücretler, uzun çalışma saatleri, fiyat indirimleri, rasyonalizasyon ve mekanizasyon bu mücadelede kullanılan başlıca araçlardı. Kömür madenleri sahipleri, hükümetler ve Milletler Cemiyeti arasında ücretlerin —ki, maliyetin yüzde 70'ini oluşturuyordu— eşitlenmesi, üretimin sınırlanması veya pazarların paylaşılması üzerine sürdürülen altı yıllık bir tartışma başarısızlıkla sona erdi. 1929 yılında depresyon, tıpkı çelik ve buğday gibi kömür bolluğu içinde yüzen, yeni makinalarla donatılmış ve istenilenden daha çok kömür üretebilen kömür ocaklarıyla dolu ve kömürün baş rakibi petrol içinde yüzen bir dünyanın üzerine indi.

Depresyon yılları (1929 - 1932) boyunca, kömür üretimi Britanya'da 1913'teki düzeyin yüzde 72'sinin altına, Almanya'da ise yüzde 60'ına düştü. Yalnızca, planlı büyümesinin ilk safhasında olan, Rusya kömür üretimini artırabildi. Eski ihraç pazarlarının yarısını kaybettiği ve iç talep bir miktar küçüldüğü için, iktisadi toparlanma, Britanya kömür üretimini, 1913'teki üretim düzeyinin yüzde 84'ünün daha üstüne çıkaramadı. Kömür üretimi, 1945'e gelindiğinde, II. Dünya Savaşının gerilimi altında, 175.000.000 tona, veya 1913'te çıkarılan 290.000.000 tonun yüzde 60'ına, düştü. 1946 yılında madenler ulusallaştırıldı. Değişik büyüklük ve etkenlikte, sayıları 1000'i bulan ve hemen hemen bu sayıda firma tarafından işletilen kömür ocaklarının düzenlenmesi, mekanizasyonu ve tek bir birim olarak yönetilmesi yoluyla radikal iyileştirimler sağlamak amacıyla planlar yürürlüğe kondu. Yılda 250.000.000 tonluk bir üretim «hedefi» belirlendi. Bu rakam 1913'teki üretim zirvesinin çok altında, fakat 1947 yılının 200.000.000 tonluk üretim hedefinin oldukça üstünde idi. Bu rakamlar, aynı zamanda, kömür endüstrisinin ondokuzuncu yüzyılda işgal ettiği önemli konumdan geri çekildiğinin de bir göstergesiydiler. Büyük endüstriyel ağını kömür üzerine inşa etmiş ve bir zamanlar üretiminin üçte birini ihraç etmiş olan bir ülke, II. Dünya Savaşından endüstriyel bir kıtlık içinde ve yakıt yokluğundan titrer bir vaziyette çıktı.

Almanya'da kömür endüstrisi 1933'ten sonra hızla canlandı ve 1937 de 1913 yılındaki üretim düzeyine yeniden ulaştı. Bu durum, genel ikti-

sadi toparlanmaya, silahlanma dürtüsüne ve Almanya'nın aksi durumda ithal etmek zorunda kalacağı bazı ürünleri kömürden elde etmeye çalışması olgusuna atfedilebilir. Almanya, bütün ülkeler arasında, kömürün yalnızca bir yakıt olmayıp aynı zamanda ısı dışında şeylerin de elde edilebileceği kimyasal bir depo olduğu bilgisini en iyi kullanan ülke oldu. Daha 1792 gibi erken bir yılda, Boulton'un mekanik dehalarından birisi olan Murdock, evini ve bürosunu havagazı (coal gas) ile aydınlatmış ve 1805 yılında Manchester fabrikalarından birisinde kurduğu tesis, aydınlanma faturasını, mum için harcanan 2000 £'den 650 £'ne düşürmüştü. 1820'ye gelindiğinde, önde gelen şehirlerde, mucizevi bir gün ışığı olarak görülen gazla aydınlanmayı sağlamak işini üstlenecek hava gazı şirketleri oluşturulmaya başlanmıştı. Seksenli yıllarda Welsbach, Bunsen yakıcısı tarafından ısıtılan ve verdiği ışık standardı açısından ancak elektrik ampulü ile karşılaştırılması mümkün olan asbestli «gömleği» tasarımladı.

Değerli bir gaz vermesine ek olarak, kömür kısa süre sonra kimyacıların ilgisini uyandıracak olan bir sıvı (kömür katranı) da veriyordu. Mansfeld bu maddeden anilin çıkarmayı başardı. Perkin ise 1856'da, anilinden, önce çivit rengini, daha sonra da mordan pembeye kadar diğer bütün renkleri veren bir boya elde etti. İnsanlık giysilerine renk verme uğraşı içinde hayvan, bitki ve mineral krallıklarını alt üst etmişti. Bu amaçla bok böceği, çiğdem tomurcukları, deniz hayvanlarının kabuklarını, ağaçları, bitkileri, meşe palamudunu ve boğa kanını kullanmıştı. Perkin ve sayısız önceli, bu uğraşıya bir son verdiler, çünkü her türlü boya ve renk artık kimyasal olarak elde edilebilecekti.

Kömür katranından endüstride yararlanmada, gübre ve elektrikte olduğu gibi, yine Almanya dünyaya öncülük etti. Üniversite araştırması yoğunlaştı, teknik okullar eğitilmiş bir insan seli yarattılar, ve kimya firmaları büyük laboratuvarlar kurdular. Kömür katranının büyük bölümü Ruhr kok kömüründen sağlandı; gübre üretimi güçlü bir kimya endüstrisi ve bir kimya mühendisleri sınıfı yarattı ve böylece Almanya kısa sürede boya pazarına egemen oldu. 1913'e gelindiğinde, altı büyük şirket dünya boya üretiminin yaklaşık yüzde 88'ini üretiyor ve tekstil imalatçılarına daha kaliteli ve çeşitli boyaları eski maliyetin çok altında maliyetlerle sunuyorlardı. I. Dünya Savaşı boyunca, diğer ülkeler kendi boya işletmelerini kurdular; hükümetler bu işte yardımcı oldular ve Alman patentleri veya formüllerini kendilerine malettiler. 1928'e gelindiğinde, Almanya dünya pazarının beşte ikisine, veya

Birleşik Devletler ve Büyük Britanya'nın birlikte sahip oldukları payın birazcık fazlasına, sahipti.

Kimyanın endüstriye büyük ölçekli uygulanmasının en renkli örneği doğal olarak boya endüstrisidir. Kimya, bu kaybolmuş üründe bir hazine bulmuştur. Fakat boya endüstrisi son elli veya altmış yılda büyük gelişmeler gösteren tek kimya uygulaması alanı değildi; 1884 yılında Chardonnet Kontu tarafından patenti alınan ve 1900'e doğru pratiğe dökülen bir süreçle ağaç hamurundan yapay ipek üretimi; 19113'e kadar ticari hale gelen, havadan alınan azotla amonyaklı gübrelerin üretimi; Almanya'da yirmili yıllarda geliştirilen ve bu ülkenin otuzlu yıllardaki kendi kendine yeterlilik politikalarına paralel olarak hızla geliştirilen bir süreçle kömürden benzin yapılması; otuzlu yıllarda Alman planları için olduğu kadar, 1941 yılında Japonların Batı Hind Adalarından gelen doğal kauçuk yollarını kesmeleriyle, diğer ülkeler için de önemli hale gelen kömür veya petrolden sentetik kauçuk üretimi; ve bol miktarda mevcut olan maddelerden, pahalı veya kıt olan veya dışarıdan getirilen malların yerini alabilecek ürünler elde etmeye yönelik daha az önemli diğer uğraşılar. Bütün bunlara fizikçilerin üretim, ulaşım ve iletişime elektriği uygulamakta gösterdikleri başarıları ve atom üzerinde yapılan daha yeni çalışmaları eklersek, varacağımız nihai sonuç, doğanın daha büyük ölçüde anlaşılması, kaynaklarını kullanma imkânlarında büyük bir genişleme ve bilimi iktisadi olmaktan çok siyasi olan amaçlar için kullanma gücü olacaktır.

XXII

MODERN ULAŞIMIN GELİŞİMİ

Üretim değişiklikleri ile ulaştırmada sağlanan iyileştirmeler arasındaki bağlantı çok sıkıydı. Ucuz demir ve buhar makinaları mevcut olmadığı sürece bazı iyileştirmelerin gerçekleştirilmeleri olası değildiyse de, üretimin genişlemesi, büyük ölçüde, ham maddelerin getirilmesi ve daha geniş bir pazara daha fazla mal gönderilmesi istidatına dayanıyordu. Bu istidat iki aşamada oluştu. İlk aşamada, iyileştirilmiş nehirler, kanallar, güzel yollar ve büyük yelkenli gemiler ucuz, hacimli, ağır veya kırılabilir malların çok uzak mesafelere daha hızlı ve daha düşük maliyetlerle gönderilebilmesine olanak sağladılar. İkinci aşamada ise, buharlı ve (daha sonra) içten patlamalı motorlar taşınabilecek yük miktarını daha da artırdılar, hareket kesinliği sağladılar, iklim koşullarını altettiler, hıza ve esnekliğe büyük katkıda bulundular, maliyetleri daha da düşürdüler ve nehir veya kanallarla ulaşılamayan bölgelere nüfuz edilmesini sağladılar.

Karayolu ulaşımındaki iyileştirmeler öyle pahalıydılar ki, bu iyileştirmeler endüstrideki gelişmelerden çok daha büyük ölçüde devlet eylem ve fonlarına dayanmak zorunda kaldılar. Bu iyileştirme işlerini, yalnızca Büyük Britanya'da, sermayelerini kendileri toplayan ve kâr - zarar ilkesiyle çalışan özel girişimler üstlendiler. Kıt'anın büyük bölümünde sermaye kıttı, devlet girişimi geleneği güçlüydü, kâr beklentileri yatırımcıları cezbetmeyecek ölçüde azdı ve askeri otoriteler birliklerin ve teçhizatın hızlı bir biçimde hareket ettirilmelerini sağlayacak kolaylık vasıtalarına gereksinim duyuyorlardı. Dolayısıyla devlet yalnızca nehirler, kanallar ve yollarla ilgili çalışmaları üstlenmekle kalmadı, aynı zamanda demiryollarını da ya kendisi inşa etti ve işletti veya özel demiryolu inşaatlarını ve işletmelerini sübvansiyone etti.

KARAYOLLARI VE SU YOLLARI

Demiryolu - öncesi ulaşımında ilk en ciddi iyileştirmeler Büyük Britanya'da gerçekleştirildi. 1750'ye kadar pek çok nehirde ulaşımı kolaylaştıran ve karayolundan su yoluna geçildiğinde taşıma maliyetlerinin dörtte üç oranında düştüğünün farkına varan ülke, Manches-

ter ile yedi mil uzaklıktaki Worsley kömür ocaklarını birleştiren Bridgewater Dükü'nün kanalı 1761'de tamamlandığında, tam bir «kanal bilinci»ne ulaşmıştı. Kömürün Manchester'deki fiyatı yarıya düştü ve dük, kanalını Mersey'e kadar uzatarak kara taşımacıları tarafından istenen fiyatın altıda biri kadar bir fiyat teklif etti. 1785 ve 1807 arasında 165 tane kanal kararnamesi geçirildi, nehirler daha da iyileştirildiler ve birbirlerine bağlandılar; 1830'a gelindiğinde, İngiltere'nin York'un güneyinde kalan bölümü 4000 mil uzunluğunda ulaşıma elverişli bir su yolları şebekesi ile kaplanmıştı.

Kanalların etkileri çok büyüktü. Artık birkaç yüz kilo değil, tonlarca mal taşınabilirdi; nakliye maliyetleri düştü, iç bölgelerdeki kömür ocakları işletime sokuldu ve çiftçiler uzak pazarlara açılma olanağına kavuştular. Bölgeler arasındaki fiyat farkları ortadan kalktı, yolcular ucuz seyahat olanağına kavuştular ve Wedgwood'un porselen eşyalarının kırılacağı korkusu sona erdi. Kanal inşaatı «kanalcı» orduları (yani, su yolu ulaşımında çalışan işçiler) istihdam etti ve büyük bir yatırım alanı sundu. Porter'ın tahminlerine göre, kanallar için en azından 11.000.000 £ harcandı. Bazı kanallar başarısız oldular, fakat canlı bir iş hayatı olan bölgelerde açılan ve üstesinden gelinmesi gereken pahalı mühendislik güçlükleri olmayan kanallar büyük kârlar sağladılar. 1832 yılında seksen kadar şirketten otuza yakını yüzde 10 oranında veya daha fazla temettü dağıttı; fakat kırk tanesi çok az temettü verdi veya hiç vermedi.

Kanal çağına paralel olarak büyük bir yol inşaatı dönemi başladı. Bütün yol inşaatları iki sorunla karşı karşıya kalıyorlardı: Gerekli işgücü, para ve malzeme nasıl elde edilebilirdi? Dayanıklı ve kalıcı bir yol zemini elde etmenin en iyi yöntemi neydi? *Statute* emek veya *corvée* (devlet angaryası) iyice eskimiş yolların idame ettirilmeleri için yetersiz kalıyordu. Kıt'ada merkezi hükümetler ana yollar için daha dolaysız sorumluluk üstleniyorlardı. Halâ *corvee*'den yararlanıyorlar, ama bir yandan da hazineden destek sağlıyorlardı. İngiltere, yolların iyileştirilmesini turnikeli tröstler şeklinde örgütlenen yerel yurttaş gruplarına bıraktı. İlk tröst bir yol parçasının yapımı için 1663'te kuruldu; ve onsekizinci yüzyılda bunların sayısı öyle arttı ki, 1830'da bu örgütlerden 1100 tanesi, toplam 20.000 mil uzunluğunda ana yol üzerinde faaliyet gösteriyordu. Tröstler yerel toprak baronları, tüccarlar, dinadamları ve çiftçilerden oluşuyorlardı. Tröstler borç para almaya, bir arazi ölçümcüsü istihdam etmeye, ücretli ve mecburi işgücü kullanarak yolları iyileştirmeye, bakım masraflarını

karşılamak, tahvillerin faizlerini ve en nihayet ana parayı geri ödemeye yetecek kadar geniş ücreti almaya yasal olarak yetkiliydiler. 1830'a gelindiğinde, 7.000.000 £ tutarında borç alınmıştı ve yılda 1.300.000 £'lik bir geçiş ücreti toplanıyordu. Bu gelir yeterli değildi; harcamalar gelirlerden büyüktü, faiz ödemeleri yapılamıyordu, yönetim hantal bir «dağınık kalabalık» oluşturan amatörlerin elindeydi; demiryollarının rekabeti yoğunlaşınca tröstler iflas ettiler. En nihayet zorunlu çalışma ilga edildi (1835), yerel vergiler ihdas olundu, tröstler dağıtıldı ve yolların bakımı bir kamu görevi olarak kabul edildi. Bu yükümlülük, demiryolları yerel trafik dışında tüm anayolların yükünü azalttıkça, giderek hafifledi; karayolları, 1900'den sonra otomobiller tarafından paramparça edilene kadar gereksinimi karşılayabildiler.

1830'lara gelene kadar ikinci sorun çözüme kavuşmuştu: 1750'den sonraki onyıllarda Metcalfe, Telford, Macadam ve diğer yol mühendisleri bütün bir yıl boyunca oluşacak trafik akımına dayanabilecek sert - zeminli yollar yapma yöntemlerini geliştirmişlerdi. Rekabet ve daha iyi zeminli yollar yolcu arabasıyla seyahatin hızını saatte dört milden, altı, sekiz ve hattâ on mile çıkardı; fakat bir keresinde Liverpol - Manchester yolcu arabası saatte ondört mil hızla seyahat edince, bu «insan kıyımı» girişimi için yasal soruşturma açılmasını isteyen yüksek perdeden çağrılar kaplamıştı ortalığı. Gece ve kış aylarında yolculuk olanaklı hale geldi; bir zamanlar ondört gün alan Londra - Edinburgh yolculuğu kırkdört saate indi. Hız pek çok kazaya yol açabiliyor, çok sayıda at gerektiriyordu; fakat aynı zamanda insanların, paketlerin ve postanın taşınmasına ivme kazandırıyordu. Atlar, tekerlekli arabalarla, eskiden sırtlarında taşıdıklarına göre, çok daha fazla yük taşıyabiliyorlardı. Yük vagonları ve canlı hayvanlar gidecekleri yere daha kolay ve daha çabuk varabiliyorlardı. Ülke birbirine sıkı sıkı bağlandı ve McCulloch'un 1835'te belirttiği gibi «Fiyatlar gibi davranışlar da hemen hemen aynı standarda indirgendi... Herşey, sanki, tek birdüzeye getirildi.»

1830'dan sonra demiryolu, hem karayoluna hem de su yoluna meydan okudu. Daha büyük bir hız ve güvenlik sağlayarak, daha düşük nakliye ücretleri sunarak ve karayoluyla taşınabilenden daha büyük miktarda mal taşıma olanağı sunarak, uzun mesafe karayolu taşımacılığını öldürdü. Su yollarını, kömür gibi ağır ve ucuz malları kanallardan daha ucuza taşıyarak bozguna uğrattı. Bazı demiryolu işletmeleri, kanalları satın alıp veya kiralayıp ölüme terketmek veya kullanım

dışı tutmak suretiyle zaferi güvence altına aldılar. Böylece yeni özel girişim, daha iyi hizmet sağlayarak, eskilerin canına okuyordu. Dolayısıyla kanallar, kötü ulaşımdan iyi ulaşıma geçiş sürecinde yalnızca bir «epizod» (Fay) —önemli bir epizod— oldular. Bunlar yeni sermaye çekemediler, çok azı iyileştirmeler gerçekleştirebildi ve kanal boylarındaki yedekleme yolları, çitsiz birer aşıklar sokağı haline geldiler.

Almanya'da iç su ulaşımı üç şeye gereksinim duyuyordu: altı ana nehrin ve kollarının iyileştirilmesi; güneyden kuzeye akan bu nehirlerin genellikle doğudan batıya uzanan kanallarla birbirlerine bağlanması; ve Ren Nehrine Alman sınırları içinde bir denize çıkış sağlanması. Ana nehirler 1815'de barış başladıktan sonra iyileştirildiler. Köln ve Mainz'in yüzyıllar boyunca hak olarak gördükleri Ren üzerindeki gemilerden alınan geçiş ücretleri ve kısıtlamalar kaldırıldı ve buharlı çekiciler nehir yukarı gidişi 1840'dan sonra iyice kolaylaştırdılar. Bir süre için demiryolları sermayeyi kanallardan kendine çekti; fakat 1870'den sonra demiryolları, nehirler ve kanallar kamu girişimi tarafından geliştirilecek genel bir ulaşım sisteminin parçaları olarak görülmeye başlandı. Nehirler ve kanallara cömertçe para harcandı; 1903'e gelindiğinde ülkede, dörtte birinden fazlası iyileştirilmiş veya inşa edilmiş olan, hemen hemen 9.000 mil uzunluğunda ulaşıma elverişli su yolu vardı. Ren nehri neredeyse bütün yıl boyunca Strasburg'a kadar ulaşıma elverişli hale getirildi. Eski dar ve sığ yarıkların yerine daha geniş ve derin kanallar plânlandı. Bu kanallarda küçük mavnalar yerine, 200 tonluk veya daha büyük ve buhar gücüyle çalışan gemiler geçeceklerdi; fakat üzerinde 600 tonluk veya daha büyük yük gemilerinin işleyeceği, ülkenin kalbinden geçerek Ren Nehrini Vistül Irmağına bağlayacak bir kanal öngören görkemli *Mittelland* projesi 1938'e kadar tamamlanamayacaktı. 18866'da Ren - Ruhr bölgesi bir kanalla Ems Nehrine bağlanarak, Almanya'ya bir deniz çıkışı sağlandı. Fakat 1850'den önce Ren'in kollarından biri olan Main'i yukarı Tuna'ya bağlamak için yapılan kanal dar, sığ ve genellikle kullanılmaz bir vaziyette kaldı. Bu kanalın «gemi kanalı» haline getirilmesi 1939'da henüz yeni başlamıştı.

1929 yılında Alman su yollarında 110 milyon ton, veya demiryolları ile taşınanın beşte biri kadar, yük taşındı. Kömür ve kok ana yüklerdi. Geriye kalan yükleri kum, demir cevheri, tahıl, gübre, kereste ve benzeri diğer ucuz ve ağır mallar oluşturuyordu. Bu malların yarısı dışarıya gidiyor veya dışarıdan geliyordu. Satın aldığı malların

üçte biri su yoluyla gelen Berlin halis bir iç limandı. Yine de, başka ülkelerde olduğu gibi, Almanya'da da su yolları ulaşım sisteminin küçük bir parçasıydı. Kışın donmalar, yazın su düzeyinin alçalması kullanım oranını düşürüyordu. Kuruluş ve daha sonra iyileştirme maliyetleri yüksekti. Taşıma ücretleri demiryollarına göre, kısmen nehirleri bedava kullandıkları ve su yollarının yapımı için harcanan sermayenin faizinin karşılanmasına çok küçük veya hemen hemen hiç bir katkı sağlamayacak oranda bir kanal geçiş ücreti ödedikleri için, daha düşüktü. Bu sermaye giderleri ve bakım masraflarının bir kısmı Almanya'da kamu demiryollarının kârlarından ve vergi mükelleflerinin ceplerinden karşılanıyordu. Gemilerin işletme maliyetlerine ek olarak sermaye faizlerini de karşılayacak büyüklükte belirlenecek bir su yolu taşıma ücretinin, demiryolu ücretinden daha düşük çıkması herhalde çok seyrek rastlanacak bir durum olurdu.

I. Dünya Savaşından sonra, Ren Nehri Fransız sınırının bir parçası olduğunda, Fransız ve Belçika demiryolları Alman hatlarıyla daha keskin bir rekabete girdiler ve taşıma ücretlerini düşürmeye zorladılar. Bu durum, otomobil ve kamyonların nehirlerin yolcularından bir kısmını çaldığı ve trafiği parsellediği bir zamanda, Ren'in sahip olduğu avantajı azalttı. Bu arada, bir zamanlar Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'na 700 millik bir su sağlayan orta Tuna, İmparatorluk parçalanınca büyük miktarda trafik kaybetti ve Aşağı Tuna'nın kullanımı Romanya'dan yapılan tahıl ihracatı ticaretinin çöküşüyle iyice azaldı. Bununla birlikte, Tuna, güneydoğu Avrupa'nın birincil mallarının —tahıl, cevherler ve Romanya petrolü— endüstrileşmiş orta Avrupan'ın mamul malları ile değiştirildiği kanal olarak hizmet etmeye devam etti. Bu nehir Avusturya, Macaristan ve Çekoslovakya gibi kara ülkeleri için de bir can damarıydı. Nazi Almanyası Tuna bölgesinde iktisadi denetimini genişletip daha sonra da Avusturya'yı ilhak edince (1938), Tuna büyük önem kazandı. Viyana'yı bir liman haline getirme ve Ren - Main - Tuna kanalını yenileme çalışmalarını hızla tamamlama plânları ilan edildi, fakat savaşın başlamasıyla uygulamaya konulamadı.

DEMİRYOLU

Demiryolu iki kuruluş aşamasından geçti. Onsekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kömürü maden çıkışından bir su yoluna veya yakılacağı yere taşımak için düz veya raylı hatlar kullanılıyordu. Bir

kömür madeninden iki mil uzaklıktaki Carron demir işleme tesislerine döşenen böyle bir hat, kömür faturasını dörtte üç oranında azaltmıştı. Benzer hatlar taş ocaklarında da kullanılıyordu ve 1850'den sonra bu hatlar geçiş bedelli kamu anayolları olarak Londra, Sheffield ve Münih kentlerinin varoluşlarına da döşendiler. Münih vagon yolunda bir kadın veya çocuğun üç çeyrek tonluk bir vagonun çekebileceği ve normal yolda yirmi atın yapabilecekleri işi, bu yollarda tek bir atın yapabileceği iddia ediliyordu (1819).

İkinci aşamada motor geldi. 1801'de Cornishli mühendislik dehası Trevithick, çalıştığı madenin civarında raylar üzerinde vagonları çeken bir motora sahipti. 1808'de Londra civarında buharla işleyen bir demiryolu inşa etti, fakat sahip olduğu tek motor raydan çıktı; tamir için gerekli paraya da sahip değildi. Bir madene motorlu pompalar yerleştirmek için Peru'ya göç edince, öncülük şanı da bir başka maden mühendisinin George Stephenson'a düştü. Stephenson, Tyne nehrine altı mil uzaklıktaki bir madenden kömür vagonlarını iterek götürmek için bir makina kullandı ve Stockton'dan Darlington'a sert zeminli bir yol yapılması girişimine önayak olanları buhar ve raylarla bir deneme yapmaya ikna etmeye çalıştı. Deneme kabul edildi ve 1825'te Stevenson'ın yedi ton ağırlığındaki lokomotifi, doksan ton ağırlığında bir treni yeni hat üzerinde saatte dört ile sekiz millik bir hızla çekti. Tam hızda bacası kıpkırmızı oluyordu; fakat, kırk at takımının yaptığı işi yaptı ve Stockton'da kömür fiyatı yarıyaindi, ve ancak 1825'in sonlarında ortaya çıkan mali bir panik demiryolu salgınının hızla yayılmasını kontrol altına alabildi.

Beş yıl sonra daha da iyi sonuçlar elde edildi. Lancashire'li tüccar ve imalatçılar, onları «su yollarının aşırı yüksek ve haksız fiyat isteklerinden» kurtaracağını ümit ettikleri bir demiryolunu tamamladılar. Liverpol'dan Manchester'e uzanan bu hat 1830'da açıldı. Otuzbir mil uzunluğundaki bu hat üzerinde Stevenson'ın *Roket*'i bir treni saatte ortalama ondört millik bir hızla çekti; ünlü bir bakan olan Huskisson vurularak öldürüldüğü için, hattın açılış töreni kamuoyunda geniş bir ilgi gördü.

Bu iki hat buharlı demiryollarında «birşeyler» olduğunu kanıtladı. Lancashire trenleri kısa süre sonra, «yolcuların zaman ve mekân hesaplarını alt üst eden» bir sonuca, saatte yirmi millik bir hıza ulaştılar. Yolcu sayısı ve yük miktarı hızla arttı ve şirket sermayesinin yüzde 8,4'ü oranında kâr elde etti. Hemen başka hatların yapımı plân-

landı. Kazan patlamaları, motor parçalanmaları gibi teknik problemlerle boğuşmaları gerekiyor ve kuruluş maliyetleri tahmin edilenden daha büyük oluyordu. Daha ilk ürünü bile almadan eski düzenin çıkarlarına veya yeni düzenin rakip proje sahiplerine karşı savaşım vermeleri gerekti. Kanalların hisse sahipleri, paralı anayol tröstleri, han işletenler, yolcu arabası sahipleri, at yetiştiriciler ve hayvan yemi tüccarları, «kanalların bu dumanlı rakibinin» kendilerine zarar vereceğini görüp, ilerlemesini engellemeye çalışırlarken, potansiyel kârlılık taşıyan bir hattı inşa etme yetkisini almak için iki veya daha fazla demiryolu şirketi birbirleriyle savaşabiliyorlardı. Savaş, özellikle rakipler arasında geçen savaş, esas olarak parlamentoda yürütülüyordu; bu savaşın 1845 - 1847 patlama yıllarındaki maliyetinin, 10.000.000 £ gibi Londra'dan İskoçya'nın en uzak noktasına kadar uzanacak birinci sınıf bir hattın inşasına yetecek kadar büyük bir miktara ulaştığı tahmin ediliyor. Eğer buna hemen hemen bin mil uzunluğundaki kanalların satın alınması veya kiralanması için harcanan toplamları, rakipleri durdurmak için inşaa edilen yan hatlara harcanan paraları ve toprak için ödenen yüksek fiyatı eklersek, rekabetçi özel girişimin maliyeti hakkında bir fikir elde etmiş oluruz.

Başlangıç maliyetlerinin yüküne bir de spekülasyon, israf ve yanlış yönetimin yol açtığı maliyetler bindi. Demiryolu, patlayıncaya kadar şişirilmesi gereken yeni türden bir balondu. 1844 - 1847 arasındaki dört cinnet yılında, 250.000.000 £ tutarında sermaye toplanmasına izin veren 628 tane demiryolu kararnamesi geçirildi. Bu rakamlar somut başarıyı ve boş lafın zirvesini temsil ediyorlardı. Bazı hatların gerçekleştirdiği kârlar ve Demiryolu Kralı Hudson gibi teşvikçilerin parlak «satış sözleri», açgözlü ve saf yatırımcıları oltaya getirmeye yetiyordu. Yanlış yönetim ve sahtekârlıkların yol açtığı maliyetler de yüksek görünüyor. Herbert Spencer, 1855'te, yöneticileri çokyönlü şerefsizlikle suçladı, demiryolu inşaat mühendislerinin ahlâk düzeylerinin demiryolu avukatlarınınkinden daha yüksek olmadığını ilân etti (kendisi de bir mühendisti) ve o ana kadar toplanmış olan 280.000.000 £'nin dörtte birine yakın kısmının iç edilmiş veya boş yere sarf edilmiş olabileceği tahminini öne sürdü. Dolayısıyla, pek çok yatırımcı ağır kayıplara uğrarken, demiryolları da gerekenin çok üstünde bir tahvil borcu yükü altına giriyordu.

Britanya demiryolu sisteminin büyümesi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. 1850'ye gelindiğinde ana hatlar inşa edilmiş, temel özel-

likler iyice yerleşmişti. Şirketlerin çoğu kısa hatlar —on ile onbeş millik— kurmuşlardı, fakat rekabet, birleşmeler ve kiralamalar parçaları yavaş yavaş biraraya getirdi. 1850'ye değin mühendisler ilk problemlerin çoğunu çözmüşlerdi. Bu işte onlara ucuz demir ve daha iyi makina aletleri yardımcı oldular, ucuz çelik ufukta görünüyordu ve kırklı yıllarda işlemeye başlayan elektrikli telgraf, trenlerin hareketleri hakkında bilgi aktarıyordu. Ellilerde hidrolik frenler kullanılmaya başlandı, fakat Westinghouse'ın havalı freni (1863) çok daha tatminkârdı. Taş bloklarının yerini ağaç bağlantılar aldı, raylar daha kalın lokomotifler daha güçlü hale getirildiler. 1850'lere gelindiğinde 30, 40 ve 50 millik hızlar gerilerde kalmıştı ve 60 millik hız «tam yol hareketlerde hiç de az rastlanan bir hız değildi.» Londra Edinburgh yolculuğu, yolcu arabası ile 44 saat sürerken, trenle yalnızca 12 saat alıyordu.

BİRLEŞİK KRALLIK DEMİRYOLLARI

Yıllar	Uzunluk (mil)	Ödenmiş Sermaye	Yolcu
1838	500	—	—
1850	6.600	240.000.000	73.000.000
1870	15.500	530.000.000	337.000.000
1890	20.000	897.000.000	818.000.000
1910	23.400	1.319.000.000	1.307.000.000

Demiryollarının Etkileri. 1850 yılında demiryolu hasılatlarının üçte ikisi yolcu taşımacılığından sağlanıyordu. Rahatlık sağlamak için yolculara üç sınıf yolcu vagonu ve hattâ üç sınıf tren sunuluyordu. Birinci sınıf vagonlar tek bir şasiye bindirilmiş üç yolcu arabasını andırıyordu. İlk ikinci sınıf yolcu vagonları pek iyi döşenmemişlerdi, fakat oturacak yerlere ve bir tavana sahiptiler. Üçüncü sınıf yolcular ise üstü açık vagonlarda ayakta yolculuk ediyorlar ve bunların bindikleri trenler uygunsuz saatlerde hareket ediyor, hat boyunca bir sürü vakit harcıyor ve varış noktasına önceden belli olmayan saatlerde ulaşıyorlardı. Bununla birlikte, 1844'te, parlamento bu trenlerin daha iyi hizmet sunmaları konusunda ısrarlı davrandı. Bu konuda çıkartılan kararname ve şirketler arası rekabet, üçüncü sınıf vagonlarda yolculuğu öyle cazip hale getirdi ki, ikinci sınıf yolcu vagonları kısa süre sonra iptal edildi ve birinci sınıf vagonları yalnızca zenginler ve balayına çıkan çiftler kullanmaya başladılar. Ucuz seyâhat biletleri sayesinde, Demos kıyıyı, iç bölgelerdeki görülecek yerleri ve Başşehri ziyaret etme olanağı bulabildi. Kent işçilerine ucuz haftalık

veya mevsimlik bilet dağıtıldı ve böylece «kalabalık kentlerde sıkışıp kalmış veya yoğun üretim yerlerinin öldürücü atmosferini teneffüs eden hastalıklı zenaatkâra» bir kaçış yolu açıldı.

1850'den sonra yük taşımacılığı yolcu taşımacılığından daha önemli hale gelmeye başladı, fakat Britanya demiryolları bugün bile hasılatlarının üçte birini bilet satışlarından sağlamaktadır; aynı oran Birleşik Devletler demiryolları için yalnızca altıda birdir. En büyük yükü kömür ve kok oluşturuyordu; 1913 yılında bu iki madde toplam demiryolu yüklerinin üçte ikisini oluşturuyor, diğer madenler bunları izliyordu; genel ticari mallar ağırlık olarak üçüncü sırada yer alıyor, fakat hasılat bakımından ilk sırayı tutuyorlardı. Posta taşımacılığı otuzlarda başladı; 1840'da penny postacılığının başlamasıyla birlikte, posta hizmetleri hem ucuzladı hem de süratlendi. Demiryolu en nihayet anayollar boyunca uzun - mesafeli canlı hayvan nakli ile sona erdi; bir yük trenine ait ilk resimlerden biri (1833), kapalı koyun vagonlarını, sığır dolu bir vagonu ve üzerinde yeşil paltolu İrlandalıların domuzları düzene sokmaya çalıştıkları açık vagonları göstermektedir. Süt ve diğer çiftlik ürünleri pazara daha çabuk gönderilebiliyor ve taze balık iç bölgelere dağıtılabiliyordu.

Küçük çaplı ürün ve ticari eşya gönderimleri için demiryolları hızlı bir servis kurdu. 1850'lere gelindiğinde düzenli yük treni seferleri yapılıyordu; küçük çaplı yükler ve bütün yük vagonunu doldurran yükler için taşıma ücretleri aynıydı; ve çiftçi, bakkal veya imalatçı sütünü, patates çuvallarını, kumaş balyasını veya elbise paketini çok ucuza ve süratle gönderebilir veya getirtebiliyordu. Bugün bile, ortalama gönderim - ağırlığı yalnızca 500 pound, vagon başına ortalama yük miktarı beş ton civarındadır ve vagonların ortalama yük kapasitesi onbir tondan azdır —Kuzey Amerikalıların bir Britanya yük trenini ilk kez gördüklerinde sanki bir oyuncakçı dükkanına girdiklerini düşünmelerine yol açan bir olgu—.

Demiryolu, yolculuğun süresini ve maliyetini düşürdü. 1845'e gelindiğinde, Liverpol'dan Londraya tren ücreti eskiden yolcu arabalarının istediği ücretin yarısı (veya daha az) kadardı, yolculuk süresi ise üçte iki oranında kısalmıştı. Karayolu vagonları ton - mil başına *6d.* ile *15d.* arasında ücret istiyor ve günde yaklaşık yirmidört mil yol alıyorlardı. Kanal mavnaları ise 122d. arasında ücret alıyorlardı. hızları karayolu araçlarından bile daha düşüktü. 1849'da demiryolları kömürü *1d.*'ye, genel ticari emtiayı ise 2 ile *4d.* arasında bir fiyata ta-

şıyorlardı. Demiryollarında, hırsızların işlerini yürütebilmeleri için ne zaman ne de fırsat varken, yollarda ve kanallarda «çok yoğun bir yağma sistemi» hüküm sürüyordu.

Demiryolu, işgücü istihdamı için yeni alanlar yarattı. 1847 yılında yaklaşık 50.000 işçi, mevcut demiryolu hatlarında çalışır, 250.000 işçi de yeni hatlar inşaa ederken, pek çok işçi de demiryolları için demir, ray, inşaat malzemesi veya lokomotifler ve aynı yıl tüketilen 700.000 ton kömürün üretiminde çalışıyordu. 1907'ye gelindiğinde, demiryollarında her türlü işi —manuel ve mekanik, yazıcılık ve yöneticilik, vasıflı ve vasıfsız, sürekli ve geçici, durağan ve dinamik— yapan 600.000'in üstünde insan çalışıyordu.

Demiryolu sermaye için büyük bir yeni emici oldu. 1910'da, Britanya demiryollarına yatırılmış ödenmiş sermaye 1.300.000.000 £'nin üstündeydi; Britanya'da tahviller ve teminatlar bunun sekizde üçünden azını oluştururken, Birleşik Devletler'de beşte üçünü oluşturuyorlardı. «Yurtiçi Demiryolları» adı verilen bu esham, yüksek ücret geliri elde edenlere kadar toplumun bütün sınıfları arasında büyük rağbet gören bir yatırım şekliydi. Bununla birlikte, demiryollarının efsanevi kârlar elde edemeyeceği kısa sürede ortaya çıktı. İlk kurulan şirketler yüzde 6 ile 10 arasında kâr dağıtabilmişlerdi, fakat ağır sermaye yatırımları çoğu demiryollarının bu tür yüksek kârlar dağıtmasına izin vermiyordu. Bir millik bir demiryolu hattı 1853'te 34.600 £, 1918'de ise 64.000 £'lik sermaye gerektiriyordu; Birleşik Devletler'de ise aynı miktarlarda dolar gerekiyordu. 1850 ve 1914 arasında anonim hisselere ödenen kâr payı, yüzde 5'e hiç bir zaman ulaşamadı, yüzde 3'ün altına da hiç bir zaman düşmedi; fakat kazançların azalması veya işletme maliyetlerinin artması halinde, bu iki büyüklük arasındaki fark —«net kazanç»—, iyice küçülüyor ve bakım, faiz ve vergi giderleri düşüldükten sonra geriye yüzde üç oranında kâr dağıtmaya bile yetmeyecek bir para kalıyordu.

Son olarak, demiryolu devlet politikasında yeni sorunlara yol açtı. Başlangıçta parlemento, ülkenin ulaşım sistemini iyileştirmek, rekâbeti teşvik etmek ve herhangi bir bölgede bir kanal, karayolu veya bir demiryolu şirketinin tekelci konumunu kırmak için şirketlere demiryolu hatları inşaa etme iznini hemen veriyordu. Ek olarak, devlet bir takım düzenlemeler koyuyor, azami yük ve yolcu ücretlerini belirliyor, her hatta ve her gün bir mili bir peniden yolcu taşıyan üçüncü sınıf trenler çalıştırılmasını zorunlu kılarak yoksulları korumaya çalışıyor

ve hattâ devletin yirmi bir yıl sonra demiryolu hatlarını satın alabileceği yolunda bir kararname çıkararak (1844) kamu mülkiyeti düşüncesi ile oynuyordu.

1850 yılından sonra devlet, düzenlemeye tabii rekâbeti geliştirme politikasından, iç ulaştırmada demiryolu tekelini düzenleme politikasına geçti. Bazı patronlara tercihli taşıma ücretleri hakkı verilmesi yasaklandı (1854), müşteri ile taşımacılar arasındaki anlaşmazlıkları gidermek üzere bir Demiryolu ve Kanal Komisyonu oluşturuldu ve azami taşıma ücretleri belirlendi (1888 - 1894). Bu ücretler, toplam sermaye üzerinden pek de cömert getiriler vermiyordu; buna rağmen, taşıma ücretleri 1913'e kadar aynı kaldılar. Fakat, bu arada, demiryolları çalışanları örgütlenerek daha yüksek ücret talep ettiler, kömür ve malzeme fiyatları yükseldi ve gelirler ile işletme giderleri arasındaki fark, aşağıdaki tablodan görülebileceği gibi, sürekli olarak azalmaya başladı :

GELİRLERİN YÜZDESİ OLARAK İŞLETME MALİYETLERİ

1860	47	1920	97
1880	52	1929	78
1913	63	1937	80

Birinci Dünya Savaşı, böylece, demiryollarını aşırı sermaye yatırımı, yükselen maliyetler ve devlet denetiminin yol açtığı bir buhrana yaklaşırken buldu. «Yurtiçi Demiryolları» Borsa'da sürekli değer kaybediyor ve otomobil önemsiz bir merak konusu olmaktan çıkıyordu. Savaş boyunca 26 ana şirket ve 93 yan şirket tek bir birim olarak işletildi; maliyetler en sonunda bütün gelirleri silip süpürecek bir düzeye yükseldi. Barış geldiğinde, bu 119 yumurtanın birbirinden ayrılması ne olanaklıydı ne de istenilir bir şeydi. Bu nedenle, parlemento bunları dört dev şirket halinde birleştirdi ve demiryolu haritasını bu dört dev arasında paylaştırdı. Fiyatların, 1913'te elde edilen net kazançları verecek bir düzeyde belirlemesi için bir komisyon oluşturuldu. Yöneticiler ile çalışanlar arasında, doğacak anlaşmazlıkları halletmek ve etkenliği artırmak amacıyla, işbirliği sağlanmasına yönelik önlemler alındı. Böylece demiryolları özel mülk olarak kaldı, fakat kamusal önemleri ve yerel tekel konumunda olmaları, bunların yeniden örgütlenmeleri, düzenlemeleri ve durumlarının iyileştirilmesi konularını ulusal ilgi alanında bıraktı.

Demiryolunun bu mutluluğu aldatıcıydı, çünkü Kral kömür nasıl hastaysa, demir at da iyi olmaktan o kadar uzaktı. Gelirler 1913'teki

gelirlerden yüzde 50 oranında daha büyüktü; fakat giderler iki katına çıkarak, 1913'te yüzde 63 olmasına karşılık, gelirin yüzde 80'ine ulaşmış ve inatla bu düzeyde kalmıştı. İhracat ticareti endüstrilerindeki depresyon demiryolu trafiğini azaltmıştı, fakat asıl ağır kayıp işin otobüs, kamyon ve özel arabalara kaptırılmasıydı. Kısa mesafelerin geçerli olduğu bir ülkede, bu sonradan gelen rakipler demiryolunun kazançlarının kaymağını tümüyle yiyebilirdi. Komisyon tarafından belirlenen demiryolu taşıma ücretleri değerli mallar için yüksek fakat ağır yükler için düşüktü ve epeyce yaygara yapılmadıkça değiştirilmeleri mümkün olmuyordu. Karayolu araçları istedikleri işleri yapmakta ve diledikleri fiyatı uygulamakta serbesttiler. Böylece değerli yükleri cezbetmek için düşük taşıma ücretleri isteyebiliyorlar ve demiryollarına kömür, hammaddeler ve diğer kazançsız yükleri bırakıyorlardı. Bu nedenle, demiryolları 1929'da başlayan depresyon öncesinde de zaten zor durumdaydılar. İzleyen durgunluk yıllarında taşıma ücretlerini olanak buldukları her yerde yeniden düzene soktular, hizmetlerini artırdılar, vergi indirimleri sağladılar, otobüs ve kamyon servisleri kurmak veya satın almak için izin aldılar ve bu izni çok becerikli bir biçimde kulandılar. Tıpkı Amerikan demiryolları gibi, onlar da «adil bir muamele» talep ettiler, rüşvete de başvurarak parlamentonun karayolu taşıtlarını düzenlemeye tabii kılmasını sağlamaya çalıştılar; II. Dünya Savaşının hemen öncesinde, nakliye şirketleri ile taşıma ücretleri üzerine bir uzlaşma sağlayabilmek için müzakere içindeydiler.

II. Dünya Savaşı, ayırım yapmaksızın, hem karayoluna hem de demiryoluna ağır bir yük bindirdi. Kabaran sivil ve askeri gereksinimleri karşılamalarına ek olarak, normal zamanlardaki trafik akımının büyük kısmını tersine çevirmek zorunda kaldılar. Doğu ve güney limanları, özellikle Londra, Southampton ve Hull, birer bombardıman hedefi haline geldiler. Barış zamanında, dağıtılmak üzere gemiyle batıya veya kuzeye gönderilecek olan yüklerin, şimdi, Liverpol gibi batı limanlarına getirilmesi ve buradan içerilere dağıtılması gerekiyordu. Hükümet tarafından kiralanmış ve merkezi olarak yönetilmeye başlanmış olan demiryolları bütün talepleri karşılamak amacıyla kaynaklarını tam olarak hareket geçirebildi; fakat bu süreç boyunca donanımını hemen hemen tümüyle eskitti. 1947 yılında İşçi hükümeti iç ulaşımın tüm biçimlerini —su, kara ve demiryolu— ulusallaştırmak için güç arayışı içinde oldu. Bunda «hakim iktisadi etmen»in, «karayolu ve demiryolu hizmetlerini tek yerden planlama gerekliliği» olduğunu öne sürüyorlardı, «aksi takdirde (büyük masraflara katlanan ve

her türlü yükü kabul etmek zorunda olan) demiryolları, yalnızca kârlı hatlarda çalışma özgürlüğüne sahip olan karayolları ile rekabet edemezdi.» Bir başka neden, artık kârlı olmaktan çıkmış olan özel girişimler olarak onarım ve yenileme için gerekli fonları sağlamayı ümit edememeleri olgusuydu. Yolcu arabası sürücüleri ile kanal kayıkçılarının gölgeleri, herhalde, kendilerini mezara göndermiş olan düşmanlarının yenilgisine kıs kıs gülüyor olmalıydılar.

Kıt'a Demiryolları. Kıtada vagon yolları mevcuttu ve Britanya'da buharlı araçların sağladıkları başarı, bir çok Avrupa ülkesinin 1850'ye gelene kadar bir miktar demiryolu inşa etmesine yol açmıştı. Bu çalışmada Britanya sermayesi, donanımı ve işçileri önemli bir rol oynadı. 1841 yılında Thomas Brassey, Paris'ten Rouen'e bir hat inşa etmek için, beraberinde İngiliz ve İrlandalı yol işçilerinden oluşan küçük bir orduyla Fransa'ya geldi. İzleyen iki onyılda adamları Belçika, Danimarka, Avusturya, Kanada, Arjantin ve Hindistan'da ray döşediler. Demiryolu esaslı bir Britanya ihraç malı haline geldi; fakat özel mülkiyet sistemi kolayca ihracat yapamadı. Bunun nedeni kısmen sermaye yokluğu idi; fakat ek olarak, «hiç bir kıt'a devleti demiryolunu bireysel bir ticari girişim olarak göremiyordu, çünkü ülkenin karadan istilasına karşı savunma sorunu daima mevcuttu» (Dunham).

Belçika. Belçika eşgüdümlü bir ulusal sistemi plânlayan ilk ülkeydi. 1834 yılında, biri Ostende'den doğuya Almanya'ya, diğeri bunu dik olarak keserek Anvers'ten Fransız sınırına uzanan iki hat inşa ederek, Batı Avrupa'nın bu horoz döğüşü alanını bir demiryolu faaliyet merkezi haline getirme kararı aldı. 1844'te tamamlanan bu demiryolu kavşağı Prusya, Hollanda, Fransa ve İngiltere ile ticareti kendinde topladı. Borç para ile inşa edilmişti ve devlet tarafından işletiliyordu. Yabancı demiryolcular kredilerin dikkatli harcanmasını, inşaatın hızını ve mühendislik, yakıt ve maliyet muhasebesi sorunlarının özenle incelenmesini göklere çıkarıyorlardı. Trafik öyle küçük taşıma ücretleriyle cezbedildi ki, başlangıçta hatlar faiz ödemelerini karşılamaya yetecek kadar bir kazanç bile getirmiyorlardı. Bununla birlikte, bu iki hat Anvers'in dış ticaretinin gelişimine büyük yardımda bulundular ve Britanya'nın ayak izlerini başka ülkelerin hepsinden daha yakından izleyen bir ülkenin fabrika, dökümevi ve madenlerinin ilerlemesine büyük bir katkıda bulundular.

Daha sonraki yıllarda Belçika iki yenilik daha yaptı : (1) 1872 yılında, kent ücretli çalışanlarını kırsal alanlarda yaşamaya yöneltmek

amacıyla çok ucuz haftalık işçi biletleri sistemi oluşturdu. İşe gidiş veya işten dönüş için yapılan altı millik bir yolculuk yalnızca iki sente maloluyordu ve işine gitmek için altmış mil yolcuulk etmeyi göze alabilen her cesur işçi bu işi beş sente gerçekleştirebilirdi. 1906'da, çalışan nüfusun altıda biri, kiranın düşük, kirli havanın daha seyrek ve ek gelir sağlayacak bir toprak parçasının mevcut olduğu yerlerde yaşayabilmek için bu fırsattan yararlanıyordu. (2) 1881 yılında, buharlı çekiciyi çiftçinin kapısına kadar getirmek için, dar aralıklı bir ray sistemi kuruldu. 1910'a gelinceye kadar bu hatlardan yaklaşık 3.000 mil döşenmişti; 1927'de bu hatlarda, 50 milyon yolcunun yanısıra, en azından 4.000.000 ton civarında çiftlik ürünü, gübre, kömür ve diğer ağır maddeler taşınıyordu. Belçika, yüz mil karelik alan başına en fazla raylı yola sahip olan ülkeydi.

Fransa. Britanya girişimcileri ve Belçikalı devlet adamları küçük, kalabalık ülkelerinin hizmetine sunmak için harıl harıl demiryolu inşa ederlerken, Fransa tartışmakla mevguldu. Fransa'da mesafeler çok büyüktü, önemli yerler Paris'ten ve birbirlerinden uzaktı ve trenler yol üzerinde çok az yerel yolcu ve yük alabileceklerdi. Yatırımcılar devlet tahvillerini şirket hisselerine yeğledikleri için, sermaye kıt, yüksekmaliyetli ve çekingendi. Bankalar ve hükûmet, demiryolu inşasında işbirliği yapmak için tatminkâr bir temel bulamıyorlardı. Bankalar sık sık değiştikçe, politikalar da ansızın değişiyordu; bu arada, iç ulaşımdan sorumlu bürokratlar, sorunları görmekte çok hızlı ama çözümleri bulmakta çok yavaş davranan birer septiktiler. 1842'ye kadar resmi bir politika oluşturulamadı; bu arada özel gruplar tarafından inşaa edilmiş olan çok az sayıda kısa bir kaç hat da sızlanmalara yol açmıştı.

1842 «Organik Yasası» iki kısımdan oluşuyordu: (1) Demiryolu sistemi, Paris'ten çıkarak sahillere veya sınırlara giden yedi hat ile, Marsilya'dan çıkan (biri Rhône Vadisine kadar, diğeri Gaskonya Körfezine giden) iki hattan oluşacaktı. (2) Sistem özel ve kamu girişimleri arasındaki bir uzlaşmanın ürünü olacaktı. Merkezi ve yerel hükümetler hatların geçeceği toprağı sağlayacak ve bu toprakları uzun bir süre için şirketlere kiralayacaktı; bu şirketler de daha sonra rayları döşeyecek, teçhizatı sağlayacak ve hatları işleteceklerdi. Mukavele süresi bittiğinde, bütün mülkiyet devlete geçecek, fakat şirketler tazminat alacaklardı.

1850'ye gelindiğinde, ana hatların çoğunluğu işlemeye başlamıştı. İzleyen yirmi yıl boyunca demiryolu hatlarının uzunluğu beş misli art-

tı ve birleşme sonucunda şirket sayısı otuzdan altıya düştü; bu şirketler otuz veya kırk yıllık kira garantisi altında çalışıyorlardı. Sistem hala büyük ölçüde bir kaç yan hattı olan ana hatlardan oluşuyordu. Yan hatların döşenmesini teşvik etmek amacıyla, devlet bu hatlar için harcanacak fonlara faiz güvencesi vermeyi kabul etti (1859) ve mukavele süresini 99 yıl daha uzattı. Bu politika demiryolu uzunluğunun on yıl içinde iki katına çıkmasına yol açtı, fakat bazı bölgeler halâ demiryolu hizmetinden yoksundu. Yetmişli yıllarda devlet, boşlukları doldurmak için yeni hatlar inşa etti, fakat bu girişim, kısmen yollarda az bir trafiğe sahip oldukları için feci bir başarısızlık oldu. Bu nedenle, 1883 yılında demiryolu şirketlerine, o zamana kadar harcadıkları ve ileride yatıracakları sermayenin ve mutedil bir temettüyü ancak karşılayabilecekleri kadar bir gelir garanti edildi. Şirketlere verilen paralar bir hediye değil, kredi niteliğindeydi. Hem faizini hem de elde ettikleri fazla kârlardan ana parayı ödemek zorundaydılar.

Bu teşvikler altında demiryollarının uzunluğu 1880 ve 1914 arasında iki katına çıktı. Kuzeydoğu endüstri bölgesini kapsayan Nord (Kuzey) Kumpanyası hedeflerine ulaşabilmek için devlet yardımına gereksinim duymayacak ölçüde yoğun bir trafiğe sahipti. Fakat diğer dört şirket 1900'den sonralarına kadar büyük ölçüde kamu kaynaklarına dayandılar; bunlardan birisi, Batı Kumpanyası, öyle umutsuz bir borç yükü altında idi ki, 1908 yılında devlet bu şirketi devralmak zorunda kaldı. Birinci Dünya Savaşı, motorlu araçlarla rekabet, tırmanan yakıt ve işgücü maliyetleri ve 1929 sonrasındaki depresyon demiryolu hatlarını yeniden mali güçlüklere sürükledi. Devlet, hizmetlerini eşgüdüm altına almaları ve modernize etmelerinde şirketlere yardımcı oldu, trafiğin bir kısmını demiryolları ile karayolu araçları arasında paylaştırdı ve mali güçlüklerin bir kısmını kendisi üstlendi, fakat bütün bunlar pek kâr etmedi. 1938'e gelindiğinde, hükümete (depresyona uğramış frank cinsinden) toplam sermaye varlıklarından çok daha büyük miktarda borçlanmışlardı. Aynı yıl, Ulusal Demiryolu Kumpanyası'nın eline geçtiler. Bu şirketin hisselerinin yüzde 51'i devletin olduğu için, demiryolları devlet mülkiyetine ve denetimine girmiş oluyordu. Böylece vazgeçilmez ama kârsız bir kamu hizmetinin mutlaka bir kamu yükü haline geleceği resmen kabul edilmiş oluyordu.

Almanya. Rusya, Kanada ve orta batı Amerika dışında hiç bir bölge demiryolundan Almanya kadar faydalanmamıştır. Demiryolu Almanya'yı hem iktisadi hem de siyasi olarak birleştirdi. Aynı zamanda ülkeyi kıta Avrupasının dokusuna da sıkıca bağladı.

İlk hatlar kısaydı. 1835'te Nuremberg'den Furth'a inşa edilen ilk hat yalnızca 3 1/2 mil uzunluğundaydı ve bunu hemen izleyenlerin çoğu bir banliyö veya şehiriçi ulaşım hizmeti sağlayan veya bir su yolunu diğerine bağlayan hatlar şeklindeydiler. 1850'de mevcut 15 hattın herbiri 20 mil uzunluğunda veya daha kısaydılar. Fakat bu tarihe kadar 3.600 millik bir demiryolu şebekesi ortaya çıkmıştı ve daha büyük bir şebeke biçimleniyordu. Eyaletlerarası bağlantı yerleri oluşturulmuştu ve demiryolları böylece *Zollverein*'in oluşumu (1834) ile başlatılan serbest iç ticaret aracı oluyorlardı. Frederick Lizst haklı olarak demiryolunu ve *Zollverein*'i Siyamlı ikizler olarak tasvir ediyordu. Bazı hatlar Köln'ü Fransız ve Belçika hatlarına bağladılar; diğer bazıları Avusturya ve Macaristan'a doğru uzandılar. Bir çok uluslararası anlaşmadan ilki, raylar arasında standart bir açıklık getiren anlaşma, 1846'da gerçekleştirildi. Viyana'dan tüm yönlere demiryolları mevcut olduğuna göre, Adriyatik kıyısındaki Trieste'den Baltık'a uzanacak demir yolun tamamlanması için 1850 yılında yalnızca elli millik bir boşluk kalıyordu. Bazı hatlar özel girişimciler, diğer bazıları ise kamu tarafından inşa edilmişti. Prusya 1838'de tahvil satın alarak, faiz garantisi ve hatlara inşa edildikleri bölge için otuz yıllık bir tekel hakkı vererek, özel demiryolu inşaatlarını desteklemeye hazır olduğunu ilan ediyordu. Bununla birlikte, devlet 1848 yılında, askeri düşüncelerle Berlin'den Rusya sınırına kadar uzanan bir hattın inşasını başlattı.

Alman mühendisler pahalı Britanya inşaat ve işletme yöntemleri yerine ucuz Amerikan yöntemlerini izlediler. Hat yataklarını düzeltmek için hafriyat yapmaya çok az para harcadılar, tepeleri ve vadileri oldukları gibi kabul ettiler ve yalnızca tek yönlü hatlar döşediler. Böylece demiryollarını Britanya maliyetlerinin üçte biri kadar bir maliyetle inşa ettiler ve donattılar. Çok sade yolcu vagonları kullandılar, ekspres tren çalıştırmadılar, birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar bütün vagonları aynı lokomotifin arkasına bağladılar, yük trenleri eklediler ve tüm istasyonlarda durdular. Alman trenleri saatte 11 ile 25 mil gidecek şekilde programlanmışlardı, fakat Von Moltke «rüzgar karşıdan estiğinde, trenlerin geciktiğini» kaydediyor. Yine de, Fransa'da olduğu gibi, Almanya'da da böylesi bir hizmetin bile kentin kıra bağlanmasında, bölgelerarası mal mübadelesinin gelişmesinde ve ticari tarımın teşvik edilmesinde çok büyük etkileri oldu.

İmparatorluk kurulduğunda (1871), Bismarck 70 kadar eyalet hükümeti veya özel şirketin mülkiyetinde olan 12.000 millik demiryollarını tek bir emperyal sistemde birleştirmeye çalıştı. Fakat başaramadı; İm-

paratorluk Demiryolu Bürosu'nun sağladığı eşgüdümde teselli bulmakla yetindi. Prusya'da özel hatları satın aldı, yenilerini inşa etti ve Junkerlere yardımcı olmak için hafif yan hatlar döşetti. Bavyera ve diğer eyaletler de aynı politikayı izleyince, toplam uzunluk 1914'te 40.000 mile ulaştı. 1882 yılında St. Gotthard tünelinin açılışı Akdenize bir çıkış sağladı ve Cenova hemen hemen bir Alman limanı haline geldi. Rus demiryolu hatları batıya doğru ilerledikçe, Rus fabrikalarına ve pazarlarına Alman makinaları ve yedek parçaları sağlamak üzere, Alman mallarının doğuya doğru akımı büyüdü. Viyana'dan başlayıp Belgrad üzerinden İstanbul'a kadar uzanan hattın 1888'de tamamlanmasıyla, Balkanlar Alman işadamlarının ve diplomatlarının gözünde yeni bir önem kazandı. Bu arada, demiryolu Avusturya - Macaristan, Fransa, Alçak Ülkeler ve Britanya ile genişleyen ticaretin gereksinimlerini de karşılıyordu.

Kamu mülkiyeti Almanya'nın demiryolunu ticari politikası yanısıra askeri politikasına uyumlandırmasına da olanak veriyordu. İhraç edilen mallara veya ithal edilen ham maddelere düşük taşıma tarifeleri uygulanarak, dış pazar arayışı içindeki bölgelere veya endüstrilere özel teşvikler getirildi. Lorraine cevheri, «aradaki 150 millik mesafeyi büyük ölçüde ortadan kaldıran» (Bowman) navlun bedelleriyle Ruhr kokuna gitti. Bununla birlikte, demiryolunun, suyolları dışında, hiçkimsenin sağmal ineği olmasına da izin verilmedi; kâr bırakacak şekilde ilşetildiler ve 1911'de işletme ve sermaye giderleri karşılandıktan sonra 90.000.000 $'lık bir artık bıraktılar.

1919 yılında demiryolları devletten Reich'a geçti. Savaş sonrası yıllardaki genel altüst oluşu, demiryolları da paylaştılar. Enflasyon kuruluş için alınan borçları silip süpürdü; yenileme maliyetlerinin çok yüksek olmasına rağmen, demiryolları modern donanım sağlayabildiler. 1924'e gelindiğinde eski etkenlik düzeyine yeniden ulaşmaya başlamışlardı ve yıllık yaklaşık 200.000.000 $ civarındaki savaş tazminatının, Dawes Planı (1924) çerçevesinde toplanabileceği bir kaynak olarak kabul ediliyorlardı. Fakat otomobil, kamyon ve uçağı dizginlemek olanaksızdı ve demiryollarının 1929'da yeni rakiplerine yılda 100.000.000 $ değerinde bir trafik kaybettiği tahmin ediliyordu. 1929'da depresyon başladığında demiryollarının yük taşıma gelirleri yarıya indi ve toparlanma çok yavaş oldu. Motorlu ulaşım meraklısı Naziler süper otoyollara ve havacılık altyapısına büyük paralar harcadılar, fakat demiryolu araçlarının yenilenmesi için dört yıllık bir plânın yürürlüğe konduğu 1939 yılına kadar demiryollarının iyileştirilmesi için hiç bir ciddi giri-

şimde bulunmadılar. Savaş, demiryollarını tam bir vergilemeye tabi tuttu; sonuçta ortaya çıkan tahribat o kadar büyüktü ki, ulaşım neredeyse durma noktasına geldi. Bu tahribat kömür üretiminin eski düzeyine çıkarılmasını, demir cevheri naklini ve yüksek derecede endüstrileşmiş batı bölgelerinin canlandırılmasını geciktirdi.

Rusya. Demiryolları Rusya'ya ülke içinde daha kolay ve hızlı bir ulaşım ve Sibirya'ya daha etkili bir biçimde nüfuz etme olanağı sağladı. Kırım Savaşı (1854 - 1856) kolay ve hızlı ulaşımın gerekliliğini ortaya çıkardı ve 1855'te 850 mil olan demiryolu uzunluğu 1881'de 15.000 mile yükseldi. İlk hatlar, devletin faiz garantisi vererek veya tahvillerini satın alarak desteklediği özel şirketler tarafından inşa edilip işletildiler. Fakat bu yöntemin yetersiz olduğu ortaya çıktı ve devlet 1881 yılında kamu mülkiyetine başvurmaya karar verdi. İstasyon şefliğinden iletişim bakanlığına (1888) ve daha sonrada maliye bakanlığı (1882 - 1903) makamına kadar yükselmiş olan Sergius Witte, kendini eski hatları satınalma ve yeni hatlar inşa etme işine kaptıdı. İçeriden ve dışarıdan kredi akıtıldı ve demiryollarının uzunluğu 1914'te 47.000 mile yükseldi; toplam iç borçların üçte biri demiryolu için alınmıştı.

Witte'nin gayretleri çok daha fazla çiftçiyi iç ve dış pazarlarla temas haline getirdi, fakat onun en dikkate değer başarısı Trans - Sibirya hattının inşaasıydı (1891 - 1905). Demiryolu açılana kadar, Sibirya hiçbir işe yaramaz vaziyette bomboş duruyordu ve kendi isteğiyle oraya giden insanların sayısı çok azdı. Her ne kadar askeri amaçlarla inşa edilmiş olsa da, Sibirya hattı, etrafı geniş arazilerle çevrili tarım, orman ve maden kaynaklarına açılan kapının anahtarı olarak büyük bir ekonomik değere sahipti. 1893 ve 1913 yılları arasında 5.000.000'dan fazla insan yerleşmek amacıyla Uralları aştı; göçün en yoğun olduğu yılda (1908) göçmenlerin sayısı (760.000) Amerika'ya göç edenlerin sayısına eşitti. Kısa süre sonra batıya giden trenler tahıl ve tereyağı taşımaya başladılar; yan hatlar kuzeye ormana ve güneye, sulama kanallarının kuru stepleri pamuk alanlarına çevirdiği, Türkistan'a doğru uzatıldılar.

1914'teki savaş Rus demiryollarının yetersizliğini ortaya çıkardı. Demiryolu ağı dengesiz bir biçimde dağılmıştı : batı cephesinde ve Polonya ve Moskova'nın endüstriyel bölgelerinde çok yoğun, diğer yerlerde çok seyrek. Demiryolu araçları nicelik ve nitelik olarak yetersizdi, raylar inceydi, tamir atölyeleri ve makinalar genellikle Alman alet ve parçalarıyla donatılmışlardı. Bu yarı gelişmiş ve çarpık sistem çöktü

ve batı hatları Finlandiya'dan Polonya'ya kadar uzanan bölgenin kaybedilmesiyle parçalandı. 1921'de çok sayıda vagon ile lokomotiflerin üçte ikisi hizmet dışındaydı.

Bu nedenle, Bolşevik yöneticiler müthiş bir yeniden inşa görevi ile karşı karşıya idiler. 1928'e gelindiğinde bu görev hemen hemen tamamlanmıştı ve bu tarihten itibaren Beş Yıllık Planların hepsi de yeni sermaye yatırımlarının altıda birinin ulaştırmanın iyileştirilmesine veya genişletilmesine ayrılacağına işaret edecekti. 1938'e gelindiğinde Rusya'nın iki savaş arasındaki sınırları arasında kalan demiryollarının uzunluğu, çoğunluğu kuzeyde, Sibirya'da ve Orta Asya'da yeni inşa edilen hatlardan oluşmak üzere, 36.000'den 55.000 mile yükseldi. Trans-Sibirya hattının 1932'ye kadar çift yönlü hale getirilmesi, Uralların doğusunda otuzlarda ortaya çıkan endüstriyel genişlemeye büyük destek sağladı. Daha ağır ray, daha güçlü lokomatif ve daha büyük yük vagonları kullanılmak suretiyle donanım iyileştirildi. Asıl üzerinde durulan yük taşımacılığı, özellikle de ağır yük taşımacılığı hizmetleri oldu. 1938 yılında taşınan yüklerin yüzde 80'ini madenler, kereste ve tahıl oluşturuyordu. Rusya iyi karayollarına ve gelişmiş su yollarına sahip olmadığı için, bütün trafik yükünü demiryollarının üstlenmesi gerekti, Rusyanın demiryolları, 1939 öncesindeki iki onyıl boyunca dünyanın hem uzunluk hem de iş hacmi açısından genişleyen tek demiryoluydu.

OTOMOBİL VE UÇAK

1900'e kadar otomobil motorunun gelişimine en büyük katkıyı Fransız ve Almanların yapmış olmasına rağmen, motorlu araçlar Avrupa'nın sivil yaşamını Amerika'nınkine göre hem daha az hem de daha yavaş etkiledi. Avrupa'nın üretimi Amerika'nın yıllık en yüksek üretiminin onda birini hiç bir zaman geçmedi; 1937 yılında Birleşik Devletlerde her dört kişiye bir benzinli araç düşerken, Avrupa'nın en motorize ülkesi olan Britanya'da bile ancak her onyedi kişiye bir araç düşüyordu. (Milkare veya her bir millik yol başına düşen araba cinsinden Britanya Amerika'dan daha yoğundu.) Üretim Detroit'teki üretimden daha küçük çaplıydı ve dolayısıyla, vergiler ve benzin fiyatı gibi, otomobil fiyatları da daha yüksekti. Orta sınıf ve ücretlilerin gelirleri daha düşüktü; insanlar işlerine otobüsle gidiyorlardı, tatile gitmek için ucuz trenleri, otobüsleri veya bisikleti kullanıyorlardı; ve eski yerleşim yerlerinde garaj yeri yoktu. Herşeye karşın, hem İngiltere hem de Fransa'da özel araba sahiplerinin sayısı yirmili yıllarda arttı, otuzlu yıllarda ise iki katına çıktı. Bu arada, otobüs ve kamyonlar her yerde boy

gösterdiler; demiryolları trafiğinin bir kısmına el koymakla birlikte, ülkenin toplam ulaşım hacmini de büyük ölçüde artırdılar.

Otomobil yeni ve büyük yatırım ve istihdam alanları açtı; çeliğe, çeşitli alaşımlara ve diğer malzemelere yeni bir talep yarattı; yeni tür hizmet meslekleri ortaya çıkardı; eski yol yapım endüstrisinde devrim yarattı; ve anayollar için büyük yatırımlar gerektirdi. Nüfusun daha büyük bir kısmının banliyölerde veya kırda yaşamasına yol açtı, dinlenme ve tatilin yapısını değiştirdi ve hastanelere, polise ve sigorta şirketlerine yeni yeni müşteriler sağladı. Son olarak da, hükümetleri, kamyon veya otobüs işletmecileri arasındaki rekabet gibi bunlar ile devlet düzenlemesine tabii veya devlet mülkiyeti altındaki demiryolları arasındaki serbest rekabetin gayri iktisadi, zararlı ve hattâ tehlikeli olduğu sonucuna varmaya zorladı. Bu nedenle devletlerin çoğunluğu ticari taşımacılığı lisans ve benzeri sınırlamalara tabi kıldılar ve karayolu ile demiryolu hizmetlerini koordine etmeye çalıştılar.

Ticari havacılık Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde başladı. Londra ve Paris arasında düzenli seferler iki şirket tarafından 1919'da başlatıldı. Almanya'nın merkezi konumu ve barış antlaşmasının koyduğu savaş uçağı yasağı, sivil hatları geliştirmesine yol açtı. Ülke kısa sürede hava yollarıyla kaplandı ve öncü şirketler *Luft Hansa*'da birleştiler. Berlin yakınlarındaki Tempelhof Hava limanından Avrupa'nın hemen hemen her başkentine uçak kalkıyordu. Le Bourget merkez olmak üzere, Paris de Berlin kadar aktifti. İngiltere ve Hollanda iç hizmetler için çok küçüktüler; dolayısıyla bu ülkelerde havacılığın gelişimi zorunlu olarak uluslararası veya emperyal olacaktı. Fransa gibi bu ülkeler de bayraklarının dalgalandığı en ıssız ve uzak noktalara hatlar planladılar. Fransa Kuzey Afrika İmparatorluğu, Suriye ve Hindi - Çin ile hızla bağlantı kurdu; Hollanda 1930'da Doğu Hindistan'ına seferlere başladı; Britanya Hindistan'a (1929) ve daha sonra da Singapur, Hong Kong, Avustralya ve Cape'e uçuşları başlattı.

Uçak karada veya denizde ulaşılması mümkün olmayan bir hız getirdi ve demiryolu tarafından ekonomik olarak aşılması mümkün olmayan bölgeleri geçilebilir hale soktu. Fakat çok az yük taztyabiliyordu, yakıt ve işletme maliyetleri yüksekti, amortisman maliyetleri ağırdı. 1927 yılında *Luft Hansa,* harcanan her 100 marktan 30'unun amortismana gittiğini, 20 markın bakım ve tamirata harcandığını ve 14 markın da yakıta harcandığını hesapladı. Bu maliyetlerin yirmilerden bu yana önemli ölçüde düşürülmesi mümkün olmamıştı; ve üstelik uçak-

ların büyüklüğü ve sayısındaki artış hava limanlarına çok büyük harcamalar yapılmasını gerektiriyordu ki, bu harcamaların ancak çok küçük bir bölümü kullananlar tarafından karşılanıyordu. Dolayısıyla ticari havacılık, trafiğin kaymağının kaymağını —yüksek nakliye bedellerini karşılayabilecek küçük, değerli veya bozulabilir mallar veya zamanları paralarınadn daha değerli yolcular— kendine çekebilme yeteneğine dayanmak zorunda kaldı. Kazançlarını dolaysız hükümet sübvansiyonları veya yer hizmetleri ve büyük posta sözleşmeleri biçiminde dolaylı sübvansiyonlarla takviye etmeliydiler.

İLETİŞİM

1700'lere doğru devlet posta servisleri çoğalmaya başlamıştı; fakat modern posta sistemi, büyük ölçüde, buharlı ulaşımın ve posta bedelinin önceden verilmesi şeklindeki uygulamanın bir ürünüdür. Rowland Hill 1837'de posta maliyetlerini analiz ettiğinde, istenilen ücretin sahife sayısı, ağırlık ve katedilecek mesafeye bağlı olarak değiştiğini görmüştü. Hill, mesafenin yerine ulaştırma maliyeti içinde çok küçük bir payı olduğunu buldu; en büyük masraflar mektubun tartılması, sahife sayısının sayılması ve alıcıdan paranın tahsil edilmesi için yapılıyordu. Dolayısıyla yarım ons veya daha az ağırlıktaki tüm mektupların ülkenin her yerine bir peni (iki sent) karşılığında taşınması ve posta bedelinin pul veya damgalı zarflar satın almak yoluyla önceden verilmesi konusunda ısrarlı girişimlerde bulundu. Peny postası 1840'da yürürlüğe girdi, zarflar ortaya çıktı ve pul kolleksiyonculuğu başladı. Bunu diğer posta hizmetleri izledi; öteki ülkeler de benzer yöntemleri benimsediler. 1875 yılında, ülkeler arasında posta akımını kolaylaştırmak için Evrensel Posta Birliği kuruldu.

Daha hızlı iletişim olanakları, ilk olarak demiryollarında kullanılan fakat kısa sürede gazetelere ve genel kamu kullanımına açılan ve çoğu ülkede devlet tarafından devralınan veya posta sisteminin parçası olarak bizzat devlet tarafından oluşturulan elektrikli telgrafla birlikte gündeme geldi. İlk Britanya telgraf şirketi 1846'da oluşturuldu. 1851'de bu şirketin Calais'ye çekilen denizaltı kabloları, kısa sürede Moskova ve Akdenize kadar yayılan bir telli hatla bağlantı kurdu. 1865'e gelindiğinde, okyanus kabloları Kalküta'ya kadar uzanmış ve 1866'da da Atlantiği geçmişti; 1871 yılında Avusturalya'ya ulaştılar. Bu toprak üstü ve deniz altı telleri düyanın yarısı boyunca mesaj ve haberleri bir kaç dakika içinde yerine götürüyorlardı. Bu hatlar insanların, stokları ve sıraya sokulabilir önemli malları, dünya pazarı haline gelen bir pazarda alıp satabilmelerine olanak sağladılar.

Bell'in insan sesini bir tel boyunca iletmesiyle telefon ortaya çıktı; fakat telefonun Amerika ve Avrupa'da rağbet kazanabilmesi için yirmi yıl geçmesi gerekecekti. Sesi uzun mesafelere gönderebilmek için teknik iyileştirmeler yapılması gerekiyordu. Hükûmetler telgraf sisteminin sahibi olduklarından, özel mülkiyet konusu olacak bir rakibi pek hoş karşılamadılar. Almanya'da telefona delvet sahip çıktı ve maharetle geliştirdi; fakat Britanya'da Posta Ofisi ile telefon servisini işleten şirket arasındaki uzun süreli mücadele, ancak hükümetin 1911'de telefon sistemini satın almasıyla son bulabildi.

İlk nokta ve çizgiler Manş Denizini 1899'da, Atlantiği ise 1901'de havadan aştıktan sonra, telsiz telgraf çok çabuk rağbet kazandı. Savaş gemileri ve büyük ticari gemiler, «batması gayri kabil» addedilen fakat 1912'de Kuzey Atlantik'te batmaya başlayan dev transatlantik Titanik tarafından gönderilen ve civardaki telsiz cihazlı gemiler tarafından alınan üç harfli bir mesajın —S O S— öğrettiği dersle, bu yeni dil ve kulağın değerini çok çabuk kavradılar. Kıyı ve açık denizlerdeki gemilerle haberleşme yeteneği, okyanus iletişimine, otomobilin ulaşıma getirdiği esneklikle karşılaştırılabilecek bir esneklik kazandırdı. Telsiz telefon —radyo— halkı ilk kez 1920'de selamladı, fakat zamanla Avrupa için Kuzey Amerika'ya göre çok daha az bir iktisadi önem taşıyacağı ortaya çıktı. Radyo yayını sistemleri, birer hükûmet sistemi olarak geliştiler (veya haline geldiler), dinleyicilerden alınan ruhsat bedelleriyle işletildiler ve reklâm amacıyla zaman «satmadıar». Herbiri ulusal sınırları içinde tekel durumunda idiler. Radyo yayınlarının amacı eğlence, haber, bilgi, propaganda, başvuru ve emirleri duyurmaya yönelikti. Bu işlevi değişik ve zaman zaman da ürkütücü bir ustalıkla yerine getirdiler.

GEMİ VE GEMİCİLİK

Ondokuzuncu yüzyıl metal geminin, büyük ölçüde geliştirilmiş ağaç yelkenli gemiye karşı kazandığı zafere tanık oldu. Bu, taşıma işinin bir araçtan bir diğerine aktarılması olayından ibaret bir şey değildi; ek olarak metal gemiler insanlara ve mallara yelken ile asla mümkün olamayacak bir hareketlilik olanağı sağladılar.

1800 yılında Avrupa'nın ticari donanması, Uzak Doğuya 10.000 mil tutarında bir yolculuğu gerçekleştirmiş olan, 500 ile 1000 tonun üstünde bir kaç East Indiamen'den oluşuyordu; Kuzey Atlantik'te yelken açan ve kapasiteleri 400 ile 150 ton arasında değişen çok sayıda tam teçhizatlı «gemi» veya üç direkli yelkenli, Afrika'ya kadar gittiler ve

Doğu Akdeniz veya Baltık limanlarına nüfuz ettiler; daha küçük çaplı, büyüklükleri 30 ton veya altında olan bir sürü gemi de kıyı boylarında yük taşıyorlar veya dar denizlere kısa yolculuklar yapıyorlardı. 1816 yılında denizötesinden Britanya limanlarına gelen gemilerin ortalama tonajı 125 ton, ortalama mürettebatı ise 10 kişi; kıyı gemileri için aynı rakamlar sırasıyla 80 ton ve 5 kişiydi. 1830'da Fransa'nın ticari gemilerinin yalnızca yüzde 6'sı 200 tondan daha büyüktü. Boyu 200 ayağı bulan gemilerin sayısı çok azdı. Günümüzde ise en uzun yolcu gemileri 1000 ayaktan daha uzundur.

Gemilerin hızı kısmen dizayna bağlı olmakla birlikte, büyük ölçüde rüzgâr ve havaya bağlıydı. İnsanoğlu yelkenlere dayanmak zorunda kaldığı sürece, yolculuğun bitiş tarihi belirsiz kalmaya mahkûmdu. Hava iyi olduğu takdirde, bir gemi, batıya yolculukta düşmanca rüzgâr ve akıntıların varlığına rağmen, NewYork'tan Liverpool'e otuz günde gidebilir ve kırk günde de geri dönebilirdi. Fakat fırtınalar geminin limandan ayrılmasını erteletebilir, rotasından çıkarabilir veya paramparça edebilirdi. Okyanusun ortasında günlerce kıpırdamaksızın kalabilirdi —yolcular için sinir yıpratıcı ve gemisinin sahibi olan kaptanlar için, yelkenlerin gemi direğine her boş çarpışı cüzdanından çıkıp giden bir dolar demek olduğuna göre, hüzünlü bir deneyim. Kış yolculuklarından olanaklı olduğu ölçüde kaçınılıyordu; ve Baltık Denizi yılın dört ayında buzlarla kaplı oluyordu. İklimin yol açtığı engellere, gemiyi gözden geçirmek ve tamir etmek için gerekli zamanı ve boşaltma veya yükleme işlemlerinde kullanılan ilkel vasıtaları eklersek, Kuzey Atlantikte New York ile Liverpool arasında gidip gelen en iyi «düzenli ticaret gemilerinin» niye yılda yalnızca iki sefer yapabildiklerini ve hareketsiz kaldıkları sürenin hareket halinde oldukları süreden niye daha uzun olduğunu anlayabiliriz.

Denizcilik sanatı, özellikle okyanus yolculukları üzerine olanı, 1600'lerden sonra oldukça iyileşmişti. 1610'a gelene kadar teleskop mükemmelleştirilmiş, harita yapımcılığı giderek ustalaşmaya başlamıştı ve sahil rotaları veya liman girişleri şamandıralarla veya deniz fenerleriyle işaretleniyordu. 1731'de icat olunan sekstant, enlemi usturlupa göre daha kesin olarak ölçülüyordu. (1772'de icat olunmuş olan) bir kronometre ve geliştirilmiş gözlem yöntemleri denizcilere boylamlarını saptamalarında yardımcı oluyordu. O zamana kadar, gemi üzerindeki sağlık koşullarının iyileştirilmesine yönelik kurallar getirilmişti. Kaptan Cook, Pasifiğe yaptığı yolculuk sırasında (1769 - 1770), gemiyi temiz tutmak ve tayfalara limon suyu vermek suretiyle hastalık ve ölümün yol aç-

tığı korkunç bedeli düşürdüğünü ve savaş gemilerinde savaşta kaybedilneden daha fazla insanın ölümüne yol açan bir hastalık olan iskorpitten tamamen kurtulduğunu keşfetti. 1800'lere gelindiğinde, Britanya ve Fransız donanmaları sabun kullanımı, fırçalar, hastane ve doktor konusuna önem vermeye başlamışlardı; limon suyu —daha doğrusu C vitamini— iskorpiti yenilgiye uğratmıştı. Fakat ticari gemiler donanmayı izlemekte yavaş davranıyorlardı.

Bazı denizcilik riskleri 1800 sonlarına kadar ortadan kalkmadılar. Deniz mücadelesinde korsanlık önemli bir rol oynadı, özellikle 1689 ile 1815 arasındaki 127 yılın 66'sını işgal eden İngiliz - Fransız çatışmalarında. Her iki taraf da özel ticaret gemilerine silahlanma ve düşman gemilerini ele geçirme yetkisi verdi; kuşkusuz, düzenli savaş gemileri de aynı yetkiye sahiptiler. 1811 yılında Britanya'da kayıtlı gemilerin altıda biri ganimet olarak ele geçirilmişti. 1812 Savaşı boyunca Amerikan korsanları 1300 Britanya gemisi ele geçirmişken, Britanyalıların aynı miktarda Amerikan gemisi ele geçirmemiş olmamalarının tek nedeni Amerikan ticari gemilerinin limanlara hapsedilmiş olmaları olgusuydu. 1815 barışı bu uzun ticaret - yıkıcı savaşı sona erdirdi. Bazı denizlerin güvenliği, korsanların Karaiblerdeki yatakları 1816 yılında yok edilerek ve bir süre sonra da Kuzey Afrika korsanlarının tehdidine son verilerek daha da güçlendirildi.

Barış başladığında en büyük ticari donanmalar Büyük Britanya (20.000 gemi, 2.000.000 ton) ve Birleşik Devletler donanmasıydı (1.200.000 ton). Fransa, Hollanda ve diğer denizci devletler çok gerilerde kalmışlardı. Amerikan ticaret donanması 1783'ten sonra sömürge günlerindeki genişlemeyi sürdürdü. Ucuz ve bol miktardaki kereste, ona rakipleri karşısında gemi inşasında —yüzde 40 gibi yüksek bir oran olduğu sanılan— büyük bir üstünlük veriyordu; ve 1793'te Britanya Fransa'ya karşı savaşa katıldığında, Birleşik Devletler savaş halindeki bir dünyada tek tarafsız büyük taşıyıcı oldu. Ticari filosu fazla mesai yaptı ve 1793 ile 1807 rasında büyüklük olarak üç kat arttı; fakat 1807'den sonra ambargo, ithalat yapmama ve ana taraflara müdahale etmeme politikaları bu ilerlemeyi durdurdu. 1812 Savaşı gemilerin çoğunu limanlara hapsetti.

Barış, gemileri 1815 başlarında serbest bıraktı, fakat büyük savaş sona ermişti ve yüzyıl boyunca tarafsızlıktan sağlanabilecek kazanç söz konusu olmayacaktı. Bunun yerine Atlantik üzerinde pamuk, tahıl, tütün ve diğer ürünleri doğuya götüren ve mamul mallarla dolu gemi-

lerle batıya doğru koşturan göçmen kafilelerini getiren sağlıklı bir trafik gelişti. 1818 yılında New York'lu bir grup ticari gemi sahipleri, bütün yıl boyunca her ayın belirli bir gününde New York ve Liverpool'den ayrılan bir *posta* gemileri hattı oluşturdular. Bu yenilik çabucak taklit edildi ve daha büyük gemilerin inşasına başlandı. 1840'a gelindiğinde, 1.000 tonluk paketler, 1820'deki fiyatlardan en azından üçte bir oranında daha düşük fiyatlarla, okyanusu doğuya doğru üç haftada ve batıya doğru beş haftada geçiyorlardı. Fakat Amerika'nın doğu ormanları ortadan kalktıkça, ucuz kerestenin sağladığı üstünlük de hızla yok oldu; okyanus gemiciliği, karşılıklı anlaşmalar Denizcilik Yasasının koyduğu bazı kısıtları kaldırdıkça, daha rekabetçi hale geldi. Bu rekabette Britanya ve Alman gemileri, Amerikan limanlarına giren veya çıkan trafiğin artan bir kısmını ele geçirdiler.

Kırklı yıllarda Amerikan gemi yapımcıları, suya indirilen en hızlı ve en güzel yelkenliyi, *clipper*'i, inşa ettiler. Boyu eninin altı katıydı, hatları suya uygundu ve dalgalara çarpmak yerine onları kesip geçiyordu. Bu yeniliğin zamanlaması uzun yolculukta hıza olan talebin ortaya çıkışı ile çıkıştığı için, mükemmel oldu. Altın arayıcıları, Kaliforniya veya Avusturalya'daki yeni El Dorado'ya hızlı bir yolculuk için yüksek bedeller ödemeye hazırdılar. Çin limanları yabancılara açılmıştı ve yılın ilk çay ürünü Londra'da daima en iyi fiyatı elde ediyordu. Kırım Savaşında, Fransa ve Britanya bu uzak savaş bölgesi ile en hızlı bağlantıya ihtiyaç duydular; bunu *clipper* sağladı.

Buharlı Gemi. Bu yelkenli dünyasına buharla çalışan ilk teknenin gösterişsiz girişi ondokuzuncu yüzyılın başlarında gerçekleşti. 1770'lerden itibaren, Fransa, İskoçya ve Amerika'da bazı insanlar yüzen makinalarla deneyler yapmaya başlamışlardı. Fulton bu insanların fikirlerini ve bazı cihazlarını bir araya getirdi ve bir Watt makinası satın aldı. 1807 yılında, Hudson Vadisi sakinleri, *Clearmont* buharlısı nehir yukarı 150 mili 32 saat içinde katederken, «Şeytanı masalsı bir çarka binmiş Albany'e doğru giderken» gördüler. İskoçya'da, Bell *Comet*'i inşa etti (1811) ve bunu Glasgow ile yirmi beş mil uzaklıktaki bir liman arasında sekiz yıl boyunca çalıştırdı.

İzleyen on yıl boyunca göl, nehir, kanal veya körfezlerin korunmalı sularında bir çok buharlı gemi çalışmaya kondu; fakat ek olarak kıyı yolculukları da gerçekleştirildi ve buharlı feribotlar Galler ile İrlanda veya Dover ile Calais arasında açık denize çıkma cesaretini gösterdiler. Deneyimler çözülmesi gereken bir çok teknik problemi kısa sürede

su yüzüne çıkardı: emniyet süpabı olmadığı için patlayan kazanlar, buhar tesisinin tahta teknenin kıçını parçalaması, vs.. Bu, iki temel iktisadi probleme de yol gösterdi : (1) Buharla çalışan çarklı bir geminin inşası ve işletilmesi yelkenli gemiye göre daha pahalıydı. (2) Kazanı, motoru, su tankları, yakıtı ve pedallı çarkları çevirmekte kullanılan makinaları öyle büyük bir alan işgal ediyordu ki, özellikle uzun yolculuklarda yolcular ve kargo için çok az yer kalıyordu.

Teknik problemler oldukça hızlı bir biçimde çözüme kavuşturuldular, iktisadi problemler ise buharlı gemiye rakibini bir çok alanda peşpeşe dize getirme olanağı veren bir dizi iyileştirmeler gerektirdi. Pek çok zayıf yönü olmasına rağmen, buharlı gemi kısa sürede değerli bazı varlıklar oluşturdu: «hız, kesinlik ve emniyet.» Yavaş olsa bile güvenliydi. Ekvator rüzgârları ona terör estiremezdi. Bir fırtına esnasında çaresiz değildi, uygun rüzgâr arayışı içinde rotasından ayrılmasına gerek yoktu ve limanlara kendi gücüyle dilediği zamanda girip çıkabilirdi. Dolayısıyla yelkenli gemiye göre bir yıl içinde daha fazla yolculuk yapabiliyor ve yükünü zamanında teslim edebiliyordu; deniz kazalarına daha az açıktı. Bu üstünlükler yirmili yıllar boyunca Britanya ve batı veya kuzey Avrupa limanları arasındaki kısa seyahatlerde ve kıyı yolculuklrında gerçekleştirilmişti. Otuzlarda deniz hatları uzadı ve kalınlaştı. Britanya'nın buharlı gemi sayısı iki kattan fazla arttı ve kıtalı gemi sahipleri buharlı tekneler satın almaya başladılar. Fransa ve İngiltere Mısıra buharlı gemilerle bir posta servisi kurdular; bu noktadan sonra posta bir «deve postası» tarafından çölün ötesine Kızıl Deniz'in en yukarısındaki Süveyşe kadar taşınıyor, buradan da buharlı gemilerle Hindistan'a ve daha sonra da Çin'e götürülüyordu.

1840'a gelindiğinde Kuzey Atlantik de buharlı gemilere açılmıştı. Buradaki problem 3.000 millik bir yolculuk boyunca tüketilecek yakıtı koymak için gemide yeterince yer bulabilmekti. Dönemin önde gelen ulaştırma uzmanı Lardner, hiçbir geminin hiçbir zaman yeterli kömürü taşımayı başaramayacağını ilân etti. Bu nedenle «hiç duraksamadan söyleyebilirdi» ki, Liverpool'den New York'a hiç mola vermeden gidilmesi «tam bir hayaldi ve bu durumda New York'tan aya seyahatten de söz edilmesinde bir sakınca yoktu.» Herşeye rağmen, bu hayal gerçekleştirildi. 1883'te *Kral William,* bütün yolculuk boyunca buhar gücü kullanarak okyanusu Nova Scotia ile İngiltere arasındaki kısa mesafeden katetti. 1838'de *Sirius* ve *Great Western* buharlıları Liverpool' den New York'a batıya doğru geçişi sırasıyla 16 1/2 ve 13 1Ğ2 günde gerçekleştirdiler.

Sirius, dönüş yolculuğunda, hareketsiz kalmış bir posta yelkenlisine yetişmiş, postayı almış ve hemen gözden kaybolmuştu. Bu olay, yelkenlideki yolcular arasında bulunan Samuel Cunard'ı Atlantik postasının buharlı gemiler tarafından taşınması gerektiğine inandırdı ve Cunard 1839'da Britanya hükümetiyle, esas itibariyle bir subvansiyondan başka bir şey olmayan sabit bir para karşılığında, Liverpool, Halifax ve Boston arasında iki haftada bir posta taşımak için mukavele imzaladı. İlk Cunardiyan, Liverpool'den 4 Temmuz 1840'da hareket etti ve onyedi günde Boston'a ulaştı. Eğer gemi 4 Temmuzda yolculuğu, başlamak yerine, bitirmiş olsaydı, Boston bundan daha büyük bir kutlama şenliği düzenleyemezdi. Heryer bayraklarla süslendi, şerefe kadehler kaldırıldı, Cunard'a gümüş bir vazo verildi ve Daniel Webster bir konuşma yaptı. Bu posta servisi hızla geliştirildi. Cunard yolculuğun başlangıç gününün yanısıra bitiş gününü de önceden duyurmaya başladı ve kendisini «yelkenli günlerinin delirtici düzensizliğini», neredeyse saat kadar düzenli ve hızlı çalışan bir sistemle değiştiren bir «okyanus demiryolu» operatörü olarak ilan etti. Amerikalı rakibi Collins'in aksine, onun gemileri yerlerine daima ulaşıyorlardı.

1850'ye gelindiğinde, buharlı gemi böylece kendini yolcu ve posta taşımacılığında en iyi vasıta olarak kabul ettirmişti. «Kat'edilecek mesafenin çok büyük olmadığı yerlerde [örneğin, Britanya'dan Hamburg'a] ve taşınacak malların ağırlığına oranla çok büyük olmadığı yerlerde, ticari gemicilikte de yelkenli kullanımını» (Porter, 1850) devreden çıkarıyordu. Fakat yelkenlinin yerini tamamen alabilmesi için daha epeyce yol alınması gerekiyordu. 1849'da Britanya limanlarından çıkan yüklerin yalnızca onaltıda biri, yabancı limanlardan Britanya'ya gelen yüklerin ise dokuzda biri buharlı gemilerle taşınmıştı. Rota üzerinde kömür istasyonlarından yoksun uzun yolculuklar ve ucuz ve ağır yük taşımacılığı için buharlı gemiler henüz hazır değildiler. Dünyadaki yelkenli gemilerin net tonajı 10.000.000 ton civarındayken, buharlıların net tonajı, 500.000'i Kuzey Amerika nehir ve göllerinde olmak üzere, yalnızca 750.000 tondu.

İzleyen altmış yılda Avrupa buharlı gemi tonajı aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi gelişti :

	Avrupa	Birleşik Krallık	Almanya
Yıllar	Net Ton	Net Ton	Net Ton
1850	186.000	168.000	.....
1870	1.483.000	1.113.000	82.000
1890	7.816.000	5.043.000	724.000
1910	19.045.000	10.443.000	2.257.000

Bu büyümeye tekne gövdesi, sürme yöntemleri, motorlar ve yakıttaki iyileşmeler eşlik ettiler ve onu mümkün kıldılar. İlk ikisi 1839'da Brunner tarafından plânlanan ve çark yerine bir uskur ile çalışan büyük demir bir buharlı ile geldi. Demirden bir gövde sızıntı yapmadığı gibi, ağırlığı da aynı kapasitede ağaçtan bir geminin ağırlığının yarısından birazcık fazlaydı. Ağaç gemilerin boyu 300 ayağı pek geçemezken, demir gemilerin büyüklükleri üzerindeki tek sınır motorların gücü, mevcut yük miktarı ve limanların bakım imkanlarıydı. Çeliğin demirden de iyi bir malzeme olduğu ortaya çıktı ve 1879'da okyanus aşan gemilerde çelik kullanılmaya başlandı. 1850 ile 1914 arasında Britanya buharlı gemilerinin ortalama büyüklüğü en azından on kat arttı.

Üçüncü iyileştirme, çok silindirli birleşik motorların 1860 civarında etken hale gelmesiyle gerçekleşti. Bu motorlarla donatılmış buharlı gemilerde yakıt masrafı yarıya indi, aynı miktarda kömür ile daha fazla yol kat'ettiler; bunlar daha fazla taşıma alanına sahiptiler ve Doğu'ya veya doğu ve güney-batı Pasifik adalarına yapılan uzun yolculuklarda yelkenli gemilerle rekabete girebilirlerdi. Daha kısa seferlerde geminin hız ve hacmi artırılabilirdi; *Alaska* buharlısı 1882 yılında Atlantiği bir haftadan kısa bir sürede geçince, Kuzey Atlantik'teki yarış yeni bir aşamaya girdi. 1900'lerde kullanılmaya başlanan tirbün, daha az buhar gerektiriyor, daha az yer işgal ediyor, fakat daha az sarsıntı ile uskurları daha hızlı çevirebiliyordu. Böylece tirbünler sayesinde destroyerler kırk deniz milinden büyük hızlarla hareket edebildiler ve dev yolcu gemileri en nihayet otuz deniz miline kadar çıkabilen hızlara ulaştılar.

Dördüncü iyileştirme 1904 yılında okyanus gemilerinde kömür yerine petrol kullanılmaya başlanması ve daha sonra da dizellerin ortaya çıkmasıyla gerçekleşti. Yakılan bir ton petrol, bir ton kömürün yakılmasından elde edilenden yüzde 50 daha fazla buhar üretiyor, buna karşılık yüzde 12 oranında daha az yer işgal ediyordu. Gemiye kolayca yüklenebiliyor ve istenilen her yerde depolanabiilyordu. Bir ateşçiler ordusuna gereksinim duymadığı için de, ateşi beslemenin emek maliyeti büyük ölçüde düşüyordu. Kömürlü günlerin pislik, rahatsızlık ve çamaşırhane masrafları ortadan kalkarken, yolcular ve yük için büyük bir alan serbest kalıyordu. 1914'e gelindiğinde, dünya ticari taşımacılığının yüzde 4'ünde petrol yakılıyordu; 1939'da aynı oran yüzde otuzdu. Bu arada, 1903 yılında bir Alman mühendis tarafından icat olunan dizel motoru, 1920'den sonra denizcilikte tatminkâr olarak kullanılabilir hale geldi. Dizel motoru aynı güçteki bir buhar biriminden daha küçük ve

daha hafifti ve üstelik kazan, su tankı veya baca gerektirmiyordu. Dizelde patlatılan bir tonluk petrol, dört ton kömür veya boyler fırınında yakılan üç ton petrolle hemen hemen aynı miktarda güç yaratıyordu. Dolayısıyla, etken bir güç birimiydi ve büyük bir alan kazandırıyordu. 1938'e gelindiğinde, dünya ticaret filosunun yüzde 22'si, adlarının önüne S. S. yerine M. V. (motor vessel *) yerleştirmiş gemilerden oluşuyordu.

Bütün bu iyileştirmeler buharın yelken karşısındaki üstünlüğünü artırdı. Buharlının çalışma kapasitesi aynı tonajdaki bir yelkenliye göre dört misline çıktı. İnşa ve yelkenleri idare etme güçlükleri, demirden ve çelikten bir yelkenli yük gemisinin büyüklüğünü 5.000 tonla sınırlarken, buharlı gemi çok daha büyük olabiliyordu. Böylece 10.000 tonluk bir buharlı gemi «Kuzey Atlantik'te bir yıl içinde sekiz tam sefer yaparak, eskiden bu ticarette istihdam edilen ve büyük yelkenlilerden bir düzinesinin gerçekleştirdiği işi tek başına gerçekleştirecek»ti (Fayle). Her tür hava koşulunda hareket kesinliği ve emniyet arttı; bir geminin varış limanına gecikmesi, ve hele kaybolması çok olağandışı hale geldi.

Bunların bu atağına karşı yelkenlinin direnme gücü, Amerikan gemiciliğinin başarısının temelini oluşturmuş olan ucuz gemi kerestesi gibi malzemelerin tükenmesi ve 1869'da Süveyş Kanalının açılmasıyla iyice zayıfladı. Süveyş Kanalı Londra ile Doğu arasındaki mesafeyi en azından 3.000 mil kısalttı. Buharlılar kanaldan kendi güçleriyle geçebiliyorlardı, fakat yelkenlilerin büyük masraflarla kıyıdan yedeklemeleri ve daha sonra da rüzgâr yokluğu nedeniyle Kızıl Deniz'de yelken açmanın güçlüklerine katlanmaları gerekiyordu. Öyleyse, buhar ile yelkenli arasındaki savaşımın tek bir sonucu olabilirdi. Fakat bu sonuç oldukça yavaş oluştu, özellikle Avustralya yünü ve tahılının, Şili azotlarının veya uzak yerlerdeki diğer ucuz nakliye mallarının taşındığı uzun yolculuklarda. Fakat, 1893 yılında buharlı gemilerin tonajı yelkenlilerinkini geride bıraktı; Britanya gemiciliğinde aynı konuma 1883'te gelinmişti. 1914'te dünya gemilerinin yalnızca yüzde 8'i rüzgâr tarafından itiliyordu; günümüzde ise, hiç bir yelkenliye rastlamaksızın okyanusların tümünü birden dolaşmak mümkündür.

Gemicilik Türleri. 1914 yılında tüm dünyada, kıyı veya deniz aşırı trafikte yer alan, 24.000'den fazla buharlı gemi vardı. Büyüklüklerine göre dağılımları aşağıdaki gibiydi :

(*) Motor vessel : motorlu gemi.

10.000 gros tonun üstünde 290
5.000 - 10.000 gros ton 1.770
2.000 - 5.000 gros ton 5.880
100 - 2.000 gros ton 16.500

Kuzey Atlantik rotasının hızlı yüzen sarayları 50.000 tonluk sınır çizgisini çoktan aşmışlardı. 1930'larda 70.000 tona ve 30 deniz mili civarında bir hıza ulaştılar. Çok büyük ünlerine rağmen, bu yüzden saraylar, küçük yükler taşıdıkları için dünya gemicilik ticaretinin çok küçük bir bölümünü gerçekleştirdiler; zaten bunlara ancak bir kaç büyük liman kucak açabiliyordu. Bunların çalışmasını; yolları üzerinde büyük bir yolcu trafiği olması, bir yılda yapabildikleri tam sefer sayısının yüksekliği, zengin Amerikalı ve Avrupalıların yüksek bilet bedellerini ödeyebilme yetenekleri ve hükümet sübvansiyonları veya çok iyi kazanç getiren posta hizmeti sözleşmeleri olanaklı kılıyordu. Kuzey Atlantik yolcu taşımacılığının büyük bir bölümünü ve diğer okyanuslarda tamamını, büyüklük ve hız açısından daha alçak gönüllü gemiler gerçekleştiriyordu. Genellikle 10.000 ile 20.000 ton arasındaki bu orta büyüklükteki gemiler günde 350 ilâ 450 mil arasında yol katediyorlardı. Kuzey Atlantiği yedi veya sekiz günde geçiyorlar veya Londra'dan Avustralya'ya yaklaşık beş haftada ulaşıyorlar ve en fazla 600 yolcu ile oldukça büyük miktarda ambar eşyası taşıyorlardı. Yolculuğu kısaltmaya yönelik herhangi bir girişim, bunların faturasında hiç de oransal olmayan bir artışa yol açardı.

1914 yılında sayıları 300'den az olan bu büyük ve orta çaplı gemilerin altında, saatte sekiz ile ondört deniz mili hızla hareket eden ve hızdan çok düzenlilik, kesinlik, ucuz işletmecilik ve düşük ücrete önem veren, yük ve yolcu gemilerinin bir melezi durumundaki küçük gemiler yer alıyordu. Bunların bazıları, tıpkı büyük kız kardeşleri gibi, hatlarda çalışıyorlardı; bunlar, belirli bir güzergâh üzerinde düzenli bir servis sunacak büyüklükte bir gemi «hattı»na sahip olan bir şirkete aittiler. Diğerleri ise, kendilerini kiralayanların istedikleri yere gitmeye ve istenilen yükü taşımaya her zaman hazır olan, okyanusların özgür mızrakları, «özgür gemiler»di. Profesör Kirkaldy, ray ve genel yükle dolu olarak 1910 yılında Londra'dan batı Avustralya'ya hareket eden bu tür bir «avare» geminin denizcilik yaşamının bir bölümünü açığa çıkardı. Gemimiz buradan Melbourn'a tomruk götürür, oradan da Arjantin'e kombine hasat makinaları yükler. Buenos Aires'te Maurice Adası ve Kalküta'ya götürmek üzere tahıl yüklenir, Kalküta'dan Boston ve New York'a götürmesi için jütle doldurulur. New York'tan Avustralya'

ya Amerikan genel ticaret emtiası götürür, oradan kurşun, yün ve buğdayla doldurduğu ambarlarıyla İngiltere'ye yönelir. Gemi Londra'ya vardığında 17 ayda 72.000 mil katetmiş, altı kıt'ada tam 31 limana girmiştir.

Tipik bir «avare» yaklaşık 2.500 gros tondu. Yüksek bir yük kapasitesine sahipti, hızı saatte sekiz deniz milinin üstüne nadiren çıkıyordu ve dolayısıyla yakıt tüketimi düşük düzeyde oluyordu —bazen altı milde bir tona kadar düşen bir tüketim—. Bu gemilerin etkenliği arttıkça, yelkenli gemileri bir biri ardından deniz ticaretinden sürüp çıkardılar. Rekabet ve iktisadi işletmecilik bunların taşıma ücretlerini 1885 ile 1904 arasında neredeyse yarı yarıya düşürdü; 1913'te bu gemiler dünya buharlı gemiler tonajının yüzde 60'ını oluşturuyorlardı.

Petrol tankerleri ve soğutma tesisli gemiler özel yük taşımak üzere inşa edilen gemilerin belli başlı örnekleridir. Benzin ve sıvı yakıt talebi 1900'den sonra öyle hızlı büyüdü ki, 1938'e gelindiğinde dünya tonajının altıda biri tankerlerden oluşuyordu. Soğutulmuş yiyeceklerin ekvator üstünden yapacakları uzun yolculuklar 1800 yılında dondurulmuş ilk Avustralya etinin Londra'ya ulaşması ile yapılabilir hale geldiler. Bu örneği Yeni Zelanda 1882'de bir gemi dolusu etle, Arjantin ise 1883'te izledi. Yeni Zelanda etinin Londra'daki ilk satılışı *Times* tarafından «muhteşem bir hadise» olarak tasvir edildi; bu tasvir çok yerindeydi, çünkü yüzen buzdolapları güneyli üreticilere, Avrupalı tüketicilere, okyanus yolcularına ve gemi sahiplerine yepyeni bir dünyanın kapısını açmıştı. Mühendisler kârlanma ve buzlanmayla ilgili problemleri çözdükçe ve güneyli üreticiler kaliteli ürün akımının sürekliliğini sağlayabilecek hale geldikçe, Avrupa hazır bir müşteri haline geliyordu. 1894'e gelindiğinde, bir pound Yeni Zelanda kuzusunun kesme, dondurma ve Londara'ya gönderme maliyeti yalnızca dört sentti. Hat işletmecileri gemilerinin bir bölümünü serin anbarlara dönüştürdüler ve 150.000 kadar kesilmiş koyun taşıma kapasitesine sahip özel gemiler inşa edildi. Et taşımacılığına yavaş yavaş süt ürünleri ve taze meyva ve sebze taşımacılığı katıldı. Avrupanın büyük besin pazarlarıyla bu yeni bağlantıdan en çok güney yarımküre kazanç sağladı; ama bu arada Kuzey Amerika ve Akdeniz ülkelerinin hayvan, süt ürünleri ve meyva üretici leri de bu pazarlara erişmiş olanaklarının daha da arttığını gördüler.

Okyanuslararası Kanallar. De Lesseps ve bir Fransız şirketi tarafından yapılan Süveyş Kanalı 1869'da açıldı. Başlangıçta dar, sığ ve kârsızdı; bir geminin kanaldan geçmesi üç gün alıyordu. Fakat 1880'e

gelindiğinde, trafik ve kârlar yükseliyordu ve bu tarihten sonra gerçekleştirilen iyileştirmeler sonucunda 20.000 tonluk veya daha büyük gemilerin kanalı onbeş saat kadar bir sürede geçmelerini olanaklı hale getirmişti. Kanal Londra ve Bombay arasındaki 10.700 millik mesafeyi 6.300 mile indirdi; Hong-Konk Thames'a 3400 mil, Yokohama ise 3000 mil daha yakınlaştı. Akdeniz yeni bir canlanmaya girdi ve kısa sürede ikinci önemli okyanus yolu haline geldi. 1913'te, üçte ikisi Britanya'ya ait olmak üzere, Kanal'dan yaklaşık 5500 gemi geçti. 1938 yılında gemi sayısı çok az bir artışla 6200'e çıkmışken, tonaj dörtte üç oranında yükselmişti. Bunun yarısı Britanya'nındı, sekizde birini ise Mussolini'nin yeni istila ettiği Habeşistan'a gidip gelen İtalyan gemileri oluşturuyordu.

Süveyş kâr getirmeye başlayınca, De Lesseps ve bir grup Fransız kapitalist bu başarılarını Panama'da yinelemeye çalıştılar. Altı yıl içinde (1883 - 1889) şirket 350.000.000 $ harcadı ve tedbirsiz davranışlar, ilerleyen bir mali yolsuzluk ve sivrisineklerin kurbanı olarak iflas etti. Şirketin başarısız olduğu noktada, Sir Ronald Ross'un sivrisineklerin sıtma yaydıklarını ortaya koyan keşfinin de yardımıyla, Amerikan hükümeti başarıya ulaştı ve Panama Kanalı 1914'te açıldı. Kanalın ana etkisi Amerika kıtalarının iki kıyısı arasındaki yolculukları kısaltması ve batı kıyısını Avrupa'ya yakınlaştırmasıydı. Fakat Yeni Zelanda, Japonya ve Avustralya'nın doğu kıyısı gibi, batı kıyısını da New York'a Londra'dan daha yakın hale getirdi. Dolayısıyla Panama Kanalı Pasifik pazarlarında Amerikalı ihracatçılara Britanyalı ve Alman rakipleri karşısında önemli bir üstünlük sağladı. Birinci Dünya Savaşı bu üstünlükten yararlanması için güzel bir şans verdi. Barış geldiğinde bazı okyanus yolları değişti. Avrupa'dan Süveyş Kanalı üzerinden Yeni Zelanda ve Doğuya giden gemiler, Süveyş üzerinden veya Ümit Burnunu dolaşarak geri dönmek yerine Panama Kanalı üzerinden dönmeye başladılar. Kauçuk ve kalay Malaya'dan bu malların en büyük müşterisi durumundaki Amerika'ya bu yola geliyordu. Dönüşte, pamuk, gübre ve hurda demir Panama üzerinden batıya Japonya'ya gidiyordu. 1939'da, kanalı kullanan gemilerin toplam tonajının üçte ikisi yabancı gemilere aitti —ticaret yollarının ne ölçüde değiştiğinin bir göstergesi—.

Limanlar. Her deniz yolculuğu bir limanda sona erdiğine göre, gemilerin çapındaki ve trafik hacmindeki artış, liman hizmetlerinde çok büyük iyileştirmeler gerektirecekti. Avrupa'nın büyük limanlarının çoğu, açık denize çıkan gemilerin suların yükselmesi anında ulaşabi-

lecekleri ölçüde nehir yukarı genişlemişti. Gemilerin kum ve çamurla dolu ve sığ sahillerde dikkatle ilerlemeleri, med - cezir olaylarını ve akıntıları kollamaları gerekiyor ve genellikle iki veya üç med hareketinden sonra demir atma yerine ulaşabiliyorlardı. Londra Thames'ın ağzında muğlak bir limana sahipti; Amsterdam'a giden deniz yolu tuzaklarla doluydu ve büyük gemiler liman girişini aşamıyorlardı; Liverpool'de ise deniz otuz ayak kadar yükselip alçalıyordu. Dört ayaklık su çekimine sahip gemilerin Hamburg'a giden nehir ağzında yetmiş millik yolculuk boyunca bir rehber kullanmaları gerekiyor, daha büyükler ise altmış mil aşağıda demir atmak zorunda kalıyorlardı.

Onsekizinci yüzyılda çok az limanda rıhtım olduğu için, gemiler akıntının ortasındaki kazıklara bağlanıyor veya demir atıyorlardı. Yük, kıyıya taşınması için, mavnalara veya küçük sandallara aktarılıyordu. Bu nedenle limanlar çok sıkışıktı, yükün devamlı el değiştirmesi zaman ve paraya mal oluyordu, gümrük işlemleri yavaştı ve kıyıya veya açık yerlere yığılan yükler, limanları dolduran ve bir kahve torbasından gemi çapasına kadar herşeyi çalmaya hazır olan hırsızlar için çocuk oyuncağı kadar kolay bir avdı. Bu arada, gemi bomboş yatıyor ve hiçbir şey kazanmıyordu. Okyanusa çıkan bir geminin, çıkış limanından bir aydan önce hareket edebilmesi için çok büyük gayretler gerekiyordu.

Limanların iyileştirilmesi üç aşamada gerçekleşebilirdi: Kanalın derinleştirilmesi, rıhtımların inşaı ve depoların yapılması. İlk olarak 1824'te yapılan buharlı kazıcı ilkini olanaklı hale getirdi ve denizden Amsterdam (1825), Roterdam (1872) ve Manchester'e (1894) yeni «gemi kanalları» açılmasına yol açtı. 1715'te Liverpool teknelerin sular yükseldiğinde girebilecekleri yapay bir havuz, sulu bir dok yaptı; tekneler havuza girdikten sonra suyu içerde tutmak ve gemilerin yüzer vaziyette kalmalarını sağlamak için giriş kapıları kapatılıyordu. Bu yöntem suların büyük ölçüde alçalıp yükseldiği yerlerde, veya örneğin Londra'da olduğu gibi, nehir kıyısının sunduğundan daha büyük bir rıhtıma gereksinim duyan yerlerde yaygın bir kullanım buldu. Koşulların uygun olduğu yerlerde, açık rıhtım veya iskeleler inşa edildi. Bazı yerlerde, özellikle Liverpool'da, bu iyileştirmeler enerjik bir kent otoritesi tarafından üstlenildi, fakat bazı yerlerde siyasi birimler güç, sermaye ve istekten yoksun olduklarından, bu çalışmalar, örneğin Londra'da olduğu gibi, özel dok ve antrepo firmaları veya Southampton örneğinde olduğu gibi, bölgeye hizmet veren bir demir-

yolu şirketi tarafından gerçekleştirildi. En nihayet, bu pahalı ve karmaşık görevi yasal olarak oluşturulmuş kamu organlarının üstlenmesi gerekti. Rakip dok şirketleri arasındaki rekabet ve Thames üzerindeki koordinasyon yokluğu Parlamentoyu 1909 yılında bir kamu tröstü oluşturmaya yöneltti. Londra Liman Otoritesi adındaki bu kuruluş nehrin yetmiş milinin, mendireklerin otuzaltı milinin ve doklara tahsis edilmiş olan üç bin akrlık bir su ve toprak alanının sorumluluğunu ve idaresini üstüne aldı. Bu tür önlemler sonucunda, gemilerin limanda geçirdikleri «bekleme» süreleri büyük ölçüde düşürüldü ve yükleri daha hızlı bir biçimde boşaltılarak depolara istif edilmeye veya iç bölgelerdeki gidiş yerlerine daha çabuk gönderilmeye başlandı.

İki Savaş Boyunca ve Arasında Gemicilik. 1914 yılında dünya, kıyı veya deniz aşırı ticaretle uğraşan, 43.000.000 gros tonluk bir buharlı gemi tonajına sahipti. Bunun,

19.000.000, veya yüzde 42'si Britanya'nın;
5.000.000, veya yüzde 12'si Almanya'nın;
11.000.000, veya yüzde 26'sı diğer Avrupa ülkelerinindi.

Böylece toplam tonajın yüzde 80'ine Avrupa sahipti. Britanya'nın gemicilikteki üstünlüğü buharlı inşaatındaki önceliğinden, büyük çapta besin ve hammadde ithal etmesinden, büyük miktarda kömür ve mamul mal ihracından, yaygın bir emperyal ve dış bankacılık ve ticari ilişkiler ağından ve aynı zamanda ticari denizcilik için kolayca sermaye elde edilebilmesinden kaynaklanıyordu. Yeni bir rakip ortaya çıktığında Amerikan yelkenlilerine karşı kazanılan zafer henüz tamamlanmamıştı. Almanya 1871'de 80.000 tonluk buharlı gemiye, 900.000 tonluk da yelkenli gemiye sahipti; fakat büyük bir imalatçı ve ihracatçı hamlesi başlattığında, ticaret donanması da hızla büyümeye başladı. Hükümet cömert posta sübvansiyonları verdi, dışarıda imal edilmiş gemiler veya gemi inşa malzemeleri gümrüksüz olarak ithal edilebildi ve savaş gemisi siparişleri tersanelerin büyümesini hızlandırdı. Ucuz demir ve çelik, düşük ücretler ve orta ve doğu Avrupa'dan atlantik ötesine göçmen trafiğinin artması da bunda yardımcı oldu. 1914'e gelindiğinde, 5.000.000 tonluk Alman buharlı gemi filosu dört bucakta kol geziyordu: *Vaterland* (60.000 ton) Kuzey Atlantikin en büyük yüzen oteliydi, deniz hatları çoğu kıtaya seferler düzenliyorlardı ve serbest çalışan Alman gemileri Şili'de azot, Okyanus'ta fosfat ve Tasmanya'da kalay minerali veya tomruk yüklüyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı boyunca, —8.000.000 tonu Britanya'ya ait olmak üzere— 12.000.000 tonun üstünde ticaret gemisi battı; bunların

arasında en iyi ve en modernleri de yer alıyorlardı. Bu tahribatın üstesinden gelmek için öyle çılgınca bir yeni gemiler inşası gayretine girildi ki, savaş bittiğinde dünya tonajı 1914'tekinden daha büyüktü, henüz bitirilmemiş pek çok gemi stokta bekliyordu ve gemi inşa endüstrisinin üretim kapasitesi çok büyük bir genişleme göstermişti. Barış antlaşmasıyla Almanya okyanusa çıkabilen gemilerinin tümünü yitirdi, fakat bunların yerini kısa sürede dolduracak modern teknelerin inşa çalışmalarını başlattı. 1914 yılında dış ticaret için kayıtlı yalnızca 1.000.000 tonluk gemiye sahip olan Birleşik Devletler, 1920'de 11.000.000 ton ile ortaya çıktı. Japonya, Norveç, İtalya, Hollanda, Fransa ve —Britanya dışında— diğer bütün ülkeler zaman zaman doğrudan veya gizli sübvansiyonların da katkısıyla, ticari deniz filolarını en azından iki kat artırdılar. Dolayısıyla, 1929'a gelindiğinde, dünya filosu, yüzde 60'lık bir artışla, 43.000.000 tondan (1914) 68.000.000 tona yükselmişti. Bir ölçüde daha büyük ve hızlı olan yeni gemiler eskilerine göre daha etkendiler ve liman hizmetlerindeki iyileştirmeler bekleme sürelerini düşürmüştü. Böylece bir yandan tonaj artarken, bir yandan da ton başına taşıma kapasitesi artmıştı.

Eğer bu artışa ticarette ortaya çıkacak uygun bir artış eşlik etseydi, her şey yolunda gidebilirdi. Halbuki, genelde, okyanus ulaşımına konu olan insan ve mal taşımacılığı hacmi 1929 yılında 1913'te olduğundan daha büyük değildi. Gümrük tarifeleri ve iktisadi ulusalcılık ithalata kaş çatıyordu ve göçmen akımı Birleşik Devletlerin kota sınırlamaları, diğer ülkelerin her geleni kabul etmekte gösterdikleri gönülsüzlüğün büyümesi, Yeni Dünya'da ücretsiz veya düşük fiyatlı toprakların bitmesi ve yüksek navlun bedelleri gibi nedenlerle büyük ölçüde düşüyordu. Bu nedenle yerinde sayan deniz ticareti hacminden pay kapmak için rekabet iyice keskinleşti; bazı deniz hatları sübvansiyonlarla zarar altında çalışabildiler; ve navlun bedelleri savaş öncesindeki düzeye ve daha da altına düştü. Fakat, işletme maliyetleri daha yavaş düştüğü için, gemicilik, tıpkı kömür ve demiryolu gibi, 1929'dan daha önce hasta bir endüstri haline geldi.

Depresyonun başlamasıyla birlikte hastalık iyice ciddileşti. Taşınan yük miktarı neredeyse üçte bir oranında düştü. Dünya atıl gemicilik kapasitesi 1930 boyunca üç katına çıktı; diğer gemiler ise yarı yarıya boş ambarlarla ve kısacık yolcu listeleriyle çalışıyorlardı. İşsizlik su cephesinde kol geziyordu ve 1933'te altı tersaneden beşi mezarlık gibi bomboştu. Bulutlar kalkarken, eski gemilerin bazıları hurda niyetine söküldüler ve sübvansiyonlar veya Britanya hükümetinin

Queen Mary ve Queen Elisabeth gemilerinin inşaının finansmanı için sağladığı kredi gibi ucuz kredilerin yardımıyla yeni gemiler inşa edildi. Fakat dünya toplam gemicilik arzı artık büyümüyordu. Hattâ bir ölçüde gerileme gösterdi —1929'daki 70.000.000 tondan, 1939'da 65.000.000 tona—. Britanya'nın toplam tonajında küçük bir azalma olurken, Amerikan ticaret donanması Birinci Dünya Savaşının ertesinde eriştiği zirveden sürekli ve uzun bir düşüşe geçti. Yalnızca Japonya ve bazı küçük Avrupa ülkeleri 1913'te sahip olduklarından daha çok gemiye sahiptiler.

II. Dünya Savaşının ilanından birkaç saat sonra, denizaltılar ilk kurbanlarının işini bitirdiklerini duyuruyorlardı. 1945'teki Zafer Gününe kadar «düşman eylemi», toplam 22.000.000 tonaja sahip, Britanya bayrağı taşıyan ve yarısına yakın kısmı Britanya ticaret filosuna ait 5.800 kadar gemi batırdı. Aralık 1941'de Amerikan gemiciliği hedef haline geldi. Britanya'da ve daha da fazlasıyla Birleşik Devletler'de, kayıpları yenilemek ve ordunun ve donanmanın çok büyük gereksinimlerini karşılamak için tersane kapasitesi artırıldı. Barış başladığında, gemiler askeri hizmetlerden sivil görevlerine ancak yavaş yavaş geçebildiler, yine de açıkça görülüyordu ki, hepsi serbest kaldığında dünya yine çoğu ticari faaliyetlere uygun olmayan bir savaş - ürünü gemiler bolluğu ile karşı karşıya kalacaktı. Britanya, Norveç ve Hollanda güçten düşmüş filolarını yeniden kurma işine giriştiler; Birleşik Devletler ise iyice şişmiş durumdaki donanmasını ne yapacağına karar vermek görevi ile karşı karşıya idi. Her ikisi de güçlüklerle dolu birer görevdi.

XXIII

ENDÜSTRİYEL VE TİCARİ ÖRGÜTLENME

Bundan önceki iki bölüm esas olarak teknolojik gelişmelerle ilgiliydi. Şimdi, eski ve yeni ürünleri üretmek, özel veya kamusal taşıyıcı olarak hizmet etmek ve pazar bulmak için yeni teçhizat, bilgi ve süreçleri kullanan girişimlerin örgütlenmelerini incelemeye geçebiliriz. Üç özellik öne çıkıyor. İlk olarak, fabrika sisteminin eskiden ev içinde yapılan endüstrilere yayılması, işçileri zaten daima bir araya toplamış olan uğraşıları kapsayacak biçimde genişlemesi ve yeni endüstrilere daha en başından itibaren uygulanması. İkincisi, endüstriyel Avrupa'nın iktisadi yaşamında imalat endüstrilerinin ve madenciliğin giderek artan önemidir. Üçüncüsü ise endüstri, ticaret ve ulaştırmanın donanımı ve işletimi için göreli olarak büyük sermaye toplamlarının birikimiydi.

FABRİKA SİSTEMİNİN VE ENDÜSTRİLEŞMENİN BÜYÜMESİ

Fabrikanın veya bazı endüstrilerde adlandırıldığı şekliyle *mill*'in özü, ücretli işçilerin, bir işverenin ilkelerine uygun bir biçimde, onun donanım ve malzemesiyle ve onun yönetimi altında çalışmak üzere bir araya getirilmeleridir. İşgücü yasalarında ve popüler tartışmalarda sık sık fabrika ile atelye (işlik, *workshop*) arasında ayırım yapılagelmiştir; ilki makinaları çalıştırmak için mekanik gücün kullanıldığı bir yer olarak tanımlanmıştır; ikincisinde ise iş kol gücüyle çalıştırılabilen aletler veya diğer teçhizatla yapılır. Bununla birlikte, bizim amacımız açısından önemli olan özellik, ister makinalarla dolu bir binada olsun, isterse bir maden, dökümevi, kimya tesisinde olsun, ev veya küçük bir işlik dışında herhangi bir yerde işçilerin biraraya toplanmasıdır. XVI. Bölümde gördüğümüz gibi, işgücünün biraraya toplanması, madencilik ve gemi inşaı gibi bazı endüstrilerde işin doğası nedeniyle, şeker arıtma ve kumaş cilalama gibi bazı endüstrilerde ise donanımın niteliği nedeniyle kaçınılmazdı. Geleneksel olarak ev içinde yapılan işlerde üretimin büyük ölçüde artırılması veya kalitenin yükseltilmesi gerektiğinde de arzu edilir hale geliyordu. Bir işveren malzemeyi evlere dağıtmak yerine işçileri belirli bir yere getirmek suretiyle zamandan tasarruf edebilir, onları yeni vasıflı işleri

yapmalarını sağlayacak şekilde eğitebilir, işbölümünü daha büyük ölçüde uygulayabilir, disiplin sağlayabilir, düzenli çalışma saatleri koyabilir, emanete hiyanet etmelerinin önüne geçebilir ve mallarının daha düzenli bir akım halinde üretilmesini sağlayabilirdi. *Putting-out* sistemi ne iyi bir teknik okuldu, ne de tatminkâr bir polis sistemi. Fabrikanın önünde inşaat, donanım ve denetim maliyetleri gibi engeller vardı ve biraraya gelen işçiler düşmanca davranış içine girebilirlerdi; fakat bu güçlükler, merkezileşmiş üretimin sağladığı üstünlüklere makina ve mekanik enerjininkiler katılmadan önce bile bir ölçüde aşılmıştı.

Fabrika sistemi en büyük ilerlemesini en yaygın ev endüstrisi durumundaki kumaş imalatı işini ilhak ettiğinde gerçekleştirdi. 1760'a gelindiğinde, Lomb'un ipek çekme makinaları bir çok fabrikada iş başındaydı. İlk ip bükme çıkrıkları ve katırlar evlerde elle çalıştırılabilirdi, fakat girişimci bazı insanlar bunlardan bir çoğunu ambarlara yerleştirdiler veya bitişik kulübeleri birer ip bükme barakası haline getirdiler. 1771'de Arkwright Derbyshire'deki Cromford'da su ile çalışan bir fabrika kurdu ve bunu kendi tezgâhlarıyla doldurdu; 1779'a gelindiğinde yaklaşık 300 işçi istihdam ediyordu. Bazı imalatçılar makinalarını kullanma izni alabilmek için ona ağır patent hakları ödediler, fakat diğer bazıları böyle bir ödeme yapmayı reddettiler, patentinin iptali için mahkemeye başvurdular ve 1785'te böyle bir karar çıkarmayı başardılar. Bükme makinalarının kullanıma girmesi artık hızlanabilirdi. Tahıl öğütücüler veya kassarlar bu makinaları su dolaplarına bağladılar. Uygun binaların tamamı kullanım girince, yeni fabrika binaları dikildi —bunların bazıları küçük yapılardı, diğer bazıları ise dört beş veya altı katlı büyük birer tuğla, taş ve cam kutuydular. 1800'e gelindiğinde, bunlardan yüzlercesi Lancashire, Yorkshire ve komşu bölgelerin yanısıra, Glasgow bölgesindeki nehir kıyıları boyunca yayılmışlardı ve buhar gücü su gücünü takviye etmeye başlamıştı bile. Buralarda bükülen iplik hâlâ el tezgâhlarında dokunuyordu. Bazı işverenler bu tezgâhları fabrikalarda toplamaya başlamışlardı, fakat dokumacıların çoğunluğu evlerinde kaldılar; mekanik tezgâhlarla donatılmış dokuma barakaları, pamuklu endüstrisinde bile en azından 1830'a kadar çok seyrekti.

Pamuk ipliği bükümü eski koşullardan yenilerine oldukça hızlı bir geçiş yapabilecek tek endüstriydi; bu endüstrinin hikâyesi endüstrilerin genelinde ortaya çıkan gelişmenin tipik bir temsilcisi değildir. Diğer süreçlerde ve endüstrilerde geçiş daha tedrici ve kısmiydi veya

gelişme küçük işçi topluluklarından daha büyüklere doğru oluyordu. 1850'ye gelindiğinde, fabrika sistemi kumaş, kâğıt, cam, toprak eşya, metal, motor ve makina üretim endüstrilerinde egemen durumdaydı. Bu, kumaş dokuma, ayakkabı, ağaç işleri, yiyecek ve bazı küçük metal işleri gibi geniş alanları zanaatkâr ve *outworker*'ların ellerinde bırakıyordu. 1850'den sonra bunların çoğu mekanize edilirken, bu tarihten sonra doğan endüstriler çoğunlukla patentlere ve pahalı teçhizata dayandılar ve doğuşlarından itibaren fabrikada yaşadılar. 1900'e gelindiğinde ev veya küçük işlik üretiminin, esas olarak yerel perakende ticarete hizmet veren işlerde olmak üzere, birkaç küçük kalıntısı kalmıştı.

Yeni endüstriyel örgütlenme ilerledikçe, Britanya dengeli bir tarımsal - endüstriyel ekonomiden ezici bir biçimde endüstriyel ve kentsel olan bir ekonomiye geçti. 1801'de İngiltere ve Galler nüfusunun yaklaşık yüzde 60'ı kırsal bölgelerde veya nüfusu 2.000'den az kasabalarda yaşıyordu; fakat bunların çoğu —sayılarını tam olarak söyleyemesek de— yarım gün veya tam gün çalışan endüstri veya maden işçileriydi. 1841'de yüzde 50'nin birazcık üstünde olan bu rakam, 1931 yılında yüzde 20'ye erişene kadar düşmeye devam etti. 1841'de tarım çalışabilir nüfusun yüzde 19'unu istihdam ediyordu; bu oran 1930 yılı Amerikan tarımında istihdam edilenlerin oranıyla hemen hemen aynıydı; fakat üç büyük endüstri —tekstil, metal ve madencilik— işgücünün yüzde 20'sini istihdam ediyordu. 1881'e gelindiğinde nüfus iki katına çıkmıştı, fakat tarım bunun yalnızca yüzde 12'sini istihdam ediyordu. Fabrika ve madenlerden iş yasaları gereği pek çok çocuk çıkarılmış olmasına rağmen, «üç büyükler» işgücünün hâlâ yüzde 20'sini barındırıyordu; ikincil endüstrilerin tamamı ise işgücünün yüzde 45 kadarını istihdam ediyordu. O tarihten sonra çiftçilikle uğraşanların oranı yüzde 5'e kadar düştü (1936), fakat ikincil işlerle uğraşanların oranı yüzde 45 civarında kaldı. Üretim değeri olarak endüstrinin tarıma baskınlığı istihdam hacmindekine göre daha büyüktü.

Yeni Endüstriciliğin Kıt'aya Yayılması. Fransa. Zenaatkârların göç etmesini ve teçhizat ihracını yasaklayan yasaların varlığına karşın, az sayıda ip bükme makinası, Britanya'da faliyete geçmelerinden kısa bir süre sonra, Fransa'da göründü. Bunları inşa etmek ve işletmek için Britanya'lı işçi temin edildi; 1788'de Manchesterli biri tarafından kurulan bir pamuklu fabrikası Arkwright tezgâhları kullanıyor ve 600 işçi istihdam ediyordu. 1782'de Creuset demir atelyeleri için bir Watt motoru satın alındı. Fransızlar İngiltere'de ortaya çıkan de-

ğişimleri yakından izliyorlar ve hükümet makina kullanımını teşvik ediyordu; bilim adamları dönemin en iyileri arasındaydı ve verimli kafalar buharlı gemiler, uskurlar ve diğer yenilikler üzerine fikir üretiyorlardı. Dahası, uzun savaş (1792 - 1815) büyük ordulaların gereksinim duyduğu mühimmata büyük bir talep yarattı. Britanya malları Fransız pazarından kovuldu ve 1806'dan sonra Napolyon bunları tüm kıtadan uzak tutma uğraşında bir ölçüde başarı sağladı. Yine de, bu uygun koşullara rağmen, Fransız endüstrisi 1815'teki savaştan, metal işleri ve tekstilde vasat bir genişlemeyle çıktı ve örgütlenme, teçhizat veya teknikte çok küçük değişiklikler yapabildi. İngilizler Napolyon'un askerlerinden bazılarının Britanya kumaşından yapılmış üniforma giymelerine ve Birmingham'da yapılmış nişanlar takmalarına için için gülüyorlardı.

Barış dönemindeki ilerleme demir, pamuklu ve kömür endüstrilerinin atılıma geçmeye başladıkları 1830 yıllarına kadar yavaştı. Devrim esnasında el konulan eski kiliseler fabrika olarak hizmete girdiler ve Lille, Normandiya ve Alsace - Lorraine'de tekstil fabrikaları hızla çoğaldılar. İngiliz işçiler hararetle karşılandılar; 1824 yılında Fransa'da en azından 15.000 İngiliz işçi olduğu söyleniyordu. Kısmen derin madencilikte kullanılan daha iyi teçhizata ve kanal, nehir ve yollarda yapılan ve nakliye maliyetlerini düşüren iyileştirmelere bağlı olarak, kömür endüstrisi 1815 ve 1848 arasında üretimini altı kat artırdı. Demir üretimi dört kat arttı; 1850'ye gelindiğinde yaklaşık yarısı kokla eritiliyordu. Fakat yeni endüstriciliğin yayılması önünde hâlâ engeller vardı. Nüfusun çoğu kırsaldı; bu nüfusun iyi bir gelir sağlayacak kadar toprağı olmayabilirdi, fakat terkedilemeyecek kadar da çok şeye sahipti ve bu nedenle sürekli bir kentsel iş tutmak yerine zamanını endüstri ve tarım arasında bölmeyi tercih ediyordu. Bunun aksine, çok sayıda İngiliz köylüsünün hiç toprağı yoktu, çevirmeler ortak topraklardaki küçücük payını da silip süpürmüştü ve dolayısıyla kente gitmesini engelleyen hiç bir şey yoktu. Fransa'da sermaye pek kıt sayılmayabilirdi, fakat sermaye sahipleri endüstriyel riskleri üstlenmeye hiç niyetli değillerdi. Yüksek gümrük tarifeleri kömür, demir, makina ve hammaddeleri çok pahalı hale getiriyordu. Son olarak, Fransa, Britanya girişimciliğini yeni ufuklara doğru götürenlere benzeyen enerjik endüstri kaptanları bulmakta çok yavaştı. Buna bağlı olarak 1850'de Fransız endüstrisi hâlâ ezici bir biçimde bir küçük çaplı üretim birimleri dünyasıydı; «*la grande industrie*»de (tekstil, demir ve madencilik) çalışan her kişiye karşılık ev imala-

tında çalışan dört kişi vardı; ve teknolojik ilerleme hâlâ birinci vitesten kurtulamamıştı.

İlerleme 1850'den sonra hızlandı; bu hızlanmada demiryolu ulaşımının büyümesi, endüstri yatırımlarına karşı daha keskin bir ilginin uyanması ve Avrupa ekonomisindeki genel serpilip gelişme önemli rol oynadı. 1860 yılında yapılan bir İngiliz - Fransız ticaret anlaşması bazı malların, özellikle pamuk, ithalatı üzerindeki Fransız yasaklarını kaldırdı ve diğer bazı mallar üzerindeki gümrük tarifelerini düşürdü. Britanya mallarının keskin rekabeti zayıf firmaları veya endüstrileri sarsıntıya uğrattı, fakat diğer bazıları da tesis ve yöntemlerini baştan aşağı gözden geçirerek meydan okumaya karşılık verdiler; düşük tarifeler makina, kömür ve benzeri zorunlu girdileri daha ucuza ithal etmelerine olanak verdi. Fransa - Prusya savaşı (1870 - 1871) Fransa'yı fena halde sarstı ve onu serpilip gelişmekte olan Alsance - Lorraine tekstil endüstrisi yanısıra, o zaman çok değerli görülmemekle birlikte, demir cevheri yataklarından etti. İki yıl içinde Avrupa uzun bir depresyon, keskin bir rekabet ve hem tarım hem de fabrika ürünleri için düşük fiyatlar dönemine girdi. Bu nedenle Fransız endüstriyel ilerlemesi yavaşladı ve 1890'lara kadar yeniden hız kazanması mümkün olmadı.

Bu noktadan itibaren 1914'e kadar ilerleme oldukça dikkate değer bir büyüklükteydi. Fosforlu demir cevherini çeliğe dönüştürmeyi başaran Gilchirst - Thomas süreci, Fransa'nın hâlâ elinde tuttuğu oldukça geniş demir yataklarının kullanılmasını mümkün hale getirdi. 1913'te çelik üretimi, Fransız kömürünün kok için elverişli olmamasına ve yakıt ithal etme zorunluluğuna rağmen, Büyük Britanya'nınkinin beşte üçüne ulaşmıştı. Hidro - elektrikte ve alüminyum ve ilk otomobillerin üretiminde de ümit verici gelişmeler vardı. 1900'e gelindiğinde, işçiler kitleler halinde kırdan kente gidiyorlardı, yatırım ve bankacılık hizmetleri iyileşmişti ve daha enerjik bir endüstriciler sınıfı iş başındaydı.

Yine de 1914 yılında Fransa endüstriyel listede, Birleşik Krallığın nüfusu şimdi onunkini geçtiği için tıpkı nüfusta olduğu gibi, üçüncü sıradaydı. Ağır endüstrilerinin genişlemesi, kömür gereksinimlerinin tümünü karşılama yeteneğine sahip olmayışı tarafından sınırlandırılıyordu. Yurt içi ihtiyaç maddeleri pazarı nüfus artışının durmuş olması olgusu tarafından sınırlanıyordu. Yatırımcıları paralarını kendi endüstriyel kaynaklarını geliştirme yerine yabancılara —kötü birer

risk oldukları daha sonra anlaşılacak olan Türkiye, Rusya ve diğer ülkeler— kredi olarak akıtıyorlardı. İpek endüstrisinin doğulu ve bazı batılı rakipler ile başı dertteydi. Endüstriyel yapısının büyük bir kısmı hâlâ, yerel pazarlar veya ihraç pazarları için, yüzyıllar boyunca üretiminin karekteristiği olan sanatsal nitelikli ve lüks mallar üreten küçük fabrika ve işliklerden oluşuyordu. Nüfusu kır ve kent arasında iyi bir dengedeydi, fakat ibre kent lehine değişme tehdidini gösteriyordu ve ne kentin ne de kırın tüm gereksinimine yetecek kadar işgücü vardı.

Almanya. 1850'ye kadar Alman endüstrisi kent zenaatkârlarının veya zamanını toprağını işlemek ve kendi gereksinimi veya pazarlamayı yapan *Verleger* için mal üretmek arasında bölen köylülerin ellerindeydi. Üretim birimi küçüktü; Prusya 1843'te ustadan daha az sayıda çırak ve kalfaya sahipti. Üretim yarım gün veya boş zamanlarda yapılıyordu; Prusya'daki her yedi keten tezgâhından yalnızca bir tanesi sahibinin gelirinin ana kısmını sağlıyordu. Bazı endüstriler oldukça büyük iç ve dış pazarlara mal sunuyorlardı —özellikle keten kumaş ve eşyalar. Bu endüstriler özellikle Napolyon kararnameleri Britanya mallarına kıtayı kapattığında genişlediler, fakat barış kapıyı yeniden açınca yıkıldılar. Silezya'nın büyük keten endüstrisi fabrika malı Britanya mallarının rekabetinden büyük yara aldı, Alman çelik makas ve bıçakçılığı yerini Sheffield ürünlerine kaptırdı; bu arada savaş sonrası gümrük tarifeleri Alman mallarının Rusya'ya ve diğer bazı yabancı pazarlara girişini engellemekteydi.

Yeni endüstriyel teknikleri Almanya'ya tanıtan öncüler, devlet madenlerini, bakır fabrikalarını, top dökümevlerini ve tuzlaları işleten Prusyalı memurlardı. 1780'e gelindiğinde bunlardan bazıları Britanya'nın yenilikleriyle ilgilenmişler ve açık veya gizli olarak, birşeyler öğrenebilmek için, İngiltere'yi ziyaret etmişlerdi. Stein, madenlerin yöneticisiyken, 1786'da «İngiliz madencilik ve eritme yöntemlerini ve demir ve metal dökümevlerini incelemek... ve bu endüstrilere makinaların uygulanmasını öğrenmek» üzere adaya gönderilmişti. Ziyaretçiler çizimler ele geçirdiler, silindirler satın aldılar ve işçileri göç etmeye ikna etmeye çalıştılar. 1800'e gelindiğinde iki Prusya devlet motor imalathanesi imparatorluk endüstrilerinin gereksinimleri karşılıyordu ve kok kullanarak demir eritme işlemi başlamıştı.

1800'den ve özellikle 1820'den sonra, özel girişim bu devlet inisiyatifini yavaş yavaş gölgede bırakmaya başladı. Rheinland, Vestfalya,

Saksonya, Silezya, Berlin ve kıyı kentlerinde bazı insanlar madenler, fabrikalar, demiryolları ve buharlı gemiler için motor imal ettiler, dövme demir levha veya ray imalatında tavlama yöntemini ve merdaneleri kullandılar; suya buharlı gemiler indirdiler ve tekstil makinaları yaptılar. Britanya'dan işçi ve bazen de sermaye temin ettiler, fakat yavaş yavaş her ikisi için de yerli kaynaklar oluşturdular. Bu insanlar, *Zollverein* (1834) eski imparatorluk toprak ve nüfusunun üçte ikisine sahip olan onyedi devlet arasında serbest ticareti oluşturduğunda ve böylece Alman imalatçılara daha geniş bir pazar sunduğunda, daha elverişli bir ortama kavuştular. Demiryolları ve buharlı gemilerin gelişi, esas olarak endüstrinin finansmanıyla ilgilenen bankerlerin sermayeyi harekete geçirmesi ve Britanya ve Belçika yöntemlerinin taklit edilmesi, gelişmenin hızlandırılmasında hep yardımcı oldular. Bu dikkate değer gelişme, özellikle Ruhr bölgesinde derin kömür yataklarının bulunmasından sonra, kömür ve demir endüstrilerinde görüldü. Tekstil makinalarının kullanıma girmesi oldukça yaygınlaşırken, makina imalat tesisleri, şeker fabrikaları ve kimya tesisterinin sayıları arttı. Almanya ellili ve altmışlı yıllardaki Avrupa iş genişlemesinden payına düşeni aldı; 1871'e gelindiğinde kömür yatağı bölgeleri tam bir endüstrileşme görünümü kazanmıştı. Yeni doğmuş olan İmparatorluk, işçilerinin yarısı çiftçilik veya ormancılıkla uğraşmak üzere, hâlâ büyük ölçüde tarıma dayanıyordu; fakat bir diğer üçte biri Almanya'yı dünyanın ikinci veya üçüncü önemli endüstri ülkesi haline getiriyordu.

1914'e gelindiğinde, endüstride çalışan işçilerin sayısı toplam işgücünün üçte ikisine yükselmiş, tarımda çalışanlarınki ise 1871'den sonra 40.000.000'dan 68.000.000'a çıkmış bulunan nüfusun üçte birine inmişti. Endüstrileşme öyle ilerlemişti ki, Almanya artık Avrupa'nın en büyük demir, çelik ve kimyasal mallar üreticisi olmuştu; makina yapımı ve tekstilde üst sıralarda yer alıyordu ve kömür üretiminde Büyük Britanya'yı yakalaması önlenemez görünüyordu. Alsace - Lorraine'in ele geçirilmesi ona yüksek derecede gelişmiş bir tekstil bölgesi kazandırmış ve gelecek için bundan daha büyük bir önem taşımak üzere, kendi zengin kömür ve potas yataklarına demir ve potas yatakları katmıştı. Çelik yapımında Bessemer, Siemens ve Gilchrist - Thomas'ın yaptıkları, kömür yan ürünlerinin kullanımında yapılanlar, alaşımlar, elektrik ve iyileştirilmiş makinaların üretiminde ortaya konanlar gibi teknolojik ilerlemelerin hepsinden bu bilim ve teknik eğitime inanan ulus yararlanmasını bildi. Bankaların desteği, yeterli özel

yatırımcı yokluğunu telafi etti. İmparatorluk hükümeti endüstriyel genişlemeyi teşvik etti, demir ve çelik üreticilerini korumak için gümrük tarifeleri koydu, ölümüne rekabeti önlemek için kartellerin oluşumuna izin verdi ve demiryolu taşıma tarifelerini ihracat endüstrilerini destekleyecek biçimde düzenledi. Eski endüstriler daha güçlü bir biçimde mekanize oldular ve tesislerinin ölçeğini büyüttüler. Yenileri ise büyük ölçekle işe başladılar veya kısa sürede büyük ölçekli hale geldiler. Başlangıçta sık sık «değersiz ve işe yaramaz» olarak damgalanan, fakat bu damganın izini yavaş yavaş silmeyi başaran bazı mallara dış pazar bulmak için güçlü bir kampanya başlatıldı. Ticaret donanması ve tersaneler, «ağır» ve «hafif» sanayilere ve dış ticaretinin üçte ikisini yaptığı bir kıtanın merkezinde güçlü bir konuma sahip ve ticaret veya yatırım mekikleriyle dış dünyanın hemen her yerine bağlanmış olan kapsamlı bir ekonominin resmini tamamlamaya yardımcı oldular. 1871'de nüfusun yirmide biri her birinde 100.000'den fazla kişinin barındığı sekiz kentte yaşıyordu. 1914'te toplam nüfusun dörtte biri, aynı büyüklükte kırksekiz kentte yaşıyordu.

Rusya. Rusya, onsekizinci yüzyılda iç ve dış pazarlara mal sunan epeyce endüstriye sahipti. Toprak baronları işlikleri, madenleri ve dökümevlerini serfleri çalıştırarak işletiyorlardı; tüccar *putting - out* girişimleri oluşturmayı veya işçileri atelyelerde bir araya toplamayı başarmıştı; imparatorluk lüks gereksinimlerini karşılamak için birkaç endüstri kurmuştu ve küçük zenaatkârlar yerel talebi karşılıyorlardı. Bir yazar 1780'de 900 tezgâh işleten bir firmadan ve 4.000 işçi istihdam eden bir keten masa örtüsü yapımcısından söz eder. Rus köselesi («çok gizli» tutulan süreçlerle yapılıyordu), demir, bakır, keten, yelken bezi ve tütün oldukça büyük miktarlarda ihraç ediliyordu. Batı Avrupa endüstrileri yakıt olarak kok kullanmaya başlayınca, Rus metaline olan talep düştü, pamuklu kumaş kullanımının büyümesi ve Britanya keten endüstrisinin genişlemesi Rus dokumalarının pazarını daralttı. İç pazar ise bırakılmadı ve yüksek gümrük duvarları arkasında Rus pamuklu endüstrisi yeni makinaları kullanıma sokmada belirli bir ilerleme sağladı. Fakat batısında kalan herhangi bir ülkeyle karşılaştırıldığında, Rusya 1861'de endüstriyel olarak çok geri bir ülkeydi.

1861'deki özgürleşme sonucunda serfler istedikleri yere gitme ve istedikleri yerde çalışma serbestisine kavuştular; fakat demiryolları, daha iyi banka hizmetleri ve daha bol miktarda sermaye endüstriyel genişlemeyi uyarıncaya kadar bu özgürlüğün pek fazla anlamı yoktu.

Seksenli yıllarda endüstriyel genişleme küçük de olsa bir hız kazandı ve doksanlarda hükümet ülkeyi kendi gereksinimlerini mümkün olduğunca kendisi karşılar hale getirmek için güçlü bir endüstrileşme politikası başlattı. Witte demiryolu döşemeye olduğu kadar endüstriler kurmaya da hevesliydi. Gümrük tarifeleri yükseltildi, yabancı sermaye endüstriler kurmaya davet edildi ve demiryolu donanımı imalatçılarına sübvansiyon verildi. Sonuçlar etkileyici ama çok pahalıydı. Tekstil fabrikaları, madenler, metalürji işleri, makina fabrikaları ve petrol kuyularının artması, endüstriyel üretimi, altmış ve yetmişlerdeki yüzde 3 civarındaki artışa karşılık, doksanlı yıllarda yıllık yüzde 8 civarında bir hızla büyüttü. Bu büyümenin maliyetini yüksek fiyatlar ve ağır vergiler biçiminde köylüler ödediler.

Depresyon ve devrim 1900 ve 1906 arasında ilerlemeyi yavaşlattı, fakat siyasi koşullar hem daha kararlı hem de otokratik bir hale geldikçe, yerli ve yabancı sermaye yeniden endüstri alanına akmaya başladı. Büyük fabrikaların sayısı hızla arttı. 1913'te demir cevheri ve çelik üretimi Almanya rakamlarının üçte birine çıkmıştı; kömür üretimi Fransa ve Belçika'nın üretim miktarları arasında bir yerdeydi ve Türkistan pamuğu hızla genişleyen tekstil endüstrisini besliyordu.

Birinci Dünya Savaşı tüketici malları üretiminde azalmaya yol açarken, sermaye malları üretimini teşvik etti. Geçirilen iki devrim, toprak kaybı ve iç savaş her tür üretimi felce uğrattı. 1920'ye gelindiğinde toplam üretim savaş öncesi düzeyin beşte birine inmişti, fakat daha büyük endüstrilerde üretim sekizde bir düzeyine ve hattâ daha aşağılara kadar düşmüştü. Komünistler, özel mülkiyeti ortadan kaldırma ve endüstrileri devlet girişimi olarak işletme dışında, ne yapacaklarına dair kesin bir fikre sahip değildiler. Fabrikaların çoğuna hükümet veya işçiler el koymuşlardı, fakat her şey —yönetim, disiplin, ulaştırma, hammadde veya yakıt veya kredi temini ve pazarlama makinası— yerle bir olduğu veya yok olduğu için, köylülere arz edilecek mallar üretilemeyecek ve bu mallar olmayınca da devrim çökecekti.

Yeni Ekonomik Politika (1921) bu nedenle yalnızca büyük endüstriyel birimleri devletin elinde bıraktı. Küçük işletmeleri yığınlar halinde kooperatif veya bireylere geri verdi. Devlet endüstrileri toplam iş gücünün beşte dördünü istihdam ediyorlardı ve «mülksüzleştirilmiş» sahiplerden devralınan en yıpranmış sermaye donanımının çoğuna sahiptiler. Sayısız yerinde önlemle, sermaye ve işletme maliyetleri için

hazine kaynaklarına başvurarak, —parayı tekrar düzene kavuşturarak, dış ticareti yeniden başlatarak, örgütlenmeyi iyileştirerek ve disiplini sıkılaştırarak— toplam üretimi 1927'de savaş öncesi düzeyine çıkardılar. Bununla birlikte, bu erişim çok eşitsizdi; kömür ve petrol üretimi eskisinin çok üstüne çıkartılmıştı, fakat demir, çelik ve tüketici malları üretimi çok gerilerden geliyordu. Çiftçilerin talep ettikleri mallar kıt olmakla kalmayıp, aynı zamanda hem kalitesiz hem de, kendi malları için ödenen fiyatlarla karşılaştırıldığında, çok pahalıydılar. Kırsal huzursuzluk, ekonomik toparlanma, «kapitalist devletler» in ortaklaşa saldırması tehlikesi ve bundan sonra ne yapılacağına karar verme zorunluluğu hep birlikte, 1928 yılında formüle edilen, birinci Beş - yıllık Plâna yol açtılar.

Bu plân bütün ekonominin —endüstri, tarım, ulaşım, ticaret, elektrik enerjisi, konut, belediye hizmetleri ve eğitim— genel yeniden inşaı ve hızla genişlemesi için iddialı bir program ortaya koydu. Tarımın nasıl kollektif hale getirildiğini ve nasıl mekanize edildiğini daha önce görmüştük. Plân endüstriye, özellikle sermaye malları endüstrilerine çok büyük yatırımlar yapılmasını öngörüyordu; her yıl endüstri tesislerinin 1913 yılındaki değeri kadar sermaye yatırımı yapılacaktı. Yatırımlardaki bu genişleme ve yöntemlerin iyileştirilmesi üretimi yılda yüzde 20 civarında artıracaktı; beş yıl içinde sermaye malları üretimi üç katına, tüketici malları üretimi ise iki katına çıkacaktı. Böyle bir uğraşın karşısında dikilen engeller çok büyüktü, fakat üretimde yılda ortalama yüzde 15 oranında artış sağlama başarısına ulaşıldı. Makina traktör, tarım araçları ve elektrik donanımı imalatı gibi bazı endüstriler kendilerine verilen hedeflerin üstüne çıktılar; fakat demir, çelik, kömür, kimyasal maddeler ve kumaş ve ayakkabı gibi tüketici malları üretiminde hedeflerin gerisinde kalındı. Üretim maliyetleri yüksekti; fiyatlar yükseldi ve kalite çoğu zaman çok kötüydü.

1932 yılında hazırlanan ikinci Beş - Yıllık Plân birinci plâna göre daha küçük —yüzde 20 yerine yıllık yüzde 14 civarında— bir üretim artışı öngörüyordu; malların kalitesinde iyileşme talep ediyordu; fakat vurgulama hâlâ ezici bir biçimde sermaye malları endüstrilerindeydi. İlk plâna göre daha kesintisiz bir biçimde uygulandı; aceleyle fabrikalara doldurulmuş becerisiz işçiler artık belirli bir ustalık kazandılar; daha fazla veya daha özenli çalışmayı sağlamaya yönelik özendiriciler uygulandı, kötü çalışmanın yol açtığı «ekonomik suç»lara verilen cezalar daha da ağırlaştırıldı ve yöneticiler plânlama prob-

lemleriyle başa çıkmayı öğrenmeye başladılar. 1937'ye gelindiğinde, bir bütün olarak plân hedeflenenin çok üstünde gerçekleşmişti; «üretim araçları» üretimi 1932'de belirlenen hedefin üçte bir oranında üstüne çıkmıştı; makina ve silah imal eden metal işleme endüstrileri verilen hedefleri yüzde 50 fazlasıyla gerçekleştirdiler; çelik, kimyasal ürünler ve elektrik endüstrileri üstlerine düşeni yaparlarken, kömür ve petrol hedefleirn gerisinde kaldılar. Tüketici malları endüstrileri hâlâ kendilerine verilen çok küçük rolle yetinmek zorundaydılar. 1938'de her ayak için üç çiftten az ayakkabı üretildi; fakat bu 1930'daki her ayağa bir çift ayakkabı üretiminden daha iyiydi ve karne sisteminin 1935 yılında ortadan kaldırılmasına yol açan kesintisiz arz artışının unsurlarından birisiydi kuşkusuz.

Üçüncü Beş - Yıllık Plân öncekileri andırıyordu, fakat silahlanmanın gölgesi bu plânın üstüne daha koyu bir biçimde düşmüştü. Yıllık üretim artışı yüzde 12 olarak belirlendi, fakat en hızlı ilerleme kimyasal maddeler, alüminyum ve diğer metallerin üretiminde olacaktı. Yeni tesislerin, zaten yoğun olarak gelişmiş bulunan Leningrad, Moskova, Kiev veya Rostov gibi merkezlere kurulmasından kaçınılacak ve bunlar daha doğuda —Volga üzerinde, Urallarda ve Sibirya'da— kurulacaklardı. Bu doğuya doğru kaydırma harekâtı kısmen daha önceki plânların «gigantomania» (büyüklük çılgınlığı) anlayışına bir tepkiydi; bununla hammaddelerin uzak bölgelerden birkaç büyük merkeze uzun yollar kat'ederek ulaşmalarının yol açtığı sakıncalar azaltılmak isteniyordu; ve aynı zamanda üretimde stratejik amaçlara uygun bir yayılma amaçlanıyordu. Aynı strateji, bir yandan da, tüketici malları endüstrisinin yine zavallı bir ikincil konuma indirilmesini gerektiriyordu.

Bu tablo şunları ortaya koyuyor: (1) Madeni mallar endüstrilerinin 1940) yıllarına ait aşağıdaki resmi üretim rakamlarından görülebilir:

	1913	1929	1938	
Mühendislik ve madeni eşyalar endüstrileri (1926 - 1927 fiyatlarıyla milyon ruble olarak)	1.450	3.050	33.600	
Elektrik (milyar (K.W.H.)	1,9	6,2	39,6	
Kömür (milyon metrik ton)	29	40	166	(1940)
Kütük demir » » »	4,2	4	15	(1940)
Çelik » » »	4,2	4,9	18,3	(1940)
Petrol » » »	9,2	13,8	31	(1940)
Pamuklu kumaş (milyar metre)	2,2	3,1	3,5	
Kösele ayakkabı (milyon çift)	—	48,8	213	

Bu tablo şunları ortaya koyuyor: (1) Madeni mallar endkstrilerinin genişlik ve çeşitliliğindeki büyük artış; bu artışın sonucu olarak makinalı araçlar ve motorlu vasıtaların —kamyon, otobüs, traktör, uçak ve tank— büyük ölçekli üretimi olanaklı hale gelmiştir. (2) Elektrifikasyondaki hızlı ilerleme. (3) Kömür, demir ve çelik üretimindeki dört misli artış; bu artış 1940'a kadar S.S.C.B.'ni çelik üretiminde Almanya ile aynı düzeye getirmiştir. (4) Pamuklu kumaşlar arzındaki daha yavaş artış. Ağır sanayie önem veren yaklaşım, savaş yıllarında Rusya'nın mekanize çatışmaların gereksinimlerini büyük ölçüde karşılamasını olanaklı kılarak kendisini haklı çıkardı. Doğu merkezlerinin gelişimi, batı ve güney bölgeleri Almanların eline düştüğünde, malzeme gereksinimlerinin karşılanmasını olanaklı kıldı. 1946'da Stalin tarafından ilan edilen savaş sonrası hedefi, yalnızca yerle bir olmuş tarımsal ve endüstriyel tesislerin ayağa kaldırılmasını amaçlamakla kalmıyor, aynı zamanda «herhangi bir saldırı karşısında ülkemizin güvence altında olmasını sağlamak» için, kömür, petrol, demir ve çelik üretimini 1939'dakini üç katına çıkarmayı hedefleyen üç veya daha fazla beş-yıllık plânın yürürlüğe konmasını da amaçlıyordu.

El Zenaatları, İşlikler ve Ev Üretiminin Varlıklarını Sürdürmesi

Büyük olasılıkla iki istisna dışında —pamuklu iplik bükme ve Rusya'nın endüstrileşme atılımı— «fabrika sisteminin zaferi» ne bir gecelik bir kampanya idi, ne de endüstriyel alanın tam olarak zaptedilmesi. Ev üretimi veya atelye üretiminden fabrika üretimine geçiş hızı makinanın tatminkâr mallar üretebilme yeteneği ve aynı zamanda eski ve yeni düzenlemelerdeki göreli maliyetler tarafından belirleniyordu. Fabrika ipbükümü kısa süre sonra daha çok, daha iyi ve daha ucuz iş yapmaya başladı; fakat 1817 gibi geç bir tarihte bir İngiliz yünlü kumaş imalatçısı hoşnutlukla bir mekanik tezgâh dokuyucusuna belirli bir iş için yedi sent vermektense evinde çalışan bir el tezgâhı dokuyucusuna aynı iş için onyedi sent vermenin kendisine daha ucuza geldiğini söyleyebiliyordu, çünkü mekanik tezgâhın aşınma ve yıpranma, enerji, bozulma, ıskarta, bakım, denetim «ve diğer ufak tefek *vesaire*» maliyetleri aradaki farkı fazlasıyla yiyip bitiriyordu. Hazır giyim eşyası imalatı, fabrikalar işin büyük kısmını üstlendikten sonra da evlerde savsaklayıp durdu; zira dikiş makinesi evlerde de kullanılabiliyordu ve pek çok kadının, evden çıkmasa bile, gelir sağlamak veya eve ekmek parası getirenin yetersiz kazancını takviye etmek için dışarıya iş yapması gerekiyordu, hem de ortaya çıkan ürünün fabrika ürünleri kadar ucuz olmasını sağlayacak ücretlerle. Ev veya küçük işyeri eme-

ği, ikincil önemdeki pek çok işte makinaları gerektirmeyecek ölçüde ucuzdu.

El işinin kalitesi mekanik olarak üretilmediği, talep makinalı üretimi gerektirmeyecek ölçüde küçük olduğu veya ürünün ayırdedici bir nitelik veya özelliğe sahip olması gerektiği için, bazı endüstrilerde el emeğinin becerisi makinalara karşı direnebildi. Klasik örnekler arasında (1) küçük işliklerde çalışan bıçakçı ustalarının yüksek kaliteli bıçak, ustura ve kesme aletleri ürettikleri Sheffield ve Solingen bıçakçılık endüstrileri; (2) Lyon kulübelerinin işlemeli ipek dokuyucuları; (3) pahalı giysi veya kişisel ve eviçi eşyaları yapımcıları, ki bu konuda Paris ve Londra çok ünlüydüler; (4) Belçika danteli, Harris yün kumaşları, Alman oyuncakları ve turistler veya fabrika ürünlerinden hoşlanmayan alıcılar için İtalyan nakışları gibi şeyleri üreten değişik köylü zenaatları sayılabilir. Bunlara ek olarak yerel fırıncılar, terziler, demirciler, marangozlar vb.'nin oluşturduğu bir ordu vardı; bu ordu yirminci yüzyılda radyo, elektrikli cihazlar, bisiklet ve otomobil servis veya tamir istasyonları tarafından takviye edilecektir.

Bu küçük üretimin çapı yirminci yüzyılda bile oldukça büyüktü. Almanya'nın geç endüstrileşmesi el zenaatlarına 1900 sonrasına kadar darbe vurmadı; 1925'te nüfusun yüzde 5'i el zenaatlarında, özellikle de kumaş ve giysi yapım veya köylü endüstrilerinde çalışıyordu ve bu uğraşılardaki parasal işlem hacminin bütün ülkenin işlem hacminin yüzde 15'i civarında olduğu söyleniyordu. Fransa'da 1921'de 2.300.000 civarında küçük zenaatkâr ve ev işçisi vardı. Büyük Britanya'da 1906'da düzenlenen bir «zahmetli» endüstriler sergisi, çok sayıda ve çeşitli malların evlerde veya küçük işliklerde, sefalet derecesinde düşük ücretlerle yorucu ve monoton işlerde uzun saatler harcayan insanlar tarafından yapıldığını ortaya çıkardı. Sergilenen mallar arasında her tür giyim eşyası, mukavva ve kibrit kutuları, zincirler, toprak pipolar, çiviler, tenis topları, fırçalar, yatak örtüleri, mücevher kutuları, işlemeli silahlar ve kefen süsleri yer alıyordu. Sergi küçük çaplı üretimin ürünleriyle değil, değerli ürünlerle ilgiliydi; yoksa liste çok daha uzun olurdu. Öyleyse Avrupa endüstrisinin yalnızca dev fabrikalarla dolu olmadığı ortaya çıkıyor. Amerikan öğrencileri de hemen anımsayacaklardır ki, aynı şey kendi ülkeleri için de geçerlidir. 1939'da Birleşik Devletler'de 184.000 imalat tesisi vardı. Bunların 8.000'den fazlası hiç işçi çalıştırmıyordu, 56.000 kadarı 1 ile 5 arasında. diğer bir 50.000'i 6 ile 20 arasında işçi çalıştırıyordu. Öyleyse, tesislerin

yüzde 70'inin küçük çaplı olduğu söylenebilir. Avrupa'nın durumu bundan çok farklı değildi.

Ticari Birim. Nüfusun kentte yaşayan bölümü arttıkça ve işinde uzmanlaştıkça, yaşam standartları yükseldikçe ve yeni tür mal ve hizmetler ortaya çıktıkça, ticarette çalışan insanların sayısı da hem mutlak hem de göreli olarak arttı. Almanya'da söz konusu oran 1907'de yüzde 9iken 1925'te 12'ye çıktı. Britanya'da «dağıtım» hizmetleri tüm sigortalı işçilerin 1923'te yüzde 12'sini, 1938'de ise yüzde 16'sını istihdam ediyordu. Fransa'da dağıtımcıların sayısı 1866 ve 1906 arasında iki kattan fazla artarken, aynı dönemde nüfus yalnızca yüzde 3 oranında artmıştı; Profesör Gide, bu hızla gidilirse iki yüzyıl içinde bütün Fransızların tüccar olacaklarını tahmin etmişti, şaka yollu.

Toptan ticaret alanında büyük depolara ve büyük miktarda sermaye veya krediye gereksinim duyuluyordu; yine de şaşırtıcı çoklukta insan komisyoncu, simsar veya acente olarak iş yapabilmekteydi. Köylü çiftliği tarımda nasıl kök salmışsa, perakende ticarette de küçük dükkân öyle sağlam kök salmıştı. Küçük dükkân müşteriye çok yakındı, çok küçük sermaye veya krediye gereksinim duyuyordu ve aile emeğine dayanıyordu. Perakende dağıtıcılık, yaşam mücadelesinde tek başına zafer kazanabileceği konusunda kendine güven duyanlara, birinin emrinde çalışmak yerine başı buyruk olmak isteyenlere cazip geliyordu; umudun sıcacık yatağı ve çoğu zaman da ölümün soğuk yatağıydı. Buna bağlı olarak, 1920'lerde İtalya, Almanya ve Britanya'da her yetmişbeş seksen kişiye bir perakendeci dükkânı düşerken, Fransa'da her kırk kişiye bir dükkân düşüyordu. Bunların ezici çoğunluğu küçük ve «bağımsız»dı, geriye kalanlar ise kooperatif kuruluşlar, bir zincire bağlı dükkânlar veya büyük mağazalardı. Kooperatifler 1844'ten sonra Britanya'da bir süre sonra da kuzeybatı kıt'a ülkelerinde yaygınlık kazanmaya başlamışlardı. Bunlar malların üretimi ve dağıtımını kâr amacı gütmeksizin yaparak üyesi olan tüketicilere hizmet ediyorlardı. (Bakınız Bölüm XXXI.) Çeşitli bölümlere sahip mağazaların, müşterinin dükkân dükkân dolaşmak yerine çok çeşitli malları aynı çatı altında bulabilmesine olanak verecek bir araç olarak ilk kez 1850'lerde Paris'te geliştiği sanılıyor. Zincirleme dükkânlar giyim eşyası veya ayakkabı gibi şeyleri büyük ölçüde imal edenlerin, et, süt ve süt ürünlerini büyük miktarlarda ihraç edenlerin ve «ucuzluk pazarında» satılanlar gibi ucuz malları büyük miktarlarda pazarlayanların dağıtım noktaları olarak ortaya çıktılar.

1914'e gelindiğinde kooperatifler çok güçlüyken, zincirleme ve büyük dükkânlar yaygınlaşıyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Britanyalıların yiyecek tayını için kayıt yaptırmaları gerektiğinde, yarısı 137.000 «bağımsız» dükkâna, dörtte biri 5.500 kooperatife diğer dörtte biri ise 7.000 zincirleme dükkâna kayıt yaptırmıştı. Bağımsız dükkân başına müşteri sayısı rakiplerinin onda biri kadardı. Yeni banliyölerin, yeni ürünlerin ve yürüyüş, bisiklete binme, motosiklet ve dışarıda yemek yeme gibi yeni dinlenme etkinliklerinin ortaya çıkması küçük dükkâna, devlete rağmen veya devletin uzağında, kendine yer bulabilmesi için taze olanaklar yarattı. Bazı müşteriler bunların bağımsız kişiliğini ve servisini yeğlerken, diğer bazıları da veresiye satışlarını ve malı eve teslim etmesini seviyordu. Küçük dükkâncı hiçbir zaman servet yapamadı, fakat iyi bir gelir sağlamasını da bildi; ve başarısız olduğunda yerini almaya hazır bir iyimser daima mevcuttu.

ENDÜSTRİYEL KAPİTALİST

Yeni endüstriyel düzeni geliştiren veya yaygınlaştıran insanlardan bazıları toprak baronlarıydı. İskoçya, Galler, Silezya ve Rusya'da bunları malikânelerinin maden kaynaklarını, yüksek fırınlar, demir imalathaneleri, levha - kalay fabrikaları ve (Almanya'da) büyük bira imalathaneleri işletirlerken görüyoruz. Bazı endüstriyel girişimciler, aynı zamanda birer imalatçı haline gelmiş olan tüccarlardı. Yerli kumaşçılardan yünlü kumaş alıp satan Leeds'li bir tüccar olan Benjamin Gott, 1792 yılında, üretimin her aşamasında bine yakın işçi istihdam eden bir fabrika kurdu. Bunu niye yaptığını soranlara şöyle cevap veriyordu: «Ben bir tüccar olarak yetiştirildim ve imalattan anladığım için değil, sermaye sahibi olduğum için bir imalatçı haline geldim. İmalatın diğer dallarında çalışanların hünerlerinin bedelini ödedim.» Bununla birlikte, piyasada sık sık yeteri kadar mal bulamaz duruma düşmesi ve West of England'ın bu ürünlerdeki tekelci konumunu kırabilecek süper kalite kumaş üretme isteği de onu etkilemiş olsa gerektir. İskoçya'da, Amerikan sömürgelerine kumaş satıp karşılığında tütün ithal etmekte olan tüccarlar, denizaşırı ticaretlerini Devrim nedeniyle tam da pamuk makinalarının kullanıma girmeye başladığı bir zamanda askıya alınmış buldular. Bu nedenle sermayelerini deniz aşırı ticaretten bükülmüş ip üretimine veya cam ve demir imalatına aktardılar. Bunların en ünlülerinden birisi olan David Dale 1776 yılında New Lanark'da dev bir pamuklu fabrikası kurdu.

Damadı David Owen, model bir işveren olarak, öncü deneylerini daha sonra burada gerçekleştirecektir.

Çoğu ülkelerde de tüccar veya toprak sahiplerine dayanan benzer girişimler bulunabilir. İlk Alman buharlı lokomotiflerinin inşasında toprak baronları ve tüccar çok etkili olmuşlardır; yine Ruhr Vadisinde derin madenleri tüccar geliştirmiştir. İtalyan tüccarlar ve Cavour gibi toprak baronları ipek ve pamuk fabrikalarına para yatırmış ve yönetici ve eğitici olarak İngilizleri kiralamışlardır. Bütün bunlara rağmen, genelde, toprak baronları başka konularla çok meşguldüler, tüccarlar ise yeterince kârlı ticari alanlara ve endüstriyel üretimin katmerli kaygılarından kaçınacak kadar sermayeye sahiptiler. İnisiyatif ve girişimin çoğu bu nedenle endüstrinin kendi içinden geldi.

İnisiyatif ve girişimi, —kiri, pası, gürültüsü ve kokularıyla— endüstriyel bir atmosferin içinde büyümüş insanlar sağladılar. Demir ustaları kuşaklar boyu demir eriticiliği yapanların veya çivi, zincir, kilit, saat ve benzer araç gereçleri imal edenlerin soyundan geliyorlardı. Wedgwood'un arkasında dört kuşaklık bir çömlekçilik vardı; Boulton'a serpilip gelişen bir iş, Krupp'a (1812 - 1887) ise Essen'de küçük bir demir atelyesi kalmıştı ailesinden. İlk tekstil fabrikatörleri, birkaç istisna dışında, endüstriyi kulübe veya çiftlik evlerinde daha çocukluklarından itibaren öğrenmişler, *putting - out* sistemini geliştirmişler veya makinalar yapmışlardı. Samuel Oldknow önce pamuğu bükücülere ve dokuyuculara verdi, daha sonra terkedilmiş bir ipek çekme fabrikasını bir bükme fabrikası haline getirdi ve en nihayet (1790 civarında) dokuyucuları için kulübeleri, Londra'dan getirdiği yoksul çocuklar için yurtları ve diğer işçileri için evleri olan daha büyük bir fabrika inşaına girişti. Radcliffe kendi firmasını kurmaya yetecek paraya sahip olana kadar dokumacı olarak aldığı ücretinden para biriktirdi. En nihayetinde bine yakın tezgâh çalıştırır hale geldi; büyük bir gururla firmasının «tıpkı yuvarlanan bir kartopu gibi tek bir iğden veya tek bir tezgâhtan» ortaya çıktığını söyleyebilirdi. Tekstil endüstrisi ondokuzuncu yüzyıl (ve hattâ yirminci yüzyıl) boyunca hırslı insanlara yukarılara tırmanma olanağı sunmaya devam etti. 1910'da yapılan bir araştırma, bir Lancashire kentindeki 139 pamuklu imalatçısından 88'inin işe ücretli işçi olarak başlayan ve «kendini yaratan» insanlar olduğunu ortaya çıkardı. Bu tür fırsatlar sunmada tekstil endüstrisi yalnız değildi.

Endüstriyel girişimcinin karşısına çıkacak ilk sorun, yeni bir girişimin donatımı veya eski bir girişimde daha iyi yöntem ve teçhiza-

tın kullanıma sokulması için gerekli sermayenin toplanmasıydı. Bu miktar oldukça küçük olabilirdi. Manchesterli bir çulhacının kâtibi olan Robert Owen 1789'da 100 £ tutarında borç aldı, beş parasız bir yetenekli teknisyen ile ortaklık kurdu, bir atelye kiraladı, krediyle malzeme satın aldı; kısa süre sonra emrinde katır yapımında çalışan kırk adam vardı. Sayısız firma kullanılmış veya kiralık makinalarla kiralık bir odada, malzemeyi temin eden veya ürünü satın alan tüccarın açtığı krediyle işe başlamıştır. Daha büyük girişimler çok daha fazla sermaye gerektiriyordu. Tam donanımlı büyük bir tekstil fabrikası 20.000 £'lik bir tutara malolabilirdi, Dale'in New Lanark'taki fabrikası 1800 yılında 60.000 £'e el değiştirdi. Carron Demir Tesisleri'nin sermayesi 1760'taki 12.000 £'den 1771'de 150.000 £'ne yükseldi, —buna rağmen, sahibini yıkılmaktan kurtaramadı.

Günümüze kadar gelebilen mali kayıtlar, binalara ve tesislere büyük miktarlarda sermaye yatırmak ve işin yeni veya genişletilmiş şeklini sürdürmek için gerekli işletme sermayesini temin etmek veya ayırmak gibi iki görevin üstesinden gelmek durumunda kalan insanların karşılaştıkları güçlükleri açığa çıkarıyorlar. Boulton, Soho fabrikasını kurmaya karar verdiğinde (1762) başına büyük bir dert açtı, çünkü bu kuruluş ona nihai olarak, yeterli olacağını düşündüğü 2.000 £ yerine, tam 10.000 £'e maloldu. Yüzlerce çalışanını işsiz bırakmamak için malzeme alımında ve ücret ödemelerinde büyük taahhütlere girmek zorunda kaldı. Kendisi ve ortağı Fothergill bütün sermayelerini bu girişime yatırdılar, malikânesini sattı, birinci karısının ve daha sonra da ikinci karısının drahomalarını firmaya akıttı, arkadaşlarından borç aldı, Soho'daki binalarını ve Watt makinalarını kullananların ödedikleri primleri Londra ve Amsterdam bankalarına rehin bıraktı. 20.000 £'lik bir sermayesi olan firma on yıl içinde 11.000 £ zarar etti, sürekli olarak iflasın eşiğinde kaldı ve eğer Boulton'un şansı onu Watt'la işbirliğine getirmeseydi çöküp gidecekti. Watt'ın ilk patentinin geliri durumu kurtardı; Watt büyük bir cömertlikle patent gelirinin üçte ikisini Boulton'un borçlarının ödenmesine ayırdı; ve motor dairevi hareket sağlar hale geldiğinde (1782) talep öyle fazla büyüdü ki, patent gelirleri borçları tamamen sildi, kâra giden yolu açtı ve Boulton'a ölene kadar 150.000 £'lik bir servet kazandırdı.

Eturia'daki fabrika ve işçi evlerinin yapımına başladığında (1769) Wedgewoods'un karşılaştığı zorluklar da en az bunun kadar büyüktü. Liverpool'lü tüccar ortağına «Ya borçlanıp para bulacağım, ya da *Whereas's* (*London Gazette*'de liste halinde adları yayınlanan müflis-

ler) arasında yerimi alacağım» diye yazıyordu. «Para bul —para bul, dostum— ellerini ve kafanı bu işe koş —bana *L'argent* gönder ve mucizeyi seyreyle —3.000 £! 3.000 £?— bundan bir sent daha azı bile gelecek yılın işleri için Mimarımı tatmin etmeyecektir; öyleyse bana ya para bulmek zorundasın, ya da *Gazette*'de bir yer.» Almanya'da Krupp'un ilk dökme çelik tesisi için gereksinim duyduğu 50.000 taleri bulabilmek için bütün akrabalarının cüzdanlarını boşaltması gerekti ve bu paranın da yetersiz olduğu görüldü.

Öncü endüstricilerin karşısına çıkan ikinci sorun hammaddeleri temin etme ve istenilen ürün biçimine dönüştürme problemiydi. 1800'e gelindiğinde Liverpool pamuk piyasası güney eyaletlerinden gelmeye başlayan elyaf akımı ile başa çıkabilecek kadar gelişmişti; Lancashire'li imalatçılar ise bireysel olarak veya kamuya açık müzyedelerde bütün bir yıl boyunca fazla güçlük çekmeksizin gerekli hammaddeyi temin edebiliyorlardı. Fakat diğer pek çok hammadde piyasası çok daha az tatminkârdı; bir yünlü imalatçısının hammadde temin etmek için Almanya'ya gitmesi gerekebilirdi; toprak eşya imalatçıları balçık depoları veya kömür ocaklarında çare ararken, metal işleme firmaları madenlerde veya arıtma tesislerinde çözüm arıyorlardı.

Tatminkâr bir işgücü oluşturmak zor bir işti. Bazı yerli tekstil işçileri ilk fabrikalardan hiç hazetmediler ve buralarda çalışmayı reddettiler. İlk fabrikatörler bu nedenle avareleri, kıtlık yıllarında İngiltere'yi veya İskoçya'yı dolduran İrlandalı göçmenleri ve kırsal kesimdeki yoksul evlerinin yetişkin veya çocuklarını işe almak zorunda kaldılar. İşini bilen işçi yokluğu Wedgewood'u «hayattan bıktırmış»tı. Tahta bacaklarıyla atelyeler arasında nutuk çekerek dolaşır, kötü yapılmış toprak eşyayı kırar ve tebeşirle tezgâhın üzerine «Bu, Josiah Wedgwood'un adına lâyık değildir» diye yazardı. Boulton vasıflı bir kadro oluşturmak için çok uğraştı; «hepsi de başkaları tarafından ayartılmaya hazır vasıfsız genç köylü delikanlıları» eğitmeye çalıştı; bir başka sorun da makinaları kurmaya gönderdiği adamlarının kafa çekmek için çok fazla zaman harcamaları olgusuydu. Makineler «emek - tasarruflu» olabilirlerdi, fakat gereksinim duydukları işçilerin belirli bir nitelik taşımaları zorunluğu vardı.

Son olarak, pazarlama sorunu vardı. Bazı imalatçılar ürettikleri malları mevcut tüccarlara satmakla veya belirli bir komisyon karşılığı onlara sattırmakla yetinmek zorundaydılar; büyük bir imalatçı ortağı olmak isteyen bir tüccar bulabilirdi kolaylıkla. Fakat çoğu endüst-

rici kendi satışını yapmak isteğindeydi. Boulton ülkeyi «buhar delisi» haline getirmek için bütün Britanya'yı dolaştı; ortağı müşteri bulmak amacıyla bütün kuzey Avrupa'yı baştan başa taradı; ve bir ara Boulton öyle çok sayıda aristokratik ziyaretçi (ve potansiyel müşteri) —aralarında Büyük Katerina bile vardı— ağırlar hale geldi ki, evi «özel bir yuvadan çok bir hanı andırıyordu» (Dickinson). Wedgewood sergi evleri, enerjik bir tüccar - ortak ve yurtdışı acenteleri kullandı. Daha mütevazi olanlar pazar bulmakta daha az becerikli değillerdi. Mallarını satmak isteyen bir perakendeci dükkân bulamayan bir öncü erkek gömleği imalatçısı, gömlekleri emanete vererek fişlerini dağıtma yoluna başvurdu. Krupp, imparatorluğun silahlarını almasını sağlamak için bakanların başlarını döndürürdü. Pek çok imalatçı yurt içi veya yurtdışı ticaret merkezlerini tek tek dolaştılar veya gezici satıcılar gönderdiler; komisyon karşılığı mallarını satacak yabancı acenteler tuttular; veya kardeşlerinden, oğullarından veya ortaklarından birini New York, Hamburg veya Rio do Janerio gibi limanlardan birine yerleştirdiler. 1812'de New York'ta, çoğu denizaşırı ortakçılık yapan 140 civarında tabiyet değiştirmemiş ve en azından bir o kadar da Amerikan uyruğuna geçmiş Britanyalı tüccar vardı. Bir endüstricinin işi bu satış yöntemlerini kullanamayacağı kadar küçükse, yabancı bir şehre açık artırmayla satılması için mallarından birkaç balya gönderebilirdi.

Sermayesinin büyük bir kısmını bir tesise yatırmış olan endüstrici, tahmin edilemeyen sıklıklarla gelen kötü zamanların baskısına tüccarlara göre daha fazla açıktı. Amerikan Devrimi başladığında; 1778 yılında Fransa, kısa bir süre sonra da Hollanda Amerikan davasının yanında yer aldığında; 1792'de Avrupa çatışması başladığında ve 1793'te Britanya çatışmaya katıldığında; Napolyon (1806'dan sonra) «Kıt'a Sistemini» kurmaya ve Britanya mallarının denetimi altındaki topraklara girişini engellemeye çalıştığında; ve Amerika'nın 1807 - 1812 iktisadi savaşı silahlı çatışmaya yol açtığında piyasalar hep alt üst oldular. 1763, 1783 ve 1815 barışlarının da savaş kadar sarsıcı olduğu görüldü. Alıcılar, uzun vadeli kredi verildiğinde bile, her zaman borçlarını ödemiyorlardı; savaş ise düşmana yapılacak ödemeyi ertelemek için güzel bir bahane oluyordu. Konsinye mal olarak suya bırakılan ekmek çok yavaş geri döndü, bankacılık ve kredi sisteminin yapısı hatalıydı ve rekabet öncülerin kârlı olmasını bekledikleri her alanda hızla keskinleşiyordu. Genişleme aniden durduğunda bütün bir iş dünyası büzülüyor, bunu üç veya daha fazla kötü yıl izliyordu. Bradford kenti 1836 ve 1844 arasın-

da tam dört panik yaşadı; 1836'da mevcut olan 318 tekstil firmasından 1846'da yalnızca 127'si yaşıyordu. İflaslar listesinin kişilerin saygınlığına hiç saygısı yoktu; küçük balıkların yanısıra büyük tüccarlar, imalatçılar ve bankerler de ağa düşüyorlardı ve bir mezatçı bir zengine yemeğe çağrılmaya görsün, hemen gümüşlerin, kristallerin, mobilyanın ve şarap kilerinin ne zaman kendi eline düşeceğini kurmaya başlıyordu.

Kâr elde edildiğinde, firma mali güvenliğe kavuşana kadar tekrar işe yatırılıyordu. Sağlam kökleri olan bir firmanın kayıtları firma binaları, enerji tesisi ve makinelerinin güncelleştirilmesi sırasında ortakların altı yıl boyunca rant, faiz ve kâr olarak elde ettikleri gelirin yüzde 60'ını geri verdiklerini; aynı oranın 1830'da yüzde 85 olduğunu, 1831 yılında ise yüzde 88'e çıktığını ortaya koyuyor. Eğer, bazı ekonomistlerin söyledikleri gibi, kâr riskin, faiz de imtina etmenin ödülü ise, bu insanlar her ikisini de hakediyorlardı.

Girişimciler bazan ne kâr ne de faiz elde edemedikleri gibi, bazan her ikisini de yitiriyorlardı. Eğer şansları çok yaver giderse en sonunda diledikleri gibi harcayabilecekleri paraya kavuşuyorlardı. Bu durumda da bazıları, süslü elbiseler içinde üç refakatçının eşlik ettiği ve altın kordonlarla donatılmış bir arabacının sürdüğü parlak sarı renkli bir arabayla kiliseye giden bir yeni zenginin yaptığı gibi, kaba gösterişte doyum arıyorlardı. Diğer bazıları, eğer daha önce değilseler bile, kültür adamı, yardımsever, sanat, bilim, edebiyat ve eğitimin koruyucusu oldular; kiliselerine karşı çok cömert ve partileri içinde çok güçlü hale geldiler. Kır malikâneleri satın aldılar ve günün ünlü ressamlarına yağlı boya portrelerini yaptırdılar. Öldüklerinde işlerini ikinci kuşaklar sürdürdü, fakat bunlarda kurucuların yetenekleri veya tek bir amaç üzerinde yoğunlaşma özelliği genellikle yoktu. Bunlar ilgilerini demiryollarına, bankacılığa veya politikaya doğru genişlettiler; avlandılar, eski mobilya veya kitap kolleksiyonculuğu yaptılar, bir ünvan elde ettiler ve çocuklarını ünlü okullara ve köklü üniversitelere gönderdiler. Bu arada firma itici gücünü yitirebilir, alışkanlıklarının esiri haline gelebilir, geçmişte ona başarı getiren yöntemlerin gelecekte de buna devam edeceği sanısına kapılabilir, donanım ve politikalarını güncelleştirmekten aciz kalabilir ve pazar koşullarındaki değişmeleri ihmal edebilirdi. Sağlam vaziyette üçüncü kuşağa geçse bile, sahipleri firmayı satabilir, endüstriyle bütün bağlarını koparabilir ve serbest mesleklere veya tam bir tembel hayatına geçebilirlerdi. Üçüncü kuşağın mutlaka son kuşak olacağını söyleyen bir doğa yasası olmadığına göre, bazı firmalar daha uzun bir yaşama sahip olabilirlerdi. Yine de çoğu girişimin öy-

küsü «Bir iş elbisesinden diğerine üç kuşak» veya daha mutlu hallerde «İş elbiselerinden piskopos getrine, avukat perukasına, muhafız üniformasına veya bakanlık dizbağı nişanına üç kuşak» sözleriyle özetlenebilir.

ANONİM ŞİRKETLERİN YAYGINLAŞMASI

En azından 1850'lere kadar endüstriyel genişlemeyi finanse etmenin yükünü, tek sahipli firma veya aile firması ile adi ortaklıklar taşıdılar. Aynı tür örgüt birimi toptan ve perakende ticareti geliştirdi, kömür madenlerini genişletti, ticaret donanmalarını oluşturdu, bazı banka hizmetlerini sağladı ve yalnızca hukuk ve tıp gibi eski mesleklerde değil aynı zamanda mimarlık, muhasebecilik ve gazetecilik gibi yeni mesleklerde de hüküm sürdü. Yalnızca sayılarına bakıldığında bu tür şirketler halâ en yaygın girişim biçimidir.

İngiltere'de, ister aktif ister pasif olsun, bütün ortaklar firmanın borçları için sınırsız sorumluluk üstleniyorlardı. Bununla birlikte, Fransa'da *société en commandite* (komandit şirket) pasif ortakların sorumluluğunu yalnızca yatırdıkları miktarla sınırlıyor ve böylece girişimcilerin dışarıdan fon toplamalarını kolaylaştırıyordu. Onsekizinci yüzyıl boyunca, pasif ortakların sağladıkları sermaye, *aksiyon* olarak adlandırılan hisselere bölündü ve bunlar daha sonra menkul değer haline geldiler. *Société en commandite sur actions* böylece oluştu ve *Code Napolyon* (1809)'da hukuki kimliğe kavuştu. Aktif ortakların sorumlulukları sınırsızdı, fakat hisse sahipleri sınırlı bir sorumluluğa ve satabilecekleri bir kazanca sahiptirler. Almanya *Kommanditgesellschaft* ve *Kommanditgesellschaft auf Aktien*'leri ile Fransa'yı izledi. Bu tür ortaklıklar kolayca oluşturuluyor ve yöneticilerin sınırsız sorumluluğunun bu insanları hem kendi paraları hem de başkalarının paralarına karşı daha dikkatli olmaya yönelteceğini düşünen yatırımcıları kendilerine çekiyorlardı. Bu itimat zaman zaman çok kötü bir biçimde sarsıldı.

Tam haliyle anonim şirket *(société* anonim, *Aktiengesellschaft)*, adi ortaklıkla karşılanması mümkün olmayan gereksinimlere tepki olarak, uzak mesafe ticaretindeki sınırlı uygulama alanından ortaya çıktı. Kanal, suyolları, havagazı, demiryolu gibi bazı girişimler özel girişimler tarafından başlatılamayacak ve finanse edilemeyecek ölçüde büyük; Amerika'daki madenler veya Avustralya'daki çiftlikler gibi bazıları çok uzak; ve diğer bazıları ise hem çok büyük hem de çok uzaktılar. Bununla birlikte, eğer bunlar anonim şirketler tarafından geliştirileceklerse, dört şeyin sağlanması gerekiyordu : (1) şirketlerin oluşmasına olanak veren ve hak ve yükümlülüklerini tanımlayan bir yasal çerçeve; (2)

sermaye arzı; (3) bu sermayenin sahipleri veya kontrol edenleri arasında bir yatırım alışkanlığının gelişmesi; ve (4) eski veya yeni hisse senetleri ve tahvillerin satılabileceği bir piyasa.

1844'e kadar hiç bir devlet anonim bir şirketin kolayca ve ucuza oluşturulmasına izin vermedi. Fransa'da bir imtiyaz beratı gerekliydi; İngiltere'de ise Bubble Yasası (1720) bir imtiyaz veya özel bir parlamento kararnamesi gerektiriyordu. Bu pahalı berata sahip olmayan her şirket, hisse senedi satarak sermaye toplamış olsa bile, halâ bir ortaklıktan başka bir şey değildi; tek bir kişi gibi dava açamazdı veya hakkında dava açılamazdı, bütün üyelerinin başvurması veya tek tek adlarının belirtilmesi gerekiyordu; ve bu tür bir İngiliz şirketi borçlarını ödeyemez hale gelirse, firmanın borçlarının ödenmesi için üyelerinin hepsinin bütün mal varlıklarına el konulabilirdi.

Özel bir gereksinim doğduğunda, parlemento karar çıkarmakta istekli davranıyordu; paralı yol tröstleri, kanal girişimcileri, dok yapımcıları, sigorta şirketleri ve daha sonraları demiryolu yapımcıları özel kararlar çıkartmayı başardılar; fakat şirketleşmeye giden yolu açan genel bir yasa yoktu. Buna bağlı olarak, çok sayıda anonimleşememiş şirket ortaya çıktı. Bunların bazıları gerçekten saygıdeğer amaçlara sahiptiler, fakat genişleme dönemleri daima itibarsız girişimler ve hiç bir değer taşımayan hisse senetlerinin ortalığı kaplamasına yol açıyordu. 1824 - 1825'te bunlar arasında özgürlüğüne yeni kavuşmuş olan İspanyol Amerika'sının maden kaynaklarını işletme, Kızıldeniz'de boğulan Firavun ve konuklarının kayıp hazinesini bulma ve benzeri vaadlerde bulunan şirketler vardı. Bu gibi üç kâğıtçı şirketler şatafatlı adlar kullanıyorlar, hiç bir zaman yapılmamış olan genel kurul hesaplarını yayınlıyorlar ve çeşitli yöntemlerle halkın tasarruflarının bir bölümünü ceplerine aktarmayı başarıyorlardı. Bunların da bir parçasını oluşturdukları sabun köpüğü 1825 yılında patladı; ve yeni kurulmuş olan 600 şirketin beşte dördü 1827'ye kadar yok oldu. Hisse senedi, spekülasyon ve ilk günah arasındaki yakın bağlantı bir kez daha kanıtlanmıştı.

Yine de anonim şirketlere olan gereksinimin ortadan kalktığı söylenemezdi; ve yavaş yavaş bu gereksinim karşılanmaya başlandı. 1825 yıkımında pek çok taşra bankası çöktüğü için, Londra bölgesi dışında anonim bankaların kurulmasına 1826'da izin verildi. 1844'te parlamento anonim şirket oluşumunu kolaylaştıran genel bir yasa çıkardı ve 1856 yılında da sınırlı sorumululk hakkı tanıdı. Sınırlı sorumluluk konusunda atılan adımın açık sebeplerinden birisi, 1844 yasasına göre oluşturulmuş

bir şirkete 50 £ yatıran, fakat şirket iflas ettiğinde, firmanın ağır borçlarını karşılayacak kadar mal varlığına sahip iki hissedarlardan birisi olduğu için 50.000 £ kaybeden çok saygıdeğer bir parlamento üyesinin kötü deneyimiydi. Şirketler yasası tam şeklini 1862'de aldı. Artık, devlete, yedi kişinin imzasını taşıyan ve firmanın adını, amacını, yöneticilerini ve nominal sermayesini belirten bir «birlik beyannamesi» verilerek şirket kurulabilirdi. Çalışmaya başlayacak kadar sermaye topladıktan sonra, «birlik maddeleri»ni kaydetmekle yükümlüydü. Daha sonra da hükûmete yıllık olarak sermaye durumunu, hissedarlarını ve yöneticilerini bildirmesi; her yıl uygun bir biçimde denetlenmiş bir bilanço yayınlaması; ve adının sonunda «Sınırlı» sözcüğünü kullanması gerekiyordu. Kamuya yapılan bu açıklamaya karşılık, hissedarların sorumlulukları sahip oldukları nominal sermaye miktarı ile sınırlandı. Böylece kolay kurulma ve sınırlı sorumluluk gibi ayrıcalıklar, yatırımcıların paralarının nasıl kullanıldığını bilmelerine, alacaklıların borçlularının mali durumunu öğrenmelerine ve rakiplerin karşılarındaki hasmın gücü (veya güçsüzlüğü) hakkında bir fikir edinmesine olanak veren bir kamuya açıklık ile dengeleniyordu. Fransa 1867'de, Almanya ise 1870'de aynı yönde harekete geçti.

Sınırlı sorumluluk, yatırımları cezbetmek isteyen bütün girişimciler için istenileri, fakat bedelini ödemeye hiç de razı olmadıkları bir lütuftu. Şu halde şirketler, yöneticiler dışında hiç kimsenin bilmediği gizli rezervler oluşturarak, varlıklarının değerini çok yüksek (veya çok düşük) göstererek veya durumunu gerçekte olduğundan daha zayıf (veya daha güçlü) gösteren diğer taktikleri kullanarak mali durumlarını gizlemeye çalışacaklardı kaçınılmaz olarak. Hükûmetler bu uygulamalara acımasızca saldırdılar, denetçilere ağır sorumluluklar yüklediler ve yöneticileri veya işletmecileri mali bildirimlerinin doğruluğu konusunda kişisel —bazan cezaî— olarak sorumlu tuttular. Her şeye rağmen, gerçeğin, bütün gerçeğin ve yalnızca gerçeğin ortaya çıkmasını sağlamanın pek mümkün olmadığı görüldü. Bir muhasebe uzmanının sözleriyle, yayınlanmış bilançoların çoğu «iş rehberi olmaktan çok birer koleksiyoncu nümunesi» (Smails) durumundaydı.

Özel firmalar sınırlı sorumluluk için yanıp tutuşuyorlardı, fakat bedelini ödemeye kamu şirketleri kadar bile razı değillerdi. İstediklerine, bir Alman yasası (1802) ve Britanya yasaları (1892, 1907) sınırlı sorumluluk taşıyan «özel şirketler» haline dönüşmelerine izin verdiğinde, en nihayet kavuştular. Bu şirketler elliden fazla hissedara sahip olamayacaklar, hisse senetlerini borsada satamayacaklardı; fakat fon sağ-

lamak için halka başvuramadıkları için, yıllık bilanço yayınlamalarına da gerek olmayacaktı. Çok sayıda aile şirketi ve adi ortaklık, mahremiyet ve sınırlı sorumluluğun bu bileşiminden faydalanmak için hızla harekete geçti.

Anonim şirketlerin yaygınlaşması yalnızca yasal duruma değil, mevcut sermaye arzına, sermaye sahiplerinin borç verme isteklerine ve yatırımcılarla yatırımları biraraya getirecek bir sistemin gelişimine de bağlıydı. Britanya'da 1800'lere gelindiğinde, sermaye arzı önemli ölçüde büyümüş, yatırım alışkanlığı gelişmiş ve Borsa'nın temel ilkeleri oluşmuştu. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın hisseleri yaklaşık dört bin kişinin elindeydi. Hisse sahipleri çok değişik çevre ve konumda kimselerdi —«Londra tüccar ve bankerleri, gemi sahileri ve kaptanlar, yüksek ve aşağı tabakalardan dullar ve hiç evlenmemiş kadınlar, İskoçyalılar, din adamları, 'Anglo - Hintli'lerin Hollanda kentlilerine sürtünen omuzları, Yahudi elmas tüccarları ve yer yer de Venedikli soylular veya Polonya Kralının Mabeyincisi» (Furber). Bank of Enfland'ın hisseleri de en az bunun kadar çeşitlilik arzeden 2.000 yatırımcının oluşturduğu bir ordunun elindeydi; bunların altıda biri, Utrecht'li ilahiyat profesörleri de içlerinde olmak üzere, Hollandalıydı; yüzden fazlası diğer Avrupa ülkelerinde yaşıyordu; yarısı Londra'lıydı; geriye kalanlar arasında üniversiteler, bankalar ve Britanya adalarının çoğuna yayılmış bireyler yer alıyordu ve dulların ve evlenmemiş kadınların oranı «olağanüstü bir yükseklikteydi» (Clapham). Bu arada kanal girişimcileri hisse senetlerini kanalın hizmet vereceği bölgede yaşayanlara satmışlardı ve Fransa ile savaş boyunca iç borç miktarının 230.000.000 £ civarından 800.000.000 £ dolayına yükseltilmesi büyük ölçekli savaş tahvilleri satışlarıyla mümkün olmuştu.

Barışla birlikte yatırım alışkanlığı iyice yerleşti ve yaygınlaştı. 1824-1825 genişlemesi sağlıklı bazı şirket tekliflerine yol açtı. 1825'de batmış olan özel bankaların yerini almak üzere yeni anonim bankalar yerel tüccar ve imalatçıların sermayeleri arasına girdiler. İlk demiryolları yerli yatırımcılara başvurdular. Artık savaş borçlarına gereksinim olmamasına karşın, Avrupa, Güney Amerika ve Birleşik Devletler hükûmetlerinin barış zamanı gereksinimleri kısa sürede büyüdü; hükûmetlerin önerdikleri faiz oranı yüksekti. Topladıkları borçların çoğunu geri ödemediler, fakat bir kısmı da, tıpkı sömürge veya yabancı toprakları veya madenleri işletmeye giden şirketlerin bir kısmının yaptığı gibi, borçlarına sadık kaldılar.

Hem sağlam yatırımlara hem de spekülasyona en büyük dürtüyü demiryolları sağladı. Demiryolları her türlü alıcıya sunacak bir şeyler buldu —çekingenler için tahvil veya ihtiyatlılar için faiz garantili hisse senedi, macera sevenler için de normal hisse senedi; ve genişleme devrelerinde doğan şirketlerin çok kârlı olacakları ve hisselerinin yukarıya fırlayacağı şeklinde bir beklenti daima mevcut oldu—. Halkta hisse senedi bilinci oluşturmak için gazete reklamlarına, toplantılara ve diğer araçlara başvuruldu. Londra Borsası ve taşra kentlerindeki piyasalar demiryolu tahvilleri ile uğraştılar. Hükümet borçlanmalarından kazanç elde etmeyi («underwriting»), yani yeni çıkarılan borç tahvillerini belirli bir fiyattan satın alıp daha sonra yüksek fiyatla halka satmayı, bir sanat haline getirmiş olan özel bankerler, şirket tahvillerinin piyasaya sürülmesinde de yardımcı oldular. Böylece demiryolu *boom*'ları, özellikle de kırkların ortalarında ortaya çıkanlar, «yatırım alışkanlıklarının kabuğunu» kırdı «ve kitle yatırımları yolunu açtı... Yatırım Devrimi başladı ve kapitalizmin yeni bir aşamasına girildi» (Shannon).

Bu aşama barış dolu olmaktan veya her yerde aynı kârlılığı göstermekten çok uzaktı. Sınırlı - sorumlu şirket çok büyük yarar veya zarar sağlama yeteneği taşıyordu. Üretim ve ulaşım amacıyla sermaye toplayan şirketlerin yanısıra, girişime önayak olanlara ve likidatörlere, yatırımcıların ve kredi verenlerin sırtından kazanç getirmek üzere kurulan şirketler de vardı. Her yeni yatırım dalgası bir aşırı iyimserlik, spekülasyon ve artırma aşkı için artırma zirvesine çıkıyordu. «Home Rails»in yeni tahvillerinin cazibesi, yerini Birleşik Devletler, Kanada ve Güney Amerika'daki demiryolu girişiminin doğurduğu büyük beklentilere bırakmak üzere, 1850'den sonra sönükleşti. Altmışlardaki finans şirketleri ve oteller; yetmişlerdeki yabancı madenler, kömür, demir ve kayak merkezleri; içinde yaşadığımız yüzyıldaki kauçuk, altın, bankalar, yapay ipek, gramofon ve holdingler bu tür kandırmaya yönelik yeniliklerin diğer örnekleridir. Bunların hepsinde de «güçlü ciğerleri ve utanmak bilmeyen pirinçten bir yüzü olan biri tarafından şişirilen köpükten bir şirket» (Shannon), bir kent bürosu dışında hiç bir zaman kazma yüzü görmemiş madenler, ellerindekileri zamanında satamayan spekülatörler ve borsa yarış alanlarını eli boş olarak terkeden yatırımcılar ortaya çıkıyordu.

Bu nedenle başarı kayıtları oldukça büyük çeşitlilik arzediyordu. Sığ veya iki yüzlü niyetler taşımayan şirketler hiç hesapta olmayan kayalar, akılsız politikalar veya genel depresyon nedeniyle batabilirdi. Shannon, 1856 ve 1883 yılları arasında kayıt yaptıran 20.000 Britanya şirke-

tinin üçte birinin çok küçük olduklarını veya hiç faaliyete geçmediklerini göstermiştir. Geriye kalanların yüzde 28'i zorunlu, yüzde 32'si gönüllü olarak iflas etmişti; yüzde 11'i ise sessiz sedasız yok olmuştu. Her üç şirketten biri beşinci, her iki şiketten biri ise onuncu doğum gününden önce defnedilmişti ve 1929'a gelindiğinde bunların yalnızca yüzde 8'i hayattaydı. Hisse senedinin tarihi tam anlamıyla düş kırıklığı, hilekârlık ve boş umutlarla doludur ve yirminci yüzyıl da ondokuzuncu yüzyıldan pek farklı değildir. 1928 *boom* yılında Britanya'da çıkarılan 277 eshamın 101 tanesi 1933'e kadar kayıplara karışan şirketlere aitti. 108 yeni firmadan 68'i yok olmuş, 20'dan fazla şirketin hisseleri ise beşte dört ile tamamı arasında değer kaybına uğramıştı.

Anonim şirket en önemli rolü demiryolları dışında, çelik kimya ve elektrik çağının yeni ve çok daha büyük iş birimlerine uygun düşen bir örgütlenme biçimi olarak oynamıştır. Kıt'ada Britanya'dan daha sonra rağbet kazandı. Burada sermaye daha az ve daha utangaçtı, dolayısıyla onun işlevini dikkatlerinin büyük bir kısmını veya tamamını şirketlerin yüzdürülmesine ve finanse edilmesine hasreden bankalar üstlenmek zorunda kaldılar (Bakınız Bölüm XXIV). Bankaların çalışmaları ve 1870 sonrasında Alman girişimlerindeki genel genişleme sonucunda, 1886'da 2.100 olan anonim şirket sayısı, 1912'de 5.400'e yükseldi ve 1913 ve 1926 yılları arasında iki katına çıktı. Büyük Britanya'da 1930 yılında 10.000 kamu ve 95.000 özel anonim şirket olduğunu gösteren sayılar gibi, bu rakamlar da ekonominin hangi ölçüde şirketlerin denetimi altında olduğu hakkında çok az fikir verebilir. Bazı bireysel şirketlerin büyümesi ve eskiden bağımsız olan birimlerin birleşmesi sonucunda dev şirketler ortaya çıktı; bu devler batı Avrupa bankacılık ve denizciliğinin, Britanya ve Fransız demiryollarının, petrol ve tütün ticaretlerinin ve çelik, kimya ve elektrikli cihazlar endüstrilerinin yönetiminin çok büyük bir kısmını ellerinde tutuyorlardı.

Anonim şirket kendine özgü bazı nitelikler geliştirdi. Her şeyden önce mülkiyeti çok yaygın bir biçimde dağılmıştı. 1930'larda bir Britanya bankasının hisse senedi sahiplerini gösteren liste 65.000 ad içeriyordu; demiryollarının mülkiyeti de en az bunun kadar yaygındı ve dolayısıyla bir şirketin sahiplerinin sayısı çalışanlarının sayısından daha büyük olabiliyordu. Bu durum ikinci özelliğe yol açıyordu : Mülkiyetin yönetimden ayrılması. Aykırı bazı raporlar veya kârsız sonuçlar ortaya çıkmadıkça sıradan hisse senedi sahipleri yıllık genel kurullara katılmıyorlar ve şirketin yönetiminde çok az bir etki gösterebiliyorlardı. Denetim az sayıda büyük veya sözü geçen hisse sahibinin, yönetim kurulunun ve iş-

letmecilerin ellerindeydi. Şirketler birbirleriyle veya bankalarla içiçe girdikçe, göreli olarak küçük bir grup çok sayıda şirketi yönlendirebiliyordu.

Mülkiyet ile yönetim arasındaki mesafeye paralel olarak, işçiler ile yönetim arasında ve hisse sahipleri ile işçiler arasında boşluklar ortaya çıktı. Ücretli işçi ile işveren arasında —iyi yönde olsun kötü yönde olsun— kişisel temas olanağı, firmanın çapı büyüdükçe giderek azalıyordu. İşçi yalnızca ustabaşını biliyordu. Hisse senedi sahipleri işin niteliğini tam olarak bilmedikleri gibi, çoğu zaman paralarının hangi ülkede yatırıldığından bile habersiz olabiliyorlardı. Onları ilgilendiren tek şey, paralarını yatırdıkları makinenin onlara verdiği çekler veya sahibi oldukları senetlerin fiyatının piyasadaki dalgalanmalarıydı. Hisse senedi sahipleri için kâr yaratan İranlı petrol işçisi, Arjantinli demiryolcu, Malaya'lı kauçuk üreticisi, Britanya'lı deniz adamı ve Avustralya'lı kurşun madencisi veya Güney Afrikalı altın kazıcısı için küçük bir sorumluluk duyan bir hisse sahibi, bütün bu insanların onun çıkarından çok kendi çıkarlarını gözettiklerini gördüğünde hiç şaşırmayacaktır (veya şaşırmamalıdır). Büyük ölçekli girişim ve anonim şirket örgütlenmesi yatırımcılar, yöneticiler veya ücretli işçiler arasında karşılıklı sorumluluk duygusu yaratmak için çok fakir topraklardır.

Anonim şirket modern dünyanın biriken sermaye arzını kullanmaya yönelik cihazlarından yalnızca birisidir. Özel girişim, gelirinin bir kısmını tasarruf edip yeniden yatırıma yöneltmişti; ayakları yere sağlam basan bir anonim şirket de aynı şeyi yapabilirdi. Mevduat bankaları, sigorta şirketleri ve dayanışma dernekleri orta sınıfların ve ücretlilerin tasarruflarını konut ve kamu tahvilleri gibi güvenli yatırımlara yönelttiler. Son olarak, devlet vergi gelirlerinin bir bölümünü, özel girişimin üstesinden gelmesi pek olası olmayan kamusal amaçlı kuruluşlara veya diğer zorunlu toplumsal donanım parçalarına yatırdı. Bununla birlikte, özellikle Yeni Dünya'nın genç devletleri veya Eski Dünya'nın azgelişmiş ülkeleri bu amaçlar için borç para almak ihtiyacını duydular ve çoğu zaman dışarıya borçlanmaları gerekti.

Sermayenin bu tür çeşitli yollarla biriktirilmesi ve yatırılması ondokuzuncu yüzyılın seçkin erişimlerinden biridir. Bir milyar doların korkunç bir meblağ olarak görüldüğü bir çağda dünya demiryollarının 100.000.000.000 $ emdiği söylenir. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki elli yıl boyunca Britanyalıların yıllık kazançlarının, yüzde 20'si içeride yüzde 5'i dışarıda olmak üzere, yaklaşık dörtte birini şu veya bu yolla

yatırdıkları tahmin edilmektedir. 1914'e gelindiğinde dış yatırımlarının değeri 20.000.000.000 $'a ulaşmıştı ve ülke ulusal gelirinin onda birini sağlıyordu. Ulusal gelirin «kazanılmamış» kısmı artık büyük ölçüde faiz veya kâr paylarından geliyordu; gayrimenkulün ana mülkiyet biçimi olduğu günler geride kalmıştı. 1913 - 1914'te Britanyalı vergi tahsildarlarının önüne gelen brüt sermayenin yüzde 45'i hisse senedi ve tahvilden oluşurken, yalnızca yüzde 20'si gayrımenkulden oluşmuştu. Almanya ve Fransa'da da trend aynı yöndeydi; endüstriyel ve ticari sermaye birikiyordu ve dışarıya daha şimdiden oldukça büyük bir miktar yatırım yapılmıştı.

Sovyetler Birliği'nde Sermaye Birikimi. Komünistler, özel mülkiyete son vererek, devrim öncesi ulaşım ve endüstri donanımını inşa etmiş olan iç ve dış yatırım akımına kapıyı kapadılar. Demiryolları büyük ölçüde dış borçlara dayandırılmıştı ve çeşitli endüstrilere yatırılan anonim sermayenin oldukça büyük bir bölümü dışarıdan gelmişti —tekstil endüstrisinde bir çeyreği, demir, çelik ve makina girişimlerinde beşte ikisi ve madencilik endüstrisinde onda dokuzu—. Öyleyse Beş Yıllık Plânlar, yeni tesisler veya endüstriler kurmak ve eskileri genişletmek için gerekli fonları ulusal gelirden ayırmak suretiyle, ülke içinden finanse edilmek zorundaydı. Büyük gelirler elde eden insanlar kalmadığı için, fonların köylülerin gelirlerinden ve ücret ve maaş gelirlerinden kesilmesi gerekiyordu.

Bu iş için kullanılan cihaz Devlet Bütçesiydi. Bütçe, her yıl ulusal ekonominin inşaına yatırılacak toplam miktarın yanısıra, toplumsal ve kültürel hizmetlere, savunmaya, adalete ve yönetim işlerine ayrılacak miktarları da belirliyordu. Birinci Beş Yıllık Plân boyunca ekonomik kalkınmanın finansmanı toplam harcamaların üçte ikisini, İkinci Beş Yıllık Plân'da ise yarısını oluşturdu.

Bu sermaye ve işletme giderlerini karşılamak için gerekli olan para, esas olarak, bir muamele (veya satış) vergisi konularak elde edildi. Hükümet, devlet veya kooperatif girişimleri aracılığıyla ülke ticaretinin hemen hemen tamamını denetimi altında tutuyordu. Malları satın aldığı ve sattığı fiyatları saptadığı gibi, girişimlerin ödeyecekleri muamele vergisi oranını da belirliyordu. İzlediği politika, ticaret kuruluşlarının alış ve satış fiyatları arasında olanaklı en büyük farkı oluşturup, çok ağır bir vergiyle bu tekel kârlarının büyük bir kısmına el koymaktı. Çiftçilerin et ve tahıl satış fiyatlarını düşük tutuyor, ticaret örgütlerine bunları yüksek fiyatla satma yetkisi veriyor ve hasılatın yüzde 80 kadarını yutan bir muamele vergisi koyuyordu. Mamul mallar-

da maliyet ve satış fiyatı arasındaki fark büyük olasılıkla daha küçük olmakla birlikte, devletin önemlice bir kısmına el koymasına yetecek kadar da büyüktü.

1936'da «iç piyasada satılan 100 ruble değerindeki her malın 62,7 rublesi dolaylı vergi olarak [muamele vergisi yoluyla] Devlet Bütçesine aktarıldı» (Baykov); fiyat düzeyi 1928'dekinin yaklaşık olarak sekiz katı kadardı. Ücret gelirlerinin büyük bir kısmı böylece pahalı yiyecekler ve kıt mamul tüketici malları tarafından yutuluyordu. Ortalama olarak, ödedikleri bedelin üçte ikisi vergiydi; votkada bu oran yüzde 84'tü.

Diğer gelir kaynakları çok daha az önemliydi. Kâr elde etme aşamasına gelen devlet girişimlerine kârın bir kısmını sermaye artırımı veya seçkin işçilere ödül vermek için alıkoyma izni verildi; fakat geriye kalan ve yüzde 10 ile 80 arasında değişen kısım Bütçeye gitti. Gerçekte bu yolla elde edilen miktar hiç bir zaman çok büyük değildi. Bireylerin devlete verdikleri borçlar sermaye fonuna daha yararlı bir katkıydı; satılan tahvil miktarı otuzlu yıllarda çok yavaş ama sürekli bir artış gösterdi; yine de 1938'e kadar satılan toplam tahvil miktarı, aynı yıl muamele vergisinden elde edilen hasılatın yalnızca üçte biri civarındaydı. Bazı ikincil vergiler daha da verimsizdi. Rusya'nın sermaye birikimi böylece o günkü kuşağın gelirinin büyükçe bir bölümünden feragat etmesiyle sağlanmıştı. Savaşın tahrib ettiği donanımın yenilenmesi ve 1939'daki hedeflerin üç katı yüksekliğindeki hedeflere ulaşılması «daha fazla değilse bile... belki de üç yeni Beş Yıllık Plân» (Stalin) gerektirebilirdi. Bu ise feragatın devam edeceği anlamına gelebilirdi.

XXIV

1914'E KADAR PARA VE BANKACILIK

XVI. Bölümde kamu bankalarının ve özel bankerlerin, mevduatın yatırılabileceği yerleri sağlamak, paranın çekilmesi veya transferi için kolaylıklar sunmak, devlete ve işadamlarına borç vermek ve metal para arzını tamamlayan banknotu çıkarmak suretiyle modern Avrupa'nın gereksinimlerini ilk yıllarında nasıl karşıladıklarını görmüştük. 1789'da, çalkantılı bir çeyrek asrın hemen öncesinde, bu dört hizmet —mevduat, transfer, kredi ve banknot— bir kaç ayrıcalıklı kamu bankası, bazı büyük özel bankerler veya tüccar - bankerler ve çok sayıda küçük banka tarafından yürütülmekteydi. Kamu bankalarının sayısı son zamanlarda artmaya başlamıştı, zira hükümetlerin çoğu devletin mali işlerini yönetecek ve endüstri ve ticarete yardımcı olacak bir aracı kurumun gerekliliğini anlamaya başlamışlardı. Büyük Frederick, Yedi Yıl Savaşlarının ülkesinin ekonomisi ve kendi kredibilitesi üzerinde yaptığı tahribatı, 1765'de mevduat ve transfer işlerini yapacak bir banka, senet iskontosu için ikinci bir banka ve bir «büyük Lombard» veya ihtişamlı emanetçi kurarak gidermeye çalıştı. Turgot 1776'da hükümete borç vermesi, senetleri iskonto etmesi ve emisyon yapması için *Caisse d'escompte*'u kurdu. Rusya, Danimarka ve diğer ülkeler aynı yolu izlerken, 1782 yılında İspanya'da değeri düşmüş bir parayla boğuşması ve çeşitli ekonomik projelerin finansmanını sağlaması için İspanya Bankası kuruldu.

Bu yeni bankaların çoğu, 1789'da başlayan devrimci dönemde kariyerlerini yaptılar. Turgot'nun kurduğu banka, devrimci hükümetin bastığı *Assignat*lar (önceleri küçük miktarlarda ve kilise, saray ve *göçmenler*den ele geçirilen topraklar karşılığında çıkartılan hazine bonoları), çok miktarda sürülmeleri sonucunda 1796'ya gelindiğinde birer kâğıt parçasına dönüştüklerinde ortaya çıkan genel mali yıkımda battı gitti. İspanya Bankası, cüretli fikirlerinin kendisine «İspanya'nın John Law'ı» ünvanını kazandırdığı bir genel müdürün denetiminde büyük fonlar olması ve daha sonraları da hükümetin savaş zamanı ihtiyaçları ve hazine bonolarının değersiz kâğıt para haline gelmesi tarafından sarsıldı. Savaş yılları Amsterdam'ın düşüşünün tamamlanmasına da katkıda bulundu. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nın sonu geldi ve

Amsterdam Bankası iflas etti. Birçok özel banka ve tüccar - banker çalışmalarını devam ettirdiler; fakat ilgi ve güç merkezi artık Kuzey Denizi'nin öteki kıyısındaki yeni endüstri, dış ticaret, gemicilik, yatırım ve bankacılık odak noktasına, Britanya'ya ve özellikle Londra'ya kaydı.

Britanya Bankacılığı. Bank of England esas olarak halâ devletin hizmetinde bir finans kaynağı durumundaydı ve bu sıfatla 1793 ve 1815 yılları arasında borç vererek, kısa vadeli avans açarak ve büyük ölçüde artan gelirleri yöneterek muazzam savaş külfetini omuzladı. Özel iş hacmi de hızla büyümekteydi. Büyük ticari şirketlere borç verdi, Londra'nın önde gelen bankerlerinden mevduat kabul etti ve şehrin her türlü ticaret ve endüstri çevresinden binden fazla müşterinin senetlerini iskonto etti. İskonto işlevi, diğer bankerlerin nakitlerini vadesi birkaç gün veya hafta içinde dolmayan senetler için kullanmak istemedikleri kritik zamanlarda daha aktif hale geliyordu; «fırtınaya yakalanmış tüccarların ve en nihayet bankerlerin de, en büyük ve erişilmesi kolay sığınağı haline geldi» (Clapham). İstenildiği zaman banknotları madeni para, altın ve gümüşle değiştirilebildiği için iktisadi ve siyasi kriz dönemlerinde rezervleri büyük ölçüde azalmış, fakat yeniden artırmayı daima başarmıştır. Bununla birlikte, ülke dışındaki ordu ve donanma giderlerini karşılamak, kıt'alı müttefiklerine borç vermek veya hibe yapmak, kötü hasat yıllarında tahıl ithalatının bedelini ödemek ve işlerin kötüye gittiğinden ve Fransızların geleceğinden endişe duyan insanların stokçuluk içgüdüsünden doğan ihtiyaçları karşılamak için değerli madenlere gereksinim olduğundan, rezervlerin düzeyi tehlikeli derecede düştü. Bu nedenle hükümet Banka'yı «Parlamento konunun hassasiyetini kavrayıncaya kadar banknotları değerli madenlerle değiştirme mecburiyetinden» kurtardı. Bu izin 1821'e kadar devam etti. Bütün bu süre boyunca bankanın banknotları konvertibl değildi; bankadan paralarını çekenler veya borç alanlar kâğıt parçalarıyla yetinmek zorundaydılar.

Bankaya ek olarak Londra'da mevduat toplayan, çek kabul eden ve doğrudan veya senet kırarak kredi veren önemli sayıda özel banker ve mal ticareti ve gemicilik işlerini yürütmenin yanısıra senet kabul eden, iskonto işlemi yapan ve satan tüccar - bankerler vardı. Barings gibi bazı firmalar kredi taahhüt etmeleriyle ün kazanmışlardı ve bunların çoğu savaş boyunca kamuya borç vererek, birliklere ve müttefiklere para transfer ederek ve savaş malzemeleri ticaretinin finansmanını üstlenerek kâr etme olanağı buldular. Avrupa'nın en büyük özel bankacılık firması Rothschilds'in kurulup gelişmesinde bu tür savaş işleri büyük rol

oynamıştır. Ailenin üyelerinden birisi, Nathan, Frankfurt —Qm— Main'den Manchester pamuk ticaretine girmiş, oradan da İspanya'daki Wellington'a fon sağlama yöntemleri geliştirerek hem kâr hem de prestij kazandığı Londra'ya geçmişti. Bu arada biraderleri de Danimarka hükümdarına ve başka hükümdarlara borç veriyorlardı; 1815'e gelindiğinde beş stratejik merkeze —Londra, Paris, Viyana, Frankfurt ve Napoli— yerleşmiş olan beş birader Fuggerlerin şöhretini gölgede bırakma yolundaydılar. Yetmiş yıl boyunca House of Rotschild'in bütün mali pastalarda eli vardı. Hükümetlere kısa ve uzun vadeli borçlar verdi, devlet ve şirket menkul değerlerini taahhüt etti ve Avusturya ve Brezilya gibi uzak diyarlarda demiryolu inşaı için sermaye topladı. Amerikan pamuk ve tütünü satın aldı ve bunları kendi gemileriyle taşıdı; Londra'ya gelen altının çoğunu o topladı. Kırım Savaşının finansmanında, İtalyan bağımsızlık savaşımında ve 1871'de Fransa'ya yüklenen milyar dolarlık savaş tazminatının Berlin'e transferinde büyük rol oynadı. Disraelli Avrupanın yedi büyük gücünün İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, Barings ve Rotschild olduğunu söylerken hiç de mübalağa etmiyordu.

1793 öncesinde Londra dışındaki taşra bankalarının sayı ve güçleri artmaktaydı. Daha sonra endüstrinin askeri teçhizat, yünlü kumaş ve silah üretimi için gereksinim duyduğu mali yardım; pamuk ticaret ve endüstrisindeki, savaş dönemiyle aynı yıllara rastlayan genişleme; ve 1797 - 1802 ve 1808 - 1810 yıllarındaki iki ticaret patlaması bu bankaları harekete geçirdi. İngiltere ve Galler'deki sayıları 1797'deki 230'dan 1809'da 800 dolayına çıktı. Özel birer firma olduklarından banknot ihraç ederek kredi verebilirlerdi; bu banknotlar, tıpkı Bank of England'ınkiler gibi, 1797'den itibaren konvertibilitelerini yitirdiler. Banknot ihracının hacmi, bu nedenle, taşra bankerlerinin yerel müşterisine duyduğu güven ve ticari gidişata ilişkin beklentileri tarafından belirleniyordu. Güven o kadar yüksekti ki, 1814'e gelindiğinde taşra bankalarınca çıkarılan banknot hacmi Bank of England'ınkine eşitti. Barış geldiğinde, savaş siparişlerinin durmasının etkisinin sivil talepte bir gece içinde oluşacak büyük bir artışla giderilemeyeceği aşikârdı. 1814'te 194 olan genel fiyat endeksi 1816'da 130'a düştü, iflaslar kırda olduğu gibi endüstriyel kentlerde de kol gezdi ve banknot çıkaran taşra bankası sayısı 1814'teki 733'ten 1817'de 585'e düştü. 1825 paniği, perel para dolaşımının önemli bir bölümünü oluşturan banknotlarını değersiz hale getirmek suretiyle bu bankaların 70 tanesini daha iflasa sürükledi.

Anonim Bankacılık. Bankaların bu başarısızlıkları iki gereksinimi vurguladı : Yeterli sermayeye sahip güçlü bir bankacılık sistemi ve

banknot ihracı üzerine konacak sınırlamalar. İlk gereksinim Bank of England'ın altmış beş mil dışında kalan bölgede (1826) ve daha sonra bu bölge içinde de (1833) anonim şirket bankalarının kurulmasına izin verilmesiyle karşılandı. Taşra bankaları banknot çıkarabilirlerdi, fakat Londra civarındakiler Bank of England'ın tekelini kırmamalıydılar. Bu güçlerle donanan imalatçı ve tüccar grupları endüstri kentlerinde bankalar kurdular, bunlara çok miktarda sermaye yatırdılar ve sağlam bankacılık uygulamalarıyla ün kazanmış olan İskoçya'dan yöneticiler getirdiler. 1836'ya gelindiğinde bu tür yüzden fazla banka kurulmuştu ve bazıları, Bank of England'ın 1826'dan beri izlediği politikaya paralel olarak, çabucak şubeler açmışlardı. Hareket 1834 - 1836 genişleme döneminde gereğinden fazla ileri gitti, haddinden fazla veya spekülatif amaçlı anonim şirket bankaları kuruldu, sağlıksız kredi dağıtıldı, aşırı ölçüde banknot çıkarıldı ve nihayet 1836 - 1837 felâketi patlak verdi. Bu nedenle bu bankaların kurulması zorlaştırıldı ve banknot basımı sınırlandı (1844). Yüzyılın bundan sonraki yılları boyunca, geriye kalan özel bankaların çoğu ya anonim hale geldiler veya yeni rakipleri tarafından satın alındılar (veya piyasadan silindiler). Yeniler şubeler açarak yayıldılar ve daha sonra birleşmeye başladılar. İskoçya'daki banka sayısı 1819'daki 36'dan 1873'te 11'e ve 1928'de 8'e düştü. İngiltere 1844'te 400, 1891'de ise yalnızca 143 bankaya sahipti. 1920'lere gelindiğinde (toplam 6 banka içinde) 5 anonim şirket bankasının 8.000 şubesi vardı ve ülkenin bankacılık işlemlerinin yüzde elli altısını bunlar yürütüyorlardı. Bu «beş büyükler»den birisi, kurulduğu 1836 tarihi ile yüzüncü yılı arasında, tam 111 bankayı kendine kattı.

Bir şubeler ordusuyla bir kaç büyük birime doğru yönelme hareketi kıt'ada da yinelendi. 1914'e gelindiğinde en büyük 36 Alman bankası 1500 şubeye sahiptiler ve ülkenin anonim bankacılığının onda dokuzu bunlardan 5 tanesinin denetimi altındaydı. «Büyük D'ler»in —Deutsche, Disconto, Dresdner ve Darmstädter— ilk ikisi 1929'da birleştiğinde sayıları dörtten üçe, son ikisi birleştiğinde ise ikiye indi. Fransa, Belçika ve diğer batı ülkelerinde yoğunlaşma daha geç ve daha yavaş oldu, fakat aynı yolu izledi. Büyüklük kendi başına bir fazilet değildi ve kolayca tekelci bir tehdit haline gelebilirdi; fakat varlıkların büyük ölçüde birleştirilmesi, faiz riskleri ve fırsatlarının çeşitlendirilmesi, uzman sorumluluğunda yönetim, gırtlak gırtlağa rekabetin sınırlandırılması ve devletin büyük bir bankayı felaketten (belki de hayırlı bir felaket olacaktı) kurtarmaya zorlanması yönünde bir eğilim yarattı.

Banknot İhracı. 1825 ve 1836 buhranları banknot ihracını yönetecek ilkeler üzerinde tartışmalara yol açtılar. Kırklı yılların başında 280 do-

layında Britanya bankası istenildiğinde altına veya Bank of England banknotuna çevirme taahhüdüyle kağıt para çıkarıyordu ve bu paraların bolluğu her iki buhrandan da kısmen sorumluydu. Şu iki soru yirmi yıl boyunca tartışıldı: Banknot ihracı hakkına kim sahip olmalıydı? ve banknot ihraç hacmini ne denetlemeliydi? Uzmanların oluşturduğu bir ekol bankaların, ticaretin genel büyümesine veya mevsimlik durumuna göre, banknot ihracını genişletme veya daraltmada serbest olmaları gerektiğini öne sürüyordu; talep edildiği takdirde banknotların bedelini ödeme yükümlülüğü, çok fazla banknot basımına karşı yeterli bir denetim yoluydu. Karşı ekol ise bankerlerin fazla banknot çıkarma isteğine direnç gösteremeyecekleri (hatta bunun farkında bile olamayacakları) görüşünde idi ve bankaların banknot ihraç hacimlerinin kasalarındaki değerli maden miktarlarıyla bağlantılı olmasında ısrar etti.

İkinci gruptakiler tartışmadan galip çıktılar ve 1844 Banka İmtiyaz Yasası banknot ihracını iki şekilde düzenledi. (1) Bank of England dışındaki mevcut bankaların kullanımdaki banknot miktarlarını artıramayacaklarına; 1844'ten sonra kurulan bankaların banknot çıkaramayacaklarına; ve eski bir banka iflas ettiğinde, niteliğini değiştirdiğinde veya başkalarıyla birleştiğinde, banknot ihraç hakkının Bank of England'a geçeceğine dair hükümler kondu. 1900'e gelindiğinde eski bankalardan geriye yalnızca kırkı kalmıştı; en sonuncusunun 1923'te yok olmasıyla Bank of England'ın banknot ihraç tekeli tam hale geldi. (2) Yasa bu tekeli düzenlemeye tabi kıldı.

Banka devlete verdiği borcun teminatı olarak 14.000.000 £'e kadar banknot ihraç etmede serbest bırakılıyordu; aynı zamanda diğer bankalardan intikal eden ihraç yetkisinin üçte ikisi kadar da para sürebilecekti. Böylece en nihayet «karşılıksız para basma» hakkının sınırı 20.000.000 £'e kadar çıkıyordu. Bunun ötesinde her banknotun karşılığı tamamen altın olarak bulunmalıydı; her emisyon artışı altın rezervindeki artışla beraber olmalıydı. Eğer rezerv azalırsa emisyon da buna bağlı olarak azaltılmalıydı. Yani banknotlar gerçekte altın kadar iyi altın sertifikalarıydılar.

Bu plan Banka tarafından yapılmıştı. Britanya paralarını güvenli kılmıştı, ancak arzını da yetersiz kılabilirdi. Çünkü altın arzına çok bağımlıydı ve 1844 yılında hiç kimse Kaliforniya ve Avusturalya'daki zengin kaynakların keşifleriyle altın kıtlığının on yıl içinde ortadan kalkacağını önceden bilemezdi. Kontrolsüz banknot basımının sona ermesi

iş dünyasının genişleme dönemlerine olan hassasiyetlerini sona erdirmedi. Bu telaşlar kaçınılmaz buhranlara ulaştığında Banka emisyonu azaltmak için altın rezervlerini kurutmak zorunda kalabilir, bazı borçları geri isteyebilir ve itibarlı firmalar dışında yeni borç vermeyi reddedebilir, yani sorunu yatıştırmak yerine alevlendirebilirdi. 1847, 1857 ve 1866'da bu durum ortaya çıktı, ancak Banka buhranı yatıştıracak ek krediyi sağlamak için yasal olarak hiçbir şey yapamazdı. İşadamlarının panik içindeki feryatlarına tepki olarak hükümet —Banka değil— her fırsatta, eğer Banka altın desteği olmadan para sürerse, yani yasayı ihlâl ederse, parlamentodan bağışlanma isteğinde bulunulacağını açıkladı. Bu açıklama 1847 ve 1866 paniklerini gidermede yeterli oldu, ancak 1857'de Banka kendisine tanınan acil durum yetkilerini kullanmak zorunda kaldı.

Bir durumu kurtarmak için askıya alınan bir yasa, dökme demirden en azından işlenmiş demire dönüştürülmesi veya hattâ biraz da lastik özelliği verilmesi gereken zayıf bir yasadır. Almanya 1875'te Reichsbank'ı kurduğu zaman Britanya plânının —banknot ihraç tekeli, bir miktar itibari para, fakat geri kalanında altın desteği— esas noktalarını kopya etti. Bununla birlikte Reichsbank'a, acil durumlarla başa çıkması için, yüzde 5 vergi ödeme ve altın rezervinin toplam emisyonun yüzde 30'unun aşağısına düşmemesi koşuluyla, karşılıksız para çıkarma izni verilmişti. Vergi, acil durum yetkisinin çok fazla veya çok uzun süre kullanılmasını engelleyecekti.

Fransa sorunu değişik bir şekilde ele aldı. 1800 yılında Napolyon Fransa Bankası'nı kamu kredisini iyileştirmesi, banknot çıkarması ve senetleri iskonto etmesi için kurmuştu. Bank of England gibi o da özel mülktü ve Paris'te (1803) ve daha sonra da bütün ülkede (1848) banknot çıkarma tekeli verilmişti. Bank of England'ın aksine, yönetim organının bir kısmı devlet tarafından seçiliyordu, kârının bir kısmı hazineye gidiyordu ve banknotları, konvertibl olmasına rağmen, altına bağlanmamıştı. Bunun yerine maksimum banknot çıkarma sınırı belirlendi ve bu rakam ihtiyaç duyulduğunda pek çok kez yükseltildi; 1913'e gelindiğnde 6.800.000.000 franka (1.300.000.000 $) ulaşmıştı. Böylece Fransa Bankası ticaretin büyümesiyle banknot miktarını artırabildi ve iş hayatının ihtiyaçlarına göre değiştirebildi; fakat çok ihtiyatlı davranarak, paranın karşılığında çok sağlam —genellikle yüzde 8 gibi yüksek bir oranda— bir değerli metal rezervi tuttu.

Ticari Bankacılık. Emisyon bankaları banknot basmaktan ve devlete bankacı olarak hizmet etmekten daha fazlasını yaptılar. Fransa

ve Almanya'da perakende diye adlandırılabilecek bankacılığa girişti-ler. Fransa Bankası yüzlerce şubesiyle ülke çapına yayıldı, küçük müş-terilerin mevduat hesabı açmalarına izin verdi ve küçük senetlerini is-konto etti. Altın, gümüş ve bu senetlerle desteklenmiş olan banknotlar o kadar iyi birer değişim aracıydılar ki, küçük ticarette çok kullanımı-nı geliştirmeye çok az gereksinim duyuldu. Reichsbank şubeler veya altşubeler aracılığıyla hizmetlerini aynı şekilde yaydı. Yine de henüz her iki bankanın iş hacimlerinin asıl kısmı halâ büyük firmalarla, di-ğer bankalarla ve hükümetle yürütülen büyük ölçekli faaliyetlerden oluşuyordu.

1825'e kadar Bank of England bazan haklı olarak Bank of London yanlış adıyla anıldı, zira özel işleri bu şehirle sınırlıydı. Fakat 1825 kri-zi birçok mahalli bankayı ortadan silince, onbir taşra endüstri ve tica-ret merkezinde şube kurmak için Londra dışına açıldı. Şubeler kârlıy-dı; iyi zamanlarda çok miktarda iş cezbetti ve buhran günlerinde tüc-carlar ve bankacılar genel merkeze olduğu gibi buralara da acilen borç almak veya senetlerini nakte çevirmek için üşüştüler. Böylece Banka'nın işi ismine yakışır hale geldi. Bu işte, bir ölçüde özel bankalarla ve ye-ni kurulan anonim şirket bankalarıyla rekabet etti; ancak uzun dönem-de daha çok onların hizmetkârı ve bazı yönlerden de efendisi durumu-na geldi. Sonunda, niyeti olmamasına rağmen ve istemeyerek, bütün bankacılık sistemi için bir merkez bankası olarak ortaya çıktı.

Özel faaliyetlerinde Banka hem güvenli, hem de kârlı görünen uy-gulamalar geliştirdi —Anonim şirket olduğundan hissedarları kâr bekliyorlardı. 1833'e kadar tefecilik kanunları yüzde 5'ten fazla faiz alınmasını yasaklamıştı. Banka'nın borç vermede veya senet iskonto-sunda uyguladığı «Banka oranı» böylece onyıllar boyu, iyi ve zor gün-lerde, aynı şekilde yüzde 4 veya 5 olarak kaldı. Yardım talebi fazla ve acil olduğunda Banka bir kişinin borçlanma miktarını sınırlayarak ve birinci sınıf senetlerle daha az sağlam olan senetler arasında ayrım yaparak mevcut kaynaklarını daha iyi kullandı. Aynı zamanda daha sonraki neslin «açık piyasa işlemleri» olarak bildiği işlere girişti; dur-gun zamanlarda özel sahiplerinden —«Devlet Tahvilatı» olarak bilinen— hazine senetleri veya hükümet bonoları satın almada kullanarak dola-şıma daha fazla para çıkardı. Böylece kendisi için faiz getiren bir men-kul değer alıyor ve satıcıya mal talebini artırabilecek harcama gücü veriyordu. Parayı geri istediğinde bu menkul değerleri sattı ve böyle-ce dolaşımdaki parayı azalttı. Bazan kredi için gerekli arzı artırabil-

mek için diğer bankalardan borç aldı; bazan eline normal mevduat olarak gelen kaynağa ek olarak altın satın almaya girişti.

1840 sonrası Banka'nın en dikkate değer politikası, Banka oranını iş hayatına ve kendi altın rezervi durumuna göre ayarlaması oldu. Altın rezervinin tükenmeye başlaması ve yardım taleplerinin artması nedeniyle koşullar kritik duruma geldiğinde, Banka paranın kolay kazanılıp kolay harcandığı zamanlarda yüzde 2 veya 3 olan kredi ve iskonto faiz oranlarını yüzde 6,7 veya 8'e kadar ve 1857, 1866 ve 1893'teki yaygın panik dönemlerinde de yüzde 9 veya 10'a yükseltti. Bu davranış diğer bankaların da kredi faizini yükseltmesine yolaçtı, krediler daha pahalı hale geldi, halkın daha fazla borçlanma eğilimini durdurdu ve borçlarını azaltmaya teşvik edebildi. Fakat, bankaların mevduatlara verdiği faizleri de yükseltti. Böylece yabancılar fonlarını bu yeni çekici faiz oranında kredi veya mevduat olarak veya borçlarını ödemek için Londra'ya gönderebilecekler ve bunun sonucunda altın ülkeye ve Banka'nın rezervine geri akacaktı.

Böylece Banka oranının, borç alma ve harcama yavaş olduğunda bir canlandırıcı, çok yüksek olduğunda ise bir fren işlevini üstlenmesi ve altın rezervinin koruyucusu olması amaçlanmıştı. Fakat pratikte kredi fiyat ve hacminî düzenlemede daha çok hantal, şiddetli bir araçtı ve bazan durum denetimden öyle bir çıkıyordu ki, uygulaması buhrandan sorumlu olanların yanısıra masum olanlar için de acılı ve hattâ bir felaket oluyordu. Fakat Londra'nın uluslararası ticaret ve finans merkezi olduğu süre boyunca, Banka oranındaki bir değişme dünyadaki bütün para piyasalarında hissedildi.

Tersi de doğruydu : Meltem veya fırtına olsun New York, Paris, Viyana, Melbourne, Bunos Aires veya dünya ekonomisinin herhangi bir parçası olan başka bir merkezde esen her rüzgar da Banka'da ve şehrin kalbinde kümelenen finans kuruluşlarında hissedildi. Bu kuruluşlar çok çeşitliydi. Bazıları özel veya gittikçe güçlenen anonim şirket bankalardı. Her büyüklükteki müşterilerden mevduat kabul ettiler ve şubeler daha fazla kimsenin kolayca yararlanabilecekleri şekilde yaygınlaşınca gelirleri mevduat olarak yatırmak ve daha sonra bunlara çek yazmak alışkanlığı küçük tüccarlar ve ücretli çalışanlar arasında yaygınlaştı. Bankalar, esas olarak mevduat sahiplerine ait olan paraları kullandıklarından ve bunları talep edildiğinde geri ödemeleri gerektiğinden, çok fazla borç vermezlerdi. Varlıklarının bir kısmını nakit olarak kendi kasalarında tuttular veya gerektiğinde çekilmek üzere

veya belki de ihtiyaç ortaya çıktığında kredi takviyesi alabilmek için Banka'ya mevduat olarak yatırdılar. Birazı birkaç günlüğüne veya talep edildiğinde geri ödenmek üzere ödünç verildi, birazı para istendiğinde sermaye piyasasında kolayca satılabilecek tahvilat alımında kullanıldı. Tecrübeler bankaların varlıklarının yarısının bu «likit» durumda tutulması gerektiğini gösterdi; bunlardan elde edilen gelir düşüktü, ancak likidite gelirden daha önemliydi.

Varlıkların geri kalanı acil kullanımın biraz uzağında tutulabilirdi, fakat çok uzağında değil. Bunlar, vadesinin dolmasına birkaç hafta kalan senetleri, özellikle yabancı senetleri iskonto etmede kullanıldılar, çünkü yerli senetlerin yerini çek almıştı. Bazı fonlar altı veya oniki aylık dönemler için tüccarlara ve imalatçılara ödünçverildi. Bu krediler artık bir deste para ödeyerek değil, miktarı kredi alanın hesabında alacak hanesine kaydedilerek ve bu hesap üzerine çek yazmasına izin verilerek veya hesaptaki mevcudundan daha fazla para çekmesine izin verilerek açılıyordu. Bununla birlikte, endüstri ve ulaştırma tesisleri için az miktarda uzun vadeli kredi vardı. Sabit sermaye isteyenler bunu kendi ceplerinden ve kârlarından veya hisse senedi ve tahvil satarak elde etmeliydiler. Banka onlara alıcılardan kabul ettikleri senetleri iskonto ederek veya kısa vadeli borç vererek girişimlerinin ticari kısmında yardım ederdi, ancak fonlarının «yatırımını» üstlenmezdi. «Yatırım» veya «endüstri bankacılığı» yerine «ticari bankacılıkla» uğraşıyordu.

City'deki diğer mali kuruluşlar esas olarak tahvillerle (poliçe) —kabul, iskonto, satın alma ve satma— ilgiliydiler. Kendi fonlarını kullandılar, mevduat kabul ettiler ve bankalardan veya Banka'dan borç aldılar. Tahvillerle uğraşan bazı firmalar o kadar büyüdüler ki, 1866'da birinin (Overend ve Gurney) çökmesi kredi buhranını paniğe dönüştürdü. Yerli poliçelerle olan iş hacmi gerilerken, uluslararası ticaretin, gemiciliğin ve yatırımın artmasıyla yabancı poliçelerle olan iş hacmi genişledi. Bütün yollar Amsterdam'a olduğundan daha fazla Londra'ya çıktı. Boston'lu bir ithalatçı Britanya malları aldığı zaman, ihracatçıya poliçeyi Amerikalı'nın adına kabul edecek olan Baring Brothers'a çekmesini söylemesi doğaldı; ancak Çinli ihracatçı tarafından çekilen poliçeyi Londra'da kabul edecek birini bulmadan Kanton'dan doğrudan çay satın alamayacağı bilgisi, şehrinin [Boston] tarihine olan övüncü zedeleyebilirdi; aynı şekilde Brezilya'dan doğrudan kahve ithal etmeye kalkıştığında yine aynı düzenlemeyi yapması gerekiyordu. Bütün dünyada, satıcılar, Avrupa'nın kenarından bile geçmeyen malların be-

delini, alıcılardan Londra yoluyla aldılar. Londra ticarethaneleri tarafından kabul edilen poliçeler her kıtada birinci sınıf kıymetli evraktı. Bunlar dünya ticaretinin kağıt parasıydılar ve 1914'de savaş geldiğinde yaklaşık 350.000.000 £ (1.700.000.000 $) serbest *dolaşımdaydı*. Sonunda sömürge veya yabancı hükümet ve şirket tahvillerinin (poliçelerinin) ticareti ve garantisi, Rothschilds ve Barings'in büyük rol oynadıkları ancak hiç de yalnız olmadıkları büyük bir iş haline geldi.

Böylece 1914'te Londra her çeşit gereksinimi karşılayacak şekilde gelişen bir mali sistemi barındırıyordu. Banka, bankalarla bir ölçüye kadar rekabet etti, ancak onlar tarafından —ve kendisi daha bilinçli bir şekilde— bir meslektaş, işbirlikçi ve merkez olarak daha kabul edilebilir hale geldi. Bankalar Banka'da büyük mevduatlar tutarak onu merkezi bir rezerv yaptılar ve altın stokunun iyi korunmasına çok dikkat göstermeye zorladılar. 1890'da Barings'in ve 1911'de iki tasarruf bankasının olduğu gibi, bir banka zor duruma düştüğünde Banka durumun felaket haline gelmesini önlemek için diğerlerine rehberlik etti veya onlarla işbirliği yaptı. Çin, Avusturalya ve diğer uzak bölgelerin kamu ve özel para işleriyle uğraşmak üzere uzmanlaşmak için bankalar kurulunca ve Alman, Fransız, Japon ve diğer yabancı bankalar City'de (Londra'da) şubeler açınca, Londra üzerinde yoğunlaşma daha da arttı. Yoğunlaşmanın ne derece büyük olduğunu anlamak için bir örnek yeterli olacaktır. 1894'te Çin Japonya tarafından yenilgiye uğratılır ve Pekin'in Tokyo'ya savaş tazminatı ödemesi emredilir. Pekin bunu, gerekli miktarı mevduat olarak tedricen Bank of England'a yatırarak yaptı ve yeterli miktar birikince Japon hükümetinin Yokohama Specie Bank'ın Londra şubesindeki hesabına ödenmek üzere Banka'ya talimat veren tek bir büyük çek yazdı. Para birikirken Yokohama Bank, Bank of England'ın bunu para piyasasında ödünç vermesini istedi ve toplam o kadar büyüktü ki, Banka oranını yüzde 2 gibi düşük bir rakamda tutulmasında biraz etkisi oldu.

Avrupa Yatırım Bankacılığı. Avrupa bankacılığı çoğunlukla hükümetin gereksinimleri, ticaretin kredi ve transfer işlemleri ve banknot ihracıyla ilgiliydi. Esas olarak Britanya bankalarının çalışmalarını andırdığından, bunları ayrıca tasvir etmeyeceğiz. Asıl fark, ticari hizmetlere, yatırım bankacılığının ve bazı durumlarda endüstri ve ulaştırma firmalarına kısa vadeli kredi yanında sermaye sağlama ile de ilgili olarak kurulan bankaların eklenmesidir. İlk örnek 1822'de Brüksel'de hükümetin bankacısı olması, ipotek karşılığı borç vermesi ve endüstriye fon sağlaması için kurulan *Société Générale pour Favori-*

ser L'Industrie Nationale olmuştur. Bu iş için gerekli paranın çoğunu tahvil ve bono satarak sağlamış ve Belçika'nın endüstriyel gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Fransa'da, III. Napolyon'un inayetiyle bunlara meydan okumak üzere 1852'de *Crédit Mobilier*'in kurulmasına kadar, endüstri ve demiryolu şirketlerinin hisse senedi ve tahvillerinin satışı ve garantisi işlerine tümüyle Rothschilds egemendi. Sermaye sağlamak için kendi tahvillerini sattı, parayı yeni şirketleri teşvik ve finanse etmede ve tahvillerini satın almada kullandı ve sonra elindeki bu menkul değerlerin bir kısmını yatırımcılara sattı. Demiryolları, endüstriler, madenler, limanlar ve gemiler ilgilendiği konular arasındaydı, fakat sonunda iş çok büyük ve kârsız hale geldi ve çöküş 1867'de oldu.

Yatırım bankacılığı Avrupa'daki en büyük işini Almanya'nın endüstriyel büyümesini finanse ederek yaptı. Tahvil ve bonolara yatırım yapanlar ne sayıca fazla, ne de istekliydiler ve mevduat yatırmak isteyenler tasarruf bankalarını —genellikle belediyelerin sahip olduklarını— sıradan bankalara tercih ediyorlardı. Bu nedenle Alman bankaları firmaların tahvil alım satım işlerinde önemli rol oynamalıydılar. Bunlardan 1849'da Köln'de kurulan bir tanesi madencilik, çelik ve makina yapımcısı anonim şirketleri finanse etti. Darmstädter Bank (1853), *Discontogesselschaft* (1856) ve daha sonra kurulanlar imalatçıların, metal üreticilerinin, gemicilik firmalarının, kimyasal işlerin ve diğer anonim şirketlerin gereksinimlerini sağladılar. Yeni şirketlerin tahvil ve bonolarını taahhüt etmek için kendi paralarını (hisselerin satışından elde edilen) ve müşterilerin mevduatlarını kullandılar, bunların bir kısmını halka sattılar, fakat birazını (isteyerek veya istemeyerek) ellerinde tuttular. Buna ek olarak, himayeleri altındakilere kısa vadeli kredi sağladılar. Bunlara karşılık olarak şirketlerin yönetim kurullarında temsilcileri vardır ve rekabet yıkıcı hale geldiğinde ve birleşmede fayda gördüklerinde bunlara baskı yapıyorlardı. 1920'de Deutsche Bank'ın 200'den fazla firmanın yönetim kademelerinde temsilcileri varken, Dresdner Bank Krupp ile çok yakın ilişkiler içindeydi. Alman endüstrisi yabancı pazarlar aramaya başladığında, bankalar dışarıda şubeler açarak veya Doğu Akdeniz, Güney Amerika ve Uzak Doğu'da işlemleri finanse etmek için bağlı bankalar kurarak endüstriye yardım ettiler. Bayrağı ister takip etsin ister etmesin, ticaretin bankaları mutlaka takip ettiğini kanıtladılar.

Yabancı gözlemciler endüstri ve bankacılık arasındaki bu ittifakı Almanya'nın hızlı genişlemesinin sırlarından birisi olarak değerlendir-

diler. İngilizler, Alman örneğini izlemedikleri için kendi bankalarını haşladılar. İsveç'te bankacılık kanunu ıslah edilerek (1911) bankalara endüstri girişimlerinden hisse satınalmaları için izin verildi. Fakat sicil tertemiz olmaktan uzaktı. Aşırı genişlemeden kaçınılmadı, aşırı iyimserlik bankalarca dizginlenemedi, mevduat sahipleri paralarını istediklerinde kısa vadeli borçlar geri alınamadı ve felâket geldiğinde hem bankayı hem de endüstriyi çarptı. Yatırım bankacılığı çözdüğü kadar da sorun getirdi ve bankacılık ve endüstri arasındaki yakın ilişkinin tehlikeli olduğu ortaya çıktı. İsveç, bu durumu, 1911 politikasını 1921 ve 1933'te tersine çevirerek kabul etmiş oldu.

ALTIN STOKU (ARZI) VE ALTIN STANDARDI

Banknot ihracının düzenlemeye tabi büyümesi, banka mevduatlarının yayılması, çek kullanımı ve uluslararası ödemeler sisteminin gelişmesi, ondokuzuncu yüzyıla işlerinin çoğunu kağıt parçalarıyla yürütmesi olanağı verdi. Ancak basılı ve yazılı kağıt parçalarının arkasında metal stoku vardı. Her işlem, basit bir gümüş veya altın ağırlığını temsil eden bazı para birimleri (pound, dolar, mark, frank vb.) üzerindendi ve her kağıt parçası sahibine istediği takdirde metal paralar alma hakkını veriyordu. Yurtiçi işlerde ürkekler madeni paraların şıngırtısını kağıdın hışırtısına tercih ediyorlardı ve buhran zamanlarında insanların çoğu ürkekti. Dış işlemlerde poliçeler veya tahviller makul bir fiyatla satın alınamadığı zaman, borcun geri ödenmesi işlemi veya herhangi bir işlem, metal para veya külçe altın ve gümüş göndermek suretiyle yapılırdı. Yani değerli metal, insanlar bodruma gidip bakmasalar bile, ticaret ve kredi yapısının temeliydi.

Üst yapının ağırlığının artmasıyla, bu temelin sağlamlaştırılması zorunlu hale geldi. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında İspanyol Amerikasında gümüş üretiminde büyük bir yeniden canlanma oldu ve Brezilya'dan kayda değer miktarda altın geldi. Gümüş Avrupa'ya yayıldı veya Doğu'ya gitti; altın Londra'ya ulaşma eğilimindeydi. Savaş yıllarında, metal para, savaşa giren ülkelerde yerini kağıt paralara terketti; ve paraların konvertibilitesi yeniden kurulduğunda, bunlardan yalnızca Britanya altın standardına geri döndü. Zaten Britanya'nın yetersiz olan altın stoku üzerinde ihracattaki gerilemenin etkisi 1825, 1836 ve 1847 buhranlarının hızlanmasında yardımcı oldu. Kıt'a Avrupası ülkelerinde iki maden esasına dayanan standart, bir ons altının 15,5 ons gümüşe eşdeğer olduğu ilân edilen Fransa'da olduğu gibi yürürlükte kalabilirdi; fakat çok az altın para dolaşımdaydı. Belçika, İsviâre ve

İtalya'da gümüş resmi olarak tercih edilen madendi ve 1847 yılında Hollanda iki maden esasına dayanan para sistemini terkederek tek maden esasına dayanan para sistemini terkederek tek maden —gümüş— sistemine geçtiğinde, Kıt'a Avrupasının altının para temeli olabilmek için kıt olduğu inancının sözcülüğünü yapıyordu.

Beş yıl içinde durum rahatladı ve Kaliforniya (1848) ve Avusturalya'da (1851) altın keşifleriyle tersine döndü. Yüzyılın ilk yarısında dünyanın altın üretimi yılda ortalama 16.000.000 $ idi. (bir ons yaklaşık 20$ olarak), fakat 1853'te 150.000.000 $ ve 1851-1875 yıllık ortalaması 120.000.000 $ idi. Seksenlerin başlarında yeni alanlar tükenme işaretleri verdiler ve üretim 1853'teki en yüksek üretimin üçte ikisine düştü; fakat kısa bir müddet sonra, siyanür işlemi, düşük dereceli cevherlerin işlenmesini de mümkün kıldı ve bir miktar yeni altın madeni keşfedildi. En zengini, Güney Afrika'da Johannesburg yakınında Rand üzerindeydi. Altın burada 1844'te bulundu, 1902'de Güney Afrika savaşı sona erdikten sonra üretim arttı; 1930'a gelindiğinde 5.000.000.000 $'lık altın vermişti. Rand'ın keşfinin arkasından Güney Avusturalya, Yukon, Ontario ve diğer yerlerdeki daha küçük keşifler geldi. 1901 - 1930 dönemi için ortalama yılık toplam üretim yaklaşık 400.000.000 dolardı.

Bu hazinenin tamamı parasal arzı artırmaya gitmedi. Doğu, altının çoğunun biriktirilip saklandığı ve dekorasyonlarda kaybolduğu bir çukur olmaya devam ederken, kuyumcular, dişçiler ve diğerleri altını hammadde olarak kullandılar. 1900'e kadar yeni altının yaklaşık yüzde 45'i bu kanallara gitmiş, fakat aşağıda görüldüğü gibi dünyanın parasal altın stokunu artırmak için de geriye yeteri kadar altın kalmıştı:

1835	2	milyar dolar	(onsu 20 dolardan)
1889	3,5	»	»
1909	6,8	»	»
1929	11,1	»	»

Artış hızı düzenli değildi. 1850'den 1873'e kadar yılık yüzde 4, 1873 - 1895 arasındaki sakin dönemde yüzde 6 idi. 1896 - 1904 genişleme döneminde bu hız yüzde 3,7'ye yükseldi, fakat 1918 ve 1930 arasında yüzde 1,8'e düştü.

Gümüşün Tahttan İndirilmesi. Yeni altın, altın standardının yayılmasını mümkün kıldı, zira şimdi para ve banka rezervleri için yeterli miktarda altın vardı. Altın seli tek madene dayalı para sisteminin terkedilmesini kaçınılmaz hale getirdi, çünkü iki maden arasında yasal

sabit bir oranı korumak imkansızdı. Bir hükümet bir ons altının kendi sınırları içinde 15,5 ons gümüş değerinde olduğunu ve yirmi franklık bir parçadaki altının değerinin yirmibir franklık madeni paradaki gümüşün değerine eşit olduğunu ilan edebilirdi. Fakat dünya külçe altın-gümüş (bullion) piyasasında altın arzı arttıkça fiyatı düştü. 1848'de bir ons altın 15,85 ons gümüşe mal oluyordu, fakat 1859'da 15,19 onsa alınabiliyordu; veya diğer bir ifadeyle, 19,17 gümüş frank, yirmi franklık altın parçası içindeki altını alabiliyordu. İki metal (bimetallism) sisteminin sürdürülebilmesi için altın paraların yeniden basılması ve değerinin korunması için daha fazla altın içermesi gerekiyordu. Bu, metalin göreli değerleri arasındaki her değişikliğe ayak uydurulabilmesi için, bu işlemin çok sık yapılması gerektiğinden, pratik değildi. Alternatif yol ikili standardın terkedilmesiydi. Fransa, frank kullanan müttefikleri (eBlçika, İsviçre) ve İtalya, değiştirilmiş bir iki metal standardı kurmaya gayret ettiler, fakat Alman İmparatorluğu 1872 - 1874'te parasını altın standardına göre ayarlayınca gümüş unsuru kayboldu. İskandinavya, Hollanda, Avusturya - Macaristan, Rusya ve Birleşik Devletler kısa süre sonra altın saflarına katıldılar ve 1878'de frank kullanan ülkeler gümüşün para olarak serbest dolaşımını durdurdular. Sonunda yalnızca Etiyopya ve Çin gümüş standardında kaldılar. 1936'da Mussolini birincisini listeden sildi ve hemen hemen aynı zamanda Amerikan politikası gümüş fiyatını o kadar yükseltti ki, Çin gümüşü parasına temel olarak almayı sürdüremez hale geldi.

«Binlerce yıl altınla aynı imtiyazdan yararlanan» (Helferrich) bir madenin tahttan indirilmesi, gümüşe olan talebi büyük ölçüde azalttı. 1866'da 1,25 dolar olan bir ons gümüşün fiyatı 1903'te 43 cent'e düştü. Hatıra paralarda kullanılmaya devam etti, fakat bir şiling içine konulan gümüş bir şiling değerinde değildi. Zamanla yalnızca gümüş çıkarmaya yönelik madencilik hemen hemen tamamen durdu; 1920'lerde çıkarılan gümüşün yaklaşık yüzde 80'i, endüstrinin giderek artan miktarlarda gereksinim duyduğu ve kompleks cevherlerde gümüşle karışık olan kurşun, bakır ve diğer madenlerin çıkarımı sırasında yan ürün olarak elde edilendi. Birinci Dünya Savaşı ve gümüş üreten yedi Amerikan eyaletinden ondört senatör gümüş fiyatını yukarıya doğru itince, darphaneler madeni paraların gümüş içeriğini azalttılar ve nikel veya pirinç kullanımına döndüler. 1932'de 24 sente gerileyen fiyat 1933 - 1934'te Kongre tarafından yükseltildi ve II. Dünya Savaşında daha da yukarı çıktı. Bu, gümüşü dünya para sistemlerinde her zamankinden daha az önemli hale getirdi.

Altın Standardı. 1914'te altın standardı Avrupa ve dünyanın diğer birçok yerinde yürürlükteydi. Hesap birimi grain (0,065 gram) cinsinden sabit bir altın miktarı olarak ifade ediliyordu. Britanya'da bu birim, pound, 113 graine eşiti. Bu miktar, pound veya İngiliz Lirası (Sovereign) olarak bilinen, kullanım için fazla küçük olmayan madeni para yapmak için yeterli miktarda idi. Aslında yarım altın İngiliz Lirası da yapılmıştı. Grain sayılarının daha küçük olduğu diğer ülkelerde altın paralar beş, on veya daha fazla birim (frank, dolar, mark, v.b.) içerdi. Paralar genel dolaşımdaydı, erkekler bunları para çantalarının özel bölümlerinde vey kösteklerin ucunda ufak metal kutularda taşırlardı ve bu paralar istendiğinde herhangibir bankadan temin edilebilirdi.

Birçok insan için altın standardının ifade ettiği bundan ibaretti, ancak işadamlarına çok daha fazla şey ifade edebilirdi. Altın, darphanelerde ücretsiz ve serbestçe paraya dönüştürülebiliyordu. İsteyen herkes para eritebilirdi. Para veya altın ihraç edilebilirdi, yabancı bir ülkede yatırım yapmak veya mevduat yatırmak isteyen bir satıcı, borçlu veya kişi eğer tahvil veya poliçe almaktan daha ucuz bulursa metal nakletmekte serbestti. Eğer gerçekten altın gönderdiyse, bir İngiliz altın Lirasının New York'ta 4,87 dolar, Paris'te 25,22 frank veya Berlin'de 20,43 mark olduğunu bilirdi, çünkü bu, yabancı para birimleriyle 113 grainin değeri olan «Darphane Değişim Değeri» (Mint Par of Exchange) idi.

Uygulamada metal yollamak nadir olarak ucuzdu, çünkü her ülkenin standardı yanısıra, Londra'nın finans merkezi ve kliring odası olduğu bir uluslararası altın standardı vardı. Her ülke, bu mekanizma yoluyla, fazlaca altın hareketi olmaksızın, ihracatının parasını alabilir, ithalatını ödeyebilir, sermaye yatırımları kabul edilebilir veya gönderilebilir, kısa vadeli borç alıp verebilir, faiz, temettü, nakliye masrafları, sigorta primleri ödeyebilir veya alabilir veya diğer her çeşit parasal işlemleri yürütebilirdi. Londra'da her zaman yabancı şehirlerden parasal alacakları olan insanlar bulunduğu gibi her yabancı şehirde de Londra'dan parasal alacağı olan insanlar vardı. Birinciler alacaklarını (poliçe veya tahvil olarak), ikinciler borçlarını ödemek için dövize ihtiyacı olanlara satmaya istekliydiler. Satış fiyatı, *döviz kuru,* genellikle Darphane Değişim Değeri'ne (Mint Par of Exchange) o kadar yakındı ki, maliyet artı posta bedeli altının paketleme, sigorta ve nakliye maliyetinden daha düşüktü. Bununla birlikte, alacaklara olan talep arzı aştığında döviz kuru çok yükselebilir ve ek olarak altın nakliye bedeli düşebilirdi; bu durumda altına olan fazla talebe bir çare bulunması

gerekli olurdu. Bu meydana geldiğinde veya başka bir etken Londra'nın altın stokunda ciddi bir azalmaya neden olduğunda, Banka oranı artırılarak ve diğer bazı önlemlerle, banknot ve kredi arkasındaki maden desteğini yeniden tatminkâr düzeye yükseltecek yeterli altın geri getirildi. Fakat, uluslararası veya ulusal hiçbir altın standardı bir dünya savaşının yükü karşısında dayanamazdı. Bu çöküş XXVIII. Bölümde incelenecektir.

Altın ve Fiyatı Düzeyi. Altının fiyat dalgalanmalarının meydana gelmesinde oynadığı rolün ölçülmesi pek olanaklı değildir, zira altın fiyatları etkileyen en az üç faktörden yalnızca birisidir. Büyük altın akını metal ve kâğıt para miktarını yükseltti, verilebilecek kredi kaynağını arttırdı, altını üreten ülkelerde sermaye ve tüketim mallarına olan talepleri kamçıladı ve böylece satınalma gücünün ve fiyatların artmasına yol açtı. İkinci faktör, mal arzı ve talebi arasındaki ilişkiydi. Genişleme ve büyük sermaye yatırımları dönemlerinde talep şiddetli olur ve böylece fiyatları yükseltir. Üçüncü faktör, üretim maliyeti ve ulaştırma idi. Bu alanların herbirinde teknolojik gelişmeler, endüstri ve tarım üretiminde büyük artış, kara ve deniz taşımacılığının ucuzlaması, Yeni Dünya'nın verimli topraklarına ve yeraltı kaynaklarına hücum hep maliyet düşürücü unsurlardı.

Onsekizinci yüzyıldan sonra İngiltere'deki fiyat hareketlerinin iki özelliği dikkate değerdir. Birincisi, fiyat eğrisinin, iyi veya kötü hasatları, savaşın patlaması veya bitmesi ve ekonomik genişlemenin başlaması ve sona ermesi gibi kısa vadeli etkileri yansıtan keskin dönüşlü özelliğidir. İkincisi, uzun yukarı ve aşağı doğru trendlerin dönüşümlü olmasıdır. 1802 - 1803'te barışla kesilen 1792 - 1815 arası savaş yılları, fiyatların arttığı dönemi kapsamaktadır. Yüzyıllık Barış dönemi dört aşamaya ayrılabilir :

1. 1815 - 1849. Savaş sonrasındaki fiyat çöküşü ilk on yılı işgal etti; daha iyi yollar ve daha sonra da demiryolu malların üretim veya nakliye mailyetini azalttı; fakat yeni altın miktarı azdı ve yeterli miktarda altın olmaması, bankacılık sistemi için sık sık sorun yarattı. Netice olarak, fiyatlar savaştaki en yüksek noktasıyla 1849 arasında yüzde 55 geriledi ve bu gerilemenin yaklaşık yarısı barışın ilk yılları ve yüzyılın ortası arasında meydana geldi.

2. 1850 - 1873. Altın akımı bankalara büyük bir rezerv sağladı ve on yıl içinde önde gelen ülkelerde madeni para miktarı yüzde 30 oranında arttı. Her çeşit mal talebi ve eski pazarların yanısıra yeni uyanan

topraklardan kaynaklanan deniz taşımacılığı talebi fiyatları yukarı itti. İngiltere'de fiyatlar 1851 ve 1854 arasında yüzde 35 oranında yükseldi ve 1873 genişlemesi yüzyılın ortasındaki düzeyin yaklaşık yüzde 50 üstüne getirinceye kadar bu düzeyde dalgalandı. Almanya, İsveç, Fransa ve ABD'nin hepsi yaklaşık bu düzeyde fiyat artışları yaşadılar.

3. 1873 - 1896. Üçüncü safhada bütün ülkelerde fiyat düzeyi hemen hemen kesintisiz olarak yüzde 40 civarında düştü. Yeni altın miktarı önceki dönemden çok daha azdı ve altın standardına dönen ülkelerden kaynaklanan önemli bir talep vardı. Bununla birlikte, genel olarak, bankaların ve iş dünyasının herhangi bir altın darlığı hissettiğine ve böylece kredi olanaklarının kısıtlandığına veya kredi talebi arzından daha fazla diye yüksek faiz uygulandığına ilişkin hiç belirti yoktu. Fiyatlardaki büyük düşüşün nedenleri başka yerde —üretim ve ulaştırma maliyetlerindeki azalmada, artan üretimde ve demiryolu malzemesi ve kömür gibi bazı sermaye malları için durgunlaşan talepte— aranmalıydı (Bakınız Bölüm XXVII).

4. 1896 - 1914. Altının Güney Afrika, Avusturalya ve diğer yerlerden dışarıya akması, 1896 öncesinde fiyatları aşağı çeken güçlerin tükenmeye yüz tuttukları bir zamanda başladı. Birleşik Devletlerdeki verimli topraklar şimdi paylaşılmış ve iskân edilmişti; Amerikan yiyecek maddeleri iç tüketim için gerekliydiler; yün üretimi Avusturalya'daki uzun kuraklık nedeniyle azalmıştı; düşük kâr oranları bazı endüstrilerde büyümeyi yavaşlatmıştı ve düşük fiyatlar, birçok denizaşırı bölgenin kalkınmak için gereksinim duydukları sermayeyi çekmelerini zorlaştırıyordu. Dünya ekonomisi yeni bir canlanma için hazırdı ve yeni altın bu canlanmaya yardım etti. 1896 ve 1914 arasında fiyatlar İngiltere'de yüzde 35, Almanya'da yüzde 42, Fransa'da yüzde 44 ve Rusya'da yüzde 52 arttı. Hayat pahalılığı,1914'ün hemen öncesindeki yılların en ciddi sorunlarından biriydi.

XXV

REKABET, BİRLEŞME VE DENETİM

19. yüzyıl ekonomisi daha önceki dönemlere göre sadece daha kapitalist ve ticari değil, aynı zamanda daha rekabetçi idi. Bunu yürütenlerden zaman zaman bu son özellik nedeniyle övgü ile bahsedilmiştir. «Rekabet» ve «ilerleme», bunların sözlüklerinde en popüler iki sözcüktü ve birincisi ikincisinin oluşmasında önemli bir unsur sayılıyordu. «Rekabet ticaretin yaşam merkezi ve ilerleme yasasıdır»; bu, 1850'de tartışılamayacak bir gerçekti. Klasik iktisatçılara göre rekabet, maksimum refaha giden yol, etkenlik güdüsü, yetersizliğin düşmanı, tüketicinin koruyucusu ve hiç kimsenin milli gelirden hakettiğinden daha fazla pay almamasının en iyi güvencesiydi. Bu ülkelerde, devrimlerin «cephanesi» olan Britanya, Amerikan ve Fransız düşünceleriyle beslenmiş olan Batılı liberal politika teorisyenleri, devletin, düşünce ve eylem üzerindeki kısıtlamaları kaldırması, halâ kalabilmiş olan ayrıcalık ve tekelleri iptal etmesi, herkes için hak ve fırsat eşitliği tanıması ve böylece vatandaşın yeteneklerine göre kendi çıkarlarını kollama özgürlüğünün bulunduğu bir ortam sağlaması gerektiğini ileri sürdüler. Bilim adamları evrim hakkında konuşmaya başladıklarında, rekabete ilişkin ifadeleri, sağlıklı olanın yaşaması ve kendilerini değişen dünyaya uyduramayanların yokedilmesinin, doğanın olduğu gibi toplumun da amansız kuralları olduğu şeklindeki görüşleri destekler görünüyordu.

Rekabet sadece bir kavram veya slogan değildi. O aynı zamanda bir olguydu, bazı girişim alanlarında her zaman mevcut olan, ancak şimdi tekellerin veya hükümet tarafından yaratılan düzenlemelerin ortadan kalkmasıyla ve insanların kazanç için biribirleriyle mücadele edebilecekleri yeni alanların ortaya çıkmasıyla daha yaygın hale gelen bir koşuldu. Denizaşırı ticarette Asya'ya giden yol, Doğu Hind şirketlerinin geçişi ve Avrupalı ve Amerikalıların Çin ve Japon ticaretine zora dayanan girişleriyle açıldı. Sömürge statülerinin sona ermesiyle Birleşik Devletler ve Latin Amerika'ya giden kapılar her gelene eşit koşullarda açıldı. Kısıtlamaların kaldırılması ve gümrük tarifelerinin indirilmesi uluslararası rekabeti teşvik etti. Bu arada iç ekonomilerde loncaların kaldırılması, çıraklık kanunlarının feshedilmesi, serfliğin sona ermesi

ve göç yasağının kaldırılması, insanların istedikleri yerlere gitmelerini ve kendilerine çekici gelen mesleği seçmelerini yasal olarak olanaklı kıldı. Tekellere duyulan antipati devletin rekabeti bilinçli olarak teşvik etmesine ve ticareti kısıtlayıcı her eylemi yasaklamasına yolaçmış olabilir. Son olarak, ulaştırma ve haberleşmedeki gelişmeler insanların birbirleriyle rekabet edebilecekleri alanı genişletti.

Bu özgürlüğün ve alışkanlığın verilmesiyle, rekabet mal, hizmet ve emeğin alınıp satıldığı hemen hemen her piyasayı işgal etti. Eski endüstriler, yöntemler veya mallarla yenileri arasında rekabet vardı; makine el becerisine meydan okudu; putting - out (eve iş verme) yöntemiyle mal ürettiren tüccar, fabrika yöntemi kullananların giderek artan ve sonunda dayanılmaz hale gelen baskısını essesinde hissetti; yelkenli gemi, kanal ve posta arabası, buharlı gemi ve demiryolu tarafından bir tarafa itildiler. Aynı malı veya hizmeti üreten rakipler arasında rekabet vardı; ve eğer bunlar yeni dallar veya hizmetler ise, çekicilikleri bir kez ortaya çıkınca, imalatçılar, tüccarlar veya ücretlilerin bu alana hücum etmesi genellikle fazla kapasite, öncülerin yüksek kâr ve ücretlerinin yokolması ve gırtlak - gırtlağa rekabet sonuçlarını yarattı. İkâme ürünler —tereyağı ve margarin, yapay ipekli kumaş ve diğer kumaşlar, gaz ve elektrik, tren ve otobüs— arasında ve son olarak, hemen hemen tüm malların alıcıları arasında rekabet vardı.

Rekabetlerin bazıları saha olarak yereldi, bazıları aynı ülkenin iki ayrı bölgesi arasında sürüyordu, fakat büyük rekabetlerin savaş alanı uluslararası arena idi. Hernekadar silahlar esas olarak fiyat ve kalite idiyse de kredi koşulları, malları istenen miktarda düzenli olarak teslim etmek ve alıcının rekabet eden malların göreli değerlerini belirleyecek olanlara sahip olmadığı durumlarda, reklamcının alıcının dikkatini çekme becerisi gibi etmenler de sonucu etkileyebilirdi.

En fazla genişlediği durumda bile rekabet hiçbir zaman tüm alanı kaplamadı. İşletmeler, bir uçta tekel olmak üzere, iktisatçıların günümüzde *duopol* (iki firmanın arzı kontrol ettiği durum) adını verdiklerinden, *oligopol*'e (az sayıda firmanın pazarı tuttukları durum) ve «eksik rekabetin» diğer aşamalarından öteki uçtaki birçok rakibin olduğu «tam» rekabete kadar uzanan bir yarım daire üzerinde sıralandılar. Bazı girişimler hemen hemen başlangıçtan itibaren doğal tekeldiler, çünkü ürünleri —gaz, elektrik, su, tramvay veya telefon hizmeti— rekabet için uygun değildi. Avrupa'da bu kamu hizmetlerinin çoğu kamu girişimleri olarak başladı veya ilk aşamalarda belediye veya devlet tarafından ele geçirildi. Bazı firmalar pazarın bir parçasının tekelini kazandılar, zi-

ra ürünlerinin ayırdedilebilen kalite, isim veya markası vardı, reklamı iyi yapılmıştı veya kendisi ve üreticileri o kadar itibar elde etmişlerdi ki, müşteriler hiç bir zaman rakip bir ürünü düşünmezlerdi. Bazı firmalar, eğer gümrük vergileri yüksekse tarife tekeli veya oligopolisinden, veya, patent hakkı sona erinceye kadar patent tekelinden ve en yakın rakibin bile çok uzakta ve taşıma maliyetlerinin yüksek olduğu durumlarda coğrafi tekel olanaklarından yararlandılar. Bazı tekeller veya oligopoller, rekabet sonucunda oluştular; diğer bazıları ise daha büyük verimlilik, daha fazla getiri veya daha az rekabet sağlamak için bağımsız firmaları birleştirmek veya yutmak için yürütülen başarılı bir kampanyanın sonucuydular.

Bu yüzden endüstriler, rekabet edenlerin sayısına ve rekabetin şiddetine göre büyük farklılık gösterdiler. Tekstil ve kömür madenciliği gibi 1850'den önce modern şeklini alan eski endüstrilerde, biribirleriyle kıyasıya rekabet eden yüzlerce hatta binlerce küçük veya orta büyüklükte özel firma meydana çıktı. Fakat çelik veya kimyasal maddeler gibi daha sonraki girişimler, bütün ülkelerde büyük çaplı, anonim olarak örgütlenmiş ve sermaye maliyeti yüksek işletmelerdi. Firma sayısı azdı ve zaman zaman bu devler arasındaki savaşa çağrı dayanılamayacak kadar çekici olsa da, fiyat savaşları ve acı tecrübelerden elde edilen sağduyu; aşırı provokatif olmaktan kaçınmanın, rekabeti ürünün üstün niteliklerinin reklamıyla sınırlamanın, işlerliği olan bir anlaşmaya varmanın ve hatta birlik yoluyla kâr peşinde koşmanın daha akıllıca bir yol olabileceğini gösterdi.

Refah dönemlerinde rekabet kendisine atfedilen faziletlere sahip göründü. Talep, eski firmaların veya yeni kurulanların artan mal arzından daha fazlaydı; fiyatlar yüksek ve kârlar tatminkârdı. Ancak koşullar kötüye gidince, büyüyen kapasite hiç kimsenin bundan sonra kimin iflas edeceğini bilmediği aşırı üretime ve amansız rekabete yolaçınca, rekabetçiler belki de yanlış tanrıya tapıp tapmadıklarını merak etmeye başladılar. Belki de rekabetten ziyade işbirliği ticaretin esası ve hatta varlığını korumanın yasasıydı. Rekabet, amaç değil bir araçtı. Sonuç kâr idi ve eğer rekabet bunu tehlikeye soktuysa daha iyi araçlar aranmalıydı. Veya eğer kabahatli rekabet değil idiyse, belki de, herzaman ortaklı olarak kullanılan şu «serbest» sıfatı suçlanmalıydı. İnsanlar rekabet etmede serbest olmalıydılar; fakat, kendi istedikleri şekilde mi rekabet etmeliydiler yoksa «düzenlenmiş, nizami ve kontrollu bir rekabete» mi olmalıydı? Devlet, «serbest girişimin», çocukları çok küçük yaşlarda veya çok uzun saatler boyu çalıştırmak, kötü mal satmak veya

eksik ağırlık ve ölçü kullanmak anlamına gelmediği sonucuna varmıştı. Çalışanlar da buna dikkati çekmişlerdi. Sendikalar, ücretliler arasında toplum çıkarları duygusunun gelişmesine ve iş için serbest rekabetin ücretleri kabul edilmiş bir standartın altına düşürmekte serbest olmaması gerektiği ilkesini yerleştirmeye gayret ediyorlar ve bu savunmacı tutumdan daha yüksek bir ücret standartı için savaşıma geçiyorlardı. Sermaye, işçinin kitabından bu üç yaprağı çıkardı ve yeni sayfalar ekledi. Rekabeti düzenleyerek, sınırlayarak veya tümüyle ortadan kaldırarak rakipler arasında bir ortak çıkar bilinci geliştirmeye, kârı güvence altına almaya ve daha sonra da artırmaya çalıştı.

Karteller. Aynı mal ve hizmetlerin rakip satıcıları bu adımları attıklarında ortaya çıkan sonuç *yatay* birlik olarak adlandırıldı; ancak bunları yapanlar *Kartell,* kartel, *comptoir,* sendika, birlik, ittifak, havuz, konferans veya enstitü gibi isimler kullandılar. İsim ne olursa olsun, üç olası hareket çizgisi vardı. (1) Rakipler minimum bir fiyat üzerinde anlaşabilirlerdi; maksimum toplam üretime karar verilebilir ve her üyeye sabit bir kota ayrılabilirdi; veya pazarı bölüp her üyeye bir parçası üzerinde tekel hakkı verilir ve biribirlerinin bölgelerini işgal etmemeyi taahhüt edebilirlerdi. (2) Üyelerin ellerinden kendi ürünlerini pazarlama hakkı alınarak, anlaşmayı zorunlu kılacak merkezi bir satış acentası kurulabilirdi. (3) Rakipler, bir firmada kısmî veya tam birleşme lehine düzenlenmiş rekabeti terkedebilirlerdi.

Eğer anlaşma birinci yöntemle sınırlandırıldıysa, 'kartel' başlığı uygundu; zira kartel özellikle savaş halinde olan bağımsız devletler arasındaki anlaşmazlıkların şiddetini azaltıcı belirli kurallar getiren bir anlaşmaydı.

Fiyat veya üretim veya pazarlar üzerindeki anlaşmaların hikayesi uzundur. Merchant Adventurers gibi şirketler, her üyenin pazara sürebileceği ürün miktarlarını sınırlayarak oligopollerini kârlı hale getirmeye çalıştılar. 1592'den 1844'e kadar Newcastle kömür tüccarlarının Londra'ya deniz yoluyla gönderdikleri kömürün üretimini kısıtlayan ve fiyatını düzenleyen kendi *Vend*'i vardı. Danışma Meclisi'nin (Privy Council), kömür madeni sahiplerinin ve diğerlerinin kömür fiyatlarını yükseltmelerine engel olmak için, mevcut birliklerinin dağıtılması ve gelecekte kurulmalarına engel olunması yolundaki uyarısına ve bir yasaya rağmen, kanallar ve demiryollarının, diğer kömür alanlarının da Londra'ya kömürlerini ucuz olarak taşınmasını sağlayarak eski tekeli kırmalarına kadar Vend devam etti. 1717 gibi erken bir tarihte bile Bristol'dan

Gal demiri alan tüccarlar, demirin fiyatını saptamak için daima aralarında bir ön toplantı yapıyorlardı. Yüzyılın ikinci yarısında demirci ustaları, çömlekçiler, bıçakçılar, camcılar ve diğerleri fiyatları saptamak, verecekleri maksimum ücret düzeyinde anlaşmak ve işçilere ve hükümete karşı çıkarlarını korumaya yönelik birlikler kurmak amacıyla toplandılar. Bu kısıtlayıcı eylemler ondokuzuncu yüzyılın ilk üçte ikilik döneminde daha az duyuldu; fakat imalatçılar ve tüccarlar artık sorunlarını tartışmak üzere sık sık toplandıkları için fiyat tartışmalarının gizli kaldığını varsaymak daha doğru görünmekte. 1870'den sonra rekabetin düzenlenmesi bütün ülkelerde yaygın hale gelmişti. Birleşik Devletler'de «tröst» insan yiyen bir canavar, «tröstü mahvetmek» ise bir haçlı seferi haline geldi.

Alman hareketi 1871 - 1873 genişleme dönemini izleyen depresyon yıllarında başladı. Fransa karşısında kazanılan zafer ve imparatorluğun kurulması ülkeyi sarhoş etti. Ve çok sayıda yüksek sermayeli şirket kuruldu, fakat 1973'te balon sönünce, bu şirketler zor durumlara düştüler. Kartellerin oluşumu birçok faktör tarafından kolaylaştırıldı. İlk olarak, 1879 gümrük tarifesi batı ağır sanayilerini ve doğu çavdar üreticilerini yabancı rekabetten korudu. İkinci olarak, Almanya'da serbest girişim, rekabet ve *laissez faire* kavramları hiç bir zaman Britanya, Fransa veya ABD'deki kadar içten kabul edilmemiştir. Örf ve âdete dayanan İngiliz hukuku, Amerika'nın ticareti kısıtlayan eylemleri mahkum eden devlet ve federal kanunlarıyla tamamlandı. Bu ülkelerde ve diğer birçok ülkede mahkemeler, anlaşmaya uyacağına teminat verdikten sonra bunu ihlâl etmek isteyen kimselere kısıtlayıcı ticaret anlaşmasını uygulayamazlardı; isyancıyı övüp, davacıyı gizli anlaşma nedeniyle cezalandırmaları daha muhtemeldi. Fakat, üyelerin gelirlerindeki azalmayı durdurmak için 1873'te oluşturulan bir Bavyera Kartel'i bir üyesi hakkında kotasını aştığı için dava açtığında, mahkeme, depresyondan zarar gören firmaların yeniden feraha kavuşmak amacıyla ortak hareket etmelerinin zorunlu olduğu gerekçesiyle *Kartel* lehinde karar verdi. 1890'da Federal Yüksek Mahkeme, *Kartel* sözleşmesinin diğerleri kadar geçerli olduğuna hükmetti. Son olarak, bazı Alman endüstrilerinde rekabet edenlerin sayısı azdı; anlaşmaya çok sayıda firma olan yerlere göre daha kolay varıldı; bu arada, yatırım bankaları da gerektiğinde müşteriler üzerinde etkin bir baskı kurabiliyordu.

Bu nedenle, Karteller uygun bir yasal ve finansal ortamda gelişme olanağı buldular. 1906'da 400 kartel faaliyetteydi; 1932'de 50.000'den fazla ürünün satışı 3.200 kartel tarafından kontrol ediliyordu. Beş veya on

yıl gibi sabit bir süre için kurulmuşlardı, fakat faaliyetleri tatminkâr olanlar yenilendiler. Çoğu yalnızca fiyatları, üretimi ve pazarları veya bu üçünden bir veya ikisini düzenlediler; fakat daha önemli bazıları üyelerinin mallarını pazarladılar. Bunlardan üç tanesi anlatılmaya değerdir, çünkü bu karteller Alman ekonomisinde büyük önem taşıyan ürünleri —kömür, çelik ve potas— ele almışlardır.

Düşük fiyatlar ve fazla kapasite karşısında Vestfalya kömür üreticileri ihracat ve fiyatları kontrol etmek için 1877 ve 1878'de *kartel*'ler kurdular. Bu centilmen anlaşmaları yürümedi, çünkü bazı üyeler centilmen değildiler ve çünkü *Kartel* dışında kişiler yeni madenler açmışlardı. Bundan dolayı fiyatlar kontrol edilemedi. Ren - Vestfalya Kömür Sendikası, 1893'de, gerçekte bölgenin tüm üretimini sağlayan 170 madenin kömürünü satmak üzere kuruldu. Her maden (ocak) için maksimum bir üretim düzeyi saptandı, Essen'deki merkez büro bütün kömürü sabit fiyatla satın aldı ve sonra bulabileceği en iyi fiyatla sattı. Rakip kömürün (özellikle Britanya ve Belçika kömürü) ucuz olarak getirilebileceği yerlerde düşük rekabetçi fiyatlar uygularken; coğrafi tekel olduğu yerlerde yüksek fiyat uyguladı. Masraflar çıktıktan sonra geriye kalan geliri, üyelerin kotaları oranında —üyelerin bu kota kadar üretip üretmediğine bakmaksızın— paylaştırdı.

Sendika periyodik olarak yenilendi ve I. Dünya Savaşı sırasında yakıt sorununu ele alıp yararlı bir organ olarak hizmet etti. Barış geldiğinde yeni cumhuriyetçi hükümet bütün madenleri buna benzer onbir sendika kurmaya zorladı ve bunları (1) kotaları saptamak, pazarları dağıtmak ve maksimum fiyat belirlemek için İmparatorluk Kömür Birliği ile (2) endüstriyi genel refaha göre planlayan ve kontrol eden ve üretici, tüketici, işçi ve devlet temsilcilerinden oluşan İmparatorluk Kömür Konseyi'nin altında bir mevkiye yerleştirdi. Konsey fazla birşey yapmadı, fakat Birlik endüstriyi restore etmek ve yeniden biçimlendirmek konusunda çok yararlı oldu. Eski ocaklar veya zayıf damarlar terkedildi, makinalaşmaya gidildi, yeni ücret ödeme yöntemleri getirildi ve «rasyonalizasyon» sözcüğü parola ve sloganın bir birleşimi oldu. Ruhr bölgesinde 77 firma ocaklarını kapattı, geride kalan 175 ocaklı 70 şirket faaliyetlerini daha etken ve daha yoğun olarak sürdürdüler. Bu plânlar 1893'ün amaçlarını ve yöntemlerini çok aşan bir çıkar topluluğunu açığa vurdu. Fakat ücret tasarruflarına ve verimlilik artışlarına karşılık, yeni teçhizat üzerinde ağır faiz yükü vardı. Üretim maliyeti ve fiyat önemli şekilde düşürülemedi ve kömür talebi genişlemediğinden, fazla kapasite endüstrinin üzerinde halâ yük olmaya devam etti.

İkinci meşhur Alman *Kartel*'i çelik endüstrisinde ortaya çıktı. 1904'te, halihazırda çelik, ray, ray bağlantıları ve direk satışlarını kontrol eden birkaç *Kartel*, merkezi Düsseldorf'ta olan Çelik Birliği'ni (Stahlwerksverband) oluşturdular. Birlik ham çelik, ray, direk ve diğer basit çelik ürünlerinin satış işini yürüttü; boru, tel, tekerlek ve jant gibi daha ileri düzeyde imalat gerektiren veya standartlaşmamış malların üretimini ise yalnızca düzenlemekle yetindi. 1914'te otuz çelik işletmesini kapsadı, mallarını iç pazarda göreli olarak yüksek fiyatta sattı ve kalan malları bulabildiği herhangi bir fiyattan dışarıya gönderdi. İhraç fiyatı genellikle iç fiyattan çok düşüktü; bu nedenle Birlik, Almanya'daki fiyatları yüksek tutmak için malları denize dökmekle suçlandı. Her ülkenin üreticisinin farkında olduğu gibi, Birlik de üretimin fazla olması halinde birim maliyetin az üretimdekine göre düştüğünü biliyordu. Eğer bu muazzam üretimin bir kısmı korunan iç pazarda, geriye kalanı da maliyet veya az bir zarar karşılığında dışarıda satılsaydı, toplam kâr, üretimin iç taleple sınırlandığı durumdakine göre daha fazla olurdu.

Çelik Birliği savaş geldiğinde endüstrinin seferberliği için de yararlı bir araçtı. Endüstrinin kapasitesi büyük ölçüde arttırıldı ve kârı yükseldi. 1923'e kadarki enflasyon yıllarında, bu kârlar, endüstrinin ürünlerini kullanan firmaların satın alınmasında veya yatay birleşmeler için kullanıldı. Kısa bir süre sonra, Fransa'ya kaybedilmiş pazarları geri almak için donanmış altı dev firma, ülke çelik üretiminin yüzde 90'ını yapıyordu; fakat iç tüketim ve ihracat bunların üretebildikleri metallerin yarısından fazlasını ememiyordu. Bu nedenle Alman çelik patronları yabancı rakipleriyle anlaşma yolları aradılar ve 1926'da Continental Steel Cartel (Kıt'a Avrupası Çelik Karteli) gerçekleşti. Bu kartel Britanya, İsveç ve S.S.C.B. dışındaki çelik üreticilerini kapsadı. Beş yıl için toplam üretimi sınırlamak ve her ülkeye kota dağıtmak durumundaydı; fakat fiyatlar üzerinde bir anlaşmaya varılamadı.

Üçüncü *Kartel* önemliydi, çünkü Almanya'nın dünya tekeli durumunda olduğu potasta, düzensiz işletmecilik yerine düzen ve kârı getirmeye çalışıyordu. Potas madenciliği 1861'de Prusya hükümeti tarafından başlatılmış, fakat 1865'te özel kesimin eline geçmişti. Muazzam kârlar kısa sürede o kadar çok sermaye cezbetti ki, fazla kapasite meydana geldi ve fiyatları düşürmek için geliştirilmiş yöntemlerle birlikte rekabet, kârları zarara dönüştürdü. 1879'da bir *Kartel* oluşturuldu ve 1881'de satış sendikası kuruldu. Hükümet Alman çiftçilerinin yararı için fiyatların düşük tutulmasında ısrar etti, fakat sendikayı ihracatta yüksek fiyat uygulamakta serbest bıraktı. Bu politika bir süre için kârlıy-

dı, ancak kaçınılmaz olarak sendika dışındaki firmaları üretimlerini ve ihracatlarını arttırmaya —özellikle Amerika'ya— teşvik etti. Sendikanın kârı ve ihracatının çoğu yok oldu. 1910'da İmparatorluk hükümeti «düzeni» yeniden kurmak için mücadele etti. Sendika dışındakileri sadece sendika aracılığıyla satış yapmaya zorlayarak ilk zorunlu *Kartel'i* meydana getirdi. Maksimum iç fiyatları ve minimum ihraç fiyatlarını saptadı, toplam üretimi sınırladı ve her firmaya kota tahsis etti. Birinci Dünya Savaşından sonra Alsace - Lorraine'in kaybı Almanya'nın potas tekelini kırdı ve «sınırsız rekabet canavarı» büyük önem kazandı. Bununla savaşmak için yeni maden ocaklarının derinlere gitmeleri yasaklandı, etken olmayan madenler kapatıldı ve 1926'da Alsace'lı üreticiler dünya pazarının, yüzde 70'i Almanya'ya ve yüzde 30'u Fransa'ya olmak üzere, paylaşılması konusunda ikna edildiler. Ancak, bu arada ABD potas üretmeye başlarken, İspanya ve Polonya iki büyüğün başına dert olabilecek küçük çapta ihracat geliştiriyorlardı.

Büyük Britanya'da, rekabete yönelik övgü en yüksek noktaya ulaştı ve 1850'de serbest ticaretin ülkenin ticaret politikası olarak kabulüne yolaçan uzun bir ajitasyonla bu durum muhafaza edildi. Ancak «serbest ve açık rekabet hiç bir zaman kusursuz olarak sağlanamadı veya hatta evrensel olarak veya samimi olarak istenmedi» (Clapham) ve yüzyılın son çeyreğinde, birlik için kısa adımlar ve birleşme için uzun adımlar o kadar fazla endüstrice atıldı ki, 1914'e gelindiğinde, «türü ne olursa olsun, birliksiz ticaret nadirdi» (Clapham). Bu organlardan çoğu esas olarak veya sadece işçilerle olan ilişkilerde, veya yasal, teknik ve politik konuların ele alınmasında birleşik bir cephe kurmakla ilgiliydiler; fakat bazıları tuz ve çelikten, inşaat malzemeleri ve pirinç karyolaya kadar değişen mal üreticilerine fiyat veya üretim anlaşmalarıyla yarar sağlamaya çalıştılar; ve bunlardan birkaçının merkezi satış büroları vardı. Bütün demiryolları yük veya yolcu için aynı tarifeyi uyguladıkları için, burada rekabet kendisini sunulan hizmetin kalitesinde ifade etmeliydi. Gemicilik firmaları anlaşmalar yaptılar, «konferanslar» veya «ringler» düzenlediler ve kısa süre sonra Alman, Fransız, Japon, Hollanda ve diğer ülkelerin denizyollarıyla ilk etkin uluslararası kartelleri kurdular. Dünyadaki okyanus gemilerinin sefer yollarının çoğunun navlun ücretlerini saptadılar ve gemicilere, serbest çalışan gemicileri himaye etmemeleri koşuluyla, yüzde 10 iade önererek, kartel dışındakilere trafik kaptırılmasını engellemeye çalıştılar. İade, malların taşınmasının üzerinden altı ay geçmeden ödenmiyor ve eğer gemicinin bu arada anlaşmaya sadık kalmadığı anlaşılırsa iptal ediliyordu.

Bu arada, birleşmeler nedeniyle sayıca azalan ancak hacim olarak büyüyen Britanya bankaları yeknesak ücret cetvelleri benimsediler; fakat birbirleriyle diğer her yolla şiddetli rekabete devam ettiler ve 1911'de banka temsilcileri ile Bank of England temsilcilerinin ortak çıkarlar için her üç ayda bir toplanmalarına karar verildiği zaman, normal yoldan ayrıldıkları için kendileri de biraz ürktüler.

Ortak hareket için, Britanya koşulları Almanya'ya göre daha az uygundu. Kısıtlayıcı sözleşmeler için yasal bir yaptırım yoktu ve popüler görüş o kadar düşmancaydı ki, oluşturulan karteller varlıklarını gizli tutmaya çalışıyorlardı. Tarife korunması olmadığından, dış rekabet, fiyatları yükseltme girişimlerine karşı her zaman el altında bir araçtı. Dahası, iki eski esas endüstrideki 3.000 pamuk işletmesi veya 1.700 kömür maden şirketi arasında bir anlaşma sağlanması imkânsızdı. Bundan dolayı Britanya'da kartel gelişmesi yavaş ve sınırlıydı. 1914'te «ülkede çalışan insanların dörtte üçü, fiyat ve üretimi birliklerce kayda değer bir şekilde etkilenmeyen mal ve hizmetleri üretiyorlardı; kalan dörtte birinin işlerinde birliğin etkisi yarım yamalaktı» (Clapham). Şirket birlikleri, şirketleri daha büyük birimler altında birleştirerek tasarruf ve fayda sağlama çabalarından çok daha önemsizdi; ve savaş genel refah ve yükselen fiyatların bileşimi kartelleri gereksiz kıldı.

I. Dünya Savaşı sonrası koşullar çok değişikti. Eski endüstrilerin hasta listelerinde olduğu 1920'lerde ve 1930'lardaki depresyonda serbest rekabet külfetli göründü; *laissez faire* «her şeyi serbestçe ölmeleri için rahat bırakın» anlamına gelebilirdi. Savaş sırasında hükümet ticaret birlikleriyle beraber çalıştı ve onları kuvvetlendirdi. Şimdi hasta endüstrilerin durumlarıyla ilgilenmekteydi; kısmen işçiler arasında yüksek işsizlik nedeniyle, kısmen de dış ticaretin toparlanma gerektirmesi nedeniyle, XXII. bölümde gördüğümüz gibi, demiryolları dört büyük birim altında toplandı. Hükümetler, üretimi sınırlaması, kotalar dağıtması ve minimum fiyat belirlemesi için bölgesel karteler oluşturulmasını önce teşvik etmek, 1930'da ise emretmek suretiyle, kömür endüstrisinin sorunlarıyla boğuştu. Verimliliği artırmak ve etken çalışmayan madenleri devreden çıkarmak yönünde ilk adım olarak, firmaları zorla birleştirmek için planlar yapıldı. Kartelleşme başarılı bir biçimde yürütüldü; fakat maden sahipleri reorganizasyon projesine o kadar güçlü direndiler ki, proje rafa kaldırıldı. Savaş yılları sırasında bazı gönüllü birleşmeler ve gelişmeler oldu, fakat endüstrinin onarım işinin çoğu, 1946'da madenlerin devletleştirilmesini bekliyordu. Bu arada, demir-çelik endüstrisine 1932'de gümrük tarifesi ile koruma getirilirken,

bir yandan da reorganizasyona gitmesi istendi. Böylece endüstri oldukça fazla birleşme sağladı ve ithalat ve ihracat işleri için merkezi bir büro kurdu. Asya pazarını Japonya ve Hindistan'a kaptırınca fazla kapasite sıkıntısına düşen pamuk endüstrisinde, Kartelleşme veya birleşme çabalarının çoğu tatminkâr sonuçlar vermedi; fakat 1916'da parlemento endüstriye, fazlalık imalâthaneleri ve makinaları bertaraf etmesi ve bunların sahiplerine halâ üretimde kalanlardan para toplayarak telafi edici ödeme yapması için yetki verdi. Gemi yapımcıları, fazla tersaneleri devreden çıkarmak için buna benzer bir plânla çözüm bulmuşlardı. Böylece, endüstri birlikleri, hükümetin zorlaması veya ikna etmesiyle, bireysel serbest girişime çok küçük bir alan bırakan plânlarla, düzen veya en azından itaatli bir yenilgi sağlamaya çabaladılar.

Uluslararası Karteller. Çelik, potas ve gemicilikte uluslararası kartellerin varlığını belirtmiştik. Bu karteller ulusal kartellerin ortaya çıkmalarından kısa süre sonra doğmuşlardı. 1833'te, Avrupa ray yapımcıları, ray talebi endüstrinin kapasitesinin çok altına düştüğü zaman, pazarı istikrara kavuşturmak için bir kartel oluşturdular. Bu kartel 1904'te güçlendi ve kısa süre sonra Amerikan üreticilerine de kucak açtı. Silah endüstrisinde az sayıdaki dev üreticiler sınırlı miktarda müşteriye satış yapıyorlardı, bu nedenle pazarı kolaylıkla paylaştılar. 1896'ya gelindiğinde, fiyat kırma histerilerini takiben, esas olarak Almanların öncülüğüyle en az kırk kartel kurulmuştu. 1914'e gelindiğinde yüzden fazla kartel ulusal sınırları aşmıştı. Bunlar alüminyum, ampul, şişe, cam tabak, emaye, tütün gibi malların ve birkaç büyük firma tarafından üretilen veya birkaç ulusal kartelin elinde olan daha birçok ürünün satışını kontrol ediyorlardı.

Savaş bu anlaşmaların çoğunu bozdu, fakat barış geldiğinde anlaşmalar hemen yenilendiler ve bunlara çelik, kömür, potas, sentetik kauçuk, suni ipek, nitrat, boya, demir dışındaki (non-ferrous) madenler, linolyum (muşamba), kağıt, kağıt yapımında kullanılan ağaç ve diğer mamul mallar ve mineralleri ekleyen yeni anlaşmalar eklendi. Bütün bu mallar, birkaç büyük Amerikan, Britanya, Alman, Fransız, Kanada veya Japon ulusal tekeli veya oligopolü tarafından üretiliyordu. Eğer bu devler biribirleriyle savaşsaydı, savaş, kim kazanırsa kazansın, hepsi için kanlı ve yüksek maliyetli olurdu. Almanlar endişeli ve saldırgandılar. Küçülen çelik ve potas endüstrileri, büyüyen Fransız endüstrileriyle ya savaşmak ya da barış anlaşması imzalamak zorundaydılar. Güçlü kimya endüstrileri ve boya tekeli, şimdi büyük ölçüde genişlemiş olan Amerikan ve Britanya firmalarıyla karşı karşıya idi.

İki taraf da savaş istemediğinden, dostane anlaşmalara varıldı. Bazıları 1929 büyük depresyonundan sonra yok oldu, ancak bazıları yaşadı ve yenileri oluşturuldu. 1939'da, Amerikan firmalarının yaklaşık üçte ikisinin içinde yer aldıkları 180 dolayında uluslararası kartelin varlığı biliniyordu.

Büyük endüstri güçleri arasındaki bu anlaşmalarla pazarlar bölgelere göre paylaşıldı; öyle ki, Britanya kimyasal maddeleri ABD'ne gelmedi ve Amerikan ürünleri Britanya İmparatorluğuna girmedi; aynı zamanda kotalara göre paylaştılar, öyle ki, çelik ihracatı pazarında Almanya'ya yüzde 40, Fransa'ya yüzde 32 pay verildi; veya kartel üyelerinin belirli malların üretiminde rekabetten kurtarılmasıyla ürünlere göre paylaşım oldu. Bazan satış örgütleri kuruldu ve karşılıklı hisse değişimiyle mülkiyetin kilitlenmesi, özel bir amaç için yan şirketler kurarak biraraya gelinmesi, yöntemler hakkında bilgi alışverişi veya patentlerin kullanımının paylaşılması yoluyla çıkar birliği kuvvetlendirildi.

Hükümet Kartelleri ve Kontroller. Böylece büyük firmalar, bazan hükümetin de onayıyla, savaş yıllarında karşılıklı kısıtlayıcı politikalar geliştirirlerken, küçük üreticiler önemli devlet yardımı ve hatta teşviği olmadan varlıklarını sürdürebilecek durumda değildiler. O kadar çok sayıda ve dağınıktılar ki, bir dayanışma ruhu yaratmak ve bunu pratik plânlara dönüştürmek çok zordu. Böylece onların adına bazı ihtiraslı politik karteller ortaya çıktı. 1922'de fiyatların savaş sonrası düzeyin çok altına düşmesi durumuyla karşı karşıya kalan Seylan ve Malaya kauçuk üreticileri, Britanya hükümetini, ihracatı düzenlemek suretiyle arz ve talebi makul bir fiyatta dengelemek amacına yönelik Stevenson Plânı'nı uygulamaya koymaya zorladılar. Bu Plân'da üreticinin ihraç edebileceği kauçuk miktarı, fiyatı düştükçe azalıyor, fiyatı arttıkça yükseliyordu. 1922'te 13 cent/pound'a eşit olan kauçuk fiyatı, bu düşük düzeyin birazcık üstüne çıktıktan sonra, 1920 - 1922 depresyonundan kurtulmakta olan Amerika'nın çok sayıda araba satın alması ve bunları balon lastiklerle donatması nedeniyle beklenmedik şekilde sıçradı. 1925'te kauçuk (lastik) 1,25 dolardan satılıyordu. Bu aşırı fiyat lastik üreticilerinin daha fazla eski kauçuk talep etmelerine yolaçtı. Üreticilerin yasal olarak ihraç edemedikleri fazla kauçuğu kaçak olarak dışarıya çıkarmalarını çekici kıldı ve Hollandalı üreticileri ve (Britanya'nın plânına katılmayı reddeden) yerlileri üretimlerini çok daha fazla artırmaya teşvik etti. Bundan dolayı 1926'dan sonra fiyatlar 1927 de 40 sente ve 1929'da 20 sente düştü. Plân 1928'de terkedildi, katılanlara geçici avantajlar sağladı, fakat katılmayanlar da aynı şekilde yarar gördüler

ve endüstrinin kapasitesinin çok fazla genişlemesine yol açtı. 1932'e gelindiğinde fazla kapasite ve depresyon fiyatı 4 sente düşürdü ve bu nedenle Hollandalı yeni bir plânın yapılmasını önerdi. 1934'te Asya'daki tüm kauçuk üretimi bölgeleri uzlaşmaya vardılar, yeni ekimleri sınırlamak ve her bölge için kota saptamak amacıyla bir Uluslararası Kauçuk Kısıtlama Komitesi kuruldu ve sekiz kauçuk bölgesinin hükümetleri komiteyle işbirliği yapmak için anlaştılar. Böylece ikinci girişim birincisinden daha başarılı oldu ve bölgenin Japonya'nın eline geçtiği 1942'nin başına kadar uygulamada kaldı. Fiyat 20 sent dolayına yükseldi ve özellikle Komite talepteki artışları önceden tahmin edemediği için dalgalanmalar gösterdi, fakat hiçbir zaman ekim alanlarının yaygınlaşmasını teşvik edici düzeye çıkmadı.

Kauçuğun başına gelenler savaş yıllarında şekerin de başına geldi ve uluslararası denetime gereksinim duyuldu. 1931'de Java ve Küba şeker kamışı üreticileri ile beş Avrupa ülkesinin şeker pancarı üreticileri arasında anlaşmaya varıldı. Chadbourne Plânı olarak bilinen bu anlaşma üretimi sınırlamak, ekim alanını azaltmak, ihracatı paylaştırmak ve fazla stokları eritmek için yapılmıştı. Şeker üreten ülkeler plânı iyi karşıladılar ve bunu etkin kılmak için gerekli yasal düzenlemeleri yapmayı önerdiler. Fakat katılan ülkeler üretimlerini azaltırken, diğer ülkeler artırdıkları için sonuç başarılı olmadı. 1937'de yeni bir uluslararası anlaşmaya varıldı; bu kez hükümetler sorumluluğun büyük bir kısmını yüklendiler ve şeker üretici ülkelerin çoğu anlaşmaya katıldılar. Otuzlu yıllarda, çay, buğday, et ve kahve gibi diğer ürünler de, çoğu hükümet yaptırımı veya yardımıyla olmak üzere, «itaatli pazarlama» projelerine konu oldular; ve bu arada Kuzey Amerika dahil tüm diğer kıtalarda olduğu gibi tüm Avrupa ülkelerinde de bazı gıda maddelerinin üretim ve pazarlaması devlet denetimine ve devletin destek olduğu denetimler altına girdi.

Kartellerin ve Denetimlerin Eleştirisi. Karteller ve denetim fiyatları tatminkâr bir düzeye yükseltmeyi ve, minimum bir rakam saptayarak veya piyasadaki mal arzını sınırlayarak, bu düzeyde tutmayı amaçlıyordu. Genellikle beş - on yıl veya daha kısa süreli anlaşmalara dayanıyorlar ve anlaşmalar yenilenmediği takdirde sona eriyorlardı; tecrübelerin ışığında değiştirilebilirlerdi. Fiili üretim yöntemlerine müdahale etmediklerinden, her firma istediği etkenlikte çalışabilirdi. Üretici sayısının az, ürünlerin standardizasyona ve büyük çapta üretime uygun, hammadde arzının kıt veya bölgesel olduğu ve patentler, tarifeler, büyük sermaye gereksinmeleri ve ulaştırma maliyetlerinin dış rekabeti engellediği durumlarda karteller daha çok etkiliydiler.

Bu koşulların geçerli oldukları durumlarda fiyatlar oldukça istikrarlı oldular, ve hernekadar refah dönemlerinde fazla artmadıysalar da, depresyonlarda çok yavaş düştüler. 1929 sonrasındaki durgun yıllarda bazı Alman *Kartelleri,* dünya fiyatları hızla düşerken, fiyatları yüksek tuttukları için hükümet tarafından cezalandırıldılar. Karteller fiyatları saptayarak en az verimli çalışan üyelerinin kârlarını garanti etmeye çalışıyordu. Bu politika daha verimli birimlere daha yüksek fayda sağladı ve kartel, zaman zaman olduğu gibi kasıtlı olarak kapatmadıkça, yetersiz olanların piyasadan silinmesini engelledi. Bu fiyat politikaları, kartel üyelerini ve kartel dışındakileri işlerini genişletmeye teşvik ederek aşırı kapasiteye yolaçabilirdi. Fiyat düzeyini korumak için, üyelerin veya satış bürolarının, ürünün bir kısmını pazar dışında tutmaları ve stokta bekletmeleri gerekebilirdi; fakat bu stoklar 1929 öncesinde o kadar büyüdüler ki, daha fazla finanse edilemez hale geldiler; bunların zorla dağıtılmaları o yılki bunalımın daha ciddi olmasına yolaçtı. Uluslararası alanda en fazla kısıtlayıcı olan karteller bile nadiren tüm üretim alanlarını kapsadı; ve çoğu zaman dışta kalanlar düşük maliyetii üretim alanlarıydı. Böylece fiyatlar, kotalar ve pazar paylaşımı iyi dönemlerde istenmeyen müdahaleye ve kötü dönemlerde zararlı rüzgârlara karşı konulmuştu.

Hiçbir kartel veya kontrol ekonomik durumdaki değişikliklere hemen karşılık verebilecek kadar esnek değildi. Bu değişiklikleri tam olarak tahmin etmekte daha da yetersizdi. Depresyon günlerinde, toplumun daha az harcama gücü olduğu veya daha az satınalacağı ya da ikâme mallar arayacağı olgusu dikkate alınmadan, fiyatları tutma eğilimi vardı. Mal arzı, talepteki değişiklikleri karşılamak için ya çok fazla ya da çok az azaltılıyordu. Yirmilerin kartel ve denetimlerinin çoğu depresyonla harap olunca, yeni kurulanlar eskilerin hatalarından kurtulmaya çalıştılar. Fiyat ve diğer politikaları daha ılımlı ve çoğu zaman çok ihtiyatlıydı. Üretim talebe yakın tutulmaya çalışıldı; büyük stoklar biriktirilmeyecek ve tüketici daha fazla dikkate alınacaktı. Fakat dıştakiler yine eskiden olduğu gibi baş belasıydılar ve olası piyasa talebi hesapları çoğunlukla ortaya çıkandan çok farklıydı. Amerika, düşük fiyatlar ve New Deal politikalarının baskısıyla pamuk üretimini 2.000.000 balya azaltınca diğer kıtalardakiler üretimlerini 7.000.000 balya artırdılar. Chadbourne şeker plânı Amerika'nın ithal kapasitesini fazla tahmin etti. Diğer ülkelerin üretimlerini arttıracakları olasılığını yeteri kadar hesaplayamadı ve hem ithalat gerilemesine, hem de Hindistan ve Japon İmparatorluğundaki üretim artışlarına aynı anda hazırlıksız olarak yakalandı. Büyük bir tüketim patlaması pazarı arz yetersizliğinde yakaladığında ve sağ-

lıksız bir spekülasyonu teşvik ettiğinde, ikinci kauçuk plânının kısıtlamaları yeni yeni tatminkâr olarak çalışmaya başlamıştı. Bu nedenle, tecrübe «yapay denetim tekniğinin üst düzeyde bir ileriyi görme yeteneği gerektirdiğini» (Rowe) gösterdi; ve kontrol edilen piyasalar hemen hemen tamamen serbest olanlar kadar ileriyi görmekten uzaktılar. Fakat, talebi etkileyen yeni bir unsuru ortaya çıktığında, piyasa tahmincileri kıstaslarını yitiriyorlardı. 1936 sonrasındaki yeniden silahlanma gereksinimleri, bir çok mal piyasası için güçlü bir uyarıcı olmaya başladı. Savaş gereçleri yapımı için veya hükümet stoklarını arttırmak için satınalmalar büyüdü. Amaç üretimi kısıtlamak yerine daha fazla getiri için mahmuzlamaya dönüştü.

Birleşmeler ve Holding Şirketleri. Rekabetin düzenlenmesinde kartel hareketine, merkezi denetim veya firmaları bir büyük anonim şirket altında birleşme yoluyla biribirlerine sıkıca kaynaştırarak rekabeti kaldıran bir hareket eşlik etti, bütünledi ve bazı endüstrilerde yerini aldı. Rekabetin ortadan kaldırılması bu hareketin tek dürtüsü değildi, ancak bu dürtü nadiren eksikti. Bir üretici, hammaddelerinin ve yakıtın arz kaynağını ele geçirerek kendini rakip alıcılardan korumaya çalışabilir ve sonra ürünün kullanıcılarını ve satıcılarını elde ederek kendi pazarını korumaya devam edebilirdi. Bu çeşit aşağıya ve yukarıya doğru yayılma politikası, *dikey* birleşme veya entegrasyon olarak adlandırıldı. Uzun bir tarihi vardır. Wedgewarth bir Cornish kil şirketinin dörtte üç hissesini satınaldı ve başka bir şirket kurmak için diğer onüç çömlekçiyle birleşti. Böylece malzemesini rekabetçi bir piyasadan almak yerine maliyet fiyatını garanti altına almış oldu. Aynı zamanda bir tüccarla ortaklığa girişerek kendi satış örgütünü kurdu. Britanya deniz endüstrisi 1760'dan sonra kok kömürüne dayalı olarak büyüdüğünden demirci ustaları, kömür ocakları ve kireç taşı ocakları satınaldılar. Kömür ve maden cevheri üreticilerinin yüksek fiyat uygulamasından sonra, Albert Krupp Almanya'da kömür ocakları, İspanya'da demir madenleri ve maden cevheri taşıyan bir filo ele geçirdi. Silah üretimini geliştirerek ham çeliğin bir kısmı için kendine güvenli bir pazar sağladı. Halefi, makina üreten büyük bir fabrika satın aldı, demiryolu vagonu yaptı ve 1876'da birçok denizaltının doğum yeri olan Kiel'de bir tersane satınaldı. Sheffield'li çelik üreticisi bir firma, birleşme veya yutma yoluyla, İspanya'da maden filizleri; İngiltere'de kömür madeni ve kireçtaşı rezervleri; ayrıca kok kömürü fırınları, maden eritme ocakları, konvertörler [1] ve hadde fabrikaları; top, top güllesi, küçük silahlar

[1] Çelik imalatında Bessemer usulünde kullanılan kap [ç. n.].

ve cephane yapan fabrikalar; mühendislik işleri ve tersanelerle kendi kendine yeter benzer bir girişim kurdu. Bir sabun sermayedarı (Lever) Afrika ve Avusturalya'ya kadar girdilerinin denetimini garantiye aldı. Bir mağazalar zinciri (Lipton) sattığı bazı ürünleri kendisi üretmeye başladı ve sonra çay ekim alanları ele geçirdi. Bira üreticileri, ürünlerinin pazarını garanti etmek amacıyla «birahanelere» ortak oldular. Britanya kooperatif hareketi perakende satış mağazalarıyla başladı ve daha sonra toptancı bir örgüt kurmak ve malları üretmekle devam etti. Sonunda çiftçilik, çay ve hurma ekim alanları sahipliği, bankacılık, sigortacılık ve birkaç gemi işletme işlerini de faaliyetlerine kattı.

İlk endüstri girişimlerini karakterize eden olgu, bir üretim sürecinde veya üründe uzmanlaşmaydı. Entegrasyon, bu uzmanlaşmanın yerini alan girişimde çeşitliliğe yolaçtı. Aynı zamanda büyük ölçeğe ve büyük kuvvete de yolaçtı. Bu arada aynı işi yapan firmaların yatay birleşmesi, rekabeti engellemesi açısından bir kartelin yapabileceğinden daha fazla serbestlik sağladı ve aynı zamanda büyük ölçekli satınalma, üretim, satış ve araştırmanın nimetlerinden yararlanma olanağı verdi. Entegre olmuş rakiplerin aynı zamanda yatay birleşmeye gitmeleri halinde, sonuç örgütün daha da güçlenmesi olabilirdi.

Birlik dikey veya yatay veya her ikisi birden olsun, en az üç yoldan yapıldı. (1) Çıkar topluluğu bir «şirket» (Konzern) çatısı altında oluşturuldu. Bağımsız şirketler kendi yasal varlıklarını devam ettirdiler, fakat hem üretimi hem de satışı yönlendiren bir merkezi otoritenin altında ortak bir politikaya katıldılar. Yönetim kurulları içiçe geçebilir; bir banka veya bir kişi bütün şirketlerde ortak bir amacın benimsenmesi için baskı uygulamaya yetecek kadar hisse sahibi olabilirdi; veya karşılıklı hisse senedi değiştirme yoluna gidilebilirdi. Bunlar üretim alanlarını aralarında böldüler, patentleri ve üretim yöntemlerini paylaştılar ve birbirlerinin yoluna çıkmadılar. (2) Şirketlerden biri diğerlerinin tümünü satın aldı veya bütün şirketleri biraraya getiren yeni bir şirket oluşturuldu. (3) Halen çalışmakta olan pek çok şirkette hisse senedi çoğunluğunu garanti altına almak gibi açık bir amaçla «holding»ler kuruldu. Şirketler, şirket sahiplerine holdingin hisseleri veya tahvilleri ve muhtemelen bir miktar da nakit para verilmek suretiyle holdinge dahil edildiler. Hisse sahipleri, hisselerinin nominal değerinin iki veya üç katı para verilmek suretiyle ellerindeki hisseleri değiştirmeye ikna edildiler; böylece, yeni firma daha büyük miktarda menkul değer üzerinden kâr ve faiz elde etme görevini üstlenmiş oluyordu.

Avrupa'da bu gelişmeler, Amerika'da tröstleşme hareketinin ilk aşamasının yaşandığı seksenli yıllarda ve hatta Britanya bankacılığında ve demiryollarında daha da önce ortaya çıkmaya başladılar. Amerikalı et ihracatçıları ile Britanyalı ithalatçılar 1889'da biraraya geldiler; Dünyanın belki de ilk holdingi olan Nobel Dynamite Trust Company (1886) Alman ve Britanyalı dinamit üreticileri arasındaki rekabete son verdi. İskoç dikiş ipliği firması J. and P. Coats, 1895 - 1896'da Britanyalı dört rakip firmayla birleşti ve daha sonra küçük firmaların hisse senedi çoğunluğunu elde ederek Avrupa ve Amerika'ya yayıldı; en sonunda dünya iplik endüstrisinde fiili tekel haline geldi. Aynı şekilde Lever de satın alma, birleşme ve yeni şirketler kurma yoluyla doksanlı yıllarda, bir çok ülkede fabrikalara ve Asya ve Afrika'da bir çok plantasyon ve ticaret merkezine sahip bir dünya sabun kralı olma yolunda ilk adımları attı. 1929'da, Lever Biraderler, Hollandalı iki firmanın birleşmesiyle oluşturulmuş olan (1927) ve kıt'anın sabun ve margarin ticaretinin büyük bölümünü denetimi altında tutan Margarin Union (Margarin Birliği) ile birleşti. Şimdi yüzünü veya giysilerini yıkamak için Unilever'in ürünlerini kullanmayan çok az Amerikalı vardı; fakat sunulan tek hizmet temizlik değildi. Britanya gemiciliğinde de birleşmeler ve konferanslar görüldü; bu birleşmelerden birisi, Cunard ile White'ın birleşmesi, 1934'te hükümetin isteği üzerine gerçekleşti. Bu arada, ülke bankacılığının büyük bir bölümü beş büyüklerin elindeydi ve Imperial Chemicals Industries 1926 yılında, kimyasal maddeler, boya ve dinamit üretimi yapan üç büyük firma ile elli kadar küçük firmanın hisselerini ele geçirmek üzere bir holding olarak kurulmuştu.

Almanya'daki birleşmelerin en güçlüleri çelik, elektrik ve kimya endüstrilerindeydi. 1926'da Birleşik Çelik Şirketi dört büyük firmayı dev bir firma çatısı altında bütünleştirdi. 1925'te onüç; kimya ve boya şirketi, daha çok I. G. Farben adıyla bilinen *Interessen Gemeinschaft Farbenundustrie Aktiengesellschaft* (Birleşik Boya ve Kimya Endüstrileri Şirketi) altında biraraya geldiler. Boya, farmasötik maddeler, asit ve alkali gibi ağır sanayi kimyasal maddeleri, sentetik azot, sıvı yakıt, yapay ipek, patlayıcı madde ve fotoğraf filmi üreticilerini biraraya getiren bu adım, 1904'ten beri süregelen bir yoğunlaşma (konsantrasyon) sürecinin zirvesi oldu. Kimya alanını tümüyle denetimi altına alan I. G. Farben, diğer ülkelerdeki benzer firmalarla kartel anlaşmaları yapmaya girişti. Eğer anlaşma mümkün olmazsa, ölümüne rekabet tehdidini kullanmak suretiyle Kıt'adaki firmaları çabucak ve kolayca elde etti. Britanya ve Amerika'nın dev birimleriyle de uyumlu bir işbirliği, pa-

zarların paylaşılması ve bilgi veya patent değişimi konularını içeren paktlar oluşturuldu.

Uluslararası alandaki birleşmelerin en önemlilerinden birisi de petrol ürünleri arzını denetim altına almak için gerçekleştirilendi. Avrupa petrol ürünlerinden büyük ölçüde yoksundu ve bu nedenle bunları başka kıtalardan temin etmek zorundaydı. «Hollanda Hind Adaları'nın petrol kuyularını işletmek için [kurulmuş olan] Royal Dutch Şirketi», 1907'de, Britanya'nın Shell Transport and Trading Company'si ile birleşti. Her ikisi de zaten uluslararası birer holding olduklarından, yeni Royal Dutch - Shell Şirketi dünyanın her yanında çok sayıda bağlı şirketi denetimi altında tutuyordu. Burma ve İran'da faaliyet gösteren iki küçük rakiple de dostluk kurarak, Birleşik Devletlerin dev şirketleriyle barışçı veya diğer yollarla karşılaşmak için güçlü bir konuma geldi.

Bazı durumlarda birleşme doğal yollardan, öncü bir firmanın genişlemesiyle veya endüstri içinde birleşmenin gönüllü olarak benimsenmesiyle oldu. Fakat 1914 öncesinde ve hattâ 1920'nin çok sonralarında bile inisyatif endüstri dışından, ya ikna gücü yüksek bir girişimciden ya da birleşmek suretiyle endüstrinin sorunlarının üstesinden gelinebileceğine ve böylece kârın tekrar artırılabileceğine inanan bir yatırım bankasından geldi. 1920'ler boyunca Britanyalı, Belçikalı, Fransız, Amerikalı ve diğer finansörlerin dev birleşme projelerini izlemeye yönelik bir gayretin tek ödülü müthiş bir baş dönmesidir. Bu projelerden bazıları süper ölçekli üretimin üstünlükleri ile rasyonalizasyon veya birleşmenin getireceği faydaların peşindelerdi; fakat diğerleri megolamanyaklar (büyüklük hastaları tarafından yürütülen dev mali manipülasyonlardı. Etkilenen belli başlı endüstriler elektrik üretimi, elektrikli cihazlar ve enerji, kâğıt hamuru, yapay ipek, kimyasal maddeler ve demir dışı metal endüstrileriydi; fakat hiç bir endüstri veya kıta saldırıdan kurtulamadı. Büyük rakipler denetim sağlamak için birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girdiler; Amerikan finansörleri, yatırım bankerleri, endüstriyel firmaları ve fonları yabancı ülkelerde zafer kazanmak için hareket geçirildiler; ve Avrupalı'lar bunlara ya kucak açtılar ya da savaş. İsviçre'nin Glarus Kanton'u, Lichtenstein Prensliği ve Belçika Dükalığı holding ve süper holdinglere, tıpkı Birleşik Devletler'de New Jersey ve Delaware'in yaptıkları gibi, yönetim karargâhlarını kendi ülkelerinde kurmaya teşvik etmek amacıyla, «liberal» yasalar ve düşük vergiler sundular.

Büyük birleşme plânlarından en ünlülerinden birisi, İsveçli mühendis Ivar Kreuger'in ülkesinin kibrit üreten firmalarını birleştirmesi ve

daha sonra da kırk üç ülkenin kibrit fabrikalarını ve böylece dünya kibrit üretiminin yüzde 80'ini denetim altına almayı amaçlayan bir holding firmalar hiyerarşisi kurmaya girişmesiyle başladı. Parasız hükümetlere 350 milyon dolar tutarında borç vermek suretiyle onüç ülkede kibrit tekelini elde etti. Kibritle oynamaktan, bankacılık, demir cevheri, telefon donanımı, kâğıt, demiryolu, bilya yataklarına ve gözüne çarpan her şeyden para kazanmaya geçti. Londra, Amsterdam ve New York'ta bol bol hisse senedi çıkardı. Göz kamaştırıcı ünü ve sahip olduğu tekellerden yüksek kâr beklentisi, her yerden ceplerine güldür güldür para akmasına yol açtı. Kibrit fiyatı yükseldi, fakat daha iyi ürün ve daha düşük fiyatla rekabete hazır olan Sovyetler Birliği, Kreguer İmparatorluğunun dışında kaldı. Amaçların araçları mübah kıldığına inanan bu zeki yönetici, alışılmış muhasebe esaslarına aykırı yöntemler kullandı, sahte hisse senetleriyle para topladı ve tahvil kalpazanlığı yaptı. Fakat 1929 kasırgaları kibrit kutularından inşa edilmiş gökdeleni üzerinde esmeye başladı, bir çok kısa vadeli borç ödenemedi ve 1932 yılında bir Paris otel odasındaki bayağı bir intihar bu Kuzeyli Napolyon'un kariyerine son verdi.

Bin dokuzyüz yirmilerde dünya sahnesinde bunun gibi pek çok süpermen boy gösterdi. Bazıları sahneden ölümle ayrıldılar, bazıları hapse düştüler, fakat bazıları da yasal boşluklar ve becerikli avukatlar buldular. Bunlara satış için mal üretimi satış için hisse senedi ve tahvil üretiminden daha önemsiz görünüyordu. Halka istediği şeyi verdiler ve karşıladıkları bu talep, en az yapay ipek kumaşa veya radyoya olan talep kadar gerçek bir talepti. Ellerinde oyuncak haline getirdikleri endüstrilerin üretim etkenliğine katkıları ya çok önemsizdi veyahut da üretim üzerine bindirilen ağır sermaye masrafları tarafından siliniyorlardı. Amerika gibi Avrupa'nın da, sihirli değneklerini cepleri üzerinde dolaştıran bu sihirbazlara müteşekkir olması için doğrusu pek az neden vardı. Otuzlu yıllarda mali süpermenin at oynatabileceği bir ortam yoktu; fakat yatırımcılar, kreditörler, üreticiler ve ücretliler arasında evvelce meydana getirdiği hasar, kendisini izleyen siyasi süpermene sahneyi hazırlamakta büyük bir yardımcı oldu.

Sonuç. Bu bölümde tasvir etmeye çalıştığımız gelişmelerden açıkça görülebileceği gibi, yirminci yüzyıldaki rekabet, ondokuzuncu yüzyıl ortalarının o güçlü ve popüler mit'inin kokuşmuş, cılız ve çökmekte olan bir mirascısıdır; bir çok alanda ondan pek hoşlanmayan girişimcilerce dışarıda bırakılmıştır; fakat henüz tam bir mevta da değildir, beklenmedik zamanlarda ve beklenmedik yerlerde bağlarını kırma kapasite-

sini taşımaktadır. «Bu günlerde rekabetin israflarının, etkinliği uyarma gücüne nazaran çok daha fazla olduğunun bilincindeyiz. Modern zamanlarda *laissez faire* anlayışının genel olarak gözden düşmesi» sonucunda «bütün endüstrilerde birbiri peşisıra sınırsız rekabetin yerini plânlı denetim aldı.» Bu sözlerle iki İngiliz bilim adamı (Jones ve Pool) ülkelerinin 1939'daki vaziyetini tasvir ediyorlardı. Plânlı denetimin israftan yoksun olup olmadığı veya etkenliği uyarıp uyarmadığı daha ileriki yıl-yıllarda belli olacaktır. Bu arada biz bundan sonraki bölümlerde, serbest rekabetin, uluslararası ticaret ve işgücü piyasasında nasıl önce memnuniyetle benimsenip daha sonra kovulduğunu göreceğiz.

XXVI

1914'E KADAR ULUSLARARASI TİCARET

Yüz Yıllık Barış (1815 - 1914) boyunca dünya uluslararası ticaretinin 2 milyar doların altında olan toplam değeri 40 milyar dolara çıktı. Dünya nüfusunun yalnızca iki katına çıktığı bir dönemdeki bu 20 katlık genişleme, ondokuzuncu yüzyılın iktisadi tarihindeki olağanüstü olgu ve etmenlerden birisidir. Birinci Dünya Savaşından sonra, bu rakam, esas olarak yükselen fiyatlar nedeniyle, 1929 yılında 69 milyar dolara yükseldi; fakat depresyon yılları ticaret hacminde bir azalmaya ve fiyatlarda daha büyük bir düşmeye tanık oldu ve bunların sonucunda toplam ticaretin değeri 1934'te 23 milyar dolara kadar düştü. II. Dünya Savaşının hemen öncesinde ise bu en düşük değerden, doların eski değeriyle 28 milyar dolara çıkmıştı[1]. Bununla birlikte hacim olarak kaybettiğinin yarıdan fazlasını geri kazanmış ve 1929'dakinin hemen hemen onda dokuzuna ulaşmıştır.

Genişlemenin ve sonraki düşmenin bir kısmının kaynağı Avrupa'dır. Avrupa'nın değişik ulusları arasında veya Avrupalılar ile diğer kıtalılar arasındaki mal mübadelesi 1913'teki dünya ticaretinin üçte ikisini, 1930'dakinin ise yüzde 56'sını oluşturuyordu. İzleyen tablo, başı çeken ülkelerin dünya ticareti içindeki rollerini gösteriyor. Birleşik Krallık, ithal yiyecek ve ham madde gereksinimi, kömür ve mamul mallar ihracatı ve oldukça büyük miktardaki *entrepôt* ticareti nedeniyle, daima en büyük paya sahip olmuştur. Diğer ülkelerin ticaretleri büyüdükçe, genişleyen ticaret içinde Britanya'nın payı giderek azaldı; yine de deniz aşırı ticareti dünya ticaretinin 1913'te altıda birini, iki savaş arasındaki dönemde yedide birini oluşturuyordu ve 1938'de de «otuz bir dünya ülkesinin en iyi müşterisi» olduğunu söyleyebilmesine olanak veriyordu. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Fransa —çok cılız olmakla birlikte— ikinci

(1) Bu rakamlarda her mal bir kere bir ülkenin ihracatı, bir kez de diğer bir ülkenin ithalatı olarak iki kere sayılmaktadır. Gerçek değeri bulmak için bu rakam, sigorta ve nakliye maliyetlerini içerdiği için ithalatın değeri ihracatın değerinden bir miktar daha büyük olmak üzere, hemen hemen ikiye bölünmelidir. 1934 yılında dolar yüzde 40 civarında devalüe edilmişti; 1938 için verilen iki rakam arasındaki farkın nedeni budur.

durumdaydı; fakat endüstrileşme ve federalleşme sonrasında Almanya hızla bu konuma yükseldi; 1913'e gelindiğinde dünya ticaretinin sekizde biri Almanya sınırlarından geçiyor veya limanlarına uğruyordu. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında tarım ürünleri ihracatı ve mamul mallar ithalatı Birleşik Devletleri Avrupalı olmayan en büyük yabancı ticaretçi haline getirmişti, fakat I. Dünya Savaşı ihracatını artırıncaya ve savaş sonrası gereksinimler veya fırsatlar bu büyüklüğü korumasına olanak verene kadar göreli konumu çok az değişti ve toplam ticaretin onda biri civarında seyretti .Depresyonun başlamasıyla birlikte Amerika'nın dünya ticaretindeki payı eski önemsiz düzeyine tekrar geri döndü ve savaş bir kere daha büyütünceye kadar bu düzeyde kaldı.

DÜNYA TİCARETİNİN DEĞERİ VE ÜLKELERİN PAYLARI

Yıllar	Değer	Birleşik Krallık	Fransa	Almanya	A.B.D.	Diğer Ülkeler
1840	3 milyar $	% 32	% 10	...	% 8	...
1880	7 »	25	11	% 9	10	% 45
1900	20 »	21	8	12	11	48
1913	40 »	17	7	12	11	53
1920	69 »	14	6	10	14	56
1938	47 »	16	5	8	11	60

Dış ticaretin artması bir çok Avrupa ülkesinin dış alıcı ve satıcılara olan bağımlılıklarını büyük ölçüde artırdı. 1800'de Britanya kendini aşağı yukarı besleyebilecek düzeydeydi. 1914'e gelindiğinde ise yiyeceğinin yarıdan fazlasını ithal eder haldeydi ve yiyecek, içecek ve tütün ithaline harcanan her dolara karşılık denizaşırı hammaddelere bir dolar, mamul mallara da altmış altı sent daha harcanıyordu. Buna karşılık Britanya, kömür üretiminin yaklaşık üçte birini, esas olarak Uzak Doğuya olmak üzere 40.000.000 mil uzunluğunda pamuklu dokuma (veya toplam üretiminin yüzde 80'ini), 100.000 mil uzunluğunda yünlü dokuma, büyük miktarlarda demir ve çelik, lokomotif, makinalar, kimyasal mallar, yabancılar için inşa edilmiş buharlı tekneler ve bunların yanısıra kitap, giysi, toprak eşya, ayakkabı ve likör gibi çeşitli maddeler ihraç ediyordu. Bu ihracatın toplamı tarım, madencilik ve fabrikaların toplam çıktısının üçte birini oluşturuyordu.

Almanya'nın endüstriyel büyümesi, yiyecek açısından ithalata daha az bağımlı olmakla birlikte, ekonomisinde benzer bir gelişmeye yol açtı. 1913'e gelindiğinde Almanya, olasılıkla üretiminin beşte birini ihraç ediyordu. Fransa göreli olarak kendine yeterliliğini sürdürdü, fakat

temel tarım veya endüstri mallarının üretiminde yoğunlaşan bazı küçük ülkeler dışarıdan öyle büyük oranlarda mal alıp satmaya başladılar ki, bunların kişi başına dış ticaretleri büyük endüstriyel uluslarınkini bile geride bıraktılar.

KİŞİ BAŞINA DIŞ TİCARET MİKTARI, 1929

Danimarka	252 $	Fransa	102 $
Hollanda	243	Almanya	97
Belçika	227	A.B.D.	77
İsviçre	213	İtalya	46
iBrleşik Krallık	196	Polonya	21
İsveç	158	S.S.C.B.	6

Avrupa dış ticareti esas olarak kıt'a içiydi. Avrupa dışı ülkelerle Avrupa ülkeleriyle olduğundan daha büyük miktarda ticaret yapan tek ülke Büyük Britanya idi. 1913 yılında ihracatı Avrupa (yüzde 34), Britanya İmparatorluğu (yüzde 39) ve Avrupa dışı yabancı ülkeler (yüzde 29) arasında hemen hemen eşit olarak bölünmüştü. En iyi beş müşterisi Hindistan, Almanya, Avustralya, Birleşik Devletler ve Fransa;mal satın aldığı en büyük beş pazar ise Birleşik Devletler, Almanya, Hindistan, Fransa ve Arjantin idi. Her iki liste de iki Avrupa, üç tane de uzak ülke içermekte; fakat Avrupa'nın batı sahillerindeki Portekiz'den Norveç'e kadar yedi küçük ülkeyi tek bir grupta toplarsak, bunların Britanya ile toplam ticaretleri her iki listede de ikinci sırayı oluşturur. Almanya'nın diğer kıt'alara bağımlılığı giderek artmakla birlikte halâ azdı.

1913'te ihracatının dörtte üçü, komşu ülkelere giderken, ithalatının yarıdan fazlası o ülkelerden geliyordu. Doğu ve güneydeki komşuları dış ticaretlerinin en azından dörtte birini Almanya ile yapıyorlardı ve Almanya'nın ulusal ekonomisi «Avrupa kıt'asının iktisadi sisteminin tam merkezini oluşturuyordu» (Rosenberg). Avrupa'nın diğer ülkelerinin uzak diyarlarla çok az temasları vardı. Danimarka ihracatının onda dokuzunu Britanya, Almanya, Norveç ve İsveç'e yapıyordu; Belçika 1926'da ihracatının hemen hemen yüzde 60'ını komşu dört ülkeye yaptı; Hollanda ise yüzde 65'ini komşu dört ülkeye sattı. Endüstriyel bir kara ülkesi olan Çekoslavakya'nın alıp sattığı malların yalnızca yüzde 15'i Avrupa dışındandı; çok gelişmiş bazı endüstrilere ve iyi bir ticaret filosuna sahip olan İsveç ise II. Dünya Savaşının hemen öncesinde dış ticaretinin dörtte üçünü kendi kıtasıyla gerçekleştirmekteydi.

Avrupa'nın uluslararası ticareti üç sınıfa ayrılabilir : (1) tropik ve yarı tropik bölge ürünleriyle ılımlı veya soğuk bölgelerin ürünleri mü-

badelesi; (2) tarım ve endüstri bölgeleri arasındaki mübadele; (3) endüstriyel bölgeler arasındaki mübadele. İlk sınıftaki ticaret esas olarak kıtalararasıydı. Avrupa yarı tropikal bazı ürünler için Akdeniz ülkelerine dayanabilirdi; fakat Amerika ve antipodlarda aynı iklime sahip topraklar iskân edilince ve soğutma olanaklı hale gelince, Yunanistan, İtalya ve İspanya'ya Kaliforniya, Florida ve Güney Afrika da katıldı. Avrupa'da büyük miktarlarda pamuk yetiştirmeye elverişli toprak olmadığı ve Osmanlı İmparatorluğu fırsatı yakalamakta geç kaldığı için, Birleşik Devletlerdeki uygun koşullar Avrupa'yı güneyin pamuk eyaletlerine bağladı. Daha 1823'de bazı Lancashire'lılar tek bir arz kaynağına bağlı kalmanın tehlikesini sezdiler ve imalatçıları ve hükümeti başka yerlerde de pamuk yetiştirilmesini teşvik etmeye ikna etmeye çalıştılar. Amerikan İç Savaşı bu çağrıları pekiştirdi ve Hindistan, Batı Hind Adaları, Gine, Natal, Avustralya, Osmanlı İmparatorluğu (özellikle Mısır), Brezilya ve diğer bölgelerde pamuk üretimi genişlemesine yol açtı. Elde edilen ürün kalitesiz, pahalı ve bazı amaçlar için elverişsizdi; imalatçılar Amerikan pamuğuna ne kadar çabuk dönülürse o kadar çok hoşnut olacaklardı; ve savaş bittiğinde sonradan üretime katılan yerlerin bazılarında üretime son verildi. 1900'den sonra Amerika'nın üstünlüğü daha az güvenli hale geldi. Birim alan başına üretim düştü ve pamukhaşeresi bazı üreticileri bu mantardan kaçınmak için oldukça olgunlaşan bitkiler yetiştirmeye zorladı; fakat bu bitkilerin elyafı düşük kaliteli oluyordu. Bu arada pamuk yetiştiriciliği diğer kıtalara da sıçradı. Doğu'da bir pamuklu imalatı gelişti. 1930'da Lancashire ve güney eyaletleri yitirdikleri egemenlik için koro halinde ağlayabilirlerdi, zira her ne kadar Asya'nın tekstil fabrikaları Lancashire'ın düşük kalite işlerini ele geçirmiş olsalar da, dünya mekikleri Amerika içinde yetiştirilmiş pamuktan daha büyük miktarda Amarika dışında yetiştirilmiş pamuk işliyorlardı. On yıl sonra bu miktar daha da artmıştı.

Sıcak enlemlerin başka hiç bir ürünü pamuk kadar önemli olmadıysa da, pirinç, kakao, kahve, çay, ipek, hindistan cevizi, kamış şekeri, baharat, muz, jüt, palmiye yağı ve kauçuğa olan toplam talep büyük bir ticaret yarattı. Bu ürünlerin çoğunun talebi esnekti ve satılan miktar büyük ölçüde fiyata bağlıydı. Bu nedenle daha ucuz üretim ve okyanus taşıma maliyetlerindeki düşme bunları önce orta sınıfların daha sonra da ücretlilerin erişim alanı içine soktu. Bunun ötesinde, ondokuzuncu yüzyıl sabun, boya, linolyum, margarin, makina yağları, salata veya kızartma yağı ve mum yapımı için giderek daha büyük miktarlarda bitkisel ve hayvansal yağ gereksinimi doğurdu. Hayvansal yağların arzı yetersiz olduğu için tropiklerin yağlı tohumları yardıma çağrıldı. Hindis-

tan cevizi, pamuk çekirdeği, palmiye özü ve çeşitli sert çekirdekli bitkiler yağ elde etmek için ezildi, küspeleri yağlanmaları için hayvanlara yedirildi, kabuklarından kâğıt yapıldı. Son olarak, tropiklerde kauçuk üretimi başladı. 1900'e kadar kauçuk yalnızca Brezilya ve Kongo'dan sağlanırken, bu tarihten sonra bu iki bölgeden gelen «yabani» kauçuğa Seylan ve Doğu Hind Adaları plantasyonlarının «aşılanmış» kauçukları da katıldı. Tropik ürünlere olan bu yeni veya genişleyen taleplerin çoğu 1860'dan sonra iyice yükseldi ve Avrupalı girişimcilerin ve hükûmetlerin «en kara Afrika», Hindistan, Doğu Hint Adaları ve Okyanusya'ya karşı derin bir ilgi geliştirmelerine yol açtı.

İkinci tür uluslararası ticaret tarım, orman ve madencilik bölgeleri ile endüstriyel bölgeler arasında olanıydı. Endüstriyel Avrupa Tarımsal Avrupa'dan yiyecek ve ham madde satın aldı ve bunları, Avrupa'dan götürülen hayvanların, tahılların ve meyvaların yetiştirilebileceği Yeni Dünya'nın ılımlı bölgelerinden sağladığı ürünlerle takviye etti. Onsekizinci yüzyılda Amerikan yiyecek maddeleri Avrupa'da bilinmiyor değil, zinci yüzyılda Amerikan yiyecek maddeleri Avrupa'da bilinmiyor değildi, fakat bunların etkileri ancak 1850'den sonra ciddi bir biçimde hissedilmeye başlandı. Güney Amerika sığırları 1800'e gelindiğinde Avrupa'ya gemilerle gönderilmeye başlamıştı bile; ve 1900'e gelindiğinde Arjantin Avrupa'nın biftek gereksinimini karşılayan en önemli ülke olma yolundaydı. 1820'ye gelindiğinde Avustralya yünü Londra borsalarında çoktan boy göstermişti; 1850 yılında Avustralya, Güney Afrika ve Güney Amerika Britanya yün ithalatının üçte ikisini (50.000.000 libre) sağladılar. 1913'te dünya yün üretiminin yarıdan fazlası antipodlarda yapılıyordu ve durum o tarihten sonra da pek fazla değişmedi. Elyafın çok küçük bir bölümü yerli imalat için ayrılıyordu; en büyük üretici olan Avustralya yapağısının en azından beşte dördünü Ekvator ötesine ve esas olarak Avrupa'ya gönderiyordu. Güney yarımküre Avrupa'da kullanılan yapay gübrelerin büyük bir kısmını da sağladı.

Fabrika ve kentlerin büyümesinin inşaat kerestesine duyulan gereksinimi artırması, kömür madenlerinde ocak payandası gereksiniminin büyümesi ve daha sonraları odunun kâğıt için ham madde haline gelmesiyle Avrupa orman ürünlerinin önemi arttı. İsveç'in biçilmiş kereste ihracatı 1850 ve 1900 arasında on misli arttı ve ancak 1900'den sonra kağıt hamuru ve kağıt ihracatı tarafından gölgede bırakılabildi. İsveç ve İspanya, Almanya ve Britanya demir endüstrilerinin demir cevheri gereksinimlerinin bir bölümünü temin ettikleri iki ana arz kaynağıydı. Avrupa'nın paslanmaz metaller için diğer kıtalara giderek daha fazla da-

yanması gerekti. Lambalar ve yağlama için kullanıldığı sürece yeterince petrole sahipti. Nobel kardeşler Bakü petrollerini 1873'ten sonra sistemli bir biçimde çıkarmaya başladılar; 1900'e gelindiğinde bu bölge dünya petrolünün yarısını üretiyordu. 1900'den sonra Bakü'nün üretimi düşmeye başladı; bir yandan da otomobil petrol talebinin niteliğini ve boyutlarını değiştirmeye başlamıştı. Savaş ve devrim Rus endüstrisini kaosa itti. Bolşevikler düzeni yeniden kurdular ve Plânlarla üretimi üç misli artırdılar, fakat bu petrolün çok küçük bir bölümü ihraç edildi. Avrupa'nın geri kalan kısmı Romanya'dan elde edilebilen petrole ve esas olarak Amerika kıtalarına, Hollanda Doğu Hind Adalarına, İran'a ve Irak'a yaslanmak zorunda kaldı.

Üçüncü tür uluslararası mübadele, endüstrileşmiş ülkeler arasında yapılan mamul mallar ticaretiydi. Endüstrileşme Britanya'nın kıtalı kopyalarını yaratmadı. Endüstrileşme yayıldıkça bazı malları ithal etme gereksinimini azaltabilirdi, fakat hiçbir ülke herşeyi yapmayı umut edemeyeceği gibi, herşeyi en iyi yapmayı hiç umut edemezdi. Doğal kaynaklar, emek maliyetleri, teknik bilgi, gelenek ve donanım farklılıkları ve yeni endüstrilerin geliştirilmesinde farklı öncelikler izlenmesi, her bir ülkenin imalatçılarına hem iç hem de dış pazarlarda rakipleri karşısında geçici veya kalıcı bir üstünlük sağlıyabiliyor ve böylece her endüstrileşmiş ülkeyi diğerlerinin iyi bir müşterisi haline getiriyordu.

Örneğin Fransızlar ipek işlerinde, belirli bazı yünlü dokumaların yapımında ve lüks mallarda iyi, fakat çelik, makina ve elektrikli aletler ve kitlesel olarak üretilmiş ucuz malların yapımında iyi değillerdi. İngiltere kaliteli iplik veya örgü, deri veya makina yapımında iyiydi; belirli bir süre ucuz pamuklu dokumada diğerlerinin çok önünde gitti; yünlü endüstri süper - kaliteden kırpıntıya kadar her tür yünlüde çok ileriydi; ve bazı kıta pazarlarına yurtiçi yakıt fiyatlarından daha düşük fiyatlarla kömür sunabiliyordu. Fakat kimyasal maddeler, boya ve çeşitli makinalar talep eden İngilizlerin gereksinimini en iyi Alman veya Amerikalı imalatçılar karşılayabilirlerdi. Alman potası, boyaları, mercekleri elektrik donanımı ve aletleri dışarıda çok tutulurken, Alman çocuk oyuncakları, sahte mücevherleri, toprak kapları, örgüleri ve saatleri de Avrupanın yoksul kesimleri tarafından satın alınan ucuz ve düşük kaliteli mallar olarak Yorkshire kırpıntı dokuması, bazı Birmingham madeni eşyası, bazı Amerikan aletleri ve (daha sonraları) Japon pamukluları, su kapları, ve saatlerinin yanı sıra rağbet görüyorlardı. Sayılamayacak kadar çok durumda, bir ülkedeki bir imalatçının bükülmüş ip veya özel bir çelik gibi nihai bir malı, bir başka ülkedeki bir endüstri için bulunabilecek

en ucuz hammadde oluyordu. Bu nedenle Avrupa'nın imalatçı ülkelerinin kendi aralarındaki endüstri malları mübadelesi tarımsal uluslarla yaptıkları ticaretten daha büyüktü. Almanya endüstriyel ihracatının dörtte üçünü «rakiplerine» yapıyordu, 1913'te Britanya en iyi müşterisiydi ve buna karşılık Britanya'dan Hindistan dışında diğer bütün ülkelerden daha fazla mal satın alıyordu. Uluslararası ticaretin rakiplik, çatışma ve savaş terimleriyle tartışılması genellikle bu oldukça önemli olguları göz ardı etmektedir.

Uluslararası Ticaretin Gelişimi Üzerindeki Etkiler. Uluslararası ticaretin hacmi ve niteliği alıcı arayan mal miktarı, potansiyel alıcı sayısındaki büyüme ve alıcı ile satıcı arasındaki iktisadi ve siyasi engellerin kaldırılması tarafından etkilenmiştir. Endüstri ve tarım yöntemlerindeki değişmeler bazı malların yerel veya ulusal gereksinimlerin çok ötesinde miktarlarda üretilmelerini olanaklı kıldı. «Azalan üretim maliyeti» veya «artan getiri» yasasının geçerliliğinin kaybolmasından çok daha önceleri, Lancashire pamukluları veya Alman çeliği stokları yerli müşterilere satılabilecek miktardan çok daha büyüktü ve imalatçının yabancı alıcılar araması gerekiyordu.

Bu arayışında imalatçının yardımına eskiden politik olarak kapalı olan bölgelere erişebilirliğin artması koştu. Amerikan Devrimi, kıta endüstrilerinin buraya gönderebilecekleri epeyce sayıda mala sahip olmasına kadar uzunca bir süre geçmesi gerekse ve Amerika'nın mamul mal ithalatının büyük bir kısmını Britanyalı ihracatçılar sağlamaya devam etseler bile, Amerika'nın kapısını eşit haklarla bütün ülkelere açtı. Napolyon 1807'de Portekiz kraliyet ailesini Lizbon'dan Rio da Jenario'ya sürdüğünde, Brezilya ile doğrudan ticaret yasal hale geldi ve bir yıl içinde altmışın üzerinde Britanya firması başkente yerleşti. İspanyol-Amerikan sömürgeleri izleyen bir kaç yıl içinde bağımsızlıklarını elde ettikçe, tüccar buralara açıkça girip çıkmaya ve *guardo costas*'a aldırış etmemeye başladı. 1830'a gelindiğinde Latin Amerika Britanya ihracatının dokuzda birini satın alıyordu; bu tarihten sonra da iyi bir müşteri olmaya devam etti. Fransızlar buraya kendi özel hallarını kurmak için 1815'ten sonra geldiler ve lüks mallar pazarında günümüze kadar süren güçlü bir köprü başı oluşturdular. Almanya da sırası gelince Güney Amerika'da yoğun bir ticaret kampanyası başlattı. Latin Amerika satın aldığı malların bedelini canlı hayvan, yün, biftek, kahve, madenler, buğday ve gübrelerle ödüyordu.

Asya yabancı tüccara parça parça açıldı. Amerikan tacirleri 1775'ten itibaren Britanya'nın Doğu Hindistan Kumpanya'sının tekelci kısıtlama-

sından kurtuldular; bu tekel 1813'te Hindistan için, 1834'te de Çin için ortadan kaldırıldı. Kumpanya yolu açtığı ve ucuz pamuklu, Avrupa'nın doğu malları karşılığında mübadele edebileceği bir mal oluşturduğu için, Hindistan tatlı bir pazardı. Çin beyaz insana çok az saygı göstermiş ve çok az ticari ayrıcalık vermişti; fakat birinci Afyon Savaşında (1840-1842) yenilgiye uğraması beş limanını açmasına, bir korsan kayalığı olan Hong Kong'u Britanya'ya terk etmesine ve Çin gümrük tarifesinin yalnızca yüzde 5 olarak belirlenmesine yol açtı. Fransa ve Birleşik Devletler ayrıcalık talebinde çabucak Britanya örneğini izlediler ve İkinci Afyon Savaşı (1856) çok sayıda limanı daha yabancılara açtı. İki yıl önce Birleşik Devletler Japonya'nın 1638'den beri sıkı sıkı kapatmış olduğu kapıyı açmış ve Avrupalılar hızla içeri süzülmüşlerdi. Asya pazarının önemi yavaş yavaş büyüdü. 1850'ye gelindiğinde Britanya ihracatının altıda birini Asya'ya yapıyordu; 1913'te ise beşte birinden çoğunu. Lancashire'da yapılan her on pamuklu dokuma parçasından dördü Doğu'da satıldı. Başka hiç bir ülke bu kadar etkili olamadı —Hindistan, Çin ve Japonya Almanya'nın ihracatının yalnızca yüzde 4'ünü alıyorlardı; fakat Hollanda kendi Doğu Hindistan imparatorluğunda değeri giderek artan bir pazar ve hammadde kaynağı buldu.

Avrupalı göçmenler ve sermaye ihracı, dışarıya gönderilen mal akımını ve geri dönen mal miktarını hızlandırdı. Waterloo ile 1920'lerdeki kitle göçlerinin sonu arasında yaklaşık 55 milyon Avrupa'lı yerleşmek amacıyla diğer kıtalara göç etti. Bunların 19 milyon kadarı Britanya Adalarından (özellikle İrlanda'dan), 9 milyonu İtalya'dan ve 6 milyonu da Almanya'dan; 5 milyonu Avusturya - Macaristan'dan, 4 milyonu İspanya'dan ve yaklaşık 2 milyonu da İskandinavya'dandı. Kaçının evine geri döndüğünü bilmiyor olsak da, bunların 36 milyonunu Birleşik Devletler, 10 milyonunu da Güney Amerika aldı. Kanada, özellikle geniş düzlükleri 1896'dan sonra tam olarak açılmaya başladığında, 4 milyon kadar göçmen kabul etti. Avustralya ve Yeni Zelanda daha az sayıda göçmeni cezbettiler; bunların en cazip olduğu dönemler altın bulunmasından (1851) hemen sonraki ve I. Dünya Savaşından hemen önceki yıllardı. Göçmenler çeşitli cephelerin —çiftçilik, hayvancılık, kerestecilik ve madencilik— ilerlemesinde ve yeni yurtlarının endüstrileşmesinde girişimci ve işgücü sağlamakta önemli rol oynadılar. Bu endüstrileşme daha önceleri ithal edilen bazı mallara olan talebi azalttı, fakat dış ticaretin hacminden çok niteliğini değiştirdi.

Sermaye Yatırımları. İşgücü akımıyla birlikte bir sermaye akımı da başladı; fakat sermaye beyaz adamın yerleşemediği yerlere, yani tro-

piklere ve daha kısa bir yol izleyerek bir Avrupa ülkesinden diğerine de gitti. 1815'ten sonra Londra kredi ve yatırımların kıtaya ve daha uzak yerlere akıtıldığı bir havuz haline geldi. Hükümetlerin veya şirketlerin Yunanistan, İspanya, Poztekiz, İspanyol Amerikası ve Birleşik Devletlerdeki hataları borç para verenlerin ağızlarını yaktı; fakat zamanla durum iyileşti ve 1868'den sonra uluslararası bir Tahvil Sahipleri Birliği (Association of Bondholders) kreditörlere daha büyük güvence, borçlulara da daha büyük sorumluluk duygusu getiren önlemler alınmasında yardımcı oldu. Britanyalı yatırımcılar esas olarak Yeni Dünyanın siyasi ve iktisadi gelişimi ile ilgileniyorlardı. 1914'e kadar bunların yatırımlarının yalnızca onikide biri kıtaya gitmiştir. Britanya sömürgeleri ve dominyonlarının önemi büyüdükçe, sermaye de giderek daha çok buralara akmaya başladı, yine de 1914'te sahibi oldukları 20 milyar £ tutarındaki tahvil ve hisse senetlerinin yarıdan çoğu İmparatorluğun dışındaydı. Bunun 4 milyar £'ni Latin Amerikada, bir o kadarı da Birleşik Devletlerdeydi; Hindistan, Avustralya veya Kanada'da ise çok daha fazlası yatırılmıştı.

Başka hiçbir ülkenin dışarıda bu kadar büyük bir yatırımı yoktu. Fransa sermaye ihracına 1850 civarında başladı ve 1914'e gelindiğinde yatırımlarının toplamı 9 milyar dolara ulaştı. Bu tutarın çok küçük bir bölümü (belki yüzde 10'u) Martinik gibi eski sömürgelere veya Ferry ve sömürge yanlısı dostlarının 1880'den sonra toplamaya başladıkları Afrika ve Asya'daki yeni sömürgelere gitti. Eski şeker adaları pancar şekerinin rekabeti ve köleliğin ilgası nedeniyle yıkıma uğradılar. Yeni sömürgeler çok az iktisadi değere sahiptiler ve ne Fransız halkı ne de yatırımcılar bunlarla ilgileniyorlardı. Fransız sermayesi daha çok Latin Amerika ve Birleşik Devletlere —Santa Fé Demiryolu 1914'te hemen hemen bir Fransız mülküydü— fakat büyük ölçüde doğu Avrupa hükümet kredilerine gitti. Paris —Fransızlar geleneksel olarak, *Credit Mobilier* ve Panama fiyaskosunun ne denli tehlikeli olduğunu göstermiş olduğu endüstriyel eshamdan daha büyük ilgi duydukları için— dünyanın en büyük hükümet tahvilleri piyasasıydı. Dolayısıyla Fransa, Rusya'da bir müttefik bulduğunda (1804), Fransız yatırımcılar Rus kredilerine 2.000.000.000 doların üstünde yatırım yaptılar ve Rus endüstrisine 1914'e kadar yatırılan tüm yabancı anonim sermayenin üçte birini sağladılar.

Almanlar 1860 ve 1970'ler boyunca Amerikan batı demiryollarına çok az yatırım yaptılar; aynı tarihlerde Hamburg veya Bremenli tacirler Afrika kıyılarında veya batı Pasifik adalarında ticareti geliştirmekle meşguldüler. Seksenlerdeki büyük paylaşımda Almanya Afrika'dan

payına düşen kısmı ve adaları aldığında, buralara bir miktar yatırım yapıldı; fakat bu sömürgelerin kaynakları kâr getiremeyecek kadar cılızdı ve bu nedenle Almanların 1914'e kadar dışarıda yatırdıkları 6.000.000.000 doların büyük bir kısmı Amerika kıtalarında, Berlin'den Bağdat'a giden demiryolu üzerinde Osmanlı İmparatorluğunda veya Almanya'nın Çin limanları ve nüfuz alanları üzerine yürütülen savaşta kazandığı Shantung uzlaşmasındaydı. Bu arada Hollanda, Doğu Hint Adalarında sürekli yatırım yaparken, Belçika da Kongo kauçuk sömürgesine para yatırıyordu.

Dış Ticaret ve Ödemeler Dengesi. Bu sermaye hareketleri uluslararası ticareti iki yoldan etkiledi. İlk aşamada sermaye esas olarak mal ve hizmet biçiminde ihraç edildi. Avrupalıların büyük yatırımlar yaptıkları sıralarda (bakınız Bölüm XXVII), dış ülkelere giden gemiler, yalnızca alınan malların karşılığını ödemek amacıyla değil aynı zamanda sermaye transfer etmek için, tüketim ve yatırım mallarıyla dolup taşıyorlardı. Yıllık ticaret istatistikleri yayınlandığında, bunlarda borç veren veya yatırım yapan ulusların ithal ettiklerinden daha fazla ihraç ederek «uygun (veya gözle görülebilir) bir mal ticaret dengesi» ne sahip olurken, borç alan ülkelerin dışarıya sattıklarından daha fazla alarak «elverişsiz» bir mal dengesine sahip oldukları görülebilirdi. İkinci olarak faiz veya temettü ödemelerinin bir süre için yeni kredilerle yapılabilmesi mümkün olsa da, nihai olarak borçlu ülkelerin mal gönderimleri ile karşılanmaları zorunluydu; bu ise borçlu ülkenin mal ticaret dengesini elverişli hale getirirken, kreditör ülkeninkini elverişsiz hale getiriyordu. Britanya 1914'te deniz aşırı yatırımlarından yüzde 5 (1 milyar dolar) sağlıyordu. Eğer bunun tamamını toplasaydı, karşılığında ödeme yapmaksızın 1 milyar dolarlık ithalat yapabilirdi ki, bu durumda mal dengesi yalnızca bu hesaptaki bu miktar kadar «elverişsiz» hale gelirdi. Bununla birlikte, bu tutarın hepsi toplanmadı; çoğu yatırılmak üzere deniz aşırı ülkelerde bırakıldı. Aynı şekilde Almanya da dış yatırımlarından 400.000.000 dolar gelir sağlayabilirdi, fakat tamamını toplamadı.

Mal ithalatı yalnızca mal ihracatı, ödemelerini sermaye yatırımları veya faiz ve kâr kazançlarını temsil etmiyordu; aynı zamanda «görünmez ihracat» —denizcilik veya bankacılık hizmetleri, sigorta primleri veya turizm harcamaları— karşılığında elde edilen kazançları da içerebilirdi. 1913'te Britanyalı gemi sahipleri yabancı yolcu veya yabancılar için mal taşımacılığından 100.000.000 £ elde ettiler; bu paranın karşılığı gerçekte mal şeklinde ödendi. Amerikan turistlerinin Avrupaya taşınma, eğlenme ve beslenme bedelleri mal ithalatı olarak tahsil edili-

yordu. Bir Londra banker veya sigortacısı, diğer ülkelerdeki müşterilere yaptığı hizmetin bedeli ek ithalat biçiminde ödeniyordu.

Değişik ülkeler arasındaki ilişkilerdeki bu görünen ve görünmeyen kalemleri bir araya getirdiğimizde, *ödemeler* dengesi bilançosu mal mübadele bilançosundan çok farklı olmaktadır :

	Mal İthalatı (Milyon $)	Mal İhracatı (Milyon $)	İhracat Fazlası (+) veya Açığı (—) (Milyon $)
Kanada	634	432	—202
Rusya	708	783	+ 75
A.B.D.	1.894	2.330	+436
Fransa	1.642	1.327	—315
Almanya	2.563	2.403	—160
Hollanda	1.575	1.239	—336
İtalya	702	483	—219
Birleşik Krallık*	3.568	2.862	—706

* Altın ve gümüş dahil.

Bu yılda Kanada, geniş düzlüklerin iskânı ve doğunun endüstrileşmesi için halâ büyük miktarlarda sermaye ithal ediyordu ve bu nedenle oldukça büyük bir ithalat fazlası vardı. Rusya Witte'nin demiryolu ve endüstri programı günlerindekine göre daha az borç alıyordu ve dolayısıyla faiz ödemeleri için yaptığı ihracat yeni sermaye ithalatından büyüktü. Birleşik Devletler artık büyük bir sermaye ithalatçısı değildi ve dışarıda, yeni imparatorluğunda, Kanada'da ve başka yerlerde bir miktar yatırım yapıyordu; fakat borçlu olarak, yabancı gemiler kullanıcısı olarak ve iflah olmaz turist olarak, yükümlülükleri her yıl büyük bir mal fazlası ihraç etmesini zorunlu kılıyordu. Fransa, Almanya ve Hollanda kreditör ve gemi işletmecisiydiler ve ilk ikisi turizmden de epeyce gelir elde ediyorlardı. İtalya'nın dış yatırımları azdı, fakat göçmenler İtalya'daki akrabalarına büyük miktarda döviz gönderirken, turist akımı da frank, pound ve dolar cinsinden önemli bir harcama gücü sağlıyordu.

Yukarıdaki tablonun son sütunundaki en dikkate değer rakam Birleşik Krallığa ait olanıdır. Britanya'nın mal dengesi 1845'den beri, geçmişteki büyük sermaye ihracına ve denizaşırı kazançların tekrar orada yatırılmasına rağmen, sürekli olarak ithalat ile dengeleniyordu. 1913'te ithalat malları fazlasının değeri 700.000.000 $ civarındaydı; aynı ra-

kam 1929 ve 1931'de hemen hemen üç misli oldu. Bu ithalat fazlasına karşılık ülkenin aşağıdaki görünmeyen ihracat büyüklüklerini gerçekleştirdiği tahmin ediliyor (milyon dolar olarak) :

	1913—14	1928—29	1930—31
Gemicilik, net gelir	460	630	390
Yatırımlar, net gelir	1.020	1.220	830
Mali ve benzeri harç ve Komisyonlar	170	510	260

Görünmeyen kalemlerin ithal fazlasını karşıladıktan sonra deniz aşırı yatırımlar için kalan kısmı 1913'te halâ bir milyar dolar civarındaydı. 1929'da bu rakam yarıya indi; fakat daha sonraları depresyon nedeniyle görünmeyen ihracatta öyle büyük bir azalma ortaya çıktı ki, Britanya'nın ödemeler dengesi yarım milyar doların üstünde bir açık verdi. Bu durumun sonuçlarını ileriki bölümlerde ele alacağız (bakınız Bölüm XXIX).

Çok Taraflı Ticaret. Modern ticaretin başlangıcını incelediğimiz zaman, bunun bir kısmının üç ve hattâ daha fazla taraflı bir ticaret olduğunu görmüştük. Ticaret ağı bütün dünyayı birbirine bağlarken, dünya ölçeğinde yürütülen ticaret, insanların bir ülkeye sattıkları malların bedelini diğer bir ülkeden mal olarak almalarında giderek artan oranda bir yol oynuyordu. XXII. Bölümde altı kıtadaki otuz bir liman arasında yedi kargo taşımış olan bir avare buharlıyı izlemiştik. Britanya mallarından oluşan ilk kargonun müşterisi olan batı Avusturalyalılar kargonun bedelini doğu Avusturalyalılara sattıkları mallardan karşılıyorlardı; doğu Avusturalyalılar güney Amerikalılara, onlar Hintlilere, Hintliler Amerikalılara mal satıyorlar ve en nihayet Amerikalılardan mal satın alan Avusturalyalılar İngiltereye mal göndererek alışveriş çemberini kapatıyorlardı; böylece ilk ihracatçının malları karşılığında verilmesi gereken paranın yanısıra, Britanyalı yatırımcılara faiz ve temettü olarak gidecek paranın bir kısmı da sağlanmış oluyordu.

Dr. Hilgerdt bu çok taraflı ticaretin I. Dünya Savaşı öncesindeki elli yıl boyunca nasıl geliştiğini göstermiştir. Bu döneme, dünya paralarına mübadele istikrarı kazandıran döneme, 1870 sonrasında dünyanın büyük bir bölümünde altın standardının yerleşmesi; tropik bölgelerin ve ürünlerinin büyüyen önemi; Yeni Dünyanın (Amerikan batısı, Arjantin, Kanada, Güney Afrika ve Avustralya) ılımlı bölgelerinin genişlemesi; endüstriyel Birleşik Devletler ve Almanya'nın ortaya çıkışı; Almanya dışındaki kıt'a Avrupasında bir miktar endüstriyel büyüme ve büyük bir

tarımsal genişleme; ve Britanyanın imalatçı, denizci, ihracatçı ve yatırımcı olarak sürekli gelişimi olguları damgasını vurmuştur.

Açılardan üç tanesini, her iki yanlarından temel olarak tarımsal olan bölgelerle kuşatılmış durumdaki büyük endüstri ülkeleri oluşturuyordu; fakat altıgenin her köşesinin, diğer köşelerle doğrudan bağlantısı yanısıra, çevrenin bir bölümü üzerinden dolaylı bağlantısı da vardı. Bir hat boyunca gidip gelen mallar ikili ihracat ve ithalat dengeleriyle birbirini dengelemiyordu. Örneğin, Birleşik Devletler tropikal kahve ve kauçuğun en büyükalıcısı jütün ise büyük bir alıcısıydı; fakat bu ürünleri satan ülkeler Birleşik Devletlerden çok fazla mal satın almıyorlardı, zira bunlar ihracat fazlalarına Avrupa malları satın almada ve bölgenin kalkınmasını olanaklı kılan sermayeyi sağlayan Avrupalı yatırımcılara karşı yükümlülüklerini ödemede gereksinim duyuyorlardı. Dolayısıyla Birleşik Devletler görünmeyen ithalatının bir bölümünü ve tropik ürünler ithalatının bir kısmını Avrupa'ya mal göndererek ödedi; fakat her ikisinin büyük kısmını da, gelişmekte olan ılımlı zonlara endüstriyel mallar (makinalar, otomobil, vs.) satarak ödedi; aynı türden mallar —buğday, et, süt ürünleri— ürettikleri için karşılık olarak bu bölgelerden fazla mal satınalmıyordu. Bu ülkeler ise, Britanya ve Almanya dahil olmak üzere Avrupaya buğday, yün ve diğer tarımsal ürünler veya ham maddeler gönderdiler. Almanya bu ithalatın bir kısmını Avrupanın geri kalan kısmına mamul mallarını satarak, Avrupanın geriye kalan kısmı bu ithalatın bir kısmını Britanya'ya İskandinav tereyağı, kereste veya demir cevheri Akdeniz meyveleri ve Fransız tekstili satarak ödedi. Altıgenin içinde basit üçlü alışverişler vardı : Malaya kauçuğu Amerikaya, Amerikan pamuğu Britanyaya ve Britanya mamul malları Malaya'ya; ve çok büyük miktarda ikili ticaret vardı. Bu ticaret hareketlerinin bileşimi sayesinde her ulus satın aldıklarının karşılığını ödeyebiliyor ve kreditörler alacaklarını tahsil edebiliyorlardı. Nihai kreditör çoğu zaman, pazarı borçluların gönderdiği her şey için sonuna kadar açık olan Britanyalı bir yatırımcı oluyordu.

Ticaret Politikası. Uluslararası ticaret kişisel veya toplu alım satım meselesiydi (ve büyük ölçüde halâ böyledir). 1917 sonrası Rusyası dışında uluslar birbirleriyle siyasi birer birim olarak ticaret yapmıyorlardı. İngiltereye mal satan Almanya değildi; Almanyalı bireyler İngilizlere mal satıyorlardı. İngilizler ise eğer Almanlar daha iyi ve daha ucuz mal sunuyorlarsa, kendi vatandaşlarından veya Amerikalılardan satın almıyorlar fakat Almanlardan satın alıyorlardı.

Onsekizinci yüzyıl hükümetleri ülkeler arasındaki bu ticarete kısıtlayıcı politikalar uyguladılar; bu politikaların kaynağı ülkelerin eko-

nomik ve mali olarak güçlü olmak için gerekli olduğunu düşündükleri şeyler veya iç ve dış rakipleri karşısında ayrıcalıklar elde etmek ve bunları korumak isteyen grupların baskılarıydı. Savaş, geleneksel düşmanlık, devletin gelir gereksinimi, dış ticaret dengesi kaygıları, yeni bir endüstri yaratmak ve bebekliğinde korumak arzusu veya yerleşik bir çıkar, grubunun gücü, Hollanda dışında bütün ulusları yüksek tarifeler veya yasaklamalarla çevirdi ve gemilerini Denizcilik Yasalarıyla korudu. Kaçakçılar şeker, tütün, yün, ipek veya diğer ağır vergiye tabi veya yasaklanmış mallarda «serbest ticaret» yapmanın bir düzine yolunu biliyorlardı ve düşük gümrük tarifelerinden yana en güçlü argümanlardan birisi yüksek tarifelerin kaçakçılığa yol açtığı şeklindeki görüştü.

Fransız Devriminin hemen öncesinde olgu ve teori eski politikalara meydan okumak üzere bir araya geldi. Amerikan Devrimi Britanya'nın emperyal ticaret ve denizcilik sisteminde büyük bir delik açtı ve bu deliği Amerikan gemilerine veya mallarına Britanya'nın diğer bütün atlantik ötesi sömürgelerini tümüyle kapatmak suretiyle tamir etme girişimi pek işe yaramadı. Bu arada yeni endüstriyel teknoloji pamuklu, metal ve toprak eşya imalatçılarını dış pazarlarda, özellikle de Fransız pazarında, üstünlüklerinden yararlanma konusunda iyice sabırsız hale getirmişti. Teori alanında Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı eseri, her bölgenin fiziksel ve beşeri kaynaklarının en uygun olduğu üretim dalında uzmanlaşması halinde ve uzmanlaşanlar ucuz mallarını ulusal sınırları hiç dikkate almaksızın serbestçe değiştirebildikleri takdirde,bütün ulusların zenginliklerinin artacağı yolundaki doktrini açıklıyordu.

1786'da, müzmin düşmanlar Fransa ve Britanya arasında, Fransız şarap ve içkileri üzerindeki Britanya gümrük tarifelerini indiren (fakat ipek halâ bunlara dahil edilmiyordu) buna karşılık Britanya pamuklusu, toprak eşyası ve demiri üzerindeki Fransız tarifesini düşüren bir ticaret anlaşması imzalandığında, bu yeni rüzgarlar karşısında bir miktar eğilinmesi şansı yaratılmış oldu. Britanya şarap üretmediği için anlaşmadan hiç bir ulusal çıkar zarar görmedi. Öte yandan, çıkarları için Fransız şaraplarına ağır bir vergi uyguladığı Portekiz, Britanya malları için bir pazar olarak daralırken, Fransa iyi bir pazar olma vaadini veriyordu. Yetmişlerden beri düşük fiyatlar altında bunalmış olan Fransız şarap üreticileri, Britanya pazarına kolayca ulaşabilme olanağına kavuşmaktan memnundular; fakat çoğu Fransız imalatçı, her ne kadar bazıları Britanya üretiminin gizlerini öğrenmeleri için İngiltereye delegeler göndermiş olsalar da, «Yıkım» çığlıkları atıyordu.

Devrim ve savaş anlaşmanın iyi bir sınamadan geçmesine olanak tanımadı ve 1793'ü izleyen iki onyılda ticaret her iki yanın birbirine karşı

kullanabileceği bir silah olarak görüldü. Fransa, «dükkâncılar adası» nı harabeye çevireceğini öne sürdüğü bir politika geliştirmeye başladı. Britanya malları ve gemileri Fransa'dan ve Fransa'nın denetimi altındaki bütün ülkelerden dışlanacaktı. Böylece Britanya kendini, «işe yaramaz yükle dolu gemilerini tek efendi olarak hüküm sürdüğünü iddia ettiği geniş denizlerde amaçsızca dolaşır ve boş yere Sound'dan Hallespont'a kadar kendilerini kabul edecek ve kucak açacak bir liman arar» (Napolyon, 1807) halde bulacaktı. Bu pazar kaybı Britanya endüstrilerini yıkacak ve Britanya'yı müttefiklerine mal göndermesini engelleyecekti; borçlarını ve sübvansiyonlarını altın olarak ödemek zorunda kalacak ve böylece itibarını zedeleyecekti. Bütün bu felaketlerin birikimi ekonomisini dize getirecek ve yöneticilerini bir ricacı olarak barış masasına oturmaya zorlayacaktı.

1806'ya gelindiğinde, Napolyon bu politikayı kıt'anın büyük bir bölümüne empoze edecek ve daha sonraları da geriye kalan kısmına da genişletecek bir konumdaydı. Fakat Fransa dışında hiç bir yerde tam olarak hiç bir zaman uygulayamadı. Bağlı ülkeler kayıtsız veya düşmanca bir tavır takınıyorlardı; Hollandalılar öylesine iflah olmaz birer kaçakçı idiler ki, Napolyon'a tam bir samimiyetle «Eğer derinin terlemesini engelleyebilirseniz» onları da engelleyebilirsiniz dendi; ve Fransa kıt'aya girmesini engellemeye çalıştığı malların yerini alacak malları temin edemiyordu. Britanyalıların yıkıma uğramaya hiç niyetleri yoktu; her ne zaman bir liman onlara kapansa, mallarını yasaklanmış topraklara sokabilecekleri yeni bir limanı daima buluyorlardı.

1792 - 1815 savaşı, bu kadar uzun sürerek, bozulmuş ekonomiyi adetâ yeni bir normal koşul durumuna getirdi, yüksek maliyetlere ve fiyatlara, yüksek gümrük ve satış vergilerine, düşünülebilecek her şeye konulan yeni vergilere (Britanya'daki gelir vergisi de bunlar arasındaydı) alışkanlık kazandırdı, tarımsal üretimi sildi süpürdü, savaş gereksinimlerini karşılamak üzere veya savaşın getirdiği korumadan yararlanmak amacıyla endüstrileri genişletti ve kağıt parada enflasyona yol açtı. Barış, savaş gereksinimlerini ve fiyatları düşürünce, hemen her ülkenin üreticileri imdat çığlıkları atmaya başladılar. İngiliz toprak baronları ve çiftçileri, on yıl boyunca bir bushel buğdayın ortalama fiyatının 11/6 (hemen hemen 3 $) olduğu bir dünyada yaşamışlardı; halbuki 1793'ten önceki onyılda ortalama fiyat 6/— (1,5 $) civarındaydı. Koruma sağlanması için başarılı bir yaygara kampanyası başlattılar; yeni bir Tahıl Yasasıyla (1815) yurtiçi buğday fiyatı 10/—'ni geçmedikçe buğday ithalatı yasaklandı; ve yabancı yün üzerine bir pounduna 6 *d.* büyüklü-

günde bir vergi kondu. Bu arada, bazı ithalat (özellikle ipek) ve ihracat (özellikle yün ve makinalar) yasakları,tüm mamul mallar ve pamuk ve kendir gibi bazı hammaddeler üzerindeki gümrük tarifeleri, denizcilik yasaları, sömürge ürünlerine sağlanan ayrıcalıkları (1807'de keresteye sağlanan tercih de bunlar arasındadır), keten dokuma ihracatındaki cömert yardımları ve kömür ve pek çok mamul mal ihracatı üzerindeki vergileriyle eski düzen devam etti. Bu, koruma ve dayanılmaz bir hale gelen iç borç yükünü karşılamaya yönelik bir gelir arayışının sıkıntılı bir bileşimiydi.

Kıt'a savaştan her zamankinden daha koyu bir korumacı zihniyetle çıktı. Rusya 1810 yılında tüm mamul mallar ithalatını yasakladı ve 1822 yılında bu yasağı yalnızca önemsiz bazı maddeler için bir tarife ile değiştirmekle yetindi. Avusturya yasaklamaları ve yasaklayıcı gümrük vergilerini kullandı; 1816, 1822 ve 1826 Fransız gümrük tarifeleri tekstil ürünlerine ve diğer pek çok ürüne kapıları kapattı; Prusya 1818'de hem eski endüstrilerini hem de savaş sırasında doğmuş yeni endüstrilerini korumaya uğraştı. Birleşik Devletler'de 1812 Savaşı öncesinde veya savaş sırasında doğmuş olan endüstrilere 1816, 1818, 1824 ve 1828 gümrük tarifeleriyle koruma sağlandı.

1820'den sonra bu koruma dalgası Britanya'da yavaş yavaş inmeye başladı. Avrupa'da barış ortamı güçlendikçe ve uluslararası ufku kararacak önemli bir anlaşmazlık görülmediği sürece, ticaret politikasının askeri amaçlar için seferber edilmesinden uzaklaşılması olanaklı hale gelmeye başladı. Bazı bakanlar, parlamenterler, imalatçılar ve tüccar, ekonomistlerin serbest ticaretin, Londralı bir tacirin dilekçesindeki sözlerle (1820), «dünya ticaretinin karşılıklı çıkarları gözetmesini ve bütün devletlerin yurttaşlarına artan bir zenginlik ve refahı yaymasını olanaklı kılacak» bir politika olduğu şeklindeki görüşlerinin giderek daha fazla etkisi altında kaldılar. Bu karşılıklı çıkar değişimi için yeni teknikle donanmış vaziyetteki Britanyalı imalatçılar, hazır olmanın da ötesinde idiler. İthal hammaddeler üzerindeki gümrük vergilerinden kurtulmaları ve işçilerinin yurtdışından sağlanacak her türlü ucuz yiyecek maddesinden serbestçe yararlanmaları koşuluyla, ne içerde ne de dışarda yabancı rakiplerden en küçük bir korkuları yoktu. Bazıları ise tarım ürünlerinde serbest ticaret istiyorlardı, zira onlara göre tarımda korumacılığa bşavurulması birincil mal üreticisi ülkeleri kendi imalat sanayilerini teşvik etmek suretiyle misilleme yapmaya yöneltebilirdi. Amerikalı ortağından veya acentasından haber alan her ihracatçı çok iyi biliyordu ki, korumacılık yanlısı görüşlerin en popüler savlarından birisi,

Britanyanın kapılarını Potomac'ın kuzeyinde kalan bölgenin temel tarımsal ürünlerine kapattığı şeklindeki değerlendirmeydi.

İmalatçılar, özellikle de Lancashire'lı pamuklu imalatçıları, serbest ticaret için büyük bir isteklilik gösterirlerken, gemi sahipleri Denizcilik Yasalarına, tarımcılar Tahıl Yasalarına ve benzeri yasalara, sömürge çıkar çevreleri şeker, kereste ve tahıldaki tercihlerine ve maliye bakanları da hazinenin dolmasını sağlayacak her türlü gelir kaynağına sıkı sıkı sarılıyorlardı. Bu nedenle korumacılıktan serbest ticarete geçiş yavaş yavaş, düzensiz ama nihai olarak tam oldu. Yirmili yıllarda Huskisson önemli bazı ön adımlar attı; otuzlarda çok az şey yapıldı, fakat kırklarda Peel yolculuğu tekrar başlattı ve Gladstone ellilerde tamamladı. Denizcilik Yasaları'nda 1823'ten sonra karşılıklı anlaşmalarla küçük değişiklikler yapıldı, fakat 1849 ve 1854'e kadar bunlar yürürlükten kaldırılmadı. Bu yasaların yürürlükten kaldırılmasıyla limanlar eşit koşullarla bütün ulusların gemilerine sonuna kadar açıldı. Diğer ülkeler de bunun kadar ileri gittiler, fakat Birleşik Devletler de aralarında olmak üzere bazıları kıyı ticaretini yalnızca kendi gemilerine bıraktılar. Huskisson tarafından gümrük tarifeleri düşürüldü ve yasaklamalardan kurtarıldı, hammaddeler üzerindeki gümrük vergileri tümüyle kaldırıldı ve ihracat üzerindeki kısıtlar ortadan kalktı. 1840'da gümrük listelerinde halâ 1500 madde vardı, fakat bunların çok azı Britanya endüstrisinin korunması için gerekliydi. Onyedi tanesinden gümrük gelirlerinin yüzde 95'i sağlanıyordu ve en azından 600 tanesinin geliri toplamaya bile değmeyecek kadar önemsizdi. 1860'a gelindiğinde listedeki kalemlerin sayısı kırksekize düşmüştü ve 1882'de tümü de gelir amacıyla olmak üzere yalnızca yirmi önemli maldan vergi alınıyordu. Peel, gümrük vergilerinin düşürülmesinden doğan açığı kapatmak üzere, 1842'de yeniden gelir vergisi koydu; bu, «geçici bir mali motor» olacaktı, fakat hiç de öyle olmadı. Sömürge ürünleri, gümrük vergileri düşürüldükçe veya kaldırıldıkça, tercihlerini yitirdiler. Sömürgeler kırklarda ve ellilerde kendi yönetimlerine kavuştuklarında, ticari politikalarının denetimini kendi ellerine almaya başladılar. Kanada bu gücünü 1854'te Birleşik Devletlerle karşılıklı bir ticaret anlaşması yapmakta ve 1857'de ithalat üzerine (Britanyanınki de dahil) ılımlı bir koruyucu gümrük tarifesi koymakta kullandı.

Bu adımların çok azı gereksiz bir endişeye yol açtı. İngiliz ekonomisi korumaya gereksinim duymayacak kadar güçlüydü. Hattâ «gürültülü ve sürekli felaket şikayetleri» ile olduğu kadar, «sayıları, zenginliği ve nüfuzları» (Porter) ile de bed nâm bir zümre olan gemi sahiplerinin

yakarıları bile mesnetsiz ve gerçek dışıydı. Fakat Tahıl Yasalarının yürürlükten kaldırılması, eğer bir bela son vermemiş olsaydı, belki de hiç bitmeyecek olan uzun, gürültülü, acımasız bir savaştı. Yasalar 1828'de ve 1842'de, buğday fiyatı busheli 10/—'a yükselene kadar açılmayan kapıyı, fiyat düştükçe yükselen bir gümrük vergisini ödemek suretiyle tahılların serbestçe girebilecekleri bir açık kapı ile değiştirmek için iyileştirildiler. 1839'da tahıl ithalatı üzerindeki vergilerin kaldırılması yönünde propaganda yapmak amacıyla Tahıl Yasası Karşıtlığı Birliği (Anti - Corn Law Leagu) oluşturuldu. Bu birlik yedi yıl boyunca ülkeyi iyi örgütlenmiş bir propaganda —broşürler, gazeteler, seminerler, kitle toplantıları ve parlamento konuşmaları— ile bombardımana tuttu. Yiyecek maddelerinde serbest ticareti genel programının parçası olarak yavaş yavaş uygulamaya sokmak istediği için Peel bu saldırılara karşı koydu. Bununla birlikte, 1845'de İngiltere'de birbirini izleyen ikinci bir kötü mahsül ile İrlanda'da patates hastalığının trajik olgularıyla karşı karşıya kaldı. İkincisini hafifletmek için İrlanda limanlarını buğdaya açtı ve Amerikan mısırı satın aldı. Daha sonra da 1846'da, kaçınılmazı kabul ederek, 1849'dan itibaren tahılın bir bushelde üç sentlik nominal bir vergi ödenerek ülkeye sokulmasına izin veren bir yasayı parlementodan geçirdi. 1869'da bu küçük vergi de kaldırıldı.

Peel'in Tahıl Yasalarını iptali kendi Tory Partisi içinden pek çok kimsenin acımasız muhalefeti ile karşılaştı. Bunlar ülke tarımının mahvolacağı kehânetinde bulunuyorlardı. Mahvettiği tek şey kendi kariyeri oldu. Yetmişlere gelene kadar Britanya limanlarını doldurup taşıracak kadar büyük bir buğday arzı olmadı ve Britanya çiftçileri çeyrek yüzyıldan daha uzun bir süre kesintisiz bir refah içinde yaşadılar (Bakınız Bölüm XVIII).

Kıt'ada Ticaret Politikaları. Serbest ticaret kendi peygamberlerine de sahipti. Cobden ve diğer bazıları sık sık Britanya'nın «serbest ticareti tüm basitliğiyle» benimsemesi halinde Avrupa'da bu örneği izlemek üzere «beş yıldan kısa bir süre içinde» değiştirilmeyecek tek bir gümrük tarifesi kalmayacağını öne sürüyorlardı. Bu öngörü, zaman sınırı dışında, bir ölçüde doğru çıktı; çünkü 1870'e kadar ticaretin serbestleşmesi yönünde yaygın bir eğilim vardı. Fransa'da, İngiliz teori ve politikası bazı hayranlar buldu. Bu hayranlardan birisi olan Chevalier III. Napolyon hükümetinde bakan olmak üzere politik iktisat kürsüsünden istifa etti ve İmparatoru İngiltere ile ticari bir anlaşma yapmasına izin vermesi için ikna etti (1860). Bu anlaşmayla Fransa Britanya malları üzerindeki yasakları kaldırdı ve bir çok gümrük vergisini düşürdü; kar-

şılık olarak Fransız ipeği ve şarabı Britanya pazarlarına daha kolayca girebilecekti; diğer malların çoğu zaten serbestçe girebiliyorlardı. Daha da önemlisi, her ülke diğerine «en fazla kayırılan ülke muamelesi» sözü verdi. Fransa daha sonra üçüncü bir ülke ile İngiltere'ye uyguladığından daha düşük tarifeler getiren bir anlaşma imzaladığında, bu oranlar otomatik olarak Britanya malları için de geçerli olacaklardı.

Bu anlaşma Fransız şarap ve ipek üreticilerine yardımcı oldu ve çok yüksek koruma altında atalet içinde kalmış olan Fransız endüstricilerini sarstı. Anlaşmaya karşı en gürültülü yaygarayı koparan imalatçılar «haddinden fazla refaha (prosperity) kavuştular. Yabancı rekabetinin dürtüsü onları fabrikalarını genişletmeye ve hem makinalarını hem de üretim yöntemlerini iyileştirmeye zorladı» (Dunham) ve devlet borç para vermek suretiyle geçiş dönemi boyunca imalatçılara yardım etti. Bu arada, Fransa, 1860 ve 1866 yılları arasında diğer güçlerle de benzeri anlaşmalar yaptı. Her anlaşmada düşük gümrük tarifeleri elde etti ve düşük tarifeler verdi ve bunların bazıları Britanya malları için de geçerli oldu. Diğer ülkeler de aralarında anlaşmalar yaptılar ve böylece Avrupa ticareti üzerinde bir düşük - tarifeli anlaşmalar ağı oluştu.

Almanya 1815'te coğrafi bir ifade idi. Otuz sekiz devletin hepsi de sınırlarını çevreleyen birer gümrük tarifesine sahipti, pek çoğunda yerel tarifeler vardı, mallar bir devletten diğerine geçerken transit geçiş harçları ödenmek zorundaydı ve bir yandan da paralardaki ve ticaret yasalarındaki farklılıklar mübadeleyi zorlaştırıyordu. Devletlerin bir Gümrük Birliği *(Zollverein)* ve daha sonra da bir imparatorluk altında bir araya getirilmesi büyük ölçüde Prusya'nın uğraşı ile oldu. 1818'de bu devlet, ki bölge devletlerinin en büyüğüydü, on yıl önce Stein tarafından başlatılmış olan genel yeniden inşa programının bir parçası olarak gümrüklerini bir düzene sokma işini başlattı. İç gümrükleri ortadan kaldırdı, hammaddelerin serbestçe girişine izin verdi, yasaklamaların çoğuna son verdi ve mamul mallar ithalatına ılımlı gümrük tarifeleri koydu. Yavaş yavaş çok sayıda küçük devlet Prusya gümrük sistemine katıldı ve serbest ticaret alanı genişledi. Prusya'nın iktisadi ilerlemesinden pek hoşlanmayan orta ve güney devletleri kendi gümrük birliklerini oluşturdular; fakat bunlar Prusya ile savaşımlarında genellikle ikinci eniyi durumunda kalıyorlardı ve 1834'e gelindiğinde onyedi devlet *Zollverein*'i oluşturmak için anlaşmaya varmıştı. 1854'e gelindiğinde diğerlerinin çoğu da Birliğe girmişlerdi; Hamburg ve Bremen'in eski serbest limanları dışarıda kaldılar ve Prusya güçlü güneyli rakibin Almanya'da herhangi bir etki sahibi olmasını engellemek için Avusturya'yı dışarıda bıraktı.

Zollverein, devletler arasındaki bütün gümrük engellerini silip süpürerek, büyük bir serbest ticaret bölgesi oluşturdu. Çevresinde dış dünyaya karşı bir gümrük duvarı vardı. Toplanan gümrük vergileri devletler arasında nüfuslarıyla orantılı olarak paylaşılıyordu. Başlangıçta gümrük vergileri 1818 Prusya tarifesine dayandırıldı. Hiçbir yasaklama yoktu ve, oranlar, her ne kadar kırklarda tekstil ve metal imalatçılarının baskısıyla bir miktar yükseltilmiş olsalar da, oldukça ılımlıydılar. 1850'den sonra eğilim aşağı doğruydu; Prusya'nın yün ve tahıl ihracatçıları, tıpkı Amerika'nın pamuk ihracatçıları gibi, serbest ticaretçiydiler ve yöneticileri düşük tarifelerin korumacı Avusturya'yı Birliğe girme arzusundan uzaklaştıracağını görüyorlardı. Prusya 1862'de Fransa ile bir anlaşma imzaladı ve diğer devletleri de anlaşmayı kabule zorladı. Böylece Almanya 1870'de 40 milyon nüfuslu, karayolları, nehirler ve demiryolları ile sımsıkı birleşmiş ve komşu ülkelere demiryolları ve düşük - gümrük tarifeleri ile bağlanmış bir serbest ticaret pazarıydı.

Diğer ülkelerde de liberal uluslararası ilişkilere doğru bir eğilim açıkça görülüyordu. Hollanda 1845 ve 1877 arasında tarifelerini hemen hemen tümüyle sıfıra indirdi, İskandinav ülkeleri aynı şeyi yaptılar ve Belçika Tahıl Yasalarını 1850'de iptal eti. Rusya yasaklamalardan ve yüksek tarifelerden uzaklaştı ve bunu yapmakla kaçakçılığı azalttığını ve gümrük gelirlerini artırdığını keşfetti. İtalya'da Piyementolu Charles Albert tahıl ve ham ipek ihracına izin verdi (1831 - 1848) ve ülke ithalatının yarısının kaçak girmesine yol açacak kadar yüksek olan tarifeleri yarıya indirdi. 1848'den sonra Cavour ticari liberasyona giden yolda epeyce mesafe katetti.

Korumacılığa Geri Dönüş. 1860 civarında ticaret sahnesine bakan Disraelli korumacılığın yalnızca bir mevta olmayıp aynı zamanda lanetlenmiş olduğu sonucuna vardı. Yirmi yıl içinde, siyasi ölüm ilanları yazmanın ne derece tehlikeli olduğu ortaya çıktı, çünkü yetmoşli yıllarda korumacılık yeniden canlanmış ve serbest ticareti savunmaya geçmek zorunda bırakmış veya dünyanın büyük bölümünde geri çekilmeye zorlamıştı. Tutum ve politikadaki bu değişikliğin üç temel nedeni vardı. ilk olarak, iktisadi iklim türdeşliğini bir ölçüde yitirmişti. Yüzyılın kabaca üçüncü çeyreğini kapsayan serbest - ticaret dönemine yüksek fiyatlar, yüksek faiz oranı veya rant veya kâr, büyük sermaye yatırımları ve genel olarak girişimler için yüksek getiriler damgasını vurmuştu. 1873'te, neredeyse dünya çapında olan genişlemenin (boom) yıkılması ve bir iki yıl sonraki tarımsal istila bütün bu kazançların iyice küçüldüğü veya tamamen ortadan kalktığı bir çeyrek yüzyılı haber veri-

yordu (Bakınız Bölüm XXVII). Daha derin bir bunalım tarafından bu adı kullanma hakkından yoksun bırakılana kadar «Büyük Depresyon» olarak adlandırılan bu dönemde, girişimciler koruma, yardım ve destek yalvarışlarıyla hükümetlerine başvurdular.

İkinci olarak, son zamanlardaki siyasi olaylar milli duyguları güçlendirmiş ve Avrupa ailesine iki yeni büyük ulusal devlet eklemişti. Bu muzaffer yeni devletler, Alman İmparatorluğu ve İtalyan Krallığı, bereketli, saldırgan, fakat ailedeki yerleri konusunda bir miktar sinirli idiler ve dolayısıyla kendilerini güçlendirecek politikalar izlemekte çok hırslıydılar. Yenilmiş, zayıf düşmüş ve bitkin vaziyetteki Fransa yeniden güçlenmenin bir yolunu bulmalıydı. Kuzeyde nüfuz sahibi olması engellenen Avusturya - Macaristan güneye Balkanlara döndü. Şimdi batısında büyük bir güçle karşı karşıya olan Rusya, bu cephedeki savunmasını ve Balkan bölgesindeki geleceğini düşünmek zorundaydı. Erken modern hanedanlık devletinin yerini ulusal devlet kapmıştı; fakat amaçları, değer ölçüleri ve yöntemleri hemen hemen aynı kalmıştı. Üç silah esastı : kendi konumunu güçlendirme, başkalarının konumlarını zayıflatma yönünde diplomatik gayretler; kur.'a erlerinden oluşturulmuş ve en yeni silahlarla donatılmış güçlü bir ordu; ulusun savaş veya barış dönemlerinde gereksinim duyacağı malları üretebilecek kadar bütün noktalarında gelişmiş bir ulusal ekonomi. Bismarck'ın dediği gibi, «kan ve demir» (blood and iron) Alman İmparatorluğunu bir araya getirmeliydi; fakat, maharetle çıkartılıp kullanılan ve ağır ve hafif sanayilerin temeli işlevini gören kömür ve demir de aynı vazgeçilmezlikte iki kaynaktı.

Üçüncü olarak, ulusal hazineleri yönetenler yükselen ordu ve donanma hizmetlerinin maliyetlerini karşılayabilmek için daha fazla gelir sağlamak, devlet mülkiyetindeki kamusal amaçlı kuruluşların borçlarının faiz ödemeleri için para temin etmek, arzulanan girişimleri desteklemek ve eğitim veya kamu sağlığı gibi giderek büyüyen toplumsal hizmetleri yerine getirmek görevi ile karşı karşıya idiler.

Düşük - tarifeler dönemi Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya ve Rusya'da 1878 ve 1882 arasında ve hemen hemen aynı tarihlerde sona erdi. Almanya'da demir ithalatı üzerindeki verginin 1873'ün hemen öncesinde kaldırılması piyasayı yabancı demire boğmuştu; daha etken Alsace fabrikalarının ele geçirilmesi tekstil endüstrilerine darbe vurmuştu; ve doğulu çavdar üreticileri Rusya tahılının baskısıyla sarsılmıştı. Bir süre için Bismarck depresyonu pasif bir biçimde «zaman içinde devrevi olarak ortaya çıkan» ve zamanı gelince ortadan kalkan «şu dur-

gunluklardan birisi» olarak gördü. Fakat depresyon derinleşip devlet hazinelerinde giderek büyüyen açıklara yol açtıkça, gümrük tarifesi bir taşla üç kuş vuracak bir çare olarak görülmeye başlandı : Tarife, bir gece içinde ihracatçı olarak serbest ticarete imanlarını korumacılığa imanla değiştirmeye hazır olan batılı ağır endüstricileri ve doğulu toprak baronlarını koruyacak ve hoşnut kılacaktı; bu iki gruba ortak bir çıkar sağlayacak ve İmparatorluktaki en önemli sınıf çelişkilerinden birini ortadan kaldıracaktı; federal hükümete büyük bir gelir sağlayacak, Bismarck'a orduyu inşaa etmek için bol miktarda para temin edecek ve onu askeri makina için gerekli yıllık fonlar için Reichstag'a bağımlı olmaktan kurtaracaktı. 1879'da konan tarife koruma ve gelir motiflerinin bir bileşimini içeriyordu, fakat daha sonraki yıllarda ilk motif, özellikle tarım ürünleri için, giderek güçlendi.

III. Napolyon'un düşmesiyle birlikte Fransa en büyük serbest ticaret yandaşını kaybetmiş oldu. İmparatorun politikasından nefret eden grubun başı olan Thiers, hazine açığa ve savaş borçları yüküylę gümrük tarifesini yükselterek başetmek istedi, fakat ticaret anlaşmaları engel oluşturuyordu ve hiçbirisinin süresi 1877'e kadar sona ermeyecekti. Endüstriyel depresyon, tarımsal rekabet ve mali gereksinim giderek büyüdü ve 1881'de tarife oranları bir miktar yükseltildi. Almanya'da olduğu gibi tarımcılar, fiyatlar düştükçe daha fazla korunma talep ettiler ve elde ettiler. 1892'de tarifenin tamamı daha yüksek bir düzeye çıkarıldı ve yeni bir temele dayandırıldı. Yeni Alman «genel» ve «konvansiyonel» listelerine benzer olarak biri maksimum biri de minimum olmak üzeer iki liste hazırlandı. Bir ülke Fransa'ya ödünler vererek minimum tarifenin nimetlerinden yararlanabilirdi. Maksimum oranlar yeterince yüksek olduğu takdirde, yabancılar Fransız ürünlerine önemli ödünler vermek zorunluluğunu duyabilirlerdi; minimum oranlar yeterince yüksek olduğu takdirde de kayırılan rakiplere karşı bile cömert bir korunma sağlanabilirdi. Böylece tarife bir pazarlık silahı haline geldi. Gerçekten de tam bir silah olduğunu kanıtladı; kullanımı bitmez tükenmez çekişmelere ve bir taraf diğer bir tarafa hayali veya gerçek bir ayırım nedeniyle karşılık verdiğinde tarife savaşlarına yol açtı. Fransa, İtalya ve İspanya ile bu tür savaşlara girdi, Almanya ise Rusya ile şiddetli bir savaşa tutuştu. Tarifeler sık sık değişikliğe uğruyorlardı; Fransa 1892 ve 1913 arasında tam otuz değişiklik yapmıştır.

Avusturya, Rusya ve İtalya'nın tarife tarihleri de aynı hatta ilerlemiştir; böylece altı büyük güç o zaman için yüksek görünen korumacı politikalar benimsemiş oluyorlardı. Britanya ve batılı küçük ülkeler çok yavaş hareket ettiler veya hareketsiz kaldılar. Küçük ülkeler ucuz de-

nizaşırı yiyeceklerin avantajından yararlandılar ve süt ürünlerinde uzmanlaştılar. Britanya'da kırsal çıkarlar siyasi olarak çok zayıf, endüstriciler ve ücretliler ise ithal gıda ve hammaddelere vergi konmasına izin vermeyecek kadar güçlüydüler. Her depresyon, bazı imalatçılarda, Britanya mallarına vergi uygulayan ülkelere darbe vurulması için «karşılık verme», «adil ticaret» veya benzeri plân talepleri doğuruyordu; fakat durum düzelince bu tür talepler sessizliğe gömülüyorlardı. 1903'de Joseph Chamberlain «tarife reformu» ve emperyal bir tercih sistemi için bir kampanya başlattı. Bir yandan Almanya ve Birleşik Devletlerin endüstriyel olgunlaşmalarının, Britanya'nın dünyanın imalathanesi durumunda olduğu bereketli günlerdekinden çok farklı koşullar yarattığını hissediyordu. Bir yandan da, İmparatorluğun potansiyel bir iktisadi değere sahip olduğu şeklinde, en azından yarım yüzyıl boyunca hiç rağbet görmemiş olan bir inanç geliştirmişti. Böylece, Britanya endüstrisini düşük ücretli yabancı işçilerin ürünlerine, dampingcilerin fazlalıklarına veya Amerikan tröstlerinin saldırılarına karşı korumak için bir «tarife reformu» önerdi. Emperyal tercih sistemi ithal gıda maddelerine gümrük vergisi konarak sağlanacaktı, fakat dominyonlardan ve sömürgelerden gelenler üzerindeki gümrük vergisi oranı yabancı ülkelerden gelen ürünler üzerindekinden daha düşük olacaktı. Buna karşılık, her ne kadar bazı hevesliler malların aile üyeleri arasında gümrüksüz olarak girip çıktığı, İmparatorluk düzeyinde bir serbest ticaretten, emperyal bir *Zollverein*'den söz ediyor iseler de, dominyonlar ve sömürgeler de Britanya mallarına tercihli oranlar sağlayacaklardı.

Bu öneriler altmış yıldan beri izlenen politika ile öyle bir çelişki içindeydiler ki, ülkede entellektüel ve duygusal bir kargaşa koptu. Önerilere yöneltilen belirli bazı eleştirilerin hanıtlanması çok zor veya olanaksızdı. (1) Tarifenin Britanya'nın ihracatına katkısı olamazdı. (2) Gıda üzerindeki gümrük vergileri hayat pahalılığını yükseltirken, mamul mallar ithalatı üzerindeki vergiler bir çok endüstrinin ham maddesi olan malların fiatını artıracaktı. (3) Denizaşırı imparatorluk Britanya ithalatının yalnızca yaklaşık üçte birini sağlıyordu ve ihracatının yalnızca üçte birini satın alıyordu. (4) Kendi bebek endüstrilerinin korunmasına ve geliştirilmesine nikâh kıymış vaziyette olan dominyonlar, kendi imalatlarına zarar vermeyecek şekilde tercihli oranlar verebilirlerdi. 1903 ve 1914 arasındaki yıllar boyunca bu görüşler defalarca yinelendi ve defalarca *ad nausem* çürütüldüler; Muhafazakâr Parti en nihayet koruma ve tercih politikasını benimsedi, fakat 1906'dan itibaren serbest ticaretçiler (Liberaller) iktidardaydılar, İşçi Partisi tarifelere şiddetli karşı çıkıyordu ve ülkenin politikası böylece değişikliğe uğramadı.

Kıt'ada korumacılık teşviklerle desteklendi. Şeker gibi bazı mallara sübvansiyon verildi. Gemi inşa malzemesine gümrük vergisi muafiyeti tanımak, yerli gemilerle ihraç edilecek malların taşınmasında düşük demiryolu ücretleri uygulamak, gemi yapımı için düşük faizli veya faizsiz fon sağlamak, Süveyş Kanalı ödentilerini karşılamak ve sübvansiyonlar vermek suretiyle bir ticaret filosunun kuruluşu teşvik edildi. Fransız sübvansiyonlarından birisi öylesine cömertçe idi ki, dünyanın dört bir yanında yolculuğunun büyük kısmı boyunca yalnızca safra taşıyan bir buharlı gemi bile kâr edebilirdi. Veterinerlik veya bulaşıcı hastalık kontrolü kurallarıyla gıda ithali önüne engeller konuldu. Patentlerin geçerlilikleri üzerine kısıtlamalar konularak yabancılar kendi evleri yerine o ülkede fabrika kurmaya ve mal üretmeye zorlanabilirlerdi.

Yeni korumacılık dönemi sömürgelere, özellikle de Afrika ve Pasifik adalarındakilere, ilginin yeniden canlandığı bir dönemdi. Palmiye yağı ve kauçuğuna gereksinim hissedilmeye başlandığında, Afrika bir köle yatağı olarak görülmekten çıkma noktasındaydı. Hamburg ve Bremenli Alman tacirler, Britanyalı ve diğer ticaret adamları kıyılarda faaliyet gösteriyorlardı, fakat hiç bir Avrupa hükümeti hak iddiasında bulunmuyordu. Altmışlı ve yetmişli yıllarda içerilere nüfuz eden kâşifler, Kongo havzası gibi bölgelerden potansiyel servet raporlarıyla geri döndüler. Portekiz, Fransa ve Belçika kralı artık egemenlik iddialarında bulunmaya başladılar. Bu hak iddiaları söz konusu bölgeleri yabancı tüccarlara kapatacakları için, Britanyalı ve Alman tüccar da kendi hükümetlerini müdahale etmeye zorladılar, sonuç Afrika haritasının 1884'te veya sonrasında barışçıl olarak paylaşılmasıydı.

Ne Britanya hükümeti ne de Alman hükümeti yeni sömürgelerinin yönetimini üstlenmek için hiç bir istek taşımadıklarından, bu iş eski Doğu Hindistan kumpanyalarına benzeyen imtiyaz sahibi ticaret kumpanyalarına bırakıldı. Bunlar yerlileri denetim altında tutmak ve kendilerini korumak için gerekli olan fonlardan, istekden ve deneyimden yoksun olduklarından, başarılı olamadılar. 1900'lere gelindiğinde yönetim görevini mülkiyetçi devletin üstlenmesi gerekmişti ve tüccar toprak, mineral yatakları veya mevcut diğer varlıklara ilişkin imtiyazlarla kendileri için en iyi olanı yapmaları için serbest bırakıldı. Fiili olarak hiç birisi işleri çok iyi yürütemedi. Afrika'daki yeni sömürgeler, tıpkı Pasifik adalarındakiler gibi, fakir birer pazar, yetersiz birer hammadde arz kaynağıydılar ve iklim olarak geniş bir beyaz nüfusu barındırmaya elverişli değildiler. Yaptıkları ticaret herkese açık bir «açık kapı» oldu-

ğundan, ülkelerinin emperyal sistemin dışında kalmasından zarar gören veya içinde olmasından kazanç sağlayan çok az imalatçı vardı. Britanya'nın tropik Afrika sömürgelerinin ithalatı 1911'de kişi başına yalnızca 2,00 $ civarındaydı ve bunun yarısından daha azı Britanya'dan geliyordu. Almanya 1910'da toplam ithalatının yalnızca yüzde birinin yarısını sömürgelerinden yapıyor ve buralarda toplam ihracatının yalnızca yüzde birinin dörtte üçünü gönderiyordu.

1914'teki Konum. Birinci Dünya Savaşının hemen öncesinde, iflah olmaz bir serbest ticaretçi, korumacılık dalgasının bütün gücünü harcadığının delilini bulabilirdi. Bakir topraklardan tarım ürünleri akımı daha yavaş yükseliyordu ve mekanik ulaşım ile açılabilecek bölgeler hemen hemen bitmişti. Fiyat eğrisi 1896'da yukarıya doğru dönmüştü ve devlet adamının görevinin kısa sürede, ithal gıdayı içeri sokmamaktan, gıda fazlasına sahip ülkeleri bulmaya doğru değişmesi olası görünüyordu. Almanya'da endüstri ve kentlerin büyümesi yerli gıda ve hammadde üretimi artışını geride bıraktı; fiyatlar hızla yükseliyordu ve 1912'deki kötü mahsül gıdalar üzerindeki gümrük tarifelerinin düşürülmesi için yaygın bir bağırtıya yol açtı. İmalatçı ve çiftçi arasındaki ittifak parçalanıyordu. İmalatçı artık daha ucuz birincil mallar ve yabancı pazarlara daha kolay girebilme olanakları istiyordu; çiftçiler ise mamul malların boş yere pahalanmasına yol açan gümrük tarifelerine saldırarak karşılık verdiler, bu arada ücretliler de yükselen hayat pahalılığının baskısını hissediyorlardı. Amerika'da 1921'de Woordow Wilson'ın seçilmesini tarifedeki ciddi bir aşağıya doğru revizyon izledi; 1910'da tarife üzerine savaşa sahne olan Britanya seçimleri ise katı bir serbest-ticaret ortodoksluğunu açığa çıkardı.

Daha sonraki yılların politikalarıyla karşılaştırıldığında, 1914 yılındaki politika şimdi serbest ticaret veya en fazlasından ılımlı bir korumacılık politikası gibi görünüyor. Profesör Heckscher'in belirttiği gibi, ticaret büyük ölçüde serbest ticaret politikaları altında izleyeceği kanalları izlemiştir, tarifeler bu kanalların iyice derinleşmelerini engellemiş ve bazı noktalarda küçük tıkanmalara yol açmışlardır. Yapıcı etmenler kısıtlayıcı etmenlerden daha güçlüydüler ve olasılıkla 1914'ten önceki onyılda herzamankinden daha kuvvetliydiler. Bu yıllarda, yetmişlerden beri göreli olarak küçülen denizaşırı yatırımlar canlandı ve on yıl için 15 milyar dolar gibi olasılıkla rekor bir hacme ulaştı. Uluslararası ticaret değer olarak ikiye katlanır, büyük endüstriyel rakipler arasındaki ticaret kararlı bir biçimde artarken, Kanada'nın geniş düzlükleri, güney yarımküresinin soğutma tesisatlı gemilere kargo yaratan üreti-

cileri, Doğu Hint Adaları'nın kauçuk plantasyonları, Orta Amerika ve İran'ın petrol sahaları, Güney Afrika'nın altın alanları ve Birleşik Devletler ve Japonya'nın imalat endüstrileri gibi yeni ticaret derelerinin hepsi de ikili veya çok taraflı ticaret ırmağına katıldılar.

I. Dünya Savaşının bu ticareti nasıl küçülttüğünü ve yer değiştirdiğini XXVIII. Bölüm'de göreceğiz.

XXVII

1914'E KADAR İŞ DALGALANMALARI

Son iki yüzyılın ekonomik gelişimi, tıpkı daha önceki yüzyıllarınki gibi, engebesiz veya dümdüz bir yol izlememiş, birbirini izleyen refah ve depresyon değişimleri tarafından damgalanmıştır. Refah yılları mal ve hizmetlere artan bir talep, yüksek istihdam, eski alanlara ve en azından bir yeni alana yapılan yatırımlardaki artış, banka kredilerine daha büyük talep, yükselen fiyatlar ve ücretler, yüksek faiz ve kâr oranları, dünyada işlerin yolunda gittiğine dair genel bir güven ve bütün bunlara bağlı olarak mal ve tahvillerde yaygın bir spekülasyon tarafından karekterize ediliyordu. Daha sonra ansızın veya yavaş yavaş bu koşullar tam tersine dönüyordu : işsizlik ve iflaslar dışındaki bütün eğriler aşağıya dönüyor, kârlar küçülüyor, yatırımlar kuruyor ve geçen yılın iyimserleri dünyanın kötüye doğru gittiği kararına varıyorlardı. Bulutların dağılması ve toparlanma belirtilerinin —bazan bunlar asılsız çıkıyorlardı— kendilerini göstermesi için iki, üç veya daha fazla hüzünlü yılın geçmesi gerekiyordu; fakat en sonunda yol açık görülüyor ve hızlı bir tempoyla aşina manzaralar arasından bilinen noktaya doğru hareket yeniden başlıyordu. Ondokuzuncu yüzyıldaki deneyim ekonomik yaşamın normal seyrinin, koşulların iyileştiği, kötüleşmeye hazır hale geldikleri, kötüleştikleri, bir süre kötü kaldıkları ve daha sonra iyileşmeye hazırlandıkları bir rota izlediğini gösteriyordu. Yirminci yüzyılda, yeni etmenler refaha ulaşmayı daha zor, hastalığı daha şiddetli ve şifaya kavuşmayı daha yavaş hale getirdiler.

Yükselme ve alçalmalar ekonomik yaşamı olduğu kadar toplumsal ve siyasi yaşamı da etkilediler. İş eğrisi yükselirken, evlenme oranı, alkol, tütün veya benzeri zorunlu olmayan malların tüketimi ve sarhoşluk veya asayiş bozucu hareketler nedeniyle açılan davaların sayısı da yükseliyor; fakat hırsızlık, yankesicilik ve dilencilik azalıyordu. Genellikle «ihmal edilemez miktarda aşırı çalışma ve gerilim, endüstriyel gayrette bir yoğunlaşma, hırs ve hilekârlıkta bir dallanıp budaklanma» vardı (Robertson). İç politikada radikal öneriler yoktu, fakat uluslararası ilişkilerde kendine güven hakimdi, öyle ki, tarafların her biri kendisini riski göze alacak kadar güçlü ve zengin hissettiği için, sürtüşmeler savaşa yol açabilirdi. Depresyon bütün bu koşulları ters yüz ediyor-

du. Depresyon yeterince uzun sürdüğü takdirde, herkesin herkesi suçladığı bir itham dalgası ülkeyi silip süpürebilirdi —küçük üreticiler büyük iş çevrelerine saldırır, borçlu alacaklıyı itham eder, insanların çoğu yabancılara suç bulur, ve, 1873 ve 1929 sonralarında Almanya'da olduğu gibi, «borsa düştükçe Anti - Semitizm [yükselirdi]» (Sontag). Radikal toplumsal, siyasi ve ekonomik reform şemaları rağbet kazandı; hükümetler ferahlık vermek veya ferahlamaya yönellik işler sağlamak zorunda kaldılar ve aldıkları bazı acil önlemler depresyon geçtikten sonra da varlıklarını devam ettiren politika değişiklikleri içerdiler. Huzursuzluk, açlık çeken insanlar yeni teçhizatta ekmeklerini ellerinden alan hırsızı gördüklerinde, 1750 ve 1850 arasındaki makina karşıtı ayaklanmalarda çıkış yolu buldu. Zaman zaman hükümetleri oy sandıklarında veya barikatlarda devirdi. Yirminci yüzyılda, kötü zamanlar, muzdarip insanların diktatörlerin yükselişlerini gönül rızasıyla benimsemelerinde veya karşı koyamamalarında büyük bir rol oynamıştır. 1929'dan sonra depresyondan taciz olmuş ve yorgun düşmüş devlet adamlarının Japonya, Almanya veya İtalya'nın saldırgân politikalarını dizginlemek için ne istekleri, ne enerjileri ne de paraları vardı. İş dalgalanmalarını ortaya koyan bir eğri, bu nedenle, modern siyasi tarih üzerine her kitaba aydınlatıcı bir kapak resmi olabilirdi.

İş dalgalanmalarını ilk inceleyenler, dalgaların tepe noktaları arasındaki aralıkların kabaca aynı uzunlukta olması olgusundan çok etkilendiler. Onyedinci yüzyılda kötü ticaretten yakınmalar her sekiz ilâ on yılda bir görülüyordu. 1760'dan sonra Britanya ekonomisi 1763, 1773, 1784, 1793, 1803, 1810, 1815, 1825, 1836, 1847, 1857, 1866, 1873, 1883 ve 1893 yıllarında depresyona girdi. Bunların bazılarına bir savaşın başlaması veya sona ermesi neden olmuştu, fakat barış zamanında da yaklaşık on yılı kapsayan devrevi bir hareket vardı. 1893'ten 1914'e kadar bela daha sık gelmeye başladı —1901'de Almanya'da, 1907'de Amerika ve Britanya'da— fakat şiddeti daha azdı. I. Dünya Savaşından sonra alçalma yılları 1920, 1929 ve 1937 idi. Bu arada, ayrıntılı araştırmalar on yıllık devreler içinde yaklaşık üç yıllık daha küçük dalgalanmalar olduğunu gösterdi; on yıllık devreler ise daha uzun süreli dalgalanmaların parçasıydılar. Asırlık trend veya devre adı verilen bu uzun dalgalarda fiyatlar, kârlar ve yatırım isteğindeki yukarıya doğru bir hareket çeyrek yüzyıl sürüyor ve daha sonra yerini yaklaşık aynı uzunlukta bir süre için aşağı doğru eğilime bırakıyordu. 1815'ten 1845 civarına kadarki yıllar aşağı doğru; 1873'ten 1896'ya kadarki yıllar yukarı doğru birer trend oluşturuyorlardı; 1896'dan I. Dünya Savaşının sonuna kadarki trend yukarı doğruydu, fakat 1920'den itibaren yine aşağı in-

meye başladı. Böylece, göstergeler üç tür dalgalanma olduğunu ortaya koyuyor : yaklaşık olarak elli yılı kapsayan asırlık devreler, on yıllık iş dalgalanmaları ve devrecik adını verebileceğimiz kısa dönem dalgaları.

Genişleme ve depresyonlar süre ve yoğunluk açılarından farklılıklar gösterirler. Kötü zamanların şiddet derecesi genellikle bunları yaratan genişlemenin yoğunluğuyla orantılı oluyordu, fakat aynı zamanda asırlık trendin niteliği tarafından da belirleniyordu. Eğer asırlık trend yukarı doğru ise acılar çok şiddetli olmuyor ve toparlanma çabuk oluyordu; fakat aşağı doğru ise, kârlı girişimlere geri dönme olanakları çok yavaş ortaya çıkıyorlardı. Sermaye malları endüstrileri genişleme günlerinde özellikle aktif oluyorlar, fakat depresyonda takatsız kalıp yere seriliyorlardı. Çiftçiler ve tüketici malları imalatçıları karanlık günlerde de oldukça bol miktarda mal üretmeye devam ediyorlardı. Kârları küçüktü ve refah günleri geri döndüğünde net gelirlerindeki artış iş hacimlerinin büyümesinden değil fiyatlardaki artışlardan kaynaklanıyordu. Büyük çoğunluk rahatsızken, ülkelerin bir bölümü serpilip gelişebilirdi. Bununla birlikte, son yüz yıl içinde dünyanın ticari ve mali bağımlılığındaki büyüme, ulusları felakette ve iyi günlerde ortak yapmaya yöneltiyordu.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki genişlemeler genellikle köpüğün sönmesi sırasında gürültülü bir patlama ile son buluyordu. Hiç bir uyarı olmaksızın bir kredi krizi ortaya çıkıyor ve panik haline dönüşüyordu. Mali yürek atışları durmuş görünüyor, iflaslar insanların suratına sırıtıyorlar ve bir kaç gün veya hafta içinde iş dünyası uçuruma doğru yol alıyordu. Britanya bankacılık sistemi 1866 paniğinden sonra bu buhranlardan nasıl kaçınacağını veya nasıl başa çıkabileceğini öğrendi ve bu tarihten sonra iş faaliyeti, uçurumdan aşağı tepetaklak düşmek yerine, tepeden yavaş yavaş kaymaya başladı. Fransa da ani felaketlerden kaçınmayı başardı, fakat Almanya, tıpkı 1901,1903 ve 1907' de Birleşik Devletler'in sarsılması gibi, 1901'de şiddetli bir sarsıntı geçirdi. Bütün bunlar, mali bolluğa karşı bir fren işlevi görmek üzere Federal Rezerv Sistemi'nin kurulmasına yol açtı; ve böylece 1914 yılında buhranların artık geçmişe ait şeyler olduğuna inanmak mümkün oldu. 1920 ve 1929 olayları bu inancın temelsiz olduğunu gösterdiler.

Dalgalanmaların Nedenleri. Her ciddi depresyon, bu özel talihsizliğin bir açıklamasını veya genelde dalgalanmaların nedenlerini araştıran bir analistler mahsülü yarattı. Teorilerin bazıları fantastikti; di-

ğer bazıları birbirini çürütüyordu; fakat ciddi olanları, günün koşullarına bağlı olarak değişik etmenler üzerindeki vurgulamalar açısından farklılık gösteriyorlardı. Farklılıklar işlerin hangi noktada —iktisadi makina, bu makinayı işletenlerin yargıları, onu hareket ettiren güç kaynağı ve dışsal siyasi veya toplumsal çevrede mi— yanlış gittiği üzerine görüş çeşitliliklerini yansıtıyorlardı. Basit bir tarımsal ekonomide hava koşulları emeğin getirisindeki dalgalanmaları açıklamaya tek başına yetebilen etmendir. Endüstrinin değil de tarım ve ticaretin baskın oldukları erken çağdaş ekonomide hava, savaş, ticari talihsizlik veya pazar fırsatlarının yanlış değerlendirilmesinin bir bileşimi güneşli bir günü sise boğabilirdi. Modern ekonomi bütün bu eski musibetlerin üstesinden gelmeye muktedir olabilseydi bile —ki, olamamıştır— endüstri veya ulaştırmanın kendi teknik ve örgütsel yenilikleri, büyük miktarda bağlı (fixed) sermayeye duyduğu gereksinim ve rakiplerin birbirleriyle rekabete girmelerindeki kolaylık yeteri kadar yeni istikrarsızlık ögesi yaratabilecek ve genişlemenin en yoğun olduğu büyüme dönemleri bile bu nedenle dalgalanmalarla dolu olacaktı.

Her ne kadar, öznitelik olarak veya özel veya yabancı bir olaydan etkilenme derecesi açısından birbirinin aynı olan kişi iş devresi bulmak olanaksız olsa da, belli bazı genel etmenler iş hayatını dalganın tepesine çıkarmada, aşağı indirmede ve ümitsizlik bataklığından çekip çıkarmada rol oynamışlardır. Bunlardan birincisi ve en önemlisi kişiseldi —çiftçi, imalatçı, banker, tüccar ve yatırımcının iyimserliği, kendine duyduğu güven ve unutabilme yeteneği. Bu insanların istedikleri mümkün olduğu kadar fazla gelir elde etmekti. Karanlık günlerde çok kötümser hale gelebilir, yakın geçmişteki aptallıklarından ötürü kendilerini mahkum edebilir, ihtiyat yeminleri edebilir ve ticari genişlemenin tuzağına bir daha asla yakalanmayacaklarına dair kesin karar alabilirlerdi. Fakat bir süre sonra, talep genişlemeye ve fiyatlar o düşük düzeyden yukarıya doğru tırmanmaya başlayınca, kötü anılar silinir, kötümserlik yerini iyimserliğe bırakır ve bütün yeminler unutulurdu; veya eskiler unutmasalar bile, kendi deneyimlerinin bedelini ödemeye hevesli yeni kuşaklar alana girerlerdi. Düzelen ticaret aşırı iyimserliği doğururdu, aşırı iyimserlik depresyona yol açan koşulları doğururdu, o kötümserliği doğururdu, onun çocuğu ise aşırı iyimserliktir ki, bu devrenin izini sürmeye başladığımız noktadır. Girişimcinin psikolojisi «ritmik dalgalanmaların esas nedeni... açıklamanın belkemiği (dir) ... fakat buna başka yerlerdeki kemikler de eklenmelidirler» (Pigou).

İyimserlik yaygınlaştıkça ve konumunu güçlendirdikçe, girişim her yönde genişliyordu. Endüstriciler bağımsız olarak koşulların üretimde

artış yapmayı haklı kıldıklarına karar veriyorlardı ve bu kararın doğru olduğu ortaya çıkıyordu, ama ilânihaye değil yalnızca bir süre için. Eğer ürün, yeni tür bir kumaş veya bisiklet gibi, göreli olarak yeni bir ürünse, öncü üreticiyi kısa sürede öyle çok sayıda rakip izlemeye başlıyordu ki, arz en sonunda pazarı doyum noktasına ulaştırıyordu. Bir malın pazarının, özellikle de yabancı bir pazarın iyi olduğu haberleri yayıldığında, kısmen alınan siparişleri yerine getirmek için, fakat kısmen de tüccar ve imalatçılar kendiliklerinden mal gönderdikleri için, o pazara bir mal seli akmaya başlıyordu. Bu arada üretimin genişlemesi malzeme, kredi ve emek talebini keskinleştiriyor ve maliyetlerini öyle artırıyordu ki, piyasa mala doyduğu için fiyatı artırmanın olanaksız olduğu bir zamanda kâr marjı yarıya iniyordu. Bu noktaya gelene kadar emek talebi işverenleri daha niteliksiz işçi istihdam etmeye ve eski makinaları tekrar kullanıma sokmaya yol açabilir ve böylece makinaların ortalama verimliliğini düşürebilirdi. Genişleme hırsı içinde yeni bina ve makina siparişleri verilebilir, fakat bunların sağlanması dalga inmeye başlayana kadar mümkün olmayabilirdi. Bu ve benzeri diğer bütün yollarla imalatçılar ve tüccar, aşırı bir mal arzına veya maliyetler ile fiyatlar arasında tehlikeli bir ilişkiye yakalanana kadar işlerini genişlettiler. Yakalanmaya hiç niyetleri yoktu; bu kez nerede duracaklarını bileceklerdi; fakat durmak istemelerine rağmen yapamamışlardı.

Tarımda insanın mutluluk veya elemi kendisine daha az bağımlıydı ve yalnızca kendisini değil bütün ekonomiyi etkileyen iklim değişmelerinin oyuncağıydı. Batı Avrupa kendi tarımsal ürün arzına dayandığı sürece, kötü bir mevsim gıda fiyatlarını öyle yükseltiyordu ki, tüketicilerin ellerinde mamul mallar için çok az para kalıyor ve, yüksek fiyatlar yetersiz üretimin etkisini gideremediği takdirde, çiftçiler de satın alma güçlerinin bir kısmını kaybediyorlardı. Kötü hasat yılları genellikle depresyon dönemleriydi; mahsulde iyiye gidiş çoğu zaman ekonominin toparlanmasına büyük ölçüde yardım ediyordu. Kötü hasata dönüş ise refahın yıkılmasında rol oynayabiliyordu, zira acil gıda ithalatının bedelinin altınla ödenmesi gerekebiliyordu; bu ise rezervlerin kuruması ve bankaların kredilerini kısmaya zorlanması demekti.

Her çağdaş refah dönemine sermaye malları için —makinalar, binalar, yollar, kanallar, demiryolları, gemiler, güç üreticileri, metaller, vs.— büyük bir yatırım dalgası eşlik ediyordu. Çağdaş ekonomi bu açıdan öncellerinden ayrılıyordu. Sermaye harcanırken, büyük miktarlarda malzeme ve emeğe gereksinim oluyordu, fakat harcamalar bitip ye-

ni teçhizat oluşturulduktan sonra talep neredeyse yok olma noktasına kadar daralıyordu. Demiryolları durumunda, İngiltere, Avrupa ve daha sonra da Amerika'nın yeni ulaşım hizmeti ile donatılması için üç veya dört yatırım dalgasına gereksinim duyuldu; ve bunların her birisi, bir sonraki uyarıcı gelene kadar durgunluk yılları tarafından izlenen aynı enerji patlamasına yol açtılar. Aynı deneyimi dayanıklı tüketim malları imal eden endüstriler de geçirdiler. Bisiklet, otomobil, dikiş makinası ve mobilya uzun yıllar boyunca kullanılıyordu; insanlar bunları refah yıllarında satın alıyorlar, fakat daha sonra uzun bir süre piyasada görülmüyorlardı. Dolayısıyla sermaye malları endüstrileri ve dayanıklı tüketim malları üreten endüstrilerin ilerlemesi «sıçrama ve düşmeler» ile oluyordu ve «kırklardaki büyük İngiliz demiryolları patlamasından geç doksanlardaki büyük Alman elektrik patlamasına kadar, ondokuzuncu yüzyıldaki aşağı doğru veya yukarı doğru ticaret dalgaları... sermaye teçhizatı yatırımları sürecindeki temel sıçrama ve düşmeler cinsinden açıklanabilir» (D. H. Robertson). 1930'un dertleri kısmen, sermaye malları, dayanıklı tüketim malları ve birincil mallar üretimlerinin yirmili yıllarda hızla ve aynı zamanda «bolluk ve hazırsızlık» noktasına ulaşması ve yeniden silahlanma başlayana kadar yatırımcıları cezbedecek veya sermaye malları endüstrilerini canlandıracak göreli olarak pek az sayıda yeni sermaye gereksinimlerinin ortaya çıkması olgularından kaynaklanmıştır.

Yatırımların büyümesi yeni istikrarsızlık nedenleri yarattı. İlk olarak, kısmen borç para ile yapılan tahvil spekülasyonunu çok daha yaygın bir alışkanlık haline getirdi. Her genişleme dalgası, satıcıların, güzel baskılı kâğıt parçalarını bunlar için ödedikleri fiyattan daha yüksek bir fiyattan satabilme beklentisi tarafından cezbedildikleri en azından bir yeni alana sahipti. İkinci olarak, yeni esham nominal değerinin yalnızca küçük bir kesri karşılığında ihraç ediliyor ve satılıyordu; eshamı elinde bulunduranlar diğer kısımlar için daha sonra tam bedeli ödediklerinde sorumlu oluyorlardı. Alıcı ilk ödemeyi yapmak için banka mevduatından para çekiyor veya borç alıyordu; diğer ödeme emirleri geldikçe daha çok para çekmesi veya daha fazla borç alması gerekebiliyordu; ve sonuçta, buhranla başa çıkabilmek için çok büyük bir gereksinim duyulduğu bir zamanda, üretime veya ticari kullanıma ayrılan fonlarda daralma ortaya çıkıyordu. Üçüncü olarak, yatırım bankerleri, bir tahvil ihracına kefil olduklarında (taahhüt ettiklerinde) hisse senetlerini ve tahvilleri satmak ve eritmek beklentisiyle fonlarını donduruyorlardı; fakat hızlı ve tam bir satış her zaman mümkün olmuyor ve böylece banker ticari işlevini ve hattâ buhranlarda mudilerine

karşı yükümlülüklerini, yerine getirmekten aciz kalıyordu. Daha sonra göreceğimiz gibi, böyle bir durum Baring Biraderleri neredeyse yıkılma noktasına getirmiştir.

Son olarak, kredi makinası dalgalanmalara yol açmada üstüne düşen rolü oynamıştır. Depresyon zamanlarında insanlar daha iyi birşeyler yapmak düşüncesiyle tasarruflarını bankalarda tutuyorlardı. Dolayısıyla bankerler, mevduatlarını plase edebilecekleri için kredi talebinin arttığına dair her tür belirtiyi memnunlukla karşılıyorlardı. Toparlanma bu tür taleplerin sayısını artırıyor ve taleplerin karşılanacağı beklentisi güçleniyordu. Banker, yükümlülükleri ve rezervleri arasındaki oran tehlikeli bir noktaya düşünceye kadar epeyce uzun bir yol katetmiş oluyordu. Bu şekilde verilen krediler temelinde, bütün bir kredi ve borç üst yapısı dikiliyordu. Her tüccar veya imalatçı hem borçlu hem de kreditördü; herhangi bir anda, bankaya ve mal satın aldığı insanlara borçlu, buna karşılık mallarını sattıklarından alacaklı durumundaydı.

Bununla birlikte, aşırı liberal krediler veya rezervlerdeki azalma nedeniyle banka oranları tehlikeli boyutlara ulaştıklarında, bankerler ses tonlarını majörden minöre değiştiriyorlar, faizleri yükseltiyorlar, yeni krediler açmayı veya eskileri artırmayı reddediyorlar ve vadesiz alacaklarını geri istiyorlardı. Büyük bir firmanın çökmesi, mal veya hisse senedi fiyatlarındaki ani bir düşme, banka faiz oranlarındaki bir yükselme, diplomatik bir buhran, kötü hasat haberleri veya diğer olumsuz olaylar onları korkuya sevkediyordu. Sebebi ne olursa olsun, borç vermeye uygulanan bu fren kredi yapısını sarsıyordu. Borçlular nakit sağlayabilmek için mallarını, menkul değerlerini veya sahip oldukları diğer mülkü satmaya girişiyorlardı; kendi borçlularının borçlarını zamanında ödeyeceklerine güvenilemezdi, zira onlar da güvencesiz hale gelmiş borçların kreditörleri durumundaydılar. Bu likidite didişmesi endüstri ve yatırımın oldukça sağlıklı olduğu bir zamanda ortaya çıktığı takdirde, tahribat sınırlı ve dertler hafif olabiliyordu; fakat eğer bunlar da genişleme özellikleri geliştirmişlerse, kredi buhranı kartlardan (veya kâğıttan) yapılmış şatonun üstüne yuvarlanıyordu.

Belli Başlı Dalgalanmalar, 1760 - 1914. Onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadarki buhranlar ticari talihsizlikler, pazarların tarifeler veya savaş nedeniyle kapanması, barışın başlamasıyla fiyatların hızla düşmesi, mal veya hisse senedi veya tahvil üzerine spekülasyonlar, politik kargaşalar, kıtlık, kraliyet borçlarının inkâr edilmesi veya büyük bir girişimin başarısızlığa uğraması gibi nedenlerden kaynaklanıyorlar-

dı. Yedi Yıl Savaşlarının 1763'te sona ermesi, fiyatları kırdı ve savaşanları finanse etmek üzere şişirilmiş olan kredi balonunu patlattı. En gösterişli olayı, Prusya Kralı kısa vadeli borç senetlerini ödeyemediğinde, Amsterdam ve Hamburg'lu kreditörlerin yıkıma uğramalarıydı. Bazı İskoç bankalarının aşırı kredi açmalarına, Doğu Hindistan hisse senetlerinde spekülasyona, şap istifçiliğine ve benzeri antikalara yol açmak üzere, Avrupa ve Atlantiğin ötesinde kısa sürede toparlanma başladı. Bütün bunlar 1772 - 1773'te, pek çok İskoç bankasını yıkan, Amsterdam'ın önde gelen üç ticaret - bankacılık evinden ikisini yerle bir eden ve yerli endüstrileri depresyona iten, ki bu depresyon Amerikan sömürgecilerinin Devrim'in hemen öncesinde Britanya mallarını boykot etmeleriyle İngiltere'de uzamıştır, ciddi bir krizi adeta provoke etmişlerdir.

Amerikan Devrimi ve yol açtığı İngiliz - Fransız savaşı kredilerde, fiyatlarda ve ordunun ve donanmanın gereksinimlerini karşılayan endüstrilerde bir enflasyona neden oldu. Savaş sona erdiğinde her zamanki deflasyon sahnedeydi ve Britanyalı ihracatçıların Birleşik Devletler'e havale ettikleri veya Amerikalı ithalatçıların sipariş ettikleri malların akışı, yeni ulusun alıcılarının ödeme gücünden yoksun olduklarının ortaya çıkmasıyla, kısa sürede (1784 - 1785) son buldu. Amerika'nın ihracatı canlandıkça, bu yoksunluk giderildi ve 1790'a gelindiğinde, devrimci yolunda ilerlemekte olan Fransa dışında, bütün ülkelerde refah yeniden geri döndü. Britanya'da refaha bazı yeni özellikler damgasını vurdu, zira bu pamuklu fabrikalarının kurulduğu, buhar kullanımının yaygınlaştığı, ilk tavlama fırınlarının ve kokla ısıtılan blast fırınlarının ve diğer teknik ilerlemelerin ortaya çıktığı bir dönemdi; aynı zamanda, paralı yolların iyileştirildiği ve kanal projelerinde gerçek bir patlamanın yer aldığı zamanlara rastlıyordu bu dönem. Böylece sermaye, üretim ve ticaretin finansmanında kullanıldığı gibi, endüstri ve ulaşım teçhizatına da yatırılıyordu.

1792 - 1793'te savaşın patlak vermesi genişleme dönemine şiddetli bir buhranla son verdi ve izleyen yirmi yıl boyunca hem savaşanların hem de tarafsızların ekonomik koşullarını çatışma etkiledi. Fransa erken devrimci yer değiştiriminden 1795'e kadar kurtulamadı; İngiltere'yi yıkıma uğratma girişimi, kendi ekonomisinin 1797 - 1799'da ciddi bir depresyona düşmesini, Bonapart'ın iktidara gelmesinde yardımcı olan bir olgu, engellemedi; ve 1806'dan sonra kıt'anın büyük bölümünü kontrolüne alması, Fransa'yı veya bağlı uluslarını 1810 - 1811'deki depresyondan kurtaramadı. Deniz gücünün kaybedilmesi ve Fransız ticaret politikasının bazı yönleri, dış dünyadan pamuk, keten ve di-

ğer bazı materyalin gelmesini engelledi ve böylece şeker arıtma ve pamuklu kumaş imalatı gibi bazı endüstrilere zarar verdi.

Britanya'da iş koşulları iyi ve kötü arasında gidip geldi. Refah, askeri levazımat ve mütteffiklere yardım olarak gönderilen malların üretilmesinden; dağ gibi büyüyen Amerikan pamuğunu işleyebilme ve yeni teçhizata daha çok sermaye yatırma yeteneğinden; denizlerin ve okyanusların Avrupa, Asya ve Amerikalardaki bütün pazarlara ulaşılabilecek biçimde denetim altına alınmasından; ve tarafsız Amerikalıların Batı Hint Adaları veya Amerika anakarasından kıt'aya mal taşıyarak elde ettikleri navlun kazançlarının ve kendi ihracat gelirlerinin büyük bölümünü Britanya mamul mallarını satın almaya harcamaları olgusundan kaynaklandı. Felaket kötü hasatlarla, 1802'de yapılan barışla birlikte fiyatların çökmesiyle, savaşın 1803'te yeniden başlamasıyla beraber ticaretin şoka uğramasıyla ve 1806'dan itibaren Napolyon ve Birleşik Devletler tarafından dikilen engellerin gerçekten alt edilemez hale gelmesiyle oluştu. Britanya ticaretini yıkmaya yönelik bu iki girişim, Avrupa'ya yeni giriş kapıları bulmak ve 1808'de Latin Amerika pazarını açmak suretiyle bir süre için boşa çıkarıldı. Fakat buralara çok fazla mal akıtıldı, getiriler hayal kırıklığına yol açıcı ve hattâ yıkıcıydılar ve 1810'da tam Napolyon kuzey Avrupa limanlarını Britanya mallarına ve gemilerine kapatmayı başarmak ve Birleşik Devletler bunları limanlarından kovmak için en etkili önlemleri uygulamaya sokmak üzereyken ticaret çöktü. Kıt'a ve Birleşik Devletler Britanya ihracatının yaklaşık üçte birini satın aldıkları için, kıtlığın tüy diktiği bir işsizliğin ortalığı kasıp kavurduğu 1810 - 1812 yılları karanlık yıllar oldular; fakat 1812 yılı Napolyon'un Avrupa kuşatmasının kırılmaya başladığına tanık oldu ve 1814'e gelindiğinde limanlar açılmıştı.

Bu limanlarda Britanya mamul malları ve reeksport edilen sömürge ürünleri, hazır bir pazar beklentisiyle akıtıldılar; fakat kıt'a bitkin vaziyette ve fazla mal alamayacak kadar yoksuldu. 1814 sonunda imzalanan anlaşma ile açılan Amerika pazarı daha umut vericiydi, fakat 1815 yılı boyunca Britanyalı ihracatçıların gönderdikleri veya Amerikalı ithalatçıların ısmarladıkları mal akımını emmeye yetecek kadar da aç değildi. Savaşların sona ermesi böylece «barış ve bolluk» değil, «barış ve yoksulluk» getiriyordu. Yüksek maliyetlerden kurtulamayan tarım yüksek fiyatları yitirdi. Endüstri yüksek fiyatlı ordu siparişlerinden oldu ve genişlemiş üretim kapasitesinin sivil talep için haddinden büyük veya üretiminin çok pahalı olduğunu gördü. Kötü hasatlar, İrlanda'daki patates kıtlığı, bankaların yıkıma uğraması ve büyük ordu-

ların terhis edilmeleri barışa geçişin gerginliğini hep birlikte artırdılar. Bütün Avrupa kentlerinde ve bir çok Amerikan kentinde ekmek kuyrukları ve çorba kazanları ortaya çıktı.

Avrupa bu karanlık günlerden kurtulmak için 1920'den sonra emeklemeye başladı, 1823'te yürümeye geçti ve daha sonra hızını öylesine artırdı ki, adeta uçmaya başladı ve 1825'te yere düştü. Üretim ve ticaret başlangıçta sessizce yükseldi, daha sonra yükselen yeni bir yatırım dalgasının etkisini hissetmeye başladı. Britanya hükümeti artık savaş giderleri için borçlanmaya gitmediği ve bazı borçlarını düşük faiz oranlarına dönüştürmekte olduğu için, ellerinde para olanlar paralarını işletebilecekleri başka yerler bulmak zorundaydılar. Fazla aramaları gerekmedi. Rothschilds, Barings ve diğerleri Avrupa hükümetlerine, Britanya tahvillerinin yüzde 4 veya daha az getirileri karşısında, en azından yüzde 5 —hatta bazan yüzde 7 veya 8— getiri sağlayan oranlarla para akıtıyorlardı; ve 1824'e gelindiğinde, Meksika'dan Arjantin'e kadar yeni Güney Amerika Cumhuriyetleri kredi piyasasına büyük bir memnunlukla kabul ediliyorlardı. 1825'e gelindiğinde Britanyalı kapitalistler bu cumhuriyetlere, borç para veya mineral yataklarına yatırım olarak, en azından 20 milyon £ akıtmışlar ve tüccar da muazzam miktarda mal göndermişti —bunlar arasında Ekvator yakınındaki bir bölgeye gönderilen buz patenleri de yer alıyordu. Bu arada özel firmalar kâr devşirmekle ve fabrikalarını, metal işleme tesislerini ve madenlerini genişletmek için borç almakla meşgullerken, 1824 - 1825'de 600'ün üstünde anonim şirketin kuruluşu plânlanmıştır; bunların 250 kadarı doklar, Britanya veya yabancı madenler, sigorta, havagazı, su şebekesi, kanallar ve ilk demiryolları ile ilgili plânlarla ortaya çıkmıştır.

Bu yurtiçi ve denizaşırı yatırım seli kaçınılmaz olarak sahte balonlar yarattı; var olmayan bir cumhuriyete kredi verildi ve bazı Meksika maden kumpanyalarını ilgilendiren tek gümüş, yatırımcıların ceplerinden çekip aldıklarıydı. Krediler ve hisse senetleri için fiili olarak taahhüt edilen paranın 50 milyon £'ne yükselmesi banka sistemi üzerinde ağır bir gerilim yarattı. Bu paranın harcanması hammadde ve nihaî mal taleplerini artırdı, fiyatları yukarı itti ve pamuk gibi maddelerde spekülasyonu teşvik etti. Sermaye ihracının bir kısmı, gerçekte, altın olarak yapıldı. Genel iyimserlik bankaların banknot ihracatlarını büyük ölçüde artırmalarına yol açarken, mübadele senetlerinin dolaşımı da genişleme gösterdi.

Rahatsızlık belirtilerinin ufukta görülmeye başladığı 1825 sonbaharına kadar her şey tıkırında gitti. 1824 hasatı kötü, 1825 hasatı ise daha

da kötüydü. Yeni hisse senedi ve tahvil fiyatları ciddi biçimde düşmeya başladı, mal gönderimlerinin getirisi hayal kırıklığı yaratacak kadar küçüldü, bazı hükümetlerin borçlarının faizini ödeme yetenekleri veya niyetlerine ilişkin pek de asılsız olmayan kuşkular ortaya çıktı ve borç senetleri ile yüklü bankalar daha fazla borç vermekten korkar hale geldiler. Daha sonra bazı bankalar kapılarını kapattılar, *Gazette*'deki iflas eden firmalar listesi anormal bir uzunluğa ulaştı, Kasım ayı buhranı getirdi, Aralık «bir iflaslar ayı» oldu ve altı Londra bankası ve sayısız taşra bankasının ödemeleri durdurmalarıyla panik dolu bir terör haftasına varıldı. Kayıplar 1826 boyunca da yüksekten seyrettiler; yatırımlar bir gecede kurudu ve üretim düştü. Genişleme döneminde oluşan 250 kumpanyanın yalnızca 127 tanesi 1827'de de ayaktaydı ki, bu hem tahribatın hem de yatırımların önemli bir bölümünün ülkenin sermaye donanımına kalıcı bir ilâve olduğunun bir ölçüsüdür.

Göstergelerin yeniden yükselmeye başladıkları yeni bir genişlemeye kadar, ki zirvesine 1836'da ulaşmıştır, yedi yıl —işsizlik düşük kâr, sahte toparlanma, kötü hasat ve yer yer şiddetli genel huzursuzlukla dolu yedi yıl— geçti. Bu toparlanma yine iç ve dış etkilerin sonucuydu. Hasatlar bir kez daha bollaştı, tekstil, kömür ve demir endüstrilerinde teknik iyileşmeler ortaya çıktı ve sermaye henüz yeni yasallık kazanmış olan anonim şirketlerin yanısıra, Liverpool - Manchester hattının 1830'da yeni ulaşım biçiminin neler yapabildiğini sergilemesinden sonra, demiryollarına aktı. Dışsal dürtü bu kez Latin Amerika'dan değil, yerleşimin hızla batıya kaydığı Birleşik Devletlerden geldi. Kanal, yol ve benzeri diğer «iç iyileştirimler»in bir çoğu devlet tahvillerinin veya yerel tahvillerin Londra'da satışıyla finanse edildi; Kuzey Atlantik ötesi ticaretin gerektirdiği kredinin çoğu Britanyalı tüccar - bankerler tarafından sağlandı; ve çok sayıda Amerikan bankası daha yüksek faizlerle kendi evlerinde borç vermek için İngiltere'de borç aldılar. Amerika hazır bir borçalma isteklisi ve mal alıcısı, Britanya da onun kadar gönüllü bir borç verici ve satıcı olduğu için, Britanya'nın Birleşik Devletlere ihracatı 1832 ile 1836 arasında yüzde 125 oranında arttı ve sermaye veya kredi akımı, beraberinde, malların yanısıra altın da götürdü.

1836 sonbahında, altın rezervlerinin kuruması nedeniyle endişeye düşen Bank of England, Atlantikötesi finansman ve ticaretle uğraşan firmalara verdiği kredileri sıkı bir biçimde incelemeye ve kısmaya başladı. Hemen hemen aynı zamanlarda Amerika'daki boom da çöküyordu ve 1837 yılının ilkbaharında bu ülkedeki bankaların çoğu kapanmıştı.

Britanyalı kreditörler ve ihracatçılar alacaklarını tahsil edemediler ve dolayısıyla çoğu yıkıma uğradılar; devletler birbiri ardından tahvil borçlarını ödemeyi reddettikçe kayıpların boyutu büyümeye devam etti. Batı Avrupa'nın çoğu kısmı genişlemeden payına düşeni almış olduğundan, ülkelerin ve kıtaların karşılıklı bağımlılığı depresyonun daha yaygın, şiddetli ve uzun olmasına yol açtı. Canlanma umudu önce 1838'de Belçika Bankası'nın kapanması, sonra Amerika'nın madeni para ödemelerini 1839'da askıya alması ve daha sonra da 1839 ve 1840'daki kötü hasatlar tarafından boşa çıkarıldı.

Altı yıkıcı, karanlık ve ürkütücü yıldan sonra, koşullar 1842'de yeni bir hamle için elverişli hale geldiler. İyi hasatlar ve ucuz gıda genel toparlanma için sağlam bir zemin oluşturdu. Tasarruflar birikmişti ve bu nedenle bankalar borç para vermeye veya senetleri düşük iskonto oranlarıyla kırmaya istekli davranıyorlardı. Uzak Doğu'da, 1842'de kapılarını daha geniş bir biçimde açmak zorunda kalmış olan Çin'in pamuklular ve diğer mamul mallar için büyük bir pazar oluşturması bekleniyordu. Bununla birlikte, asıl dürtü, bütün ülkelerin mümkün olduğu kadar fazla hat istemelerine neden olacak kadar değerli bir hizmetkâr olarak kabul ettikleri demiryolundan geldi. Fransa demiryolu plânını 1842'de kararlaştırmıştı; Belçika iki yük hattının kuruluşu için büyük bir gayretle çalışmaktaydı; fakat gerçek bir demiryolu çılgınlığı haline gelen olayın merkezi Britanya'daydı. 1843 - 1845 yılları boyunca toplam sermayeleri 700 milyon £'ne ulaşan 1400'den fazla kumpanyanın oluşumuna yönelik öneriler vardı. Fiili olarak, bunların yalnızca küçük bir kısmı esas olarak genişleme dönemini oluşturan 1843 - 1845 yıllarında gerçekleşti ve bunların bazıları «kurucularının ceplerini para ile doldurmaktan başka bir amaca sahip değillerdi» (Morgan). 1848 yılının sonuna kadar yatırımcılardan 200 milyon £ toplanmış ve 3.000 mil uzunluğunda hat döşenmişti. İnşaat işleri emek ve malzeme talebini artırdı, fakat hisse senedi sahiplerine yapılan ödeme çağrıları iyi zamanlarda bile kolayca karşılanamadı. 1847'deki ödeme çağrısı çok ağırdı ve ülke ihracatının toplam deklare edilmiş değerinin yüzde yetmişine eşitti; üstelik bu tarihe gelene kadar koşullar batı Avrupa'nın her yerinde kötüleşmişti. 1845 ve 1846 hasatları İrlanda'dan Almanya'ya kadar çok kötüydüler; Amerikan pamuk üretiminin 1846'daki kötü durumu pamuklu imalatçılarının hammadde fiyatlarını artırdı; Fransa Bankası 1846'daki bir buhranla sarsıldı ve Londra'dan altın ödünç almak zorunda kaldı; ve 1847'deki iyi hasat tahıl fiyatlarını düşürmüş, yüksek fiyatlardan tahıl stoklamış olan simsarları ve bunlara hizmet veren bankaları yıkıma sürüklemişti. 1847'deki nihai sonuç Bank of England'ın rezervlerindeki, kuruma,

yardım arayan zarara uğramış borçluların hücumu ve ancak hükümetin Banka'ya, Banka İmtiyaz Yasası'nı ihlâl etme pahasına, izne bağlı banknot ihracını artırma yetkisini vermesiyle (bakınız Bölüm XXIV.) yatıştırılabilen bir panik idi.

1847'deki dertler depresyona yol açtı; depresyon kıt'adaki 1848 devrimleri ve Britanya'daki Chartist ayaklanması korkusu tarafından derinleştirildi. Fakat kötü günler fazla uzun sürmedi, zira, olgunun farkına varılmamış olsa da, dünya çok önemli bir köşeyi dönüyordu. Yatırım ve girişim dürtülerine bir gece içinde yenileri eklendi. 1848 ve 1851'deki altın keşifleri «Kuzey Amerika'nın Pasifik sahillerinde ve Avustralya'daki ekonomik faaliyetlerde, seyrek nüfuslu geniş alanları yüksek derecede endüstrileşmiş Avrupa için muazzam miktarda hammadde üreten bölgeler haline dönüştüren bir dizi seyyar patlamaya» (Innis) yol açtı. İzleyen bir kaç yıl içinde bu bölgelere sermaye, işgücü, mal ve gemi akın akın hücum etti ve bunlara karşılık olarak geri gelen altın iyi günlerde güçlü bir borç verme aracı olduğu gibi, buhran zamanlarında da sabırsızlıkla beklenen bir ithalat oldu.

Yeni Pasifik topluluklarından gelen mal talebine, Kuzey Amerika sınırlarının ilerlemesinden kaynaklanan talep eklendi. Birleşik Devletler demiryolu sistemi ellili yıllar boyunca 9.000 milden 31.000 mile, Kanada'nınki ise 66 milden 2.000 mile çıktı. Almanya'da hızlı bir endüstriyel genişleme vardı ve bu genişlemeyi finanse etmek üzere yatırım bankaları adeta yerden fışkırıyorlardı. Fransa'da *Crédit Mobilier* orta ve Batı Avrupa ülklerinin çoğunun örnek olarak aldıkları bir faaliyet içindeydi. Britanya bütün bu bölgelerden gelen sermaye ve tüketici malları talebini hissetti; buralara ray, lokomotif, makina, uzman ve işçi gönderdi; ve ihracatı 1848 ile 1853 arasında yüzde 60 oranında bir sıçrama yaptı. Ödenmemiş devlet tahvillerinin anısı Britanyalı yatırımcıları Amerikan demiryolu tahvili satın almaya ve İngiliz bankerlerini Amerikalı alıcılara hemen hemen sınırsız ölçüde kredi açmaya yöneltmeye yeterli geldiği için, 1856'daki ihracatın yaklaşık olarak çeyreği Birleşik Devletre gitti.

«Ellili yılların ortalarındaki ateşli ve altının göz kamaştırdığı bu faaliyet» (Clapham) kısa sürede ve hızla geriledi ve Amerikan genişleme dalgasının 1857'deki hızlı çöküşüyle birlikte sona erdi. Yalnızca Ekim ayında 1.400 civarında Amerikan bankası kapılarını kapattı, pek çok demiryolu şirketi tahvil yükümlülüklerini yerine getiremedi ve Avrupalı kreditörlerin alacak taksitleri gönderilemedi. Bu havadisler Londra, Liverpool, Hamburg ve diğer merkezleri sendeletti. Panik para piyasasını

öyle bir altüst etti ki, Bank of England izne bağlı olmaksızın banknot çıkarma acil gücüne başvurmak zorunda kaldı. Kıt'ada genişleme koşulları kendi başlarına o derece ilerlemişlerdi ki, Amerikan katkısı olmasa bile bir çökme kaçınılmazdı. Sonuç olarak, 1857 dünyanın büyük bir bölümünde bir felâket ve buhran yılıydı.

Aynı şekilde 1873. İş faaliyeti 1857'den sonra, 1825 ve 1836'dan sonraki yavaş düzelmelerin aksine, oldukça çabuk toparlandı. Amerikan İç Savaşı, hammadde arzını durdurarak Avrupa pamuk endüstrisini sekteye uğrattı; 1866 Avusturya - Prusya Savaşı ve 1870 - 1871 Fransa - Prusya Savaşı sinirlerin gerilmesine yol açtı; fakat ekonominin bütünü halâ, özellikle 1871 - 1873 yıllarında, iyi durumdaydı. Fiyatlar, faiz oranları ve kârlar yüksekti ve yatırımcılar içerde ve dışarıda bol miktarda fırsata sahiptiler. Sermaye halâ büyük miktarlarda Avrupa veya dışarıdaki demiryollarına akıyordu; örneğin, 1869 - 1872 arasındaki dört yıl boyunca Birleşik Devletler'de 25.000 mil uzunluğunda hat döşenmişti. Demir endüstrisi ray ve demiryolu araçları gereksinimlerini karşılayabilmek için daha da genişledi, yeni Bessemer tesislerinin sayısı hızla çoğaldı, artan kömür talebi yeni ocaklar açılmak suretiyle karşılandı ve bu arada makina imalatı ve tüketici malları endüstrileri serpilip büyüdüler. Almanya'da Endüstrileşme ve şirketleşme —dürüst, saygın veya başka türlü— Fransa tarafından ödenen milyar dolarlık tazminatın alınması ve harcanmasıyla yeni bir zirveye ulaştı. 1865 - 1875 yılları arasında, «hükümet borçları kontraktörleri Londra borsasını, hemen hemen bütün Avrupa, Yakın Doğu, Latin Amerika ülkelerinin ve Birleşik Devletler'in tahvillerine boğdular —yüksek faiz oranları ve cazip iskontolarla—» (Jenks). Bütün ülkeler bu zengin sofradan nasiplerini aldılar : çiftçiler müreffehti; ücretler yüksekti öyle ki, *London Punch* şampanya içen Britanya maden işçilerinin resimlerini yayınladı.

Haziran 1873'te Viyana'da başlayan bir mali rahatsızlık arkasında bir iflaslar zinciri oluşturarak Berlin'e ve daha aşağılarda Roma'ya kadar hızla yayıldı. Eylül'de New York, bankaların kapanmasıyla «Kara Cuma» yı yaşadı. Amerikadaki çözülme kıt'adaki parçalanmayı yoğunlaştırdı; mal, hisse senedi ve tahvil fiyatları bütün ülkelerde düştü ve dünya karışıklığın kısa süreceği umuduyla, likidasyonun kaçınılmaz mahsülünü biçmeye çevirdi dikkatini. Fakat bu umudun boş olduğu görüldü. Ekonomi bir başka köşeyi dönmüştü : kırkların sonlarından beri süregelen uzun yukarı doğru asırlık trend yerini 1896'ya kadar devam edecek bir aşağı doğru trende bırakmıştı. Bu trende fiyatlardaki ciddi ve hemen hemen kesintisiz bir düşme ve sermaye gelirlerindeki büyük bir gerile-

me damgasını vurdu. Britanya toptan eşya fiyatları yirmi üç yılın onyedisinde azalış gösterdi; fiyat indeksi bu süre içinde 152'den 88'e düştü. Altın yaldızlı tahvillerin ve banka kredilerinin getirileri gibi, özel kârlar, şirket temettüleri, rantlar ve hisse senetlerinin borsa fiyatları da düştüler.

Fiyatlar ve kârlardaki bu «Büyük Depresyon»un 1871 - 1873 genişlemesine bir tepki olmanın ötesinde bir şey olduğu aşikârdı; bu, aynı zamanda evvelki çeyrek yüzyıl boyunca demiryollarına, buharlı gemilere, sermaye malları endüstrilerine, madenlere ve denizaşırı faaliyetlere akıtılan muazzam sermaye akımının ikili sonucuydu. İlk olarak, kuruluş devam ettiği sürece, malzeme ve işgücüne aşırı bir talep, her ikisi için de yüksek fiyatlar ve ray, kömür, lokomotif ve gemi gibi şeylerin temini için büyük bir üretken kapasite artışı vardı. Daha sonra en azından o zaman için, kuruluş tamamlanmış ve endüstriyel kapasite fazlası ortaya çıkmıştı. Örneğin, demir ve çelik ustaları, 1873 yılında 2.500.000 ton ray üretebilirlerdi, fakat tüketim 500.000 tona inmişti. Dolayısıyla ray fiyatı 1872 ve 1881 arasında yüzde altmış oranında düştü. İkinci olarak, yüzyılın üçüncü şeyreğindeki yatırımlar toprağın ucuz veya bedava olduğu yeni bölgeler açtı ve burada yerleşenlere ucuz nakliye olanakları verdi. Dördüncü çeyreğe gelindiğinde, bunun sonuçları batı Avrupa pazarlarına akan ucuz tahıl sellerinde açıkça görülüyordu.

Aşağı doğru asırlık trend, her ne kadar kısmen geçmiş yatırımların bir sonucu olsa da, yeni yatırımlardaki azalma tarafından da güçlendirilmiştir. 1873'ten sonra hükümetlerin ve şirketlerin bazı denizaşırı faiz ödemelerini yapamamaları, yüksek faiz oranının yüksek riske baskın çıktığını düşünmenin ne kadar tehlikeli olduğunu bir kere daha vurguladı. Yabancı tahvil ve hisse senetleri gözden düştüler ve sermaye getirisi küçük de olsa evinde iş bulmaya çalıştı. Bazan yeni bir endüstrinin gelişimine bazan da eski bir endüstrinin teçhizatını yenilemesine ve daha etken hale gelmesine ve böylece maliyetlerin düşük fiyatlara karşı koyabilecek ölçüde düşürülmesine yardım etti. Getiri çoğu durumda küçüktü, getiriyi elde edenler homurdanıyorlardı ve denizaşırı bölgelerden yeni bir tahrik geldiğinde buna teslim olabilirlerdi. 1879'a gelindiğinde, Amerikan batısındaki demiryolu inşaı istahları kabarttığında böyle bir iğfale kapılmaya hazırdılar; fakat 1883'e gelindiğinde boom kendisini yiyip bitirmiş 1896'ya kadarki yıllar yine karanlığa gömülmüşlerdi. 1886'dan 1891'e kadar, Güney Afrika'da altın bulunması, Panama Kanalı için Fransız planları, daha fazla Amerikan demiryolu, Arjantin, Avustralya ve Yeni Zelanda'da büyük ilerleme beklentileri ve rekabeti sınırlamak

amacını güden kartel ve tröstlerin örgütlenmesi umutları yeniden yükseltti. Eski güzel günler geri gelmiş gibiydi; 1888 - 1890 arasındaki üç yıl içinde yalnızca Londra'da 2 milyar £'nin üzerinde yeni sermaye toplandı, fiyatlarda çok küçük bir artış oldu gemi sahipleri yeni modern gemiler satın aldılar ve ağır endüstriler gece gündüz çalıştılar. Fakat kanal projesi suya düştü, Güney Afrika tahvillerinin güvenilmez olduğu ortaya çıktı ve bunları taahhüt eden fakat hepsini satamayan Baring Biraderler 1890'da iflasla karşı karşıya kaldılar. Böylece bu kısa yatırım boomu yok olup gitti. Fiyatlar yeniden düşmeye başladı, 1892 - 1893'te Avustralasya'da bankalar battı ve Amerika'da demiryolları, bankalar ve Borsa 1893'te yıkıldı.

Bu iki onyıl karamsarlık doluydu, fakat Londra, Paris, Berlin veya Viyana'da herhangi bir panik görülmedi. Baring Biraderler sallanmaya başladığında Bank of England bu firmanın bütün yükümlülüklerinin tam olarak karşılanmasını güvence altına alacak bir plân etrafında Britanya'nın özel ve anonim bütün bankalarını hızla harekete geçirdi ve böylece korkunç bir paniğin önüne geçti. Ortak hareketle ikincil önemdeki buhranların sütüne gidildi ve Fransa Bankası ile Bank of England arasında bir miktar işbirliği yapıldı. Batı Avrupa böylece dış dünyadan kaynaklanan yıkım ve panik şoklarını daha iyi emme olanağı buldu. Başka girişim alanlarında, kötü yıllar girişimcileri kartel oluşturma ve hükümetlere baskı yapmada birlikte hareket etmeye yöneltti. Artık insanların çoğu veya tamamı oy hakkına sahip olduğu ve siyasi partiler biçimlenmiş oldukları için, yardım istekleri duymazlıktan gelinemezdi ve bütün hükümetler depresyonun darbesi karşısında güvenlik sağlamayı amaçlayan adımlar attılar.

Sermayenin getirisinin düşük olduğu dönem, emeğin getirisinin iyi olduğu bir dönemdi. Kötü yıllarda işçi örgütlenmeleri zayıflıyorlar, fakat koşullar iyileştiğinde sayısal olarak güç kazanıyorlardı. Britanya'da, ve daha küçük ölçüde kıt'ada, işçi örgütlerinin en güçlü oldukları yerler nitelikli işlerdi ve ücret oranlarında 1873 öncesinde sağlanan kazanımların yetmişlerdeki depresyon yıllarında kaybedilmesini engellemekte ve seksenlerde de yükseltilmesinde rol oynamış olabilirlerdi. Bununla birlikte, sendikalara kayıtlı işçilerin yüzdesi halâ küçük olduğu için, emek talebi ve işçi başına daha fazla sermaye teçhizatı sağlanmasından kaynaklanan verimlilik artışı gibi diğer bazı etkenler, gıda ve mamul malların fiyatları düşerken parasal ücretlerin sabit kalması veya artması olgusunun ardında yatan asıl nedenler olabilirdi. Bu nedenle «Büyük

Depresyon» döneminin büyük bir bölümü boyunca *reel* ücretler ve buna bağlı olarak da genel yaşam standardı yükseldi. Rostow, reel ücretlerin 1874 ve 1900 yılları arasında, işsizlik dikkate alınmadığında, yılda ortalama yüzde 2, işsizlik hesaba katıldığında ise yüzde 1,85 oranında yükseldiğini hesapladı. Bazı insanlar için işsizliğin dikkate alınması önemliydi. Sermaye yeni bölgeleri teçhiz etmek için yurtdışına aktığında veya teçhizatın yenilenmesi için içeride kullanıldığında, buhar kazanı yapımcıları gemi yapımcıları ve diğer sermaye malları üreticileri tam istihdama kavuşuyorlardı; fakat iş bittiğinde, işçilerin yüzde 10 ilâ 20'si işsizler safına katılıyorlardı. Bununla birlikte, bu dönem geriye kalan ücretlilerin yüzde 90 ile 98'inin satın alma gücü bir önceki yıla göre her yıl birazcık daha artan ücretlerle istihdam edildikleri yılları kapsıyordu.

Çiftçiler, endüstriciler, bankerler ve Britanyalı sosyalistlerin deyimiyle «kapitalist sınıf» veya kıt'alı Marxist sosyalistlerin onlara verdikleri adla «burjuvazi» için yüzyılın son çeyreğine ilişkin en iyi şey bitmesiydi. Aşağı doğru asırlık trend yirmiden fazla cılız yıldan sonra nihayet 1896'da durdu. Britanya toptan eşya fiyat endeksi 1896 ve 1914 arasındaki onsekiz yılın onikisinde yükseldi, üçünde aynı kaldı ve yalnızca üçünde çok küçük bir düşme gösterdi; toplam olarak 88'den 117'ye çıktı. Aynı rakamlar Fransa için 82'den 118'e, Almanya için 81'den 120'ye çıktı. Böyle yükselen bir eğri üzerinde girişim ve yatırım yurtiçinde elektrik, otomobil, kimya, türibün, ve kauçuk gibi yeni endüstrilerde veya eski tekstil, metal, kömür ve gemi yapımı alanlarında emniyetle at koşturabilirdi. Yurtdışında at koşturmak bir kez daha çekici hale geldi. Ekvator Afrikasının güneyi o zamana kadar keşfedilen en zengin altın madeni olduğunu kanıtladı; Avustralya kuraklığın etkisinden 1902'den sonra kurtuldu; Yeni Zelanda Danimarka ürünüyle boy ölçüşebilecek nitelikte tereyağı ve donmuş olarak dünyanın yarısını katedebilecek kuzu eti üretiyordu; Arjantin Avrupa için muazzam bir sığır çiftliği haline geliyordu; ve bütün bu topraklar daha fazla demiryolu, sermaye teçhizatı ve tüketici malları istiyorlardı. Uzak Doğu'da, eğer nüfuz çevrelerinin çıkarına olacaksa, Japonya bir miktar yabancı sermaye kullanabilirdi. Çin ise kullanmak zorundaydı. Avrupa'da Rusya yeni bir endüstriyel cephe, Sibirya tarımsal cephe idi; ve her ikisinin de demiryoluna gereksinimi vardı. Türk İmparatorluğu, «Avrupa'nın hasta adamı», Türkler dışında herkesin geliştirmeye can attığı değerlere sahipti ve Nil Vadisi su kontrolü için gerekli sermaye yatırıldığında eski verimliliğine yeniden kavuşabilirdi. Batı'da Birleşik Devletler artık sermaye ve endüstri mallarını kendisi sağlıyordu, fakat halâ her miktarda işgücüne kapıları açıktı; Adımlarını açmaya başlayan Kanada ise Toronto'nun ku-

zeyinde ve St. Lawrence'in bir kaç mil kuzeyinden itibaren büyük ölçüde bakirdi.

Önce yurtiçi yatırımların sonra da sermaye ihracının damgasını vurduğu yukarı doğru asırlık bir trendin bütün koşulları biraradaydı. Hızla yükselme ve tekrar alçalma hareketlerinden kaçınamayacağı, aşırı genişlemiş Alman elektrik endüstrisinin 1901'de çökmesi ve yine 1907'de Wall Street'i kasıp kavuran «zenginler paniğinin ülkenin bankacılık hizmetlerinde İç Savaştan bu yana yaşadığı en büyük inkitaya yol açması» (Sprague) ile ortaya çıktı. Fakat bu tür fırtınaların yol açtığı zararlar küçüktü, çabucak giderildiler ve genel trendin tersine dönmesine neden olacak kadar etkili olmalılar. 1905'e gelindiğinde, sermaye ihracı tezgahı, yatıracak parası olan bütün ülkelerde çalışmaya başlamıştı. Britanya'da sermaye ihracı 1912'de bir milyar doların üstüne çıkarken, sekiz yılın toplamı da 5 milyar dolara yükseldi. Avrupalı göçmenlerin sayısı, esas olarak halâ Birleşik Devletlere fakat giderek artan miktarlarda Kanada, Latin Amerika ve Australasya'ya akmak üzere, arttı. Uluslararası ticaret, değer olarak, onüç yıl içinde iki katına çıktı. Sermaye ihracı herhalde aşırıydı; öyle görünüyor ki, konut gibi bazı iç sektörlerde fon açlığına ve diğer bazı sektörlerin de, daha iyi teçhizat için gereksinim duydukları sermayeden yoksun kalmalarına veya bunun için daha yüksek bir fiyat ödemelerine yol açmak suretiyle, verimlilikte geri kalmalarına neden olmuş olabilir. Fakat denizaşırı alanlar yurtiçinde mevcut olanaklardan daha yüksek faiz oranları veya kâr olanağı öneriyorlardı, brüt gelirdeki vergi kesintileri daha küçüktü, aşılı kauçuk yetiştirme gibi yeni maceracı girişimler serüven düşkünlerini iğfal ediyorlardı ve göreli olarak büyük bazı yeni borçlular «sınırsız olanak vaadlerini» pazarlamakta engin bir hünere sahiptiler.

Böylece Yüz Yıllık Barış sermaye sahipleri ve girişimleri yönetenler için iyimserlik dolu bir görünümle son buldu. Kanada ve diğer bazı bölgelerin acil gereksinimlerinin zirvesini geçmiş ve çok uygun koşullar olmadığı sürece üstlerine düşeni yapmaları umud edilmeyen bazı demiryolları döşemiş olmalarına karşın, 1914'te tasarrufların fon talebinin çok üstüne çıktığına ilişkin çok az belirti vardı. İşçiler ve sabit gelirliler için durum pek iç açıcı değildi. Yapılan bütün tahminler, reel ücretlerin, hattâ iyi örgütlenmiş işçilerinkinin, 1914'te 1900'dekinden bir miktar daha küçük olduğunu gösteriyordu. Sendikalar toplu sözleşme görüşmeleri sonuçsuz kaldığında, greve giderek ücretleri yükseltmeye çalışıyorlar, örgütlenmemiş iş alanları fırtınalı örgütlenme aşamalarından geçiyorlar. tanınmak için savaşıyorlar ve bazı durumlarda ve ülkelerde

güçsüzlüklerini telafi etmek için devrimci amaçlar dile getiriyorlar veya şiddet yöntemlerine başvuruyorlardı (bakınız Bölüm XXXI.). Endüstriyel Avrupa'da ücretlilerin yaşam standardı (reel ücrette ifadesini bulduğu kadarıyla), çok kısa kesilmeler dışında, yaklaşık olarak 1850'lerden beri sürekli yükselmişti. Dolayısıyla 1900'den sonra bu iyileşmenin önüne geçilmesi Avrupa nüfusunun büyük bir bölümü için huzur bozucu bir olaydı.

XXVIII

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞININ EKONOMİK SONUÇLARI

Birinci Dünya Savaşına yol açan nedenler arasında ekonomik konuların çok az yeri vardır. Sorumluluğun, sık sık yapıldığı gibi, «emperyalizm» veya «kapitalizm» in omuzlarına yıkılması, başka hiç bir şeyden olmasa bile her iki sözcüğün de benimsenebilir tanımlarının olmamasından ötürü, aydınlatıcı değildir. Sömürgeler, pazarlar, doğal kaynaklar, hammaddeler ve yatırım alanları için yapılan kavga, yarışma ve düşmanlıklara yapılan genel atıflar konuyla ilgisiz veya yanıltıcıdırlar. Bu atıfları yapanlar Afrika sömürgelerinin ve Çin nüfuz alanlarının oldukça dostane bir biçimde dağıtılmış olduğu olgusunu ihmal etmektedirler; bunlar çok değişik biçimlerde yorumlanabilirler —prestij, strateji veya diplomatik atılım; ve pek çok durumda «kapitalist, kendi mali çıkarları için hükümetini emperyalist bir girişime itmek yerine, hükümeti tarafından buna zorla veya uyutularak veya kandırılarak veya vaadlerle iğfal edilerek itilmiştir» (Viner). Değişik ülkelerin ulusları arasındaki rekabetin, özellikle depresyon dönemlerinde, «nüfusun işgüdüsel olarak kavga terimleriyle düşünen kesimleri arasında savaş yanlısı duyguları beslediği» (Clapham) doğrudur; fakat yirminci yüzyıl başlarında rekabet refahın önünde bir engel değildi. Hiç bir güçlü iktisadi grup veya sınıf ne savaşı arzu ediyor ne de savaşa yol açabilecek ekonomik politikaların yandaşlığını yapıyordu. Çatışma daha çok, Almanya'nın Avrupa'nın göbeğinde hakim bir siyasi, askeri ve ekonomik konuma doğru hızla yükselmesinin Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerde meydana getirdiği değişikliklerin, açıkça dile getirdiği Avrupa dışında ve okyanuslarda birinci sınıf bir güç olma kararlılığının ve böylece bir yanda Almanya ve mütteffikleri ile öte yanda buna karşı çıkan uluslar arasındaki uzlaşmaz çelişkilerin bir sonucudur.

Savaş sürprizlerle doluydu. Sürprizlerin ilki savaşın başlaması olgusudur. Önceki onyıl boyunca çok sayıda kritik hadise ortaya çıkmış fakat hepsi de diplomatik yollardan veya büyük güçlerden bir veya daha fazlasının bir miktar taviz verdikleri konferanslar yoluyla çözüme kavuşturulmuşlardı. Almanya'nın dışında ve hattâ içinde, Sosyal Demokrat Partinin, Reichstag'da sava kredilerini onaylamamak suretiyle, savaşı önlemeye gücü yeteceği konusunda yaygın bir güven vardı. Yine,

Norman Angel tarafından yakın zamanlarda yazılmış *The Great Illusion* (Büyük Yanılsama) adlı kitaba dayanan ve kazanana «bir şey getirmediği» için savaşın ekonomik mülahazaların egemen olduğu toplumlarda geçmişe ait bir şey olduğu yolunda bir inanç vardı. Son olarak, daha az iyimser olanlar savaş kaçınılmaz olsa bile, hiç bir taraf bir kaç aydan daha uzun bir süre finanse edemeyeceği için, çabucak sona ereceğine inanıyorlardı.

İkinci sürpriz generallerin savaşı çabucak sona erdirememeleriydi. Alman stratejisi Belçika'dan geçerek Fransa'yı yere serecek bir yıldırım harekâtına dayanıyordu; daha sonra da, Avusturyalılar Sırpların hakkından gelirken, batı cephesinden hızla doğu cephesine kaydırılacak yeteri kadar birlik yavaş yavaş seferberliğe geçen Rusya'ya nihai darbeyi vuracaktı. Dolayısıyla Noel'e kadar herşey bitmiş olacaktı. Savaş, dört ayda bitmek yerine dört yıldan fazla sürdü; her keresinde yalnızca bir tek cephede devam etmek yerine çok sayıda cephede yapıldı; çember altına almaya yönelik manevralar veya meydan savaşlarıyla sonuca ulaşılması yerine, Kuzey Denizinden İsviçre cephesine kadar yayılan cephe boylarında yürütülen siper muharebelerine dönüştü. Denizlerde büyük donanmaları karşı karşıya getiren çatışmalar hemen görülmedi. Muazzam savaş gemileri mayınlardan ve denizaltılardan kaçınmak için limanlarda beklediler ve tek güç denemesi, Jutland Muharebesi, savaşın başlamasından tam yirmi iki ay sonra meydana geldi .Mali makinanın erkenden parçalanması gibi bir olgu da yaşanmadı.

Bu iki sürprizi, uzun bir savaşın beklenmedik gidişatı ortaya çıktıkça diğer sürprizler izlediler. (a) Tüketilen mühimmat miktarı bütün beklentilerin üstüne çıktı. İki ay içinde her iki taraf da mühimmat sıkıntısı çekmeye başladı ve, uçak, tank ve motorlu araçların sonraki savaştakine göre çok daha küçük ölçüde kullanılmasına karşın, talep sonuna kadar artmaya devam etti. (b) Yiyecek sorunu dev boyutlara ulaştı; blokaj Merkez Güçlerinden gelen levazımatı yavaş yavaş kesti, denizaltılar Britanya'yı açlıktan ölümün eşiğine getirdiler, kırsal kesimden insan ve hayvanların çekilmesi emek ve güç arzını azalttı, gübre tedariki tam anlamıyla yapılamaz hale geldi ve hayati yıllarda kötü hava hasatı berbat etti. Böylece karne sistemi bütün ülkelerde kaçınılmaz hale geldi. (c) Endüstriyel hammadde talebi, üretimin artırılabileceğinden çok daha büyük bir hızla tırmandı. Yine blokaj ve denizaltılar ithal edilebilecek miktarın düşmesine neden oldular ve böylece yurtiçi üretimi artırma veya ikâme maddeler bulma gereğini vurguladılar. Böylece sivil amaçlı mamul mallara yapılan tahsisata karneye başvurmak zorunlu hale gel-

di. (d) İşgücü sorunu ordunun asker ihtiyacı ile üretimin işçi ihtiyacı arasındaki rekabet nedeniyle yoğunlaştı. Savaşa zorunlu askerlerden oluşan ordularla başlayan ülkelerde, milyonlarca insan —yalnızca Rusya'da 15.000.000— mesleklerine bakılmaksızın silah altına alındılar. Savaşa yalnızca 250.000 profesyonel asker ve bir gönüllü kayıt sistemi ile başlamış olan Britanya'da, insanlar hiç bir üretim kaygısı göz önüne alınmaksızın orduya kabul edildiler; daha büyük bir ordu gereksinimi ülkeyi zorunlu askerliği benimsemeye itti (1916) ve savaşın bir aşamasında toplam üniformalı insan sayısı 5.500.000'e ulaştı. Her ülkede ortaya çıkan sonuç yaşamsal noktalardaki işgücü kıtlığıydı. (e) Mali sorun iki nedenden keskinleşti : birincisi, hiçbir hükümet gereksinim duyduğu şeylerin çoğunu kendisi üretmediği için özel üreticilere ödeme yapmak zorundaydı, ikincisi hiç bir ülke kendine yeterli değildi ve mal ve hizmet ihracına çok daha az olanak bulduğu bir zamanda, büyük miktarlarda ithal etmek zorunda olduğu malların bedelini ödemenin yollarını bulmak zorundaydı.

Savaşan taraflardan hiç birisi iç cephedeki üretim ve finans problemleriyle başa çıkmak için önceden hazırlanmış ekonomik seferberlik plânlarına sahip değildi. Almanya bu eksikliği gideren ilk ülke oldu. Blokaj kısa süre içinde mal temin kanallarını tıkadı veya tümüyle kesti; Belçika ve kuzeydoğu Fransa'nın işgali endüstriyel kaynaklarına yenilerini ekledi; hükümet ile karteller veya büyük firmalar arasındaki ilişkiler çok samimiydi ve seferberliğin başında bulunan Rothenau yetenekli bir işadamıydı. 1915 Nisan'ına gelindiğinde Alman ekonomisini kontrol edecek makina inşa edilmişti, fakat yiyecek ve hammadde sorunu keskinleştikçe bu makinanın da büyütülmesi gerekti. Rusya'da merkezi hükümet öyle beceriksizdi ki, yerel komiteler görevi üstlenene kadar çok az şey yapılabildi ve bunların gayretleri de ekonominin çatırdamasını engellemek için çok geç kaldı. Fransa'nın ekonomik seferberliğini doğudaki maden ve endüstri bölgelerinin kaybedilmesi güçleştirdi. Bu nedenle Müttefiklerin ekonomik seferberliğinin asıl yükü Büyük Britanya'nın sırtına bindi. Bu ülkede önceleri çok yaygın olan «her zamanki gibi iş faaliyeti» sözcüklerinin olası bir savaş sloganı olacağı inancı kısa sürede dağılıp gitti. 1915 Mayısında Askeri Mühimmat Bakanlığı kuruldu ve benzer problemler ortaya çıktıkça, gemicilik, yiyecek ve hammadde gibi işlerle uğraşmak üzere bakanlıklar veya kurullar oluşturuldu.

Endüstriyel, beşeri ve hammadde kaynaklarının komuta altına alınmasına hazırlıksızlık, büyük hatalar ve yüksek maliyetler damgasını vurdu; fakat amaçlarına o derece ulaştı ki, 1906 sonunda hiç bir tarafa

belirgin bir üstünlük sağlayamamıştı. 1917 baharında Rusya müttefiklerden koptu, fakat Birleşik Devletler katıldı. Amerikan donanması artık iyice ciddi hale gelmeye başlayan denizaltı tehlikesiyle başedilmesinde yardımcı oldu; borç olarak verilen dolarlar, müttefiklerin neredeyse yok olma noktasına gelmiş olan dış satın alma gücü üzerindeki gerilimi azalttı; fakat Amerikan birliklerinin savaş alanlarında görünmesine kadar bir yıldan fazla bir süre geçti, bu arada, doğu cephesindeki sorunlardan kurtulmuş olan Almanya 1918 baharında batıda girişeceği kitlesel bir saldırı için insan ve malzeme yığma olanağı buldu. Saldırı, veya daha doğrusu beş saldırıdan oluşan bir saldırılar serisi, müttefik cepheyi geriye attı ve hemen hemen parçalanma noktasına getirdi —fakat parçalanmadı. Müttefikler aldıkları ağır zayiatlara rağmen, en nihayet oluşturulan ortak bir komuta altında ve cepheye erişen önemli sayıda Amerikan birliğinin güvencesiyle, karşı atak geliştirecek kadar güce sahiptiler.

Ağustos başlarına gelindiğinde Almanya üst komutası savaşı kazanamayacağının farkına vardı ve Eylül sonunda kendilerini bekleyen bozgunu görerek Berlin hükümetinin barış girişimlerinde bulunmasında ısrar etti. Silah Bırakılması 11 Kasım 1918'de imzalandı. Versailles Antlaşması genç bir milliyetçi fanatiğin kasvetli bir Balkan başkentinde tabancasıyla çok yakın mesafeden bir Avusturya arşidükü ile karısına ateş etmesinden tam beş yıl sonra, 28 Haziran 1919'da imzalandı. Dünya daha sonra savaş yıllarının yarattığı ekonomik ve diğer sorunların yanısıra barış antlaşmasının getirdiği sorunların çözümüne eğildi.

Ekonomik problemler tahribattan çok bozulma ve kaymalardan kaynaklanıyordu. Tahribatın büyük olduğu doğrudur. Savaşan ülkelerin seferber ettikleri 65.000.000 insandan en azından 10.000.000'u öldürüldü veya kalıcı olarak işgöremez hale geldi. Bu göreli olarak genç insanların kaybının etkisi iki savaş arasındaki yıllarda iktisadi, siyasi ve entellektüel yaşamda kendisini hissettirdi; ve bu arada savaş yılları boyunca doğum oranında ortaya çıkan düşüş, batı Avrupa ülkelerinde nüfusun artık artmadığı günlerin gelişini çabuklaştırdı. Sermaye teçhizatındaki doğrudan tahribat denizdeki gemiler, emek ve gübre yokluğu nedeniyle kötüleşen tarım toprakları ve batı cephesinde savaş alanı haline gelen oldukça dar sayılabilecek bir toprak şeridindeki tahribat ile sınırlıydı. Son olarak, dört yılın tasarrufları üretken yatırımlar yerine tahribat işine hasredilmiş ve daha eski yılların tasarrufları da enflasyon tarafından değersiz hale getirilmiştir.

Yine de bu materyal kayıpların çoğu kısa zamanda telafi edildi. 1924'e gelindiğinde Britanya milli geliri 1914'tekine eşitti; 1925'te, savaş-

ta hasara uğrayan Fransız bölgesi 1913'tekinden daha fazla üretiyordu; 1928'e gelindiğinde, toparlanmanın 1924'e kadar başlamamış olması olgusuna karşın, Almanyanın kişi başına geliri savaş öncesindekinden belki de yüzde 15 daha yüksekti; ve Rusya eski üretim düzeyine 1926 - 1927'-de ulaşmıştı bile. Kıt'a Avrupasının tarımsal üretimi, özellikle tahıl ve hayvan, savaş boyunca üçte bir oranında düşmüştü; fakat 1929'a gelindiğinde eski düzeyine çoktan ulaşmıştı.

Paralardaki ve Değerlerdeki Bozulma ve Kaymalar. Savaş öncesi ekonomisi, bir mübadele aracı ve değer ölçüsü işlevini gören altına dayanan parasal bir sistemin terimleri cinsinden ifade edilen fiyatlar altında yapılan yurtiçi ve dünya ölçeğinde mal ve hizmet mübadelesine dayanıyordu. Savaş, ekonominin her noktasında kaymalara yol açtı. İlk olarak, bazı mal ve hizmetlere —demir, çelik, kömür, mühimmat, gemi, yünlü kumaş ve nakliye— büyük bir talep yaratarak ve diğer bazı mallara olan talebi düşürerek veya lük mallar veya pamuklu kumaş taleplerini kısarak yurtiçi mübadelede bozulmaya neden oldu. Buna bağlı olarak bazı endüstriler kapasitelerini, fiyatlarını ve ücretlerini barış geldiğinde koruyamayacakları noktalara kadar yükselttiler.

İkinci olarak, savaş müşterileri eski arz kaynaklarından kopararak ve onları bu mal ve hizmetlerden yoksun bırakarak, başka yerlere gitmeye veya kendi gereksinimlerini kendileri karşılamaya zorlayarak uluslararası mübadeleyi de bozdu. Doğu Avrupa tahılı Çanakkale Boğazından geçemediği zaman, batı Avrupa Kuzey Amerikaya ve antipodlara döndü ve böylece Yeni Dünya'da muazzam bir hasat genişlemesini teşvik etti. Almanya blokaj nedeniyle petrol ve azot ithal edemez hale geldiğinde, ilkini kömürden ikincisini de havadan elde etmek için tesisler kurmaya girişti. Öteki kıtalar mallarını Britanya ve Almanya gemileriyle taşıyamadıklarından veya herzamanki mamul malları batı Avrupa'-dan temin edemediklerinden, bazıları, özellikle de Birleşik Devletler kendi ticari filolarını kurdular, mal temin etmek için Japonya'ya veya Birleşik Devletlere gittiler veya malları kendileri imal etmeye başladılar. Buna bağlı olarak, savaşan ülkeler barışla birlikte eski iş faaliyetlerine yeniden başlama olanağına kavuştuklarında, üretici, satıcı ve gemi sahibi olarak kendi yerlerini başkalarının almış olduğunu gördüler; ve bu yeniyetmeler, yeni teçhizatlarını kaybetmek istemediklerinden, bu bebek endüstrilerini yaşamaları için gerekli gördükleri her türlü koruma ile beslemekte kararlıydılar.

Üçüncü olarak para, kredi ve maliye sisteminin tamamı sürekli olarak büyüyen savaş finansmanı gereksinimleri tarafından sekteye uğra-

tılmıştı. Bu sistem iki ip ile kontrol altında tutuluyordu —altın standardı ve hükümetlerin bütçeyi denk tutma gayretleri. Bu iplerin ikisi de savaşın gerilimine dayanamazdı; her ikisi de koptu veya açıkça koparıldılar. Savaşın Avrupalı taraflara toplam parasal maliyeti yaklaşık 170.000.000.000 $ olarak tahmin edilmiştir. Bu maliyetleri karşılamanın üç olası yolu vardı : vergi, borçlanma ve kağıt para basımı. Britanya savaş masraflarının yaklaşık dörtte birini vergileri artırarak ve genişleterek, geriye kalan kısmının çoğunu da borçlanarak karşıladı; borçlanma öyle büyüktü ki, iç borçlar 1914 ve 1919 arasında tam oniki katına çıktı; bir kısmını da paraya çevrilemeyen hükümet «para senetleri» ile karşıladı. Bu senetler Bank of England'ın senetlerinin yanısıra dolaşıma çıktılar ve büyük bir maharetle dolaşımdan çıkarak banka rezervlerine veya özel kasalara çekilmiş olan altın paranın yerini aldılar. Diğer ülkeler savaş giderlerini vergilerden karşılamaya muktedir veya istekli değildiler ve hemen hemen tümüyle borçlanmaya dayandılar. Tahvil satışlarıyla yapılan iç borçlanma Fransa'da yedi misli, Almanya'da yirmi misli arttı. Ek olarak, oldukça büyük miktarda kısa vadeli unfunded borç yapıldı.

Böylece denk bütçeler ortadan kalktılar. Aynı şekilde altın standardı da yok oldu. Borçlanmanın büyükbölümü Britanya'da banka kredilerinin genişletilmesi, Fransa ve Almanya'da ise banknot ihracının artırılması yoluyla yapıldı. Fransa'da emisyon tayanı yükseltildi ve 1918'e gelindiğinde dolaşımdaki banknot miktarı beş misline çıktı; Almanya'da ise kağıt para miktarı altı misline ulaştı. Senet sahiplerinin altın talebi rezervleri çok kısa sürede tüketeceği için, altın standardı altında bu genişleme mümkün olamazdı. Savaşan her ülkede senetleri altına çevirme, metal paraları bankalardan çekme, bunları eritme veya ihraç etme hakkı er veya geç yeniden uyanacaktı. Şimdi bankaların açabilecekleri kredi veya matbaanın basabileceği banknot miktarı üzerinde hiç bir sınır yoktu. Hükümetin sürekli olarak artan mal talebi böylece karşılanabilirdi, fakat vergilerin ağırlaştırılması veya karne sistemi gibi, halkın harcama gücünü kısmaya yönelik hiç bir uygulama yoktu.

Dolayısıyla fiyatlar savaş yılları boyunca hem savaşan ülkelerde hem de tarafsız ülkelerde sürekli yükseldiler. Silah Bırakışma gününde Britanya fiyatları savaş öncesi düzeyin yaklaşık yüzde 130 üstündeydi ve diğer ülkelerde oran daha da yüksekti. Savaş sona erdiğinde, galip ülkelerde, özellikle Britanya ve Birleşik Devletler'de bir yenileme boomu gelişti. Tahrip olmuş bölgelerin yeniden inşaına başlandı, askerlerin sivil giysilere ihtiyaçları vardı, konut isteniyordu, dükkân rafları boştu

ve imalatçılar hammadde veya teçhizat temin etmek için çırpınıyorlardı. Savaş zamanı tasarrufları, askerlere verilen paralar ve harcamaya can atan savaş kârlarıyla, satın alma gücü çok büyüktü. Savaş kredilerinin yerini barış kredileri aldıkça ve kıta ülkelerinde hazineler gelirlerinin çoğunu para basımıyla sağladıkça, hükümet harcaması yavaş yavaş azaldı. Devlet adamları büyük bir oyun veya kavga sona erdikten sonra, eğer insanların evlerine kazasız belâsız gitmeleri isteniyorsa, halâ ele alınması gereken zor bir trafik problemi ortaya çıkacağını unuttukları için, hükümet kontrolleri özellikle Birleşik Devletler'de, çabucak kaldırıldı. Finansörler satın aldıkları firmaları enflasyon fiyatlarıyla yeniden değerlemeye tabi tutup hisselerini saf insanlara sattılar. Çiftçiler daha çok toprak satın aldılar. Bankalar da bu sevinçli akıntıya kapıldılar ve cömert krediler verdiler. Bu nedenle fiyatlar 1919 boyunca ve 1920 başlarında savaş yıllarındakinden bile daha hızlı yükseldiler. 1913 - 1914 100 olarak alınırsa savaş sonunda 230'a çıkmış olan Britanya toptan eşya fiyatları indeksi 1920 başlarında 310'nun üstüne fırlamıştı. Diğer ülkeler için bu indeksin değeri 1920'de aşağıdaki gibiydi :

Fransa	509	Hollanda (tarafsız)	292
Almanya	1.965	A.B.D.	228
İtalya	624	İsveç (tarafsız)	359

Bu «zafer balosu» 1920 baharında sona erdi. Japonya'da spekülatif olarak şişirilmiş bir ipek balonu patladı, Çin'in üzerine açlık ve isyan bulutları çöktü, Hindistan'da hasatın kaderini belirleyen muson yağmurları hasislik etti ve gümüş fiyatı dibe indi. Tüketicilerin bazıları tasarruflarını harcadılar, bir kısmı gemi azıya almış fiyatlara karşı direnişe geçtiler ve en acil talepleri tatmin edildi. Son olarak, bazı hükümetler, özellikle Londra ve Washington hükümetleri, harcamalarını çok büyük ölçülerde kıstılar; bu arada, kredi arzının haddinden fazla büyüdüğünü düşünen Bank of England ve Federal Reserve Board banka faiz oranlarını yükselttiler. Bütün bu etmenler boomun dağılmasına yol açtılar. 1920 baharı ile 1921 baharı arasında Britanya toptan eşya fiyatları indeksi 313'ten 195'e düştü ve savaş öncesindeki düzeyin yüzde 50 kadar üstünde göreli bir istikrara kavuşana kadar tepesi aşağı düşmeye devam etti. Amerikan indeksi de aynı yıl içinde 228'den 151'e indi ve o da daha sonra 1913'teki düzeyin yüzde 50 üstünde bir düzeyde duruldu. Böylece 1913 1921 yılları, en iyi düzenlemeye tabi ekonomilerde bile önce çok eldeli bir enflasyona, daha sonra da para arzı, banka kredileri, harcama gücü ve fiyatlarda bir deflasyona tanık oldular.

Kıt'ada enflasyon yolu daha uzun, daha engebeli ve daha sarptı. Almanya'da yeni cumhuriyetçi hükümetin yeni veya daha ağır vergilerle bütçeyi denkleştirme çabaları savaş borçlarının faiz yükü, savaş kurbanlarının bakım masrafları ve savaş tazminatı ödemeleri nedeniyle başarıya ulaşamadı. 1921 - 1922 yılları boyunca harcamalar gelirleri bire iki veya üç oranında geride bıraktı; fakat Fransa'nın Ruhr bölgesini işgalini (Ocak) takiben, hükümet Fransızlara karşı pasif direnişe geçen işçileri beslemek ve endüstricilerin kayıplarını tazmin etmek zorunda kaldığında, oran 1923'te bire ona çıktı.

Gelirler ve harcamalar arasındaki bu boşluk Reichsbank'tan banknot temin edilerek kapatıldı. Başlangıçta banknot emisyonundaki artışlar ılımlıydı; fakat fiyatlar yükseldikçe, markın satın alma gücü içeride ve dışarıda düştükçe ve bütçe gelirleri giderek daha yetersiz kaldıkça, kâğıt para çıkarımı bir sel halini aldı. «Çöküşten önceki son aylarda 300'den fazla kâğıt fabrikası Reichsbank'a banknot kağıdı yetiştirmek için tam hızla çalışıyor ve 150 basım şirketinin 2.000 baskı makinası Reichsbank banknotu basmak için gece gündüz hiç durmadan dönüyorlardı» (Stolper). Banka devlete para yetiştirmenin yanısıra, endüstricilere de düşük faiz oranlarıyla kredi veriyordu. Endüstriciler bu fonları tesislerini genişletmek veya temin edebildiklerinde yenilerini satın almak için kullandılar. Daha sonra borcun ödenmesi vakti geldiğinde markın değeri öyle bir düşmüş oluyordu ki, borçlunun Banka'ya verdiği paranın hemen mala çevirmeye çalışıyorlardı. Buna bağlı olarak «marktan kamen bir hiç karşılığında tesisini genişletmiş veya yeni tesisler satın almış oluyordu. Markın değeri düşmeye devam ettikçe, ellerine para geçen insanlar satın alma güçlerinin daha fazla erimemesi için bunları hemen mala çevirmeye çalışıyorlardı. Buna bağlı olarak «marktan kaçış» vardı, bu ise paranın değer kaybetmesini daha da hızlandırıyordu.

Bütün bunların sonucunda Almanya toptan eşya fiyatları indeksi aşağıdaki gibi yükseldi :

Ocak, 1913	1,0
Ocak, 1920	12,6
Ocak, 1921	14,4
Ocak, 1922	36,7
Ocak, 1923	2.785,0
Temmuz, 1923	74.787,0
15 Kasım, 1923	750.000.000.000,0

Rusya'da 1918 ve 1924 arasında hükümet harcamalarının üçte biri ile sekizde biri vergilerden karşılandı. 1919'da çıkartılan bir kararname ile

hükümetin gereksinim duyduğu miktarda para basımına izin verildi, fakat 1921'e gelindiğinde bu kâğıt öyle değersiz hale gelmişti ki, vergilerin para olarak toplanmasından geçici olarak vazgeçilerek aynî olarak toplanmasına başlandı. NEP altında, koşullar iyileşti, denk bir bütçeye yaklaşıldı ve kredi temin etmeleri için yeni bankalar açıldı. Yine de para basma makinası «Devlet Bütçesi açığını kapatmanın ana aracı» olmaktan yavaş yavaş çıktı «ve para basımı astronomik boyutlara ulaştı» (Baykov). Bolşevik Devriminin hemen öncesinde savaş öncesi düzeyin 13 misline çıkmış olan fiyatlar 1921 Ocağında 16.800 misline, 1923 Ocağında ise 21.242.000 misline yükseldi. 1922 yılında rubleden beş sıfır silindi, 1923'te ise iki sıfır daha atıldı; böylece yeni ruble eskisine göre 1.000.000 misli daha değerliydi. Avusturya, ve Polonya'da enflasyon yalnızca birazcık daha az azgındı. Fransa, İtalya ve Belçika'da bankonot ihracı hemen hemen on kat yükseldi. Yalnızca Britanya ve tarafsız ülkeler (İskandinavya, Hollanda, İsviçre ve İspanya) paralarının değerini göreli olarak «güçlü» tutmayı başarabildiler.

Para kaymalarının uluslararası yansımaları oldu. Bir paranın yurtiçi satın alma gücündeki bir düşmeyi, çoğu zaman, değer kaybetmeyen paralar cinsinden dış satınalma gücündeki azalma izliyordu. Markın değişim değeri düştüğü zaman bir Almanın bir dolar değerinde pamuk elde etmek için daha fazla mark vermesi gerekirken, bir Alman kamerası satın alan Amerikalı daha az dolar ödüyordu. Savaş boyunca hem içerde hem dışarda en az zararı Britanya'nın parası gördü. Para makinası çok fazla çalışmadı. Londra altın satarak, büyük miktarda ihracat yaparak, dışarıya hisse senedi satarak, Amerikan bankerlerinden borç larak, ve 1917 Nisanından sonra, Amerikan hükümetinden kredi temin ederek, poundun değişim değerini 4,76 $'da «sınırlamayı» başardı. Sınırlama kalktığında (1919) oran önce 3,20 $'a kadar düştü, fakat daha sonra tekrar yükselmeye başladı. Bu nedenle Britanya mallarında paranın değer kaybetmesine bağlı olarak ortaya çıkan ucuzlama oranı üçte birden daha fazla olmadı. Alman malları güçlü para sahipleri için gülünç derecede ucuzladılar; ve yurtiçi fiyatların yükselerek malları yabancılar için pahalı hale gelmesine kadar genellikle belli bir sürenin geçmesi gerekiyordu. Fransız malları veya turizm hizmetleri, bütçe açığının kredilerle ve para basılarak finanse edilmesi sonucunda frank'ın 1926'ya kadar sürekli değer kaybetmeye devam etmesi nedeniyle giderek ucuzladı; aynı şey İtalya ve Belçika için de geçerliydi. Bununla birlikte, alıcılar bu durumda memnunlarken, parası değer kaybetmeyen ülkelerdeki üreticiler «ucuz para» ülkelerinden gelen bu haksız rekabete karşı seslerini yükseltiyorlardı.

Bu sesler, daha yüksek koruyucu tarifeler için öne sürülen pek çok sebebe bir yenisini eklediler. Savaşta doğmuş veya savaş esnasında genişlemiş olan endüstriler «korunma» talep ettiler, «kilit endüstri» olduklarında ısrar ettiler, düşman mallarına kapatılan kapıların açılmaması gerektiğini savundular ve (ihracat hızla artarken) ithalatın kısıtlanması durumunda, ülkenin dış ticaret dengesinin düzeleceğine ve böylece değişim oranının da iyileşeceğine işaret ettiler. Bu arada haritada yeni ortaya çıkan devletlerin gümrük gelirlerine gereksinimleri vardı ve kendi endüstrilerini kurmak suretiyle yalnızca ulusal gururlarına bir temel kazandırmakla kalmayıp, aynı zamanda eski yöneticilerine bir tokat atmış olacakları inancı içindeydiler. Paranın değer kaybetmesi yoluyla rekabet, böylece, bir korumacılık dalgasını harekete geçirecek diğer etmenlerle çakışıyordu. Bu dalga 1921 Endüstriyi Koruma Kararnamesiyle Britanya'nın serbest ticaret duvarında küçük bazı gedikler açılmasına yardım etti; 1921'de ve 1922 Fodney-McCumber tarifesinde acil bir gümrük tarifesi sağlayan Amerikalıların ağzında yararlı bir bahane oldu.

En son kayma ulusal sınırlar arasında yapılması gereken karşılıklı ödemelerdeydi. XXIV. Bölümde gördüğümüz gibi, bu ödemeler uluslararası altın standardı makinası aracılığıyla yapılıyorlardı. Bir ülkenin insanları yurtdışından satın aldıkları mal ve hizmetlerin bedellerini veya borçlarının faizlerini, dışarıya sattıkları mal ve hizmetlerinden sağladıkları gelirle, denizaşırı yatırımlarının geliriyle, veya yeni, büyüyen ülkeler durumunda, yeni sermaye akımıyla karşılayabilirlerdi. Savaş çoğu ticaret kanalını bloke etmiş veya daraltmış olduğundan, borçlular veya ithalatçılar dışarıya borçlarını veya satın almak gereğini duydukları şeylerin bedelini karşılamaya yetecek kadar mal satma olanağını her zaman bulamamışlardı. Britanya ve Almanya özellikle savaş boyunca kaybedilen pazarları yeniden kazanmanın kolay olmadığını gördüler. Her iki ülkenin temel ihraç endüstrileri de 1929'a gelindiğinde eski konumlarını halâ kazanamamışlardı. Almanya'nın durumunda, Alsace Lorrain'in kaybedilmesi bu bölgeden demir cevheri ithal etmesini zorunlu kılmış ve bu nedenle ithalatın bedelini ödeyebilmek için ihracatını artırmak mecburiyetinde kalmıştır.

Savaş Tazminatları. Bu ticari güçlüklerin üzerine iki tane de siyasi yükümlülük binmişti : Almanya'nın muzaffer devletlere ödemek zorunda olduğu tazminatlar ve müttefiklerarası borçlar. Tazminatların savaşın muazzam maliyetinin tamamını kapsaması beklenemezdi ve Silah Bırakışması koşulları uyarınca «Almanya'nın Müttefiklerin sivil nüfusuna ve mallarına kara, deniz ve hava saldırıyla yaptığı zararın tümü» nün

karşılanması ile sınırlanmıştı. Versailles Antlaşmasıyla (1919) bu sınırlama Müttefik hükümetlerin emeklilik ve ayrılma tazminatı olarak askerlerine ödedikleri paraları da kapsayacak şekilde genişletildi. Böylece toplam yükümlülük büyük miktarda arttı ve toplam tutarı 1921'de 33.000.000.000 $ olarak belirlenene kadar tam olarak hesaplanamadı. Bu rakamın belirlenmesi esnasında Almanya'dan tazminatları aynî olarak ödemeye başlaması istendi. Harap olmuş bölgeleri eski hallerine getirmek için Fransa ve Belçika'ya çiftlik hayvanı, makinalar, araç - gereç, inşaat malzemesi, vs. göndermesi istendi. Kömür madenlerinin tahribatını tazmin etmek için Saar madenlerini Fransa'ya verecek ve oldukça büyük miktarlarda kömür gönderecekti; ayrıca Fransa, Belçika ve İtalya'ya on yıl süreyle yılda 25.000.000 tona kadar kömür temin edecekti. Alman bireyleri veya şirketlerinin sahip oldukları veya yurtdışında bulunan mülk ve hisse senetleri, tıpkı ülkede varolan bütün altın gümüşler gibi, bir havuzda toplanacaktı. Bütün bu teslimat Alman hükümeti hesabına alacak yazılacak; bütün bunların karşısına işgal ordularının masrafları ve müttefiklerin diğer masrafları yazılacak ve net denge tazminat ödemesi olarak kabul edilecekti. Bunun toplam faturanın küçük bir kısmından fazlasını karşılaması beklenmediğinden, aradaki fark otuz ilâ kırk yıllık bir süre içinde nakit veya aynî olarak ödenecekti.

Tazminatlar sorunu, çeşitli pürüzler zamanla berraklık kazandıkça bir çok üzücü safhadan geçti. Almanya'nın ne kadar tazminat ödemesi *gerekir*? sorusu 1921'de yanıt buldu. İkinci soruyu, ne kadar *ödeyebilir*? sorusunu, ancak zaman yanıtlayabilirdi —özellikle ödemeleri nasıl yapabilir? Üçüncü sorusuyla ve Alacaklılar ne kadarını kabul etmeye razı olurlar? dördüncü sorusuyla yakından bağlantılı olduğu için. Yukarıda sıralanan fiziki mülk ve mallar transfer edildikten sonra, ileriki ödemelerin yapılabilmesi iki koşula dayanıyordu : (a) Alman imalatçı, tüccar ve gemi sahiplerinin ihracat için büyük bir mal ve hizmet fazlası oluşturma yeteneğine sahip olmaları ve böylece büyük miktarda dolar, pound, frank ve diğer yabancı paralar elde etmeleri; (b) Alman hükümetinin harcama ve gelirleri arasında büyük bir pozitif fazla oluşturması ve bu fazlayı, halkın elindeki dövizi satın alarak, Tazminatlar Komisyonuna aktarma yeteneği.

İkisi de olanaklı değildi. Alman ekonomisi, büyük bir dış ticaret fazlası biriktirmek bir yana, zorunlu ithalatın bedelini karşılamaya yetecek kadar ihracata bile izin vermeyecek bir durumdaydı. Önemli maden ve imalat kaynaklarının Fransa ve Polonya'ya kaybedilmesi; ticaret filosunu teslim etmiş olduğundan dolayı gemicilik gelirlerinden yoksun kal-

ması; alacaklıların Alman boyaları, kimyasal ürünleri ve diğer temel ürünlerini ülkelerine sokmamak için benimsedikleri tarife politikaları Almanya'nın mal ve hizmet ihracını düşürdü. Bu nedenle yeterli miktarda döviz yoktu ve olsaydı bile bunların satın alınması için gerekli fonlardan, para basma makinasının sağladıkları dışında, yoksundu.

1922 başlarına gelindiğinde, Tazminatlar Komitesi bu olgular baskısı karşısında Almanya'nın ödemesi gereken taksit tutarlarını azaltmak ve daha büyük bir kısmının aynî olarak ödenmesine izin vermek gereğini duydu. 1922 ortasında Almanya nakit ödemeleri için iki yıllık bir moratoryum talep etti ve bu talep kabul edilmemekle birlikte, ödemeler kolaylaştırıldı ve Almanya ödemelerini esas olarak mal ile yapma durumuna geldi. Telgraf direği, kereste ve kömür teslimatındaki küçük bir ihmal üzerine Tazminatlar Komitesi 1922 sonlarında, Britanyanın muhalefetine rağmen, Almanya'nın «kasıtlı hata» içinde olduğuna karar verdi ve kararı Ruhr'un Temmuz 1923'te Fransız - Belçika işgali altına girmesi izledi. Versailles Antlaşması altında tam bir meşruiyete sahip olan bu işgal, Almanya nüfusunun yüzde 10'unu, kömür ve çelik üretiminin yüzde 80'ini barındıran bu bölgedeki durgunluğa son vererek canlılık getirdi. Almanya'nın pasif direnişi başarıya ulaşamadı ve Eylül'de direnişten vazgeçildi; fakat Fransada daha fazla tazminat elde etmeyi başaramadı. Buna bağlı olarak işgal «hem Fransa'nın ancak makul bir tazminatın toplanabileceğini anlamasına, hem de Almanya'nın ödemelerden kaçamayacağını anlamasına» (Dawes) hizmet etmiş oldu. Enflasyon ve tazminatlar öyle bir kötüleşmişlerdi ki, bundan sonra iyiye doğru gitmekten başka bir yolları yoktu.

Müttefiklerarası Borçlar. Savaşın yarattığı ikinci siyasi yükümlülük, müttefiklerarası borçların ödenmesiydi. Düşmanlıkların patlak vermesinden itibaren Büyük Britanya yandaşlarına borç vermeye başlamıştı. Birleşik Devletlerin savaşa girdiği Nisan 1917'ye gelindiğinde Britanya'nın verdiği borç miktarı 4.000.000.000 $'ı bulmuş; 1919 Ekiminde bu rakam, kısmen Britanyanın kendi fonlarından kısmen de Birleşik Devletler'den ödünç alınan paradan verilen borçlarla, 8.700.000.000 $'a yükselmişti. Bunun yaklaşık üçte birini Bolşeviklik öncesindeki Rusya almıştı, fakat Bolşevikler bu borcu kabul etmiyorlardı; Fransa ve İtalya bir miktar daha azını almışlar, geri kalanı ise dominyonlara, Belçikaya veya diğer küçük müttefik ülkelere gitmişti. Fransa, yaklaşık yarısı Çarlık Rusyasına olmak üzere 2.000.000.000 $'dan daha az borç vermişti. Bu arada Britanya ve Fransa Birleşik Devletlerin savaşa girmesinden önce Amerikan özel finansörlerinden borç almışlardı; fakat Bir-

leşik Devletler savaş ilânettiğinde borçlanma kapasiteleri ve Amerikan mallarının bedelini hisse senedi veya altın satarak ödeme yetenekleri hemen hemen tükenmek üzereydi. Amerikanın savaş ilânı mali durumu büyük ölçüde ferahlattı; Silah Bırakışmasının imzalandığı tarihe kadar Washington —yarısı Britanya'ya ve kalanın çoğu Fransa ve İtalya'ya olmak üzere— 7.000.000.000 $'dan fazla borç verdi. 1919 Ekimi'ne kadar, eski ve yeni borçlulara verilen ek krediler ve biriken faizler (yüzde 5'-ten) bu rakamı 10.000.000.000. $'ın üstüne çıkardı.

Bir başka şekilde ifade edilirse, hükümetlerarası borç ağı aşağıdaki gibiydi : Mali olarak güçsüz ülkeler Fransa, Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler'e 10.000.000.000 $ borçluydular; Fransa'nın 2.000.000.000 $ alacağı vardı, fakat Birleşik Devletler ve Birleşik Krallığa 5.000.000.000 $ borçluydu; Birleşik Krallık 9.000.000.000 $ alacağa sahipti, fakat Birleşik Devletlere 4.000.000.000 $ borcu vardı. Birleşik Devletler toplam 10.000.000.000 $ alacağa sahipti. Almanya'nın borçları ise 33.000.000.000 $ idi.

Barış görüşmelerinde Birleşik Devletler verdiği kredilerin sübvansiyon olarak değil sıradan ticari borç olarak kabul edilmesinde; bunların faiziyle birlikte eksiksiz olarak ödenmesinde; ve bunların, Amerikan delegelerinin küçük tutulmasına çalıştıkları savaş tazminatlarıyla hiç bir ilişkisi olmadığı konusunda ısrarlı davrandı. Avrupalılara ise Almanyadan alacakları ile borçlu olarak ödemek zorunda oldukları borçlar arasındaki bağlantı çok açık ve sıkı görülüyordu. Bu nedenle, büyük savaş tazminatları konusundaki tutumları, kendi ağır borç yüklerinin hafifletilmeyeceğini öğrenmeleriyle iyice katılaştı. 1922'ye gelinip tazminatlar sorununun gerçekleri ortaya çıkmaya başladıklarında, Britanya, genel bir plânın parçası olmak koşuluyla, tazminatlar konusunda bundan sonraki kendi hak taleplerini bir yana bırakmaya hazırlandığını açıkladı. Eğer bu mümkün olmazsa, Britanya Birleşik Devletlere borçlarını ödeyebilmek için Almanya'dan ve diğer borçlularından yalnızca Birleşik Devletlere kendi borçlarını karşılamaya yetecek kadar tahsilatta bulunmaya çalışacaktı. Fakat «genel bir anlaşma insanlık için yasal yükümlülüklerin en başarılı bir biçimde yerine getirtilmesinden sağlanacak kazançlardan daha değerli olduğuna» (Lord Balfour) göre, Britanya ilk seçeneği tercih ederdi.

Böyle bir politika Britanya için 5.000.000.000 $'lık, Birleşik Devletler için ise 10.000.000.000 $'lık net bir kayıp anlamına geliyordu; fakat Britanya'nın kişi başına kaybı 110 $ olurken, Birleşik Devletlerinki 83 $ ola-

caktı. Bu, Britanya için çok yüksek bir kayıp değildi, fakat Fransa'ya pahalıya patlayacaktı, dolayısıyla Ruhr işgali denendi. Öneri Birleşik Devletler için de kabul edilemezdi, bu nedenle Amerika 1923'te borçlu ülkeleri bireysel olarak borçlarını ödemeye davet etti. İzleyen üç yıl boyunca ülkeler bir biri ardına aynı şeyi yaptılar. Ana parada bir indirim yapılmadı, fakat faiz oranı Britanya için yüzde 5'ten 3,5'a Fransa için 1,6'ya ve İtalya için yalnızca yüzde 0,4'e indirildi. Ödemeler altmış iki yıla yayılacak ve toplam rakam 22.000.000.000 $ civarında olacaktı. Bunun için ülkelerin yılda —üçte ikisi Britanyanın olmak üzere— 300.000.000 $ kadar bir ihracat fazlası sağlamaları ve Birleşik Devletlerin de aynı büyüklükte bir ithalat fazlasını kabul etmesi gerekecekti.

Yeniden Uyumlanma ve Toparlanma. Ruhr fiyaskosu ve Alman kağıt parasının çöküşü, kayma günleri ile 1929 yılına kadar giderek daha sağlıklı hale gelen ekonomik ve siyasi koşullar arasında bir dönüm noktası oldu. Almanlar paralarını yeniden inşa işine yatırmaya giriştiler ve dışarıdan büyük yardım gördüler. Her iki tarafın Ruhr'da geçici bir barış çağrısında bulunmasından iki ay sonra, Kasım 1923'te, hükümet Rentenmark adında, 1.000.000.000.000 eski mark değerinde yeni bir para çıkardı. Yeni paradan çok fazla basılmayacağı ve bütçenin denk olacağı güvencesi verildi; ve bu arada tazminatlar sorununu incelemek üzere Dawes Komitesinin oluşturduğu (Kasım, 1923) herkes tarafından öğrenildi. Bu durumda yeni para Alman halkı tarafından benimsendi ve istikrar yeniden sağlandı. Enflasyon hükümet tahvillerini, ipotekleri, tasarruf bankaları ve kooperatif kuruluşların hesaplarını mahvetmişti. Orta sınıfın tasarrufları ve faiz gelirleri veya sabit aylıklarla geçinen insanların gelirlerini değersiz hale getirmişti. Hükümetin bu zararları telafi etme girişimleri, faiz getiren bu tür dökümanların değerini eski değerlerinin dörtte birinin üstüne çıkartamadı. Borçlular borçlarının yükünden ceremesiz kurtuldular ve hükümet borçlarının çoğu eriyip gitti.

Dawes Komitesi, tazminatlar sorununu ve Almanya'nın mali durumunu incelemek üzere atanan iki komiteden birisiydi. Her ne kadar Birleşik Devletler resmi olarak barış çalışmalarına sırtını dönmüşse de, iki Amerikalı (Charles G. Dawes ve Owen D. Young) Fransız, Belçikalı, Britanyalı ve İtalyan delegelerle görüşmelerde bulundular ve Dawes daha önemli komitenin başına getirildi. 1924 ilkbaharına gelindiğinde rapor hazırdı ve o zamana kadar Fransız, Alman ve Britanya hükümetlerindeki değişiklikler önceki dört yılın talihsiz politikalarıyla bağlı olmayan kişileri iktidara getirmişti. Bu nedenle Dawes planı ilgili bütün taraflarca en azından geçici bir düzenleme olarak benimsendi. Anlaşma

Almanya için, tazminatları yılda 250.000.000 $ ile başlayan ve yavaş yavaş 625.000.000 $'a kadar yükselen daha küçük yıllık taksitlerle ödeme olanağı getirdi. Bu tutar tazminatlar için konulan veya ayrılan belirli bazı vergilerden ve büyük endüstriler ile demiryollarının gelirlerinden temin edilecekti. Anlaşma uyarınca paranın toplanmasını ve aktarılmasını denetlemek üzere Berlin'de bir Genel -Acenta bulunacaktı. Son olarak, plânın başlatılmasına yardımcı olması için 200.000.000 dolarlık bir kredi açılacaktı.

Dawes Plânı olağanüstü iyi işledi. Ödemeler zamanında ve tam olarak yapıldı. Gerçekten de 1928'e kadar her şey öyle yolunda gitti ki, geçici Plânı daimi bir planla değiştirme zamanının geldiği kanısına varıldı. Daimi plân Almanya'nın tazminatları ödemesi gereken dönemi kapsayacaktı. Bu işi, 1930 Haziranında ilgili bütün taraflarca kabul edilen Young Plânı yapacaktı. Bu plân ödemelerin 1988'e kadar —Müttefiklerin Birleşik Devletlere borç taksitlerinin son bulacağı tarih— yayılmasını öngördü. Topla msermaye ödemesi 1921'de belirlenen 33 milyar dolar yerine yalnızca 9 milyar dolara ulaşacaktı. Almanya Dawes Plânının ödemeler, Reichsbank ve demiryolları üzerine getirmiş olduğu yabancı denetiminden kurtuldu. Yıllık taksitlerini, İsviçre'nin Basel kentinde kurulacak yeni bir banka, the Bank of International Settlements, aracılığıyla yapacaktı. Her şey sorunun bir kerede ve gerçekçi bir temelde kesin bir çözüme kavuşturulduğu izlenimini veriyordu.

Dawes yılları Almanya'da dikkate değer bir toparlanmaya tanık oldular. İnsanlar kötü yılların acısını çıkarmak için çalışmaya koyulkoyuldular. Endüstri, madencilik, ulaştırma ve tarımı, beraberinde getirdiği büyük bir yeni sermaye yatırımıyla birlikte bir «rasyonalizasyon» dalgası sardı. Yeni tesisler, makinalar ve yöntemler ihdas edildi, kimya ve elektrik harikalar yarattı, verimlilik arttı, Alman rekabeti bir çok pazarda heybetli bir hal aldı, yeni inşa edilen bir ticaret filosu okyanuslarda boy gösterdi ve ihracat hacim olarak 1913'teki düzeyine çıktı (fakat değer olarak üçte bir daha büyüktü). Ücretler ve kârlar yükseldi. Yeni evler, apartman blokları, banliyöler, stadyumlar, yüzme havuzları, okullar, hastaneler ve oto yolları yapımına kendilerini kaptırmış olan inşaatçılar her yerde faaliyetteydiler. 1928'de Almanya'ya gelen bir ziyaretçi, burasının 1918 - 1923 yıllarının o karmaşa dolu olduğunu okuduğu ülke olduğuna inanmakta zorluk çekerdi.

Bu dönüşümün sırrı Almanyanın baskı altındaki enerjisinin serbest kalması ve yabancı cüzdanların boşaltılmasıydı. Dawes Planıyla birlikte Almanya yabancı yatırımcılar tarafından geliştirilecek yeni bir

cephe haline gelmişti. Bunun üç nedeni vardı : Avrupa'yı nüfuzu altında tutma hevesindeki Fransa'ya karşı bir dengeleyici güç olarak Almanyayı inşa etme isteği; Almanya'ya Varsailles'da aşırı sert davranıldığı yolundaki Anglo - Amerikan ruh hali; ve yatırımcıların veya borç verenlerin Almanya'da başka heryerdekinden en azından yüzde 2 daha büyük getiri elde etmeleri olgusu. Dolayısıyla Amerikan, Britanya, Hollanda ve İsviçre bankaları, endüstricileri ve yatırımcıları Almanya'ya para göndermeye istekliydiler —önce Dawes kredisi için, daha sonra hükümet, belediye veya diğer tahvil türlerinden satın almak, bankalarda tasarruf hesabı açmak, kısa vadeli kredi açmak, menkul değer satın almak veya firmalarının şubelerini açmak için. Bu sermayenin en büyük kısmını Amerikalılar arz etmişlerdi. Yatırım bankerlerinin acenteleri, Amerikan piyasasındaki tahvilleri göndermek suretiyle bankerlere yağlı komisyonlar kazandırabilmek için, borç almaya razı olacak yerler bulmak amacıyla Almanya'yı baştan aşağı taradılar.

1924 ve 1931 arasında yabancılar toplam olrk 6 milyar dolar dolayında yatırım yapmış ve borç vermiş görünüyorlardı. Almanya bu tutarın yaklaşık 2,5 milyar doları ile tazminatlarını ödedi, ekonomik yeniden inşayı finanse etti, ve çok büyük yeni kamu ve özel binaları inşa etti; uyanık bazı Alman vatandaşları ise bunun 2,5 milyar dolarını dışarıda yatırdılar. Tazminatlarını alan ülkeler bir kısmını Britanya ve Birleşik Devletlere olan borçlarını ödemede, Britanya ise tazminat veya borç ödentilerini Birleşik Devletlere olan yıllık 200 milyon dolarlık borç taksitlerini karşılamak için kullandı. Böylece Almanya'ya para akımı devam ettiği sürece bu ülke ve alacaklılar için her şey yolunda demekti, fakat «[Almanya'nın] ödemelerinin bir kuruşu bile Almanyanın kendi kaynaklarından gelmediğinden», durum hoşnutluk verici olduğu kadar kuşku yaratıcıydı.

Altın Standardının Yeniden Kurulması. 1923 ve 1928 arasında yaklaşık otuz kadar ulusal para altın standardına veya onun değişik bir biçimine geri dönme savaşımı verdi. Bu rakam, ülkelerin çoğunun savaş sonrası sorunlarını hangi ölçüde aştıklarının ve bütçelerini denk ve ekonomilerini de oldukça istikrarlı hale getirmekte olduklarının bir göstergesidir. Her ülkede, altın standardının yeniden kurulması şu iki soruyu içeriyordu : (1) Hesap birimine kaç gram altın konacaktı? (2) Altın nasıl kullanılmalıydı?

Paranın tamir edilemeyecek ölçüde ezildiği yerlerde, Rentenmark (eski altın marka eşdeğer ve yirmi dört sent değerinde) veya Rusya'nın

benimsediği chervonets (devrim öncesinin on altın rublesine eşdeğer) gibi, yeni bir birim benimsendi. Para biriminin yalnızca hasar gördüğü ülkelerde ise devalüasyonla yetinildi. Hükümetin cari harcamaları ve yeniden inşa masraflarını vergilerden, kredilerden veya tazminat ödentilerinden karşılayamaması veya karşılamak istememesi ve buna bağlı olarak da açığın kapatılması için yeni para basımına gidilmesi nedeniyle, Fransız frangının değeri 1926 ortasına gelindiğinde savaş öncesindeki değerinin yedide birine inmişti. 1926'da daha kararlı mali politikalar benimsendiğinde, frank kaybettiği değerin bir kısmını geri kazandı ve 1928'de savaş öncesi altın değerinin beşte birine veya 25,5 frank bir dolara eşit olacak şekilde değeri resmen yeniden belirlendi. Belçika parasının değerini aynı miktarda, İtalya ise dörtte üç oranında düşürdü. Her ülkede bedeli ellerinde para olanlar öderken, (devlet de aralarında olmak üzere) borçluların yükü hafifledi ;bu arada Fransız, Belçika ve İtalyan malları ithalatçılar veya turistler için ucuz hale geldiler.

Britanya, pound *eski değerinde,* yani 4,87 $, kalmak üzere 1925 yılında altın standardına geri döndü. Çok sayıda uzman bu oranın çok yüksek olduğunda ısrar ettiler ve 4,20 $ gibi daha küçük bir oran önerdiler. Bu durum bazılarına yarar sağladı, fakat diğer bazılarına da zarar verdi. Denizaşırı yatırımların sahipleri faiz olarak daha fazla pesos veya dolar elde ettiler; Amerikan pamuğu alıcısı İngilizler bir kez daha bir pound karşılığında 4,87 dolar değerinde pamuk alabildiler, fakat Britanya mamul malları veya kömürünün yabancı müşterileri daha fazla dolar veya frank ödemek zorunda kaldılar ki, bu durum, onları aynı malları daha ucuza bulabilecekleri yerlere gitmeye yöneltebilirdi. Britanya ihraç endüstrileri böylece, hernekadar yitirilen pazarların yeniden kazanılmasında karşılaştıkları güçlüklerin tek sebebi bu olmasa da, eski hesap birimine dönülmesi nedeniyle handikaplı duruma geldiler. Kömür fiyatını düşürmek için madencilerin ücretlerini düşürme girişimi 1926'da uzun, feci bir greve yol açtı. Dahası, Bank of England bir yandan altın rezervini korumak, bir yandan da ihracat için altın talebini karşılamaya hazır olmak zorundaydı. Bunu sağlayabilmek için Banka oranını başka durumlarda olması gerekenden daha yüksek tutmak mecburiyetinde kaldı, bu ise faiz oranının yüksek tutulmasını gerektirdi; ve böylece girişimcilerin cesareti kırıldı. Fakat, bu, genel durumdaki cesaret kırıcı etmenlerden yalnız bir tanesiydi.

Altın, yeni para plânları altında, eski kolay bulunurluğunu yeniden kazanamadı. Savaş boyunca altın merkez bankası rezervlerinde

toplanmış, altın paralar ortadan yok olmuş ve insanlar kağıt paraya alışmışlardı. Altın, altın standardının yeni versiyonlarında mobilize olarak kaldı. Belirli fakat oldukça yüksek miktarda bir karşılıksız paranın ötesinde, merkez bankası banknotlarının, emisyonun acilen artırılmasının zorunlu olduğu durumlar dışında, Fransa ve Almanya'da minimum bir yüzdeyle Britanya'da ise tümüyle altınla desteklenmesi gerekti. Böylece kağıt ve altın arasındaki bağ yeniden kuruldu ve kağıt para hacmi bir kez daha rezerv miktarına bağlandı. Fakat halkın banknotları altına çevirme hakkı tümüyle geri verilmedi. Banknotlar karşılığında altın para alınamıyordu; bunun yerine, Britanya planına göre, 400 ons ağırlığında ve 8.000 dolar değerinde külçe çubuklar alabileceklerdi. Serbest para kesimi (darpı) yeniden başlatılmadığı için, bu çubuklar, metal ihraç etmek isteyenler haricinde kimseye herhangi bir değer ifade etmiyorlardı. Böylece altının işlevleri ikiye indi : ülke içinde bir rezerv hizmeti gördü ve, dış ödemelerin yapılmasında, mevcut döviz arzına destek olarak kullanıldı. Altın büyük ölçüde bir «altın - mübadele standardı»nın temeliydi.

Yeni kurulan altın standardının ayakta kalıp kalamayacağı konusunda kuşkular vardı. Eğer ayakta kalmayı başaracaksa, her ülkenin hem yeterli bir rezerv hizmeti görmeye hem de ihracat gereksinimini karşılamaya yetecek kadar altın bulundurabilmesi gerekecekti. Böyle olmayacağından korkulmasının üç nedeni vardı. İlk olarak, yeni altın üretimi dünyanın parasal ve diğer gereksinimlerini karşılamaktan uzaktı. İkinci olarak, ticari ödemeler dengesindeki kaymalar ve hükümetlerarası borçlar, normal olarak borçların savaş öncesinde olduğundan daha büyük oranlarda altınla kapatılmasını gerektirecekti. Almanya ve diğer ülkelerdeki kredi ve yatırımlar şimdilik vaziyeti iadere ediyordu, fakat dolar, pound veya gulden akımı kuruduğu takdirde ve kuruduğunda, borçlu hükümetler ve bireyler yabancı kreditörlere borçlarını nasıl ödeyeceklerdi?

Üçüncü neden altının dağılım ve yeniden dağılım şekliydi. Altın oldukça istikrarlı kalmadığı ve kendisinden beklenen işi gerçekleştirmediği sürece, altın standardı işleyemezdi. Oysa altın tehlike zillerini çaldıracak miktarlarda yer değiştiriyor ve bir yerde yerleştiği takdirde burası Paris veya New York oluyordu. Fransa her zaman fazla miktarda altın tutmuştu - 1913'te Britanya'nınkinin iki misli. Frankın değer kaybettiği yıllarda uyanık veya kuşkucu Fransızlar, sermayelerini, eğer elde edebilirlerse altın olarak, istikrar geri gelene kadar muhafaza etmek üzere emin yerlere ihraç ediyorlardı. Sermayenin yatırıldığı ban-

ka bunu kredi olanaklarını genişletmek için kullanabilirdi. 1926'da Fransa'da güven yeniden kurulduğunda kaçak sermaye veya daha sonra çağrılageldiği adıyla «sıcak para», yeniden ülkeye döndü ve hükümet 1928'de sermayenin altın biçiminde getirilmesi için kararname çıkardı. Bu, altının geçici muhafızlarını oldukça büyük miktarda bir hazineden etti. Fransa'ya, faiz veya savaş tazminatı ödemeleri, turist harcamaları ve frank cinsinden ucuz olan mallarının satış bedeli olarak daha da çok altın aktı. 1929'a gelindiğinde, Fransız altın rezervi 1925'teki değerinin hemen hemen iki misliydi ve dünya altın stokunun yüzde 16'sını oluşturuyordu.

Birleşik Devletler, 1917 öncesinde savaş malzemesi satışlarından bol miktarda altın elde etmişti; 1920 ve 1924 arasında ise «sıcak para», yatırım, borç ödemeleri veya satış bedeli olarak daha da fazla altın geldi. Altın akımı Amerika'nın sermaye ihracına başlamasıyla (1924 - 1928) sona erdi, fakat sermaye ihracının yatışması ve yabancı fonların yükselmeye başlayan menkul değerler borsasına hücum etmesiyle yeniden başladı. 1929'a gelindiğinde, Amerikan altın rezervi 1920'deki düzeyinin yüzde 60 üzerindeydi ve dünya parasal altın rezervinin yüzde 36'sını oluşturuyordu. Böylece Birleşik Devletler ve Fransa, 1929'da, toplam dünya rezervinin yarıdan fazlasını tutuyorlardı. Bu yılda Britanya'nın elindeki altın 1913'tekinden daha fazla değildi. Dünya stoku içindeki payı yüzde 10'dan yüzde 7'ye düşmüştü, üstelik bu küçük rezervle hem altın standardını koruması hem de uluslararası banker rolünü oynamaya çalışması gerekiyordu. Almanya'nın rezervi istikrardan itibaren tırmanmaya başlamıştı, fakat savaş öncesindekinden daha büyük değildi ve 1929'da tekrar düşmeye başladı. Fransa, Birleşik Devletler ve Japonya dışında, önemli ülkelerin hepsi de savaş öncesindekinden daha az altına sahiptiler.

Savaş sonrası dünya ekonomisinin finansmanı böylece artık tek bir kentte odaklaşmaktan uzaklaşıp üç kente —Londra, Paris ve New York— dağıldı. Bu ülkelerin merkez bankaları zaman zaman, örneğin Belçika, Polonya ve Romanya'nın paralarına istikrar sağlama girişiminde olduğu gibi, işbirliği yaptılar; fakat dünya gereksinimlerine hizmet etme işinde aralarında hiç bir birlik ve hattâ politika benzerliği bile yoktu. New York ve Paris gerekli donanıma, deneyime ve daha da önemlisi sürekli bir yaşamsal çıkara sahip değildiler. Londra, iç ve dış bakış açıları hemen hemen birbirinden ayırdedilemeyecek ölçüde dış ticaret ve deniz aşırı yatırımlarla haşır neşirken, diğer ikisinin ilgileri özlü bir biçimde kendi ülkelerine yönelikti. Temelde kendine yeterli

olduklarından, borçluların borçlarını istedikleri malları göndermek suretiyle ödeyebilecekleri birer serbest pazar değildiler. Fransa'nın dış ticareti ikincil önemdeydi ve dış yatırımlara geleneksel olarak diplomatik amaçlara ulaşmada bir araç olarak bakılıyordu.

Amerika, geniş kaynaklara, büyük bir üretim gücüne ve gelire sahip bir alt - kıtaydı; ülke içerisinde yatırım, ticaret ve gereksinim duyulan şeylerin çoğunun üretimi için yeterince olanak vardı. Tıpkı Londra'nın dünyanın geri kalan kısmıyla sıkı sıkı bağlanmış olması gibi, New York, New England ve Şikago da ülkenin diğer yerleriyle sımsıkı bağlanmıştı. Ekonomideki dalgalanmalar iklimdeki dalgalanmalar kadar şiddetliydi; genişlemeler heybetli, depresyonlar felaketliydiler. Hammaddeler dışında ithalat, yurtseverlikle bağdaşmaz kabul ediliyordu. Amerikan şirketlerinin büyütülmesi için kullanılanlar dışında, dışarıdan sermaye akımı yirmili yılların ortalarında tahvil sahipleri için yüksek faiz, tahvilleri taahhüt edenler için yüksek komisyon ve işletme okulları mezunları için tam istihdam beklentileri tarafından yapay olarak ve şiddetle teşvik edildi; ve ulusal borsalarda daha iyi olanaklar sunulur görünmesiyle birlikte, hareket neredeyse yükseldiği hızla geriledi.

Amerikan yüksek siyaseti, Birleşik Devletlerin dünya ekonomisinde, veya daha doğru bir deyimle söylenmeye başladığı şekliyle dünya politik ekonomisinde, oynar hale geldiği rol ile pek ilgilenmiyordu. Kamuoyu, bankerlerin veya hükümetin «karşılıklı çıkarları paylaştığımız diğer merkez bankaları veya hükümetlerin varlığını» açıkça kabul etmelerine izin vermeyecek kadar içe dönüktü (isolationist). «Merkez bankası örgütlenmesi, uluslararası alanda hızlı ve kararlı bir biçimde hareket edilmesine izin vermeyecek ölçüde karmaşık, ademi merkeziyetçi ve yerel baskılara çok fazla açıktı» (Viner). Federal Rezerve yetkilileri yirmili yılların ortalarında Avrupa'nın ayakları üstünde durabilmesi için yardım etmeye; özellikle bu «kolay para» politikası depresyona uğramış Amerikan çiftçilerine yardımcı olduğu için, paranın Amerika'ya gelmesini engellemek amacıyla faiz oranını düşük tutmaya; ve yatırımcıları yabancı tahvil almaya teşvik etmeye istekliydiler. Fakat tahvillerin çoğunun değersiz oldukları ortaya çıktı ve bu arada kolay para ülkede menkul değerler spekülasyonunun yükselmesine cesaret verdi. Spekülasyonu dizginlemek umuduyla faiz oranı yükseltildi. Bu önlem, dalganın yükselmesini engellemekte başarılı olmadı; buna karşılık yabancı yatırımların durmasında etkili oldu ve ek olarak Avrupalıların fonlarını spekülasyon amacıyla veya spekülatörlere borç olarak

Atlantik ötesine yollamalarına yol açtı. Dolayısıyla, ne Fransa ne de Birleşik Devletler altın birikimini dünya yatırım veya ticaret gereksinimleri için kullanabildi. Altın ya kısırlaştırıldı ya da içeride tutuldu (domesticated); bu arada, yetersiz bir altın rezervine ve zayıf bir ticaret dengesine sahip olan Britanya eski rolünü tam olarak oynayamazken, Almanya borç para ile yaşıyordu.

Refah Yılları. Yeniden kurulan altın standardının içerdiği zayıflık 1931'e kadar tam olarak açığa çıkmadı. Altına dönüşü izleyen yılların ayırdedici özelliği, Avrupa'nın gerçekleştirmekte olduğu dikkate değer toparlanmaydı. Daha 1925'te bile temel ve mamul mallar üretimi savaş öncesi düzey civarında veya üstündeydi ve yeni malların —elektrik, elektrikli cihazlar, otomobil ve yapay ipek— üretimi tırmanıyordu. Eski güçlü mallar —kömür, gemi inşa, çelik, pamuklular ve yünlüler— halâ fazla kapasite, acımasız rekabet ve düşen fiyatlar nedeniyle hastaydılar ve Britanya'nın bir milyon işçiden oluşan işsizler ordusunun beşte ikisi bu endüstrilere aitti. Bu arada, çiftçiler her yerde, kendi ürünlerinin fiyatlarının neredeyse üretim maliyetleri düzeyine kadar inmişken, satın almak zorunda oldukları endüstriyel malların fiyatlarının ve borç almak zorunda oldukları paranın fiyatının çok yüksek düzeyde kaldığından yakınıyorlardı. Fransa, Almanya ve İtalya'da tahıl üretimini —Rusya ve Romanya halâ pazarın dışında olduklarından— Yeni Dünya'dan gelen tahılın rekabetinden korumak için gümrük tarifeleri yükseltildi.

Bununla birlikte, bazı endüstriler müşteri kıtlığı çekerlerken, diğer bazılarında müşteri fazlalığı vardı. Ev, büro, dükkan, sinema ve kamu binaları inşaatından geriye kalanı yakalamaya çalışan inşaat sektörü hızla genişledi ve serpilip gelişti. Kiralar üzerine kısıtlar getiren, gayri menkul vergilerini artıran ve kredi faizlerini yükselten savaş, özel inşaatı, özellikle de kiralık bina inşaatını kârsız ve cazibesiz hale getirmişti. Özel girişimciler, insanları ev sahibi yapmakta bu nedenle isteksiz oldukları için, hükümetlerin işe karışmaları zorunluluğu doğmuş veya bizzat kendileri ev inşa etmişler veyahut da özel inşaatçılara sübvansiyon vermişlerdi. İngiltere'de bu yollarla 1929'a kadar bir milyon ev yapıldı; Almanya'da 1930'a gelindiğinde büyük ölçüde kamu fonlarından veya kamu yardımıyla 1.500.000 evin inşası bitmişti; Viyana ve diğer kentlerde belediyeler işçiler için büyük apartman blokları inşa etmişler, slumları temizlemişler ve yeni banliyöler kurmuşlardı. Bu arada orta sınıf mensupları kendi evlerini kendi paralarıyla inşa ettiler. Bunun ötesinde, hükümetler artan motorlu trafik yükünü taşıyabil-

mek için yeni yollar yapımına veya eskilerin yenilenmesine büyük paralar harcadılar. Bütün bunların sonucunda inşaat endüstrisi yirmilerde çok meşguldü ve bir tahmine göre 1925 yılında batı Avrupa endüstriyel nüfusunun yedide birini istihdam ediyordu.

İkinci dürtü bisiklet, otomobil, radyo, mobilya, yeni giysiler, hazır ekmek ve pasta, eğlence ve tatil gibi tüketici konfor ve lüksüne yönelik mal ve hizmetlerden geldi. Daha yüksek ücretler ve doğum oranının düşmesi —«anababalıktan ricat»— sonucunda ortaya çıkan küçük aile, pek çok insana zorunlu gereksinimlerini karşıladıktan sonra bu tür mallara harcamaya yetecek kadar para sağladı. Bu fazla para Kuzey Amerika'da Avrupa'dakinden daha boldu, fakat Avrupa'da da yeni malları üreten çok sayıda yeni girişime, bunları satan dükkanlara, otomobil ve «telsiz setleri» tamir edenlerden kadına güzellik verenlere kadar bir çok servis istasyonuna iş sağlamaya yetecek kadar vardı. Böylece madenci, dokumacı ve gemi inşaatçısı sayısındaki azalma, bu yeni uğraşlardaki, bazan çok büyük olan, artışlarla dengelendi. İnşaat malzemesi ve yeni mal ve hizmetlerin üretimi gibi, endüstrilerin rasyonalizasyonu da yeni tesislere önemli miktarlarda sermaye yatırılmasını gerektirdi. Bu ikisinin birleşik etkisiyle, 1925 ilâ 1929 arasında endüstriyel üretim Fransa'da yüzde 30, Almanya'da yüzde 22 ve Birleşik Krallık'ta yüzde 13 oranında artış gösterdi.

Uluslararası ticaretteki büyüme daha da dikkate değerdi. 1914'te dünya ithalatının değeri 20 milyar dolar civarındaydı; 1929'a gelindiğinde ise hemen hemen 36 milyar dolara ulaşmıştı. Bu artışın muhtemelen üçte ikisi fiyat artışlarından kaynaklanıyordu, fakat geriye yine de önemli bir hacim artışı kalıyordu. Bu artışın bir kısmı büyük ölçekli yabancı yatırımlardaki canlanma ile izah edildi. Bundan en büyük rolü Birleşik Devletler oynadı, öyle ki, Amerikan özel dış yatırımları 1914'teki 4 milyar doların altından 1929'da 17 milyar dolara yükseldi ve ülke 4 milyar doların altında borcu olan bir ülke olmaktan çıkıp, hükümetlerarası borçlar bir yana bırakılırsa, 8 milyar dolar kadar alacağı olan bir kreditör haline geldi.

Sermayenin büyük bölümü Almanya'ya gitti, fakat dolar alanlar listesinin dışında hiç bir devlet yoktu; hatta Rusya'ya bile bir kredi verildi. Sermayenin bir bölümü borçların ödenmesinde kullanıldı; bir bölümü yiyecek veya giyecek gibi tüketici malları biçiminde ve bir bölümü de üretimi teçhiz etmek üzere sermaye malları biçiminde gönderildi. Bu arada Britanyalılar deniz aşırı yatırım alışkanlıklarını yeniden kazandı-

lar; ve 1929'a gelindiğinde savaş öncesindeki 20 milyar dolarlık miktara yeniden ulaştılar. Kaynakların geliştirilmesinde, dolar gibi, pound da sık sık kullanıldı; yirmili yıllarda Almanya'dan sonra borçlu olarak ikinci sırayı tutan Avustralya, iç iyileştirim için Londra ve New York'tan bir milyar dolar temin etti; Kanada orman, mineral ve su kaynaklarını geliştirmek için çok miktarda sermaye temin etti; Doğu Hind Adaları (East Indies) kauçuk kaynaklarını genişletti; Latin Amerika'nın petrol, mineral ve şeker üretimi, yeni sermaye akımı ile daha da geliştirildi.

Üretim, ticaret ve yatırımdaki bu genişlemeler başlangıçtaki kederli havayı (gloom) dağıttı ve ekonomik ve siyasi iyimserliğe temel oluşturdu. Dünya, herkesin sorumlu göründüğü bir kaza sonucunda, trajik bir savaş suçu işlemişti. Şimdi, bedelini ödemiş olarak, toparlanıyordu ve böyle bir kazanın yeniden meydana gelmesine bir daha asla izin vermeyecekti. Almanya, Cemiyeti Akvam'a 1926'da ön kapıdan kabul edildi, Birleşik Devletler yan kapıyı kullanmaya giderek alışıyordu ve evindeki üretimi ve fabrikaları artırma lehine devrimi dışarıya yayma rüyasını terk etmiş bulunan Sovyet Rusya, uluslar ailesinin hoşgörülen bir üyesi haline gelmeye doğru yol alıyor görünüyordu. Cenova'da yapılan bir Dünya Ekonomi Konferansı (1927), savaş boyunca veya savaştan sonraki yıllarda birikmiş ticaret engellerini azaltma veya ortadan kaldırmaya başlama zamanının geldiğini belirtti. İhracat ve ithalat yasaklarının, özellikle şimdi Avrupa haritasında yeni devletler ortaya çıkmış olması nedeniyle 7.000 millik yeni gümrük duvarının var olduğu bir zamanda, «acınası sonuçlara» neden olduğu konusunda anlaşmaya varıldı. Bu nedenle elli ülkenin delegeleri birşeyler yapma konusunda görüş birliğine ulaştılar. Bazı ticaret anlaşmaları gerçekleştirildi, bazı yasaklamalar ortadan kaldırıldı ve bir «Avrupa Birleşik Devletleri», bir Avrupa Ekonomik Birliği veya hiç değilse geçici bir tarife barışı önerileri tartışıldı. Denizlerin silahsızlandırılması tartışmaları 1927'de kesintiye uğradı, fakat 1929'da yeniden başladı. 1928'de, ulusları savaşı bir iç politika aracı olarak görmeyecekleri taahhüdüyle bağlayan Briand - Kellog Paktı, bir çok ülke tarafından imzalandı; ve aynı yıl, savaş tazminatlarını daimi ve iş zihniyetli bir temele oturtması için Young Komisyonu oluşturuldu. Böylece, Avrupalı iyimserin önünde, iyimser mizacını besleyecek mebzul miktarda mütecanis gıda birikti. Amerikan iyimseri ise ülkesinin «yeni» bir daimi refah «çağı»na girdiği, artık «olgunlaşmış» olarak, yuvasını daha yüksek bir «plato»da kurduğu ve yoksulluğun ortadan kalkmasının daha yüksek bir platodaki tepelerin hemen ardında olduğu inancını geliştirdi.

Refahın Sonu. İzleyen yıllar, insanlığın gerçekte savaş sonrası karmaşıklıkları tarafından lanetlenmiş bir iş devresi (business cycle) yaşamakta olduğunu gösterecektir. 1928'e kadar üretim ve satışlar aşağı yukarı aynı hızla ilerlediler ve kartellerin, çiftçi birliklerinin veya fiyatları desteklemeye yönelik diğer örgütlenmelerin uğraşıları, satılmamış stokları henüz üst üste yığmamış veya üretimi büyük ölçüde provoke etmemişti. Fakat 1928 - 1929'da, doygunluk noktasına gelindiğini gösteren ipuçları açığa çıkmaya başladılar; yiyecek maddeleri ve hammadde fiyatları, yirmili yıllardan beri muhafaza edegeldikleri düzeyden —1913'teki düzeyin yüzde 40 ilâ 60'ın üstünde— biraz daha hızlı düşmeye başladılar; ve fazla stoklar piyasayı gölgelemeye yetecek kadar arttılar. 1929 ortalarına gelindiğinde mineral fiyatları hızla düşüyor ve yün müzayede odalarında daha az getiriler sağlıyordu; bu arada 1928'deki rekor tahıl hasatı ve Sovyet Rusya'nın tahıl ihracatının yeniden canlanması tahıl fiyatlarını perişan etti. Bu düşme tam da birincil mallar üreticisi ülkelere ve Almanya'ya sermaye akımının dizginlendiği bir zamanda ortaya çıktı. Dolayısıyla birincil mallar üreticisi ülkeler artık faiz borçlarını veya ithalatlarının bedelini yeni kredilerden ödeyemezlerdi; her ikisini de değer olarak sürekli küçülen mal ihracatıyla yapmak ve banka rezervlerindeki altınları kullanmak zorunda kaldılar. Kısa sürede ithalatlarını kıstılar ve bazıları faiz ödemelerini yapamayacağını (default) bildirmek mecburiyetini hissettiler.

1929'da başlayan depresyon, böylece, büyük ölçüde, borçlu tarımsal ülkelerde artan gerginliğin bir sonucu olarak ortaya çıktı. İzleyen üç yıl boyunca birincil mal fiyatları düşmeye devam ettikçe, bu malların üreticilerinin satın alma güçlerinde ortaya çıkan gerileme, imalat endüstrileri için sert bir tokat halini aldı. Bu endüstrilerden bazıları, özellikle inşaat ve kuruculuk, yeniden teçhizat için sermaye malları sağlama veya dayanıklı tüketim malları temin etme işleriyle uğraşanlar, genişleme dalgasının zirvesine muhtemelen 1929'da ulaşmışlardı. Kiraya verilecek ev ve apartmanlar ortaya çıkmaya başlayacak, oteller dolmayacak ve satılabilecekten daha fazla miktarda otomobil ve radyo üretilecekti. Fakat endüstrideki bu hız kaybı, üçüncü faktör, hemen hemen dünya çapındaki bir menkul değerler piyasası genişleme dalgasının çökmesinde yıkıcı etkisini uygulayana kadar dikkat çekmedi.

Bu genişleme Birleşik Devletlerde 1927'de güç kazanmaya başlamıştı. Amerikan menkul değerlerine ilişkin bir endeks, 1926'da 100 iken, 1927'de 117'ye, 1928'de 148'e yükseldi ve 1929 Eylülünde 291'e fırladı. Bu Amerikan genişleme dalgasına Avrupa'da daha ılımlı bir dalga eşlik

etti. Londra'da endüstriyel hisselerin fiyatı 1927 başlarındaki 120'den 1929'da 150'ye çıktı. Alman hisse senetleri endeksi aynı dönemde yüzde 40 dolayında yükseldi ve benzer hareketler, yeni veya spekülatif hisse senedi fiyatlarındaki artışlar daha büyük olmak üzere, bütün finans merkezlerinde ortaya çıktı.

Tehlike işaretleri Avrupa'da Amerika'dakinden daha önce görüldüler. Ocak 1929'da, bir İtalyan bankası «Borsayı birbirine kattıktan» sonra ağlayıp sızlamaya başladı. Kârsız bir mantar tröstünü finanse eden bir Belçika bankası, hemen hemen çökme noktasına geldi. Büyük bir Viyana bankası desteklediği firmaların yükü altında neredeyse batma durumuna geldi ve bankayı kurtarmak için bir Rothschild'in New York'tan fon kullanması gerekti. Tam bu anda (Eylül) sahte hisse senetlerini piyasaya süren Britanyalı bir gösterişli finansörün tutuklanması Londra'yı altüst etti, fiyatları dibe yolladı, Bankayı oranının yükseltilmesini gerektirdi, yatırımcıları fon sağlamak için Amerikan hisse senetlerini satma mecburiyetinde bıraktı, Britanyalı alacaklıları New York borsasındaki paralarını çekmeye yöneltti ve böylece zaten tehditkâr bir hal almış olan Manhattan semasına yeni bir bulut daha ekledi. Bir ay içinde bir satış paniği Wall Street'te kol gezerken, bu gök yüzü, simsiyah oldu. Noel'e gelindiğinde hisse senetleri değerlerinin üçte birini yitirmişlerdi; fakat bu henüz son değildi, zira sonuçta kayıp oranı dörtte üçe çıktı. Böylece Amerikadaki büyük genişleme ve Avrupa'daki küçük genişleme sona ermiş oldu. Birincil malların fiyatlarındaki düşmeye, insanoğlunun satışa çıkardığı her şeyin fiyatındaki düşmeler eklendi.

Üç yıl boyunca kasvetli hava dünyanın her yerinde kesintisiz bir biçimde derinleşti. Borsa fiyatları Londra'da neredeyse yarı yarıya, Berlinde üçte iki ve Amsterdam'da dörtte üç oranında düştü. Toptan eşya fiyatları endeksi Büyük Britanya'da yüzde 30, Hollanda'da ise hemen hemen yüzde 50 civarında geriledi. Birincil mallar daha fazla zarar gördüler: 1932'ye gelindiğinde, sekiz adet birincil malı kapsayan bir Cemiyeti Akvam bileşik endeksi, yaklaşık yüzde 70 oranında düşmüştü. Bu iki veya üç yılda meydana gelen düşüş, önceki iki veya üç onyıl boyunca meydana gelmiş olan düşüşlerin hepsinden daha büyüktü ve dolayısıyla büzülmenin acıları daha keskindi. En kötü günlerde, ücretlilerin beşte biri ile dörtte biri —Britanya'da 3.000.000'nun üstünde, Almanya'da 6.000.000'dan fazla ve Birleşik Devletler'de 13.000.000 işçi— işsizdi. Fakat sermaye malları endüstrisinde her iki işçiden biri, büyük inşaat ve teçhizat genişleme dalgasının çöküşünün kurbanı oldu. Cemi-

yeti Akvam'ın Avrupa endüstriyel faaliyet endeksi (Sovyetler Birliği hariç) 1929 ve 1932 arasında, tıpkı hammadde çıktısı gibi, yüzde 30 oranında geriledi; fakat yiyecek maddeleri üretimi hemen hemen hiç azalma göstermedi. Dünya ticareti hacim olarak üçte bir, değer olarak üçte iki oranında geriledi. Ekonominin hiç bir yönü, dünyanın hiç bir yeri yıkımdan kaçamadı. Hattâ, Birinci Beş Yıllık Plân'ına kendini hasretmiş, ama kapitalist dış dünyadan tümüyle kopmaktan uzak olan Sovyetler Birliği bile, sermaye malları ithal etmek için ihraç ettiği birincil malların fiyatları genel fiyat katliamından payına düşeni aldığında, yıkımın etkisini üzerinde hissetti ve böylece gereksinim duyduğundan daha az mal satın alabildi. Ve Sovyetlerin kendine özgü sorunları vardı —köylüleri kollektif çiftçiliğe dönüştürme, kulakları likide etme ve yıkıcı bir açıkla savaşma girişiminden kaynaklanan sorunlar.

XXIX

BİR ONYILIN İKTİSADİ TARİHİ: 1929-1939

1929 Eylülünde, çok az kimsenin beklediği depresyon adeta herkes görsün dercesine patlak verdi. 1939 Eylülünde çoğu kimsenin kaçınılmaz gözüyle baktığı savaş bir gerçeklik oldu. Bu iki tarih arasında kalan onyıl, muhtemelen modern tarihin en gerilimli ve en yıkıcı onyıllarından birisi, iki yarıya bölünebilir. İlk beş yıl, dünyanın ekonomik yeis bataklığına giderek daha fazla batmasını ve daha sonra gösterişsiz bir refaha doğru acılar içinde birazcık veya uzun bir yol boyunca süründüğünü gördü. İkinci beş yıl boyunca iktisat, siyaset, zihniyetler ve duygular Alman mikrofonundan yükselen gıcırtılı bir ses, zor kullanımı ve zor tehdidi, uluslararası görüş ayrılıklarını barışçıl yollarla giderme girişimlerinin apaçık görünen beyhudeliği ve bir kuşak içinde ikinci bir kuvvet denemesi için yeniden silahlanma görevi tarafından her geçen gün biraz daha taciz edildiler.

İlk iki yıldaki (1929-1932) depresyon fiyatlar, üretim, ticaret ve istihdamın hemen hemen kesintisiz bir aşağıya inme hareketiydi. Hükümetler tarifeleri yükselterek, bazı fiyatları yukarı çekerek, işsizlik sigortası fonlarını sübvansiye ederek, ferahlama sağlayarak ve halka en kötüsünün geçtiği güvencesini vererek sorunun üstesinden gelmeye çalışıyorlardı. Zaman onları yalanladı, zira birikip gelen birleşik yük 1931 yazında maliye, kredi ve banka sistemini yıktı ve etkileri açısından en azından borsa ve fiyat buhranları kadar ciddiyet taşıyan üçüncü bir buhrana yol açtı. Bu nedenle hükümetler daha temel önlemler aramak zorunda kaldılar ve ekonomiyi daha da fazla devlet denetim ve yönetimi etkisi altına soktular. Hükümetlerin otuzlardaki kadar çok çaba harcadıkları dönemler tarihte pek seyrektir. Fakat, ister ticaret, ister kredi, isterse paraya yönelik olsun; ister ferahlık sağlama, ister toparlanma, reform veya yeniden inşayı amaçlıyor olsun, tümünün politikaları da, dünya çapında olduğu apaçık görülen bir problemle başa çıkmaya yönelik bir uluslararası eylem kavramından ziyade, ulusal temeller üzerinde algılanıyorlardı. Dolayısıyla depresyon ekonomik milliyetçiliği ve buna bağlı olarak da siyasi milliyetçiliği güçlendirdi. On-dokuzuncu yüzyılda kurulan dünya ekonomisi I. Dünya Savaşı tarafın-

dan silkelenmişti; şimdi de 1929'dan sonraki yıllarda kendini koruma didişmeleri tarafından paramparça ediliyordu. Bütün uluslar eylemlerinin diğerleri üzerindeki etkilerini veya yabancıların kendi mallarının üretim ve satışlarında yapmak zorunda kalacakları uyumlanmaları hiç dikkate almaksızın tek taraflı eylem geliştirdiler. Diğer uluslar harekete geçmesi için kendi hükümetlerine başvurdular, bu ise daha fazla yeniden uyumlama yapılmasını gerektirdi; böylece, maksimum bir düzensizlikle ve hemen hemen hiç kimseye yarar getirmeksizin, fasit daire tamamlandı.

Ticaret Politikaları. Tarım, rekabet ve endüstriyel reorganizasyonu etkileyen bazı hükümet politikalarını önceki bölümlerde ele almıştık. Burada incelememiz gereken iki genel politika grubu kalıyor : Ticaretle ve parayla ilgili politikalar. Yirmili yıllarda tarifelerde bir miktar artış meydana gelmiş, fakat bu eğilim sonraları giderek zayıflamaya başlamıştı; gerçekten, Eylül 1929'da Cemiyeti Akvam Genel Kurulu (Assembly), ayaklarının tam altındaki toprağın sallanmaya başladığı bir zamanda, önerilen tarife ateşkesini görüşüyordu. Daha yüksek tarifelere doğru yönelmede ilk adım Amerika Kongresinde 1930'da Howley - Smoot Yasasının geçmesiyle atıldı. Tarife gözden geçirimi yalnızca tarım ürünleriyle sınırlı olacaktı, fakat hemen hemen herşeyde gümrük oranlarının ortalama olarak yaklaşık yüzde 40 civarında yükseltilmesiyle son buldu. Bu adım, Amerikanın borçlularına «canavarca bir egoizm» hareketi olarak göründü; bu, Amerikan hammadde ithalat talebinin daralması ve sermaye ihracının sona ermesiyle birleşerek, borçluları, daha sonra inceleyeceğimiz çözümsüz bir problemle karşı karşıya bıraktı.

Diğer ülkeler de tarımsal veya endüstriyel mallar üzerindeki tarifeleri yükselttiler, öyle ki, 1931'e gelindiğinde oranlar ülkelerin çoğunda 1929'daki oranlardan yüzde 60 ilâ yüzde 100 daha yüksektiler. Fransa'da tahıl yüzde 200; Almanya'da çavdar yüzde 300' dolayında bir vergi ile korundu. Fakat Avrupa'da atılan en önemli tarife adımı, Büyük Britanya'nın 1931 mali buhranından sonra serbest ticaret politikasına son vermesiydi. I. Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında bazı gümrük vergileri konulmuş olmasına karşın, 1930'da Britanya ithalatının beşte dördü halâ gümrük vergisinden muaftı. Bununla birlikte, ülke 1931'de ödemeler dengesinde 500.000.000 dolarlık bir açıkla karşılaştı. İthalatı çok az gerilemişti, zira felakete uğramış yabancı üreticiler başka hiçbir yerde —içerde veya dışarda— satamadıkları malları Britanya'nın açık limanlarına boca ediyorlardı. Fakat görünür ihracatı, sermaye ih-

racı ve denizaşırı talepteki daralma nedeniyle düşmüştü; «görünmez ihracatı» (yatırım faizleri, gemicilik kazançları ve ticari harçlar) ise, dış dünyadaki depresyon koşulları nedeniyle hemen hemen bir milyar dolar kadar azalmıştı. (Bakınız Bölüm XXVI) Dolayısıyla ülke dışarıya altın veya menkul değerler satmaksızın ve böylece sermayesiyle yaşar hale gelmeksizin durumu sürdüremezdi. Böylece 1931 - 1932 tarifeleri kısmen bu yanlışlığı düzeltmek amacıyla, kısmen de 1931'de iktidara gelen hükümet ilke olarak korumacılıktan yana olduğu için konuldu.

Yeni Britanya tarifesi bir kaç yiyecek ve hammadde dışında bütün ithal mallarına yüzde 10 oranında ılımlı bir genel gümrük vergisi getirdi; fakat bu genel oran artırılabilirdi ve nitekim bir çok mamul mal için yüzde 20'ye (ve daha üstüne) çıktı. Dominyonlardan ve sömürgelerden yapılan ithalattan ya hiç gümrük vergisi alınmadı veyahut da yabancı yerlerden gelen mallardan alınana göre daha küçük oranda vergiye tabi tutuldular; ve 1932'de ana yurt ve dominyonlar, daha ileri karşılıklı tercih ayrıcalıkları sağlayacak ticaret anlaşmaları akdetmek üzere, Ottawa'da biraraya geldiler.

Çoğu ülkede, tarifeler diğer üç koruyucu silahla takviye edildi. İlk olarak, bir kota saptamak suretiyle, ithaline izin verilen miktar fiili olarak sınırlandırıldı. Zira, şu veya bu şekilde, şu veya bu yerde mutlaka satılması gereken mallar, tarifeleri atlayabilir ve ticaret anlaşmaları gümrük oranlarının yükseltilmesini engelleyebilirdi. Fransa bu olguyu, 1930 - 1931'de ihracatı azalırken ithalatının hızla kabarmasıyla farketti. Bu nedenle kereste ve şarap girişine kısıtlama getirdi (Ağustos 1931); ve bir yıl içinde 1.100'ün üstünde mal kota listesindeydi. Toplam bir sınır belirleyebilir veya her ülkenin gönderebileceği mal miktarlarını saptayabilirdi ve kota istenildiği anda rastgele değiştirilebilirdi. Pek çok ülke Fransa örneğini izledi.

İthalat, ikinci olarak, döviz satışları denetlenmek suretiyle dizginlendi. Dolar bulamayan bir ithalatçı Amerikan malları ithal edemezdi. Döviz veya efektif elde edemeyen bir ithalatçı ise hiç bir şey ithal edemezdi. Bazı ülkelerde hükümetler dış borç faizlerini ödeyebilmek için döviz satın almada öncelik hakkı kullandılar; başka bazı ülkelerde ise dövizde öncelik hakkı belirli bazı malları ithal edenlere veya belirli ülkelerden mal satın alanlara verilirken, diğer alıcılar hiç döviz alamadılar. Dolayısıyla, bir Alman acentesinin Britanyalı veya Amerikalı bir yazara eserlerinin satışından elde edilen telif haklarını göndermesi

mümkün olmayabiliyordu. Viyana veya Balkanlara kumaş veya giysi gönderen Britanya firmaları, buralardan mal (örneğin salam) alıp İngiltere'de satma yoluna gitmedikleri sürece, mallarının bedelini tahsil edemezlerdi. Bazı hükümetler bu ikili takası çok uzak mesafelere taşıdılar; Polonya, Bulgar tütünü veya İtalyan tersanelerinde inşa edilmiş yolcu gemisi karşılığında kömür vermeyi kabul etti; Brezilya kahvesi, Romanya petrolü veya Ruhr kömürü ile takas edildi. Bir çok ticaret anlaşmasında her ülke ithalatının belirli bir miktarını veya oranını diğer ülkeden yapmayı taahhüt etti. Bir İngiliz - Sovyet anlaşmasında (1934), Sovyetler, bu ülkeden aldığı mal miktarını, satın alma harcamaları bu ülkeye yaptığı satışların değerine yaklaşana kadar artırmaya söz verdi. Hemen hemen tümüyle Britanya tereyağı pazarına bağımlı olan Danimarka, Britanya tereyağı ve domuz pastırması pazarının belirli bir kısmının garanti edilmesi karşılığında, kömür ithalatının yüzde 80'ini Britanya'dan yapmaya razı oldu.

İkili ticaret, Nazi Almanya'sı ile Tuna ve Balkan ülkeleri arasındaki ilişkilerde en yüksek noktasına çıktı. Tarifeler Almanya'nın bazı önemli dış pazarlarda mamul mal satışlarını engellemekteydi; yine tarifeler, kotalar ve düşük fiyatlar, güney Avrupa ülkelerinin birincil mallarını dış pazarlarda tatminkâr fiyatlarla satmalarını zorlaştırıyordu. Almanya tarımını bu bölgelere karşı daha önceleri koruyordu. Şimdi geriye çark ederek, bu ülkelerin satmak zorunda oldukları her şeyi dünya fiyatlarının üstündeki fiyatlarla almaya başladı, fakat malların bedelini yalnızca Alman mallarının satın alınmasında kullanılabilecek olan «bloke marklar» ile ödedi. Fransa ve Britanya bu bölgeye iktisadi bir ilgi duymuyorlardı, bu nedenle Almanya, hattâ Avusturya'yı ilhak etmeden önce bile, kendisini kolayca kabul ettirmeyi başarmıştı. Fakat, bütün ikili pazarlıklarda olduğu gibi burada da, malları ve bedellerini eskiden gereksinim duyulan veya gitmeleri gereken yere taşıyan çok taraflı ticaretin önüne engeller konuldu. Uluslararası ticaretin toplam değeri artmadı; küçük küçük parçaları yolundan saptırılmış ve etrafları çitlerle çevrilmişti.

Üçüncü olarak, altın standardının 1931'de terkedilmesi, ülkelere, değer kaybetmiş paralarını ithalatı dizginleme ve ihracatı artırmada bir araç olarak kullanmaları olanağı verdi. Bu politikayı biraz sonra inceleyeceğiz. Öyleyse, genelde, depresyonun baskısı ticaret politikalarını yeni amaçlara ve yöntemlere yöneltmiştir. «Amaçlar, belirli bazı yerli endüstrileri koruma ve desteklemeye yönelik tarifelerden, ödemeler dengesini korumaya, paranın istikrarına ve hattâ daha muhteris otarşi

veya kendine yeterlik programlarına kaymıştır» (Hansen). Ticaret, bir savaş zamanı «kuşatma ekonomisi»ndeki (Hancook) kadar sıkı bir disiplin ve denetim altına alındı ve kendine yeterlilik, dışarıya arz edebildikleri malları satamayanlar tarafından istenilir bir ideal olarak kucaklandı. Toparlanma başladığında, çoğunlukla karanlık günlerin panik havasında konulmuş olan denetimlerin kaldırılması pek kolay olmadı veya hiç kaldırılmadılar. Bunlar, yerleşik çıkarlar yaratmış ve bir ülkenin istese bile kolayca dışına çıkamayacağı derinlikte kanallar açmışlardı.

Para ve Kredi Politikaları. Depresyon, uluslararası ticaret ve hükümetlerarası ödemeler sorununu hızla daha ciddi bir hale getirdi. Dolar ve pound ihracatı durunca, borçluların bu paraları bulma olanakları iyice daraldı. Dolar arzındaki daralma daha ciddi olanıydı; sonuçta ne kadar ciddi bir problem haline geldiği aşağıdaki tablodan görülebilir :

	1929	1932
Amerikan mal ve hizmet alımlarının ve yatırımlarının yabancılara sağladığı dolar miktarı	7,4 milyar $	2,4 milyar $
Yabancıların ABD'ye olan sabit borç servislerini karşılayabilmeleri için gerekli dolar miktarı	0,9 »	0,9 »
Yabancıların Amerikan malları satın almak veya başka amaçlarla kullanmak için mevcut dolar dengesi	6,5 »	1,5 »

İlk sıradaki üçte iki oranındaki kısmen denizaşırı yatırımlardan vazgeçilmesinden kaynaklanıyordu; fakat büyük kısmı Amerikan denizaşırı mal ve hizmet alımlarının değerindeki büyük düşmenin (yüzde 70) bir sonucudur. İkinci sıra yabancıların Birleşik Devletler'e olan borçlarının değişmediğini gösteriyor. Buna bağlı olarak, üçüncü sıradan görülebileceği gibi, yabancılar borç ödemelerini tam olarak yaptıkları takdirde, Amerika'dan ihracat yapabilmek için 1932 yılında ellerinde, 1929'daki 1,00 $'a karşılık, yalnızca 23 sent kalacaktı. Bu miktar, fiyatlardaki düşüşler dikkate alındığında bile, yetersizdi. Amerikan kredilerinden yoksun kalan Almanya, Müttefiklere olan savaş tazminatlarını veya Amerikan kreditörlerinin faizlerini ödemenin güç olduğunu gördü; Müttefiklerden bazıları ise altın rezervlerine başvur-

madıkları takdirde, Amerika'ya olan borç taksitlerini kolay kolay ödeyemeyeceklerini anladılar. Almanya, Britanya ve Avusturya'nın altın rezervleri azalırken, Fransa ve Birleşik Devletler'in rezervleri yirmili yıllardakinden bile daha hızlı arttılar. Ellerindeki malları Londra'ya gönderebildikleri için, pound borcu olan ülkelerin durumları daha az ciddiydi; fakat fiyatlardaki düşmeler, aynı miktardaki borcun ödenmesi için çok daha fazla mal gönderilmesini gerektirdi.

Toparlanması Amerikan kredileriyle finanse edilmiş olduğu için, özellikle Orta Avrupa bu dolar kıtlığının etkisini göstermeye başladı. Londra, merkez bankalarının altın rezervleri giderek azalan Viyana ve Berlin'i kredileriyle desteklemeye çalıştı. Bununla birlikte, 1931 baharına gelindiğinde kopma noktasına ulaşıldı. Mayıs'ta, Viyana'nın en büyük bankası olan *Kredit Anstalt* battı ve hükümet altın ihracını yasakladı. Bu banka batarsa hangi banka dayanabilirdi ki? Hiç kuşkusuz, hasta ağır endüstriye bağımlı Alman yatırım bankaları değil. Bu nedenle Almanlar ve yabancılar mevduat ve kısa vadeli kredilerini çekmek için hücum ettiler. 1931'in ilk yarısında yabancılar bu bankalardan 500.000.000 dolar civarında para çekerken, yerliler de bulabildikleri kadar para çektiler. Temmuz'da Darmstädter Bank kapılarını kapattı ve Alman hükümeti, çökmelerini önlemek için diğer bankaları yalnızca kapatmakla yetinmedi, aynı zamanda yabancılara olan bütün kısa vadeli borç ödemelerini de durdurdu.

Başkan Hoover, kaynama noktasına doğru bölyece hızla yaklaşan birinci sınıf bir mali buhran altında, Temmuzda bütün hükümetlerarası borçlar —tazminatlar ve müttefikler arası borçlar— için bir yıl süreyle moratoryum ilan edilmesini önerdi. Öneri kabul edildi —Fransa tarafından gönülsüzce, Kongre tarafından ise çok yavaş bir biçimde. Ağustosta Bazel'de toplanan bir uluslararası bankacılar kongresinde, her tür dış borç ödemelerinin altı ay süreyle askıya alınmasını öngören bir «buzluğa kaldırma anlaşması» yapıldı.

Viyana, Berlin ve Bazel'deki olaylar, kısa vadeli mevduat alacaklısı yabancıların büyük ölçüde altından oluşan fonlarını Britanya bankalarından çekmek için saldırıya geçtikleri bir zamanda Bank of England kıta ülkelerinden alacaklarını tahsil edemediği için, Britanya'yı çok kötü durumda bıraktı. Rezervlerdeki kuruma hızla öyle bir ciddiyet kazandı ki, hükümet banknot karşılığında külçe altın talep etme hakkını askıya almak zorunda kaldı (21 Eylül 1931). Bir başka deyişle, Britanya altın standardını terketti. Bu eylem paniğe yol açtı. Pound

kısa sürede 3,5 $'a düştü. Ticaretlerinin büyük kısmını Britanya ile yapan ülkeler, pound ile paritesini korumak için paralarının değerini düşürdüler. 1931 sonuna gelindiğinde, on Avrupa ülkesi altın standardının dışındaydı ve bir düzinesinde de para trafiği üzerinde şiddetli kısıtlamalar vardı. Yalnızca Fransa, Hollanda, Belçika ve İsviçre —«sterlin grubu»nun veya Kuzey Amerika'nın dolar *bloku*'nun dışında kalan altın *bloku*— altına sadık kaldılar; fakat bunlar fena halde sarsıldılar. 1933 Martındaki banka buhranında, Birleşik Devletler altın ihracını yalnızca yasaklamakla kalmadı, aynı zamanda ellerinde altın olanların Federal Rezerv bankalarına teslim etmelerini emretti.

Savaş sonrasının «dengesiz bir dünya ekonomisinde ademi merkeziyetçi bir kredi sistemi ile dünya çapında bir uluslararası altın standardını çalıştırma denemesi» (Brown) böyle sona erdi. Britanya, altının desteği olmaksızın değerini bulması için poundu serbest bıraktı ve pound bir ara 3,20 $'a kadar düştü. Bu, kısa bir süre için, Britanya mallarını değer kaybetmemiş durumdaki dolar ve frank sahipleri için ucuz hale getirdi, fakat diğer paralar da çabucak değer kaybettikleri için Britanyalı ihracatçıların bu avantajı kısa ömürlü oldu. Birleşik Devletler'in altın ihracını durdurmasıyla birlikte, dolar da pound kadar değer kaybetti. Japonya parasının değerini yüzde 60 oranında düşürdü ve Japon mallarının fiyatı, Britanya mallarınınkilere göre hemen hemen iki kat daha fazla düştü.

Bu değer düşürme savaşından pek az ülkenin kazançlı çıkabileceği ve altın *bloku* ülkelerinin paralarının değerlerini yirmelerde belirlenen düzeylerde tutmakla sürekli zarar gördükleri, kısa sürede açığa çıktı. Bu nedenle 1933'te Londra'da, uluslararası bir operasyon işbirliğinin, paraların ve dövizlerin istikrarını sağlayıp sağlayamayacağını görmek amacıyla bir Dünya Ekonomik Konferansı toplandı. Londra, Paris ve Washington arasındaki (Başkan Hoover ve Rooswelt'in de katıldıkları) ön görüşmelerde, istikrar ve buna uygun düşen diğer önlemlerin gerekliliği üzerinde anlaşmaya varıldı; fakat, Başkan Roosevelt'in, işbirliği fikrini tümüyle yadsıyan ve Birleşik Devletler'in, fiyatları tatminkâr bir düzeye yükseltecek ve kuşaklar boyunca orada tutacak şekilde manipüle edilecek bir paraya sahip «sağlam bir uluslararası ekonomik sistem» arayışında tek başına hareket etme politikası izlemek niyetinde olduğunu ilân ederek bütün başarı umutlarını havaya uçuran mesajı geldiğinde, Konferans henüz yeni başlamıştı.

Her ülke kendi başının çaresine bakma yoluna gitti ve Birleşik Devletler başarısı şansa bağlı iki adım attı. 1934'te altının fiyatını onsu

20 dolardan 35 dolara yükseltti ve piyasa fiyatının çok üstünde fiyatlarla gümüş alımını başlattı. Bu eylemlerin tarım ürünlerinin fiyatlarını yükselteceği umudu da suya düşmeye mahkûmdu. Gümüş politikası, daha önce gördüğümüz gibi, Birleşik Devletler için bir fiyasko, Çin için ise tam bir yıkım oldu. Altın politikası, altını halk ve özel alıcılar için heryerde daha pahalı hale getirdi ve yalnızca dünyanın altın çıkarım bölgelerine yarar getirdi. Bu bölgeler için, altın fiyatındaki yüzde 75'lik bir artış, birinci sınıf bir altın madeninin keşfiyle eşdeğerdi. Nitekim 1939'da, 1933'dekine nazaran üçte iki oranında daha fazla altın çıkarıyorlardı.

Bu müthiş değerli metal seli, esas olarak, Amerika ve Birleşik Krallık'a aktı. Frankı 1936'da üçte bir oranında devalüe etmesine ve Londra ve Washington'la frank, pound ve doları göreli olarak istikrarlı tutmaya yönelik üçlü bir anlaşma yapmış olmasına rağmen, Fransa artık cazip bir yuva değildi. Fransa'nın iç politikası bozulmuştu, Avrupa'daki konumu belirsizdi, dış ticaret ve bütçesinde büyük açıklar vardı. Dolayısıyla altın buraya gitmedi; tam tersine ülkeden sermaye kaçışı başladı, altın rezervi düştü ve yeni bir devalüasyon zorunlu hale geldi (1938). Bu arada, Britanya daha önce hiç sahip olmadığı kadar altın satın aldı ve rezervini büyüttü, fakat Birleşik Devletler'e akan derin ve geniş altın ırmağıyla karşılaştırıldığında Britanya'nın alımları çok küçük kalıyordu. Birleşik Devletler'e akan altının bir kısmı 35 doların cazibesine kapılmıştı veya mal ve menkul değerler alımının karşılığıydı. Bir kısmı, Avrupa üzerindeki bulutlar karardıkça, emniyet arayışıyla geldi ve gönderenlerin mülkiyetinde kaldı. Sonuç, 1934'ün sonu ile II. Dünya Savaşının başlangıcı arasında gerçekleşen 8 milyar dolarlık net altın akımıydı. 1939 Eylülünde parasal stok 16 milyar dolar civarındaydı ve bunun 10 milyar doları yabancılara aitti.

Öyle görünüyor ki, Amerikalılar ve Britanyalılar bu altın yığınlarıyla ne yapacaklarını pek bilmiyorlardı Çok küçük bir kısmı, döviz kurlarındaki vahşi değişiklikleri engellemek amacıyla kullanılmak üzere bir «döviz istikrar fonu»nda toplandı. Eğer geriye kalanın banka kredilerine baz olarak serbestçe işlemesine izin verilseydi, kredi hacmi ve satın alma gücü bir genişleme dalgasını ve ardından da yıkımı harekete geçirecek ölçüde büyüyecekti. Bu tehlike Birleşik Devletler'de sinsice kapıya dayandığında (1936 - 1937), hükümet banka kredilerini kısıtlamak için önlemeler getirdi, ülkeye giren bütün altını satın aldı ve bir «pasif fon»da topladı, böylece, (depresyondan ziyade) bütün dünyada hissedilen bir «resesyona» sebep oldu. Bu altın korkusunun

simgesi, Kentucky'de Fort Knox'da inşa edilmiş olan, içine altının gömüldüğü kocaman bir masif kasaydı. Britanya'da bankalar bütün müşterilerin gereksinimlerini düşük faiz oranlarıyla karşılamaya yetecek kadar bol fona sahiptiler; Banka oranı 1932'den itibaren hep yüzde 2'de kaldı ve hükümet toparlanma niyetiyle «ucuz para» politikası vaad etti. Fakat kaçma riski her zaman mevcuttu ve bu nedenle 1936 - 1937'de bunu önlemek için kredi arzını «yönetme»yi amaçlayan önlemler alındı.

Toparlanma. 1932 yazında, en kötü günlerin geride kaldığı ve toparlanmanın başlamış olabileceği yönünde belirtiler ortaya çıktı. Toparlanmanın başlaması, 1932 - 1933 kışında patlak veren Amerikan mali buhranı tarafından ertelendi, fakat buhran bittiğinde iş grafikleri yukarıya doğru dönmeye başladılar. Eğrilerin yükselmesi artık hükümetlerarası borç ödemeleri sorunu tarafından taciz edilmiyordu. 1932 ortasında toplanan Lozan Konferansı'nda, Almanya'nın alacaklıları, kendilerinin Birleşik Devletler'e olan borçları hafifletilmek koşuluyla, savaş tazminatları hesabını toplam 750 milyon dolara kapatmaya razı oldular. Amerika onlara bu kolaylığı sağlamadığından, anlaşma hiç bir zaman uygulanamadı; fakat bunun bir önemi yoktu, zira Almanya artık hiç bir ödeme yapmıyordu —hattâ 750 milyon doları bile— ve hiç kimse de ondan bunu isteme cesaretini gösteremiyordu.

1932 Aralığında Hoover morotoryumunun süresi bitti; Amerikan borcunun taksitini ödeme zamanı geldi. Ulusal maliyelerde hüküm süren koşullar altında paranın toplanması hemen hemen olanaksızdı ve dünya ticaretindeki çökme göz önüne alınırsa, bunun Amerika'ya ödenmesinin tek yolu değerli metaller olabilirdi. Britanya 100 milyon dolara yakın taksidini ödeyebilmek için altın rezervine başvurdu; İtalya, Çekoslavakya, Latvia, Litvanya ve Finlandiya yalnızca 3 milyon dolardan oluşan borçlarının tamamını ödediler; fakat Fransa, Polonya ve diğer ülkeler, toplam 25 milyon dolarlık ödentileri için hiç bir şey göndermediler. Bir sonraki taksidin ödeme zamanı geldiğinde, Temmuz 1933, Britanya 10 milyon dolarlık gümüş gönderdi, diğer bazı ülkeler cüzi miktardaki bakiyelerini gönderdiler, fakat Fransa ve geriye kalanlar yine hiçbir ödeme yapmadılar. Washington, değişmiş olan durumu bütünüyle yeniden gözden geçirme yönünde hiç bir adım atmadığı için, bundan sonra, Finlandiya dışında hiç bir ülke ödeme yapmadı. Böylece Birleşik Devletler'e ödenmesi gereken büyük borçlar, Britanyanın kredi alacakları ve tazminatlar —hepsinin toplamı yaklaşık olarak 50 milyar dolar civarında idi— borçların reddedilmesi sonucunda silinip gitti. Ödemenin yapılması olanaksızdı, fakat bu acı gerçeğin kabul edilmesi de pek o kadar kolay değildi.

Borçlar sorunu ve banka buhranı artık sona ermiş olduğundan, toparlanma dikkate değer bir ilerleme gösterdi. Bunun ne kadarının hükümet politikalarından, ne kadarının ekonominin normal canlanmasından kaynaklandığını ölçebilecek durumda değiliz. Toparlanma, bütün ülkelerde, uluslararası ticaretteki büyük bir canlanmadan ziyade ülke içi alanlarda oldu. Britnaya'da, düşük bir faiz oranı, demiryollarının iyileştirilmesine ve elektrik arzının geliştirilmesine yapılan sermaye yatırımlarını teşvik etti; fakat asıl etkisi bir inşaat patlamasını ve gecekonduların ortadan kaldırılması harekâtını uyarmasıydı. Yeni sermaye yatırımlarının yaklaşık dörtte biri konut yapımına gitti. Gümrük tarifesi bazı endüstriler için iç pazarı korudu ve büyük bir Amerikan branş fabrikaları dizisi de içinde olmak üzere, yeni endüstrilerin doğumuna yol açtı. Hükûmet bütçesini denk tuttu, fakat ülke milli gelirinin yaklaşık beşte biri kamu cüzdanından geçtiği için, maliye politikası ekonomiyi pek çok yoldan etkiledi. Bu tutarın bir kısmı, vergiler, işsizlik tazminatı ve sosyal hizmetler yoluyla yüksek gelirlerden düşük gelirlere yapılan transferi temsil ediyordu; dolayısıyla bu politika kitlesel tüketimi ve tüketim malları endüstrilerini destekledi. Geriye kalanın çoğu, çeşitli hükümet birimleri tarafından konutlara, karayollarına, kamusal mal ve hizmet üretimlerine ve benzerlerine yatırıldı. 1931 de 84 olan üretim endeksi 1936'da 118'e yükseldi; endüstriyel genişleme yalnızca işini kaybetmişlere değil, aynı zamanda emek pazarına yeni gelen genç insanlara da iş temin ettikçe, işsizlik azaldı. 1935'te işçi başına fiziki çıktı miktarı, onyıl öncesindekine göre dörtte bir oranında daha büyüktü — Birleşik Devletler'de kaydedilene eşit bir iyileşme. Gerçek işçi ücretleri Amerika'da düşmüşken, Britanya'da beşte bir oranında arttı. Kısacası, nüfusun büyük bir bölümü depresyon öncesindekine göre daha iyi durumdaydı.

Britanya'nın denizaşırı ticaretteki toparlanması pek kayda değer değildi. İhracat 1937'de, depresyondaki en düşük noktadakine göre yüzde elli daha büyüktü; fakat 1929'daki değerinin yalnızca dörtte üçüne eşitti. Britanya 1913'te toplam üretiminin yüzde 33'ünü ihraç etmişti; bu oran 1924'te 27'ye, 1930'da 22'ye ve nihayet 1937'de yüzde 15'e düştü. Bu gerileme, Britanya'nın dünya ticareti içindeki payının düşmesinden çok, dünya ticaretindeki daralmanın bir sonucuydu, zira Britanya payını iki savaş arasındaki dönem boyunca koruyabilmiştir. Bu, ilgi merkezinin dış pazarlardan iç pazarlara kaymasının bir parçasıydı. Yine de, ülke, artan gelirinin daha büyük bir kısmını içeride kazanıyor olsa bile, yiyecek ve hammaddelerin çoğu açısından halâ ithalata ba-

ğımlıydı. 1936 - 1938 arasında Britanya'nın görünür ithalatı, görünür ihracatından yılda ortalama 1,9 milyar dolar daha büyüktü. Bu ithalat fazlasının yaklaşık 1,7 milyar doları görünmez ihracat gelirleriyle ödendi. Dolayısıyla geriye kalan net ödemeler dengesi açığının altın ihracatı, borçlanma veya menkul değerler satışından karşılanması gerekiyordu. Hepsi de sermayeden yeme anlamına gelen bu yöntemler, çok sağlıksız bir durumun göstergesiydiler.

İmparatorluk heveslileri, 1932'de Ottawa'da kuluçkaya yatırılmış olan emperyal tercih şemalarının işleyişi tarafından hayal kırıklığına uğratıldılar. Kendine yeterli bir imparatorluk kavramı hiç bir zaman çok fazla ciddiye alınmamıştı, fakat toparlanma böyle bir kavramın ne kadar olanaksız olduğunu gösterdi. İmparatorluk içi ticarette bir artış oldu; fakat 1938'de, Britanya'nın ithalatının yüzde 60'ı halâ yabancı kaynaklardan yapılıyordu ve ihracatının yüzde 55'i de yabancılara satılıyordu. «Emperyal kendine yetmezlik» başka yollardan da kendini ortaya koyuyordu: Kanada'nın Amerika'ya sıkı bağımlılığında, Avustralya'nın Japonya ve Birleşik Devletler yün pazarlarına olan gereksiniminde, Avustralya ve Kanada'nın mandıracılarını Yeni Zelanda tereyağının rekabetine açmakta gösterdikleri isteksizlikte ve son olarak da dominyonların, Britanya pazarının birincil ürünlerini Britanya çiftçilerinin refahını hiç dikkate almaksızın habire boca edebilecekleri dipsiz bir kova olmadığını keşfetmelerinde. Dolayısıyla, 1938'e gelindiğinde, Ottawa kararlarının çok az meraklısı kalmıştı, zira bunlar yabancı ülkelerle yapılan görüşmelerde herkesin elini kolunu bağlıyordu. O sırada Amerikan Devlet Bakanı kendi ticaret anlaşması programını öne sürmekteydi. Buna bağlı olarak Kanada ve Birleşik Krallık Amerika ile anlaşma imzaladılar. Bu ticaret paktlarıyla, ilk iki ülke Amerikan pazarlarına daha kolay girebilme karşılığında bzı tercih haklarından vazgeçerlerken, Birleşik Devletler de Britanya ve Kanada pazarlarına girme olnağı elde etti ve böylece «Kuzey Atlntik üçgeni»nin köşeleri birbirine daha sıkı bir biçimde kaynamış oldu.

Toparlanma iki başka açıdan daha hayal kırıklığına yol açtı. En iyi günlerde bile halâ işsiz olan büyük bir işçi kitlesi ve buna eşit büyüklükte kulanılmayı bekleyen bir tasarruf veya potansiyel banka kredisi kitlesi vardı. Depresyonun en derin noktasında, Britanya sigortalı işçi nüfusunun yüzde 20'si tam veya kısmı olarak işsizdi. Oran, 1937'de yüzde 11'e düştü ama 1938'de yeniden yüzde 13'e (1.800.000 kişi) çıktı. Bu arada insanlar her şekilde ve her çeşit yerde —bankalar, sigorta şirketleri, inşaat toplulukları ve dağıtılmamış kârlar— tasarruf tutu-

yorlardı. Yine de, bütün cari sermaye talepleri karşılandığında bile, geride halâ atıl sermaye ve kredi kalıyordu ve ondokuzuncu yüzyılda demiryolları inşaatı ile birlikte başlamış olan çok büyük bir sermaye gereksinimine benzeyen bir gereksinimin beilrtileri de ufukta görülmüyordu. I. Dünya Savaşı yirminci yüzyıl başlarının tasarruflarını emmiş, yirmili yıllardaki gelişmeler de kendi büyük paylarını yutmuşlardı. Fakat otuzlarda sermaye arzı sermaye talebini çok geride bıraktı; denizaşırı ülkelerde, yabancı sermaye için uygun bir alan olmayan Sibirya dışında, açılabilecek hiç bir yeni bölge kalmamıştı; ve Avrupa veya Amerika'nın yeniden donatımı için fon talebi yaratacak devrimci bir yenilik de yoktu. Buna bağlı olarak: Hiç kimse açlıktan ölmeye terkedilemeyeceği için desteklenmesi gereken bir işsizler ordusu ve atıl duran bir sermaye dağı. Mevcut kaynakların hepsini harekete geçirmekten aciz kalan kapitalizm adeta mahkûm edilmiş görünüyordu.

Bu durum ekonomistleri kaygılandırdı ve yeni düşünce yollarına girmelerine yol açtı. Millî gelir ve millî gelirin harcanma yolları üzerinde düşünmeye başladılar. Çok büyük bir kısmı mı tasarruf edilmişti? Tasarrufları kısmak ve vergileme yoluyla, tasarruf eden sınıfın gelirinin daha büyük bir kısmını insana yakışır bir yaşam standardını sürdürmeye yetecek kadar bir gelirden yoksun olanlara transfer ederek harcamaları uyarmak daha mı iyi olurdu? Eğer tasarruf sahiplerine beşikten mezara kadar sosyal güvenlik sağlanacak olsaydı, insanlar ilerideki kötü günler için şimdiden hazırlık yapmakla (tasarruf) daha az ilgilenebilirlerdi. Veya, soruna bir başka açıdan yaklaşılırsa, tarih, yatırım yüksek olduğunda istihdamın daima yüksek olduğunu gösteriyordu. Özel ve kamusal yatırımlar şimdi mevcut sermaye ve işgücünün tamamını kullanmaktan aciz kaldığına göre, devlet bir sermaye yatırımı programı için daha fazla vergi toplayarak ve hattâ borç alarak boşluğu doldurmaya çalışmalı mıydı? Almanya, Sovyetlerin daha önce göstermiş olduğu gibi, bütün kaynakların tam istihdamının nasıl yaratılabileceğini gösterdiğinde, tartışma bütün hararetiyle devam ediyordu.

Almanya'da Toparlanma. 1932'de, özellikle Lozan Konferansında tazminatların iyice küçültülmesi üzerinde anlaşmaya varılmasından sonra, Almanya'da da toparlanma belirtileri görüldü. 1930 - 1931'de deflasyonist politikalar izlendi, amaçlanan şey maliyetleri —faiz, rant, ücret ve maaşlar— düşürerek üreticileri düşen fiyatlara karşı korumak ve ağır vegrilerle bütçenin denkliğini sağlamaktı. Bu politikaların sonuçlarından birisi geniş kitlelerin satın alma gücündeki azalma

ve 1932 yılında yapılan beş genel seçimde görülen aşırı sol veya sağa kaymalarda yansıyan yaygın huzursuzluktu. Deflasyon politikası izleyen hükümet 1932'de iktidardan düşünce, politikaları tam tersine çevrildi. Bütçe üzerindeki etkileri hiç düşünülmeksizin, vergiler indirildi, ücret ve aylıklar eski düzeylerine yükseltildi ve kamu çalışmaları veya özel inşaatçıların sübvansiye edilmesine başlandı. İyi bir hasat İthalat gereksinimini azalttı. İflas dalgası sönmeye yüz tuttu. 1931 ortasındaki buhranlı saatlerde hükümetin para yağdırması ve daha sonra da savaş tazminatlarının hafifletilmesi sayesindedir ki, bankalar sağlıklarına yeniden kavuştular ve 1932 başlarında yüzde 7 olan iskonto oranını 1934 sonunda yüzde 4'e düşürdüler. Fakat Amerikan tökezlemesi ve 1932 - 1933'teki çok kötü kış, işsizlerin sayısını 7.000.000 kişilik rekor düzeye çıkardı. Ocakta Hitler şansölye (başbakan) oldu. Martta Naziler Reichstag'da (parlemento) çoğunluğu az bir farkla kaçırdılar, fakat karşıtlarını ezmeye yetecek kadar güce sahiptiler; ve Reichstag'dan Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi ve Hükümetinin diktatörlüğünü kuran bir Yetki Kararnamesi geçirdiler.

Nazileri iktidara getiren program «sosyalist» olmaktan çok «milliyetçi»ydi. «Alman ırkının», damarları «Alman kanı» ile dolu olan, Aryan olmayanlar ve Slavlar karşısındaki üstünlüğü tartışma götürmeyen ve mukadderatı tarihsel sınırlara hiç bakmaksızın yüce bir şefin öncülüğü altında birleşmek olan «Alman milletinin» nefret ve ümitlerine hitabetti bu program. Orijinal programın «sosyalist kısmı», ekonomik düzenin şu veya bu tarafından yakınan herkese —özellikle ücretlilere, köylülere ve küçük iş sahiplerine— seslenen acaip ve asılsız bir vaatler kırmasından ibaretti. Yabancı işçi göçünün yasaklanması; «çalışmadan kazanılmış gelirlerin» ortadan kaldırılması ve buna bağlı olarak her vatandaşa elleri veya kafasıyla çalışma ödevi; savaş tazminatlarına elkonulmasını; tröst haline gelmiş işletmelerin millileştirilmesi ve büyük işletmelerin kârlarının paylaştırılması; yaşlılara daha fazla yardım edilmesi; çok departmanlı dükkanların kökünü kazımak ve tüm devlet ihalelerini küçük üreticilere veya esnafa vermek suretiyle «sağlıklı bir orta sınıf yaratılması ve desteklenmesi»; toprak reformu; tarım kredilerindeki faizin kaldırılması ve toprak spekülasyonunun yasaklanması; ve son olarak, faaliyetleri ile toplumun huzuruna zarar verenlere karşı «acımasız bir savaş» ve «dini ve ırkı ne olursa olsun» halk düşmanları, tefeciler, aşırı kâr düşkünleri ve benzerlerine ölüm cezası verilmesi gibi talepler yer alıyordu.

1920 yılında yabancılardan, komünistlerden, yahudilerden ve kapitalistlerden nefret eden bir avuç mutsuz kişi tarafından oluşturulan

bu program, Hitlerin ve hesabına çalıştığı bir grup malûl subayın gözüne çarptı. Bu program onlara, Alman emekçilerini Almanya'nın askeri yeniden doğuşunu amaçlayan bir davaya çekmek için kullanılabilecek iyi bir ayartma aracı olarak göründü. Hitler programın her iki yanını da öğdü ve böylece her iki yandan dönekleri kazandı. Parti büyüdü. Başlangıçta, başarıya giden en hızlı yolun güç kullanımından geçtiğine inanılıyordu,fakat karacı bir subayın cumhuriyet hükümetini devirmeye yönelik bir girişimiyle işbirliği içinde yürütülen böyle bir girişim hüsranla son buldu ve Hitler *Mein Kampf'ı* (Kavgam) yazmak üzere hapisane yolunu tuttu.

Zora başvurma böylece bir tarafa bırakıldıktan sonra, demokratik yöntem denendi ve parti güçlü propaganda tekniğini, örgütlenmesini ve kendi özel ordusunu geliştirdi. Genelde işçi sınıfı üzerinde çok az iz bıraktı; zira işçiler sendikalarına, Sosyal Demokrat Partiye veya Komünist Partiye bağlıydılar. Fakat iş bulmakta zorluk çeken genç insanları, büyük marketlerin rekabetine dayanamayan küçük dükkancıları, büyük endüstrinin rekabetinden zarar gören küçük imalatçıları, kredi için yüksek faiz ödemek zorunda kalan çiftçileri, tasarrufları enflasyon tarafından eritilen aylıklı memur ve orta sınıf mensuplarını, Yahudi düşmanlarını ve son olarak da bu yeni partide ortanın solu sosyalistlerine ve sol - kanat komünistlerine karşı iyi bir kalkan gören büyük iş adamlarını cezbetti.

Nazi çağrısının gücü iş grafikleriyle ters yönde değişti. Koşulların henüz olgunlaşmamış olduğu 1924 yılında yapılan bir seçimde parti otuz iki koltuk kazandı. İşlerin iyiye gittiği 1928'de ise yalnızca bir düzine koltuk elde edebildi ve adeta yok olmaya yüz tuttu. Fakat depresyon, tohumun doğru yerlere ve çok ustaca atılmış olduğunu ortaya çıkardı. Seçimler birbirini izledikçe, üst ve alt orta sınıf, işsiz gençler ve büyük endüstriciler, partiyi yeni yöneticilerin iktidarı ele geçirip bu makinayı ezebilecekleri bir noktaya yükselttiler.

Yeni yöneticilerin denetimini ele geçirdikleri sistemin politik iktisadında ekonomi ile siyaset arasındaki bağlar zaten çok sıkı idi. Bu bağ en azından Bismarck ve hatta Büyük Frederick zamanlarından beri hep sıkı olagelmişti. Bankalar ve endüstri arasındaki, bunlarla devlet arasındaki ve büyük toprak baronları ile devlet arasındaki bağlantı Birinci Dünya Savaşı tarafından güçlendirildi. Korumacılık ve bu savaş, kendine yeterliliği vurgulamıştı. Demiryollarını işleten, potas ve kömür madenlerini çalıştıran devlet bir girişimciydi; Prusya Kralı

1914 yılında, 12.000.000 tonluk satışıyla, muhtemelen dünyanın en büyük kömür taciriydi. Genel hizmet tesisleri devlet mülkiyetindeyken, 1900'dan sonra elektrik üretimi, kent içi ulaşım, konut plânlaması, doklar ve benzeri bir çok faaliyet özel kesim ve devlet veya belediyelerin ortak mülkiyetindeki «karma» girişimler haline geldiler. Wèimar Cumhuriyeti devlet katılımını veya denetimini genişletti. Bazı kartel fiyatlarını düzenledi ve ücretlerin belirlenmesinde nihai sorumluluğu üstlendi. Kömür ve potas üzerine çeşitli denetimler koydu. Yeni bankalar kurdu ve 1931'de sallantıdaki bankalara o kadar çok yeni sermaye sağladı ki, hemen hemen bunların sahibi haline geldi. Son olarak, devlet vergiler, sigorta uygulamaları ve genel hizmet tesisleriyle milli gelirin önemli bir kısmına el koydu; vergi ve sigorta ödentilerinin milli gelirin beşte birini oluşturduğu tahmin ediliyordu. Dolayısıyla, kendine yeterliliği amaçlayan bir ekonomi ve politika üzerinde zaten bir devlet denetimi vardı. Naziler geriye kalanını da denetim altına almak için mevcut denetimi genişlettiler. Onların getirdiği tek yenilik «tahakküm tekniği»nde, şiddet kullanımında ve hoşnutsuzlukların bastırılmasındaydı.

Yapılacak ilk iş çiftçilere yardım etmek ve işsizliği azaltmaktı. Almanya dışında kışın son bulması ve iş faaliyetinin canlanması bunu bir ölçüde sağladı, fakat Naziler soruna bir çok cepheden saldırdılar. Tarım, ülkenin kendine yeterli hale gelmesini sağlayacak çeşitli denetimler altına sokuldu. Buğday ve çavdar fiyatları dünya fiyatlarının çok üstüne çıkarıldı, fakat bu uygulama, çok fazla tahıl üretmeyen köylülerden ziyade Junkerlere yaradı. Tarım kredilerinin faizleri daha da düşürüldü. Belirli bir büyüklüğün üstündeki toprakların devredilemez olduğunu belirten bir kararname çıkarıldı; bu toprakların bir kuşaktan diğerine intikal etmesi gerekiyordu ve toprak sahibi borçlarını ödeyemese bile toprağına alacaklılar tarafından el konulamazdı; fakat bununla yalnızca orta ve büyük çaplı işletmeler güvenceye kavuşturulurken, köylüler korumasız olarak kaldılar. Kendine yeterlilik sağlanamadı, zira her ne kadar ülke iyi yıllarda gereksinimlerini ucu ucuna karşılayacak kadar tahıl üretebiliyorsa da, hayvansal ürün gereksinimini karşılamaya yetecek kadar hayvanı beslemeye yeterli olacak miktarda hayvan yemini kendi topraklarından sağlıyamıyordu. Gerçekte genel olarak üretimde bir artış olmadı; yiyecek ve hayvan yemi ithal edilmesi zorunlu oldu, fakat çiftçiler yüksek faiz maliyetinden kurtuldular, yüksek fiyatlar elde ettiler ve böylece kendilerini daha iyi hissetmeye başladılar.

İşsizlik, özellikle yol ve inşaat gibi büyük kamu projeleri başlatılarak, evli kadınlar ve genç erkekler işten çıkarılarak, Yahudiler ve eski muhalefet partilerinin taraftarları devlet kadrolarından, tıp ve hukuk işlerinden atılarak düşürüldü. Kamu projeleri programı kısa vadeli Reichsbank kredileriyle finanse edildi; bundan, pompanın çalışmaya başlayarak ekonomiyi harekete geçireceği, özel yatırımcıları paralarını işletmeye yönlendireceği ve dolayısıyla artacak vergi gelirlerinden kredilerin karşılanabileceği ümit ediliyordu. Sonuçlar bu umudu yalnızca kısmen doğruladı ve kredilerin tahvil satışlarıyla karşılanması gerekti; fakat bu arada işsizlik rakamı hiç kuşkusuz düştü ve hükümet 1935 başlarına gelindiğinde işsizlerin sayısını yarıya indirmekle öğündü. Özel ellerdeki dövizler, döviz teslim etmeninin vatan hainliği sayılacağı tehdidiyle harekete geçirilerek, bazı dış borçlar ödenerek ve yabancı alacaklılar kendilerine yapılan ödemelerin bir kısmıyla Alman malları satın almaya zorlanarak bankacılığın durumu bir ölçüde iyileştirildi.

Almanya, Nazilerin gerçekte izlemek niyetinde oldukları yola 1935'te girdi ve bu tarihten sonra yeniden silahlanma diğer bütün iktisadi düşünceleri gölgede bıraktı. Bu yılda asker alımı yeniden başlatıldı, daha sonra bir yıldan iki yıla uzatıldı, donanmanın yeniden inşasına başlandı ve büyük bir hava gücü kurma plânlarının üstündeki örtüler kaldırıldı. Askerden arındırılmış Rhineland bölgesi, 1936'da bütün ilgili taraflara meydan okunarak işgal edildi ve tam hızla istihkamların inşasına başlandı. Bütün ülke üzerinde askeri yollar inşa edildi. Cephane tesisleri fazla mesaiyle çalıştılar. İşsizlik ortadan kalktı ve işgücü yetersizliği başgösterdi.

Bu adımlar Almanya'nın bir «hazırlıklı olma ekonomisi»ne dönüştürülmesini gerektirdi. Bir savaş durumu gerektirdiğinde «M günü»nde endüstriyel tesislerin harekete geçirilmesi için plânların hazırlanmış olduğu Birleşik Devletler'de böyle bir dönüştürme üzerine bazı çalışmalar yapılmıştı. Almanya plânı devraldı, fakat başarı için A'dan L'ye kadar bütün harfler için plânlar hazırlanması gerektiğini anladı. Yine, bu hazırlıklı olma topyekûn olmalıydı; üretim, sermaye arzı, vergi, borçlanma ve fiyatların bütün yönlerini kapsamalıydı; sivil nüfusu etki altında tutmak için kültür, duygu ve iletişim araçlarını denetim altına almalıydı; gaz maskeleri, acil yangın mücadele birlikleri, hastaneler ve tahliye projeleri temin etmeliydi. Böylesine kapsamlı planlar barış zamanı ekonomisine tepeden inme bir biçimde empoze edilemezdi; ekonomi, sermayenin yatırılabileceği yerleri göstermek

ve ihracını denetlemek, üretimi ileride gereksinim duyulacak yerlere yöneltmek, darboğazları önceden görmek ve ortadan kaldırmak, emekçileri işbirliğine ikna etmek veya zorlamak, olanaklı olan yerlerde kendine yeterlilik sağlamak amacıyla dış ticareti plânlamak, alınıp satılacak malların miktarını ve niteliklerini belirlemek ve ekonomik müttefikler veya astlar aramak suretiyle bu amaca önceden yöneltilmeliydi.

Almanya'nın planları 1933'teki birinci dört yıllık planı izleyen ikinci planın 1936'da ilan edilmesiyle şekillendi. Kitlesel üretim ve kendine yeterlilik iki temel hedefti. İlk hedefe hemen hemen erişilmişti, fakat ikinci hedef, özellikle tekstil elyafı, petrol, demir cevheri, kauçuk, paslanmaz metaller ve temel gıda malları gibi maddelerin yerini alabilecek ikâme maddelerinin üretimi için müthiş bir gayreti gerektiriyordu. Halka ham maddelerin Reich içinde üretimiyle tüketim malları arzında sağlanacak artışlar yoluyla daha yüksek bir yaşam standardı vaadedildi; fakat bu vaad hiç bir zaman yerine getirilmedi.

Plân acımasızca uygulandı. Yapay kauçuk ve benzin üretmek, samandan ve balık albümininden yüne ikâmeler yapmak, düşük - içerikli yerli cevherleri işlemek ve hatta üzüm çekirdeğinden petrol elde etmek üzere yeni tesisler boy gösterdiler. Tam bir kendine yeterliliğin mümkün olmadığı anlaşıldıysa da, buna olanaklar ölçüsünde yaklaşmak için her türlü önlem alındı. Tahıl ithal etmemek için, yem ithal edilmemesi nedeniyle hayvanlarını zorunlu olarak tahılla besleyen çiftçilerin bu yola başvurmaları yasaklandı. Bu, hayvan sayısını ve hayvansal yağ arzını düşürdü; dolayısıyla hayvansal yağların ya ithal edilmesi ya da karneye bağlanması gerekti ve 1937'de karneye bağlandılar. Saf yünden kumaş yapılmayacaktı ve pamuğun yerini ketenin alması gerekecekti.

İthalat kaçınılmaz olduğuna göre, dış ticaretin yapısı genel plâna uydurulmalıydı. Bir denetçinin izni olmadıkça hiç bir mal ülkeye giremez veya ülkeden çıkamazdı. Ek olarak, ihracatın gideceği yerler ve ithalatın kaynakları düzenlemeye tabi olmalıydı. Eğer Birleşik Devletler yeterince Alman malı almazsa, Almanya pamuğu Güney Amerika'dan temin edecekti; 1938'e kadar pamuğun beşte dördünü bu kaynaktan sağladı. Diğer ülkelerle mal mübadelesini takas veya kliring anlaşmaları yoluyla denetim altında tutuyordu.

Fiyatlar, kârlar ve ücretlerin dondurulmak suretiyle aşağı çekilmiş olmasına rağmen, hazırlıklı olmanın maliyeti çok yüksekti. Almanya daha 1935 yılında silahlanmaya 400 milyon dolar harcamıştı; fakat

1939'a gelindiğinde plânlar yılda 2,5 milyar doların, yani milli hasılatın yaklaşık üçte ikisi kadar bir paranın, silahlanmaya ayrılmasını gerektiriyordu. Faturanın bedeli ağır vergilerle, toparlanmaya bağlı olarak şirket kârlarının büyümesi sonucunda vergi hasılatında meydana gelen artışlarla ve büyük ölçekli borçlanmalarla karşılandı. 1932 ve 1937 arasında vergi hasılatı iki katına çıktı; işsizlik harcamaları sona erdi, fakat ücretlerden kesilen işsizlik sigortası fonuna kesilen yüzde 6 oranındaki verginin alınmasına devam edildi ve yüzde 6'nın üzerindeki bütün kârlara devlet el koydu. Böylece vergiler milli gelirin yüzde 30'una ulaştı. 1932 ve 1937 arasında açıklanan iç borç miktarı da iki katına çıktı, fakat bunun yanısıra çok büyük olduğu sanılan açıklanmamış iç borçlar da vardı. Kağıt para miktarı da iki katına çıktı, fakat kredi enflasyonuna artık para basımı değil banka kredileri neden olduğu için, bu çok önemli değildi.

Almanya bu yolla bütün kaynaklarda tam istihdama ulaştı. 1938'e gelindiğinde, işsizlerin sayısı 450.000'e inmişti ve bu da hastalardan, geçici olarak çalışamaz durumdakilerden ve iş değiştirmekte olanlardan oluşuyordu. İşgücü yetersizliği iyice keskinleştiği için, devlet izni olmaksızın iş değiştirilmesi yasaklandı. Yalnızca devletin yönelttiği alanlara akabilen sermaye de tam istihdama ulaştı; sermaye piyasası devlet gereksinimlerinin karşılanmasına ayrıldı ve endüstri genişlemesini kendi fonlarından finanse etmek zorunda kaldı. Bununla birlikte, tam istihdam ekonomistlerin beklediği gibi mutlu bir durum olmadı. Fiyat, ücret ve kârların dondurulduğu, sermaye ve işgücünün hareketinin kısıtlandığı ve devletin milli gelirin en büyük kısmını aldığı bir tam istihdam, yaşam standardı düşmüş olduğu için, tam refahla hiç de aynı anlama gelmiyordu.

Britanya ciddi bir hazırlık programına 1937'de başladı ve Fransa 1938'de onu izledi. Bu iki ülkede yapılması gerekenlerin dikte edilmesi söz konusu olamazdı, bu nedenle dönüşüm zor ve bölük pörçük oldu. Britanya'da 1938'de 1.800.000 ve savaşın patlak vermesinden bir ay önce, Ağustos 1939'da, 1.200.000 işsiz vardı. Bu rakam 1941'de 350.000'e, 1942'de 160.000'e indi. Birleşik Devletler de benzer bir deneyimden geçti. Savaş hazırlıkların henüz başlamış sayılamıyacağı 1940 yılında yapılan sayımlar, 45 milyon kişinin işi olduğunu, 5 milyon kadar kişinin «iş aradıklarını» ve bir 2,5 milyonun da ancak kamusal yardım projelerinde iş bulabildiklerini gösteriyordu. İki yıl içinde çalışanların sayısı arttı ve işgücü yetersizliği keskinleşmeye başladı. Böylece savaş hazırlıkları ve savaş, otuzlu yılları perişan etmiş olan istihdam edilmemiş ser-

maye ve işsizlik sorununu rafa kaldırmayı başardı. Savaşın yol açtığı fiziki tahribat veya yıpranmanın tamiri ve muzaffer güçlerin silahlı kuvvetlerini savaş öncesindekinden daha güçlü bir halde tutma görevi, bu sorunun savaşın bitmesinden sonra da uzun bir süre rafta kalmasını sağladı.

XXX

ÇALIŞMA KOŞULLARI VE DÜZENLEMELERİ

Avrupa işgücü tarihinin son iki yüzyıldaki önemli özellikleri şöylece sıralanabiilr : (1) Endüstri, madencilik, ulaştırma ve ticaretle uğraşanların nüfus içindeki payındaki artış; (2) fabrika koşuları laltında çalışan ve gelirini sağlamakta tümüyle emekgücünün satışına bağımlı olanların oranındaki artış; (3) işgücü sorunlarının siyasetteki rolündeki artış; (4) işgücü örgütlerinin gelişimi; ve (5) yaşam standartlarında uzun - dönemde belirginleşen bir iyileşme.

Mesleklerin Dağğılımı. Aşağıdaki tablo, 1920 veya 1930'larda her bir temel meslek grubunda «kazanç karşılığı istihdam edilen» kişilerin oranını göstermektedir. Rakamlar ülkeler arasında ancak kaba karşılaştırmalar yapılmasına elverişlidir.

	Tarım	İmalat	Madencilik	Ticaret	İletişim ve Ulaştırma	Serbest Meslekler	Kişisel Hizmetler
İngiltere ve Galler	7	43	5	14	10	6	13
Almanya	30	39	3	12	5	4	...
Fransa	25	38	2	11	6	3	5
Belçika	19	40	7	11	8	3	6
Hollanda	24	36	2	12	10	6	...
İsviçre	26	44	...	12	5	5	6
Romanya	80	8	...	3	2	1	...
SSCB	80	6	...	1	2	2	...

Tablodaki ilk altı ülke, endüstriyel olarak gelişmiş ülkelerdi. Son ikisinde ve Polonya, Bulgaristan ve Litvanya'da, çalışan nüfusun dörtte üçünden fazlası tarımda yer alıyordu; fakat, Beş - Yıllık Plânlar Sovyetler Birliği'nde çiftçi sınıfının hakimiyetini giderek azalttılar; 1937'ye gelindiğinde tarım, nüfusun yaklaşık yüzde altmışını istihdam ediyordu. Britanya dışındaki bütün endüstriyel ülkelerde büyük bir çiftçi sınıfı vardı. Hemen hepsinde imalat kesimi (inşaat dahil), işlerin beşte ikisini sunuyordu. Britanya'da 1970'lerde, Almanya'da 1900'lerde ulaşılan bu oran, öyle görünüyor ki, daha ötesine geçilmesi mümkün olmayan bir üst sınırdı; gerçekten de zaman içinde bir miktar küçülme eğilimi gösterdi.

Tablonun dördüncü sütunundan görülebileceği gibi, ticaret (mali kesim dahil), endüstriyel ülkelerde toplam işgücünün yüzde 10 ilâ 14'ünü istihdam ederken, tarımsal ülkelerde önemsiz bir uğraşıydı. Ulaştırma ve iletişim, iktisaden gelişmiş ülkelerde çalışan nüfusun yüzde 5 ilâ 10'unu, Tarımsal Avrupa'da ise yalnızca yüzde 1, 2 veya 3'ünü istihdam ediyordu. Dördüncü ve beşinci sütunlar toplanırsa, her beş veya altı işçiden birinin ticaret veya pazarlama işlerinde çalıştığı görülür.

Son iki sütun, serbest meslekler ve kişisel hizmetlerin oynadığı önemli rolü göstermektedir. Köleci ekonomilerde ve o zamandan beri çok önemli bir iş olmasına karşın, eviçi hizmetlerinin tarihini hanüz hiç kimse yazmamıştır. 1830'da Britanya'da eviçi hizmetçisi kadınların sayısı, pamuklu endüstrisinde çalışan işçi sayısından yüzde 50 daha fazlaydı ve 1851'de Londra evlerinde istihdam edilen «genel eviçi hizmetçileri» ordusundan daha büyük bir nüfusa sahip olan yalnızca altı İngiliz kenti vardı. Kıt'adaki durum da muhtemelen aynıydı. 1931'de, İngiltere ve Galler'de 2.400.000 kişi «kişisel hizmet» işlerinde çalışıyorlardı. Bunların yaklaşık olarak 1.300.000'i eviçi hizmetçisi kadınlardı, fakat endüstri ve ticarette veya zamanının daha az kısmını evinde geçirmeye başlamış olan nüfusun gereksinimlerini karşılamak üzere sayıları her gün biraz daha artan otel, lokanta ve benzeri yerlerde çalışma saatlerinin kısalması ve ücretlerin yükselmesi nedeniyle, bu meslek giderek cazibesini yitiriyordu.

Serbest meslek sahiplerinin sayısı, bir ülkenin ekonomik olgunluğunu ve çeşitlenmesini yansıtır. 1931'de, İngiltere ve Galler'de, modern toplumun gerek duyduğu vasıflı hizmetleri sunan, 750.000 serbest meslek sahibi vardı. Doktorlar ve avukatlar, yaşamın ve mülkiyetin korunmasında önemli bir rol oynadılar; fakat bu eski, yüksek düzeyde örgütlenmiş ve disiplinli mesleklere, her biri uzun süreli eğitimle elde edilmiş ve belli bir kurul tarafından sınamadan geçirilmiş beceri ve bilgilere dayanan muhasebecilik, mühendislik, öğretmenlik, mimarlık ve bilim adamlığı gibi yeni meslekler katılmıştı. Batı Avrupa'da her yirmi çalışandan biri, bu mesleklerden biriyle uğraşıyordu. Son olarak kamu sağlığı, işgücü yasaları, karayolları ve vergi toplama gibi hizmetleri yerine getirecek merkezi veya yerel memurlara duyulan gereksinim büyüdükçe, kamu hizmetlerinde çalışanların sayısı, küçük olmakla birlikte, artmaya başladı.

Uğraşı alanlarını birincil, ikincil ve «üçüncül» olarak ayırır ve ulaştırma, ticaret ve hizmetleri son grupa dahil edersek, modern istihdam trendinin, birincil grupta göreli bir düşme, ikincide belli bir istikrar noktasına kadar artış ve üçüncü gruptaki uğraşlarda da büyük bir artış gös-

terdiği ortaya çıkar. Britanya'da üçüncü gruptaki uğraşılar, 1871'de, çalışan nüfusun yüzde 40'ını istihdam ediyorlardı; bu oran 1936'da yüzde 53'e çıktı. Aynı oran, Fransa'da, 1861'de yüzde 20 iken, 1930'da yüzde 26'ya yükseldi; ve diğer ülkelerde de benzeri gelişmeler görüldü. Örneğin, Birleşik Devletler'de bu gruptaki işlerde çalışanların oranı, 1880'deki yüzde 25'ten, 1937'de yüzde 46'ya yükselmişti.

Göç ve İşgücü Arzı. Endüstri, ulaştırma ve ticaretteki genişlemeyle birlikte, endüstri ve ticaret kentlerinin yükselmesi, yerel işgücü arzını takviye etmek için iç göçleri ve hattâ dış göçleri gerektirdi. Pek çok endüstrinin kırsal bölgelerde kurulmasının nedeni, yiyeceğin buralarda olmasıydı; fakat, ulaştırmadaki iyileştirmeler, endüstrinin, hammade ve kömürün en kolay elde edilebildiği yerlere taşınmasına olanak sağladı; işgücü ve yiyecek buralara getirilebilirdi. İngiltere'de, 1800 ve 1850 arasında, güney ve doğudan kuzey veya batıya doğru uzun mesafeli göçlerden ziyade, bir dizi kısa yolculuklar görüldü. Büyüyen imalâthaneler ve bunların sundukları yüksek ücretler, hinterlanddaki insanları kendisine çekti, bunlardan doğan boşluk çevreden gelen insanlar tarafından doldurudu, buralara da daha uzaklardaki insanlar geldiler, ve ilâh. Az sayıda yoksul çocuk ve bunların büyükleri uzak mesafelerden gelmişlerdi; fakat İngiltere ve İskoçya'nın endüstriyel arı kovanlarında en sık duyulan garip ses, İrlanda köylülerinin lâpçın sesleriydi. Bir ara, Belfast'tan Glasgow'a feribot ücreti yalnızca 6 *d.* (12 sent) idi. 1850'ye gelindiğinde, İngiltere ve Galler nüfusunun onda biri İrlanda doğumluydu —ücretleri, konut koşullarını ve kamu sağlığını etkileyen bir olgu—.

Başka ülkelerde olduğu gibi İngiltere'de de, başkent, yüksek emeller besleyen genç insanları kendine çeken güçlü bir mıknatıstı. Bu kentler politika ve tatlı zevkleri, ticaret, maliye ve endüstri ile birarada bulunduruyorlardı. Göreli olarak az yakıt veya malzeme kullanan ve kömür veya demirden çok tüketiciye yakın olmaları gereken hafif endüstrileri buralara cezbeden şey büyüklükleriydi; maliye ve ulaşım sistemlerinin tam yüreğindeki konumları ise, bunları siyasi olduğu gibi ekonomik birer başkent yapıyordu. Buralara veya çevrelerindeki kolay ulaşılabilen yerlere ondokuzuncu yüzyıl boyunca kesintisiz bir nüfus ve endüstri akımı vardı; fakat, bu akım sel boyutlarına iki dünya savaşı arasındaki yıllarda ulaştı. 1937'ye gelindiğinde Büyük Londra, 8.700.000 kişiyi —İngiltere ve Galler nüfusunun yaklaşık bir çeyreği— barındırıyordu; ülkenin endüstriyel çıktısının yaklaşık dörtte birini üretiyordu ve bu nedenle bombalar için hedef olmaya mahkumdu. Büyük Paris, Fransa nüfusunun se-

kizde birini (5.000.000) barındırırken, Berlin bölgesi 4.500.000 kişiyi barındırıyordu ki, bunların yalnızca dörtte biri bu bölgede doğmuştu.

Kadınların Çalışma Yaşamı. Almanya ve Büyük Britanya'da 1920'lerde bir «kazanç karşılığı çalışanlar»ın yaklaşık sekizde üçünü kadınlar oluşturuyordu. Bazı Endüstriyel faaliyetlerin fabrikalara aktarılması ve yeni uğraş alanlarının (occupations) ortaya çıkması, kadınların ekonomik konumlarını bir çok yönden etkiledi. Fabrika, ip bükme işini evden çıkardı ve makineler bir süre için bu işlemi çocukların veya gençlerin yardımıyla erkekler tarafından yapılan bir işlem haline getirdiler. Daha sonra güç tezgahları dokuma işini evden dışarı çıkardılar ve onu bir kadın işi olarak bıraktılar. Evli kadınlar, ya fabrikaya gidip evlerini ihmal etmek, ya da evde kalıp ailenin diğer üyelerine ekonomik olarak bağımlı hale gelmek arasında bir tercih yapmak durumunda kaldılar. Bir süre için, fabrikaya gitmeyi veya çocuklarının gitmesine izin vermeyi reddettiler; fakat bu düşmanlık zamanla kırıldı ve fabrika her iki cinsten ve her yaştan insan için çok çeşitli işler sundu. Kadınlar fabrikaya bekârken devamlı olarak, evlendikten sonra da gidebildikleri kadar gittiler. 1930'larda Britanya tekstil endüstrisindeki işgücünün yaklaşık yüzde 65'i kadındı; bazı Lancashire kentlerinde evli kadınların yüzde 40'ı ve tüm kadınların da yüzde 50 ilâ 60'ı iş bulabildikleri takdirde çalışıyorlardı.

Hazır giyim endüstrisinin yükselişi, kadınlara bir başka çalışma alanı sundu; 1931'de bu endüstrideki İngiliz işgücünün üçte ikisini kadınlar oluşturuyordu. Tütün işlemede işgücünün dörtte üçünü, toprak eşya endüstrisinde ise yarısını kadınlar sağlıyordu. Büyük fiziksel gücün gerekli olmadığı, işin çabucak öğrenilebildiği, yarı otomatik makinelerin kullanıldığı, standart parçaların montajının yapıldığı veya becerikli ellerin esas olduğu diğer bazı endüstrilerde, erkeklerin yanısıra kadınlar da (hem de daha düşük ücretlerle) çalışıyorlardı. Bu hafif endüstrilerin sayıları ve büyüklükleri yirminci yüzyıl boyunca arttıkça, fabrikalarda çalışan kadın işçilerin sayısı da arttı. İki savaş arasındaki yıllarda, fabrika dışı uğraşlarda —ticaret, otelcilik, perakende ticaret, sekreterlik ve benzeri— işgücünün hemen hemen yarısını kadınlar sağladılar. 1900'den sonra kızların devam edebilecekleri daha iyi liseler, teknik okullar ve üniversitelerin sayısı arttıkça ve mekanik büro araç gereçlerinin kullanımı yaygınlaştıkça, istihdama giden yeni yeni caddeler açılmış oldu. 1931'de, asker ve denizci sayısının üç katı stenograf vardı; Kuzey Amerika'daki ilk ve orta okullarda olduğu gibi kadınların tam hakimiyeti altında olmasa bile, öğretmenlik, eğitim görmüş kadınlar için

çok geniş bir çalışma alanıydı; hemşirelik, hukuk ve tıpta kadınların sayısı sürekli bir biçimde artıyordu. Serbest mesleklerin tamamı gözönüne alındığında, kadınların sayısı erkeklerinkinden daha fazlaydı.

Ağır endüstriler erkeklerin ellerinde kaldı. Kadınların kömür madenlerinde çalışmaları doğrudan yasayla yasaklanmışken, süreklilik arz eden bazı işlerden gece çalışmama yasağıyla, diğer bazı uğraşlardan ise sendika kısıtlarıyla dolaylı olarak dıştalanmışlardır. Birinci Dünya Savaşı boyunca kadınlar bu endüstrilerin bir çoğuna girdiler, fakat barışın gelmesiyle birlikte, 1939'da savaş başladığında geri dönmek üzere, yeniden eski duruma dönüldü. İngiliz tarımının toplumsal yapısı, büyük çiftçilerin karılarının işini eviçi işleriyle sınırlıyordu ve 1931'de tarım işçilerinin yalnızca yüzde 5'i kadındı, halbuki aynı oran Fransa'da yüzde 40'ın, Almanya'da ise yüzde 50'nin üstündeydi. Yaşamın bir çok başka alanında, daha iyi ücret geliri sağlayanlar ve orta sınıf mensupları arasında, gelenekler, evlenen bir kadının işini bırakmasını gerektiriyordu. Yalnızca, kocasının gelirini takviye etmesi gerekiyorsa çalışıyordu ve 1931'de Britanyalı evli kadınların yüzde onundan daha azı ücret karşılığı çalışmaktaydı. Kıt'ada köylü karıları çok çalıştılar, ev zanaatları pratiği daha uzun sürdü; kadınlar alışılagelmiş fabrika işlerine girdiler ve Birinci Dünya Savaşında ele geçirdikleri işleri savaş sonrasında da muhafaza ettiler. Otuzlardaki depresyon yıllarında, Nazi ve Faşist yöneticiler, kadınların rolünün annelik ve karılık olduğunu söylediler ve kadınlar, erkeklerin istedikleri işlerden uzaklaştırıldılar; fakat, yeniden silahlanmayla birlikte bu işlere döndüler. Öte yandan, Sovyetler Birliğinde, Plânların yürütülmesinde kadınlar o kadar büyük rol oynadılar ki, her tür işlerde çalışan kadın sayısı, 1929'da 3.300.000 iken, 1937'de 9.300.000'e yükseldi. 1937'de kadınlar, toplam işgücünün yüzde 35'ini oluşturuyorlardı ki, bu oran İngiltere ve Gallerde'kinin aynıydı. Tarımda çalışanların dörte birini, «büyük ölçekli endüstri»dekilerin beşte ikisini, yapım ve ulaştırmadakilerin beşte birini, öğretmenlerin ve kamu sağlığı işçilerinin de yarıdan fazlasını kadınlar oluşturuyordu.

Çalışma Koşulları. İngiltere ve Gallerde, 1931'de, kazanç getiren bir işte çalışan 19 milyon kişiden en azından 16 milyonu ücretli veya maaşlılardı. Diğer endüstriyel ülkelerde de oran aşağı yukarı aynıydı : Çalışan nüfusun en azından beşte dördü, emeğini bir işverene satarak geçiniyordu. Dolayısıyla, ücretlilerin maddi refahını, işgücünü satma olanağı, elde ettiği ücret, işinin süresi ve düzenliliği, çalışma koşulları ve tüketici olarak gereksinim duyduğu malların fiyatları belirliyordu.

Modern fabrika ile birarada düşündüğümüz kötü çalışma koşullarının çoğu, eviçi veya küçük işlik endüstriyel düzeninin ortak özellikleriydi (Bakınız, Bölüm XVI). Ücret gelirinin uzun bir öyküsü vardı. Uzun çalışma saatleri —günde yirmi saat, veya gün doğumundan gün batımına kadar ve hattâ işlerin çok olduğu mevsimlerde daha da fazla— daima genel kuraldı; ve yeni olan tek özellik, düzenli çalışma saatlerinin geçerli olduğu alanın genişlemesiydi. Çocukların çalıştırılması daima normal, gerekli ve hattâ yararlı olarak görülmüştü; ve çıraklara sık sık yapılan kötü muamele, usta işliğinden zulmün pek de uzak olmadığını gösteriyor. Çocuk işgücünün yeni yönleri, çocukların büyük sayılar halinde biraraya getirilmesi, makine başında geçen saatlerin disiplin ve gerilimi ve daha yüksek kazançlardı. Modern endüstri sağlık, yaşam ve uzuvlar için yeni tehlikeler getirdi, fakat bazı eski tehlikeleri de ortadan kaldırdı. Eski bazı becerilerin değerini yok etti, fakat yeni yeni beceriler yarattı. Sıkıntı, aynı şeyi yinelemenin monotonluğu, fiziki gerilim, ıslak ayaklar, zehirli gazlar ve mal olarak ödenen düşük ücretler, fabrikaya özgü yeni şeyler değildi. Gerçekten önemli olan yenilik, bazı çalışma koşularının insanlık dışı olduğu ve bunun yalnızca insanlığa aykırı olmakla kalmayıp aynı zamanda ekonomi bilimine de aykırı olduğu bilincinin doğmaya başlamasıydı.

Çalışma koşulları ve ücretlerdeki iyileşmeleri, endüstri verimliliğindeki artışlar *olası* kılmıştır. Bu iyileştirimler, bir işgücü yasaları menzumesi oluşturma gayretleri ve işçi örgütlerinin üyelerinin işgüçlerini satma koşullarını düzeltmek için verdikleri savaşımlar sonucunda gıdım gıdım koparılmışlardır. Öyleyse, önce işgücü yasalarının gelişimini ele alalım ve işgücü örgütlenmelerinin öyküsünü bir sonraki bölüme bırakalım.

ÇALIŞMA KOŞULLARININ DEVLET TARAFINDAN DÜZENLENMESİ

İlk fabrika yasası 1802'de çıktı. Otuzlara kadar pek az şey yapıldı; fakat, 1850'lere gelindiğinde yasama ve uygulamada önemli adımlar atılmıştı. Bu tarihten sonra, denetim sahası daha kolayca genişletildi, yeni ilkeler konuldu ve 1914'e gelindiğinde, öncü endüstriyel ülkeler, işgücü sözleşmesinin pek çok yönünü düzenleyen kapsamlı iş yasalarına sahiptiler.

Hareket hiç bir iktisadi veya politik felsefeden kaynaklanmadı. Çocukluğunu, devlet müdahelesine genel olarak düşmanca olan bir atmosferde geçirdi. İlk atılımları, işverenle kendi başına pazarlık etmeye muk-

tedir olmayan ve bu nedenle iktisadi refahı *laissez faire* ve serbest girişime terkedilmemesi gereken çocuklarla ilgilendikleri için hoşgörüldü. Asıl itici güç hümanizmdi.

Batı Avrupa'da, bazı şeylerin acımasızlık, hoşgörüsüzlük ve insanlık dışı olduğu bilincinin uyanması, geç onsekizinci ve erken ondokuzuncu yüzyılın en dikkate değer olaylarından birisidir; tıpkı, hoşgörüsüzlük ve acımasızlığın yeniden canlanmasının yirminci yüzyılın en trajik özelliklerinden birisi olması gibi. Bu bilincin uyanmasında, bireyin hakları üzerindeki vurgusuyla veya Bentham'ın zevkin maksimizasyonu, acının minimizasyonu ve en çok sayıda kişinin iyiliği isteğiyle, liberal siyaset teorisi kısmen rol oynamış olabilir. Howard ve Beccaria'nın çalışmaları hapishane reformuna, ceza yasasının tedricen yumuşatılmasına ve ölüm cezasına daha az başvurulmasına yol açtı. Dinsel alanda, Vesleyanlar, Quakerler, evanjelist Episkopalyanlar ve, daha sonraları, Ulu Kilise Adamları (High Churchmen), yoksullar arasında çalışmalar yaptılar ve insan kardeşliğine yeni bir anlam verdiler. Edebiyatta, Bayan Gaskell, Kingsley, Disraeli ve Dickens, ekonomik ve toplumsal koşulları yalnızca tasvir ederek, insanların vicdanlarını rahatsız ettiler. Wilberforce'un kölelerin azadı; Owen, Oastler ve Shaftesbury'nin fabrika reformu; ve diğerlerinin eğitim ve toplum sağlığı yönündeki ajitasyonları, hep, yeni tür bir toplumsal bilincin, yıllardır süregelen uygulamalara karşı eleştirel bir tutumun ve insanlığın daha iyiye doğru gidebileceğine olan inancın birer göstergesiydiler.

Bu bilinci uyarma görevi zor bir işti ve bazı sonuçlara çok yavaş ulaşıldı. Reformcu, zaman zaman, lanetlemelerinde aşırıya kaçtı, kötülükleri yalnızca kendi kişisel çıkarlarından uzakta iseler gördü, politik partizanlık ve kişisel garez tarafından güdülendi, veya yenilmesine veya hedefine geç ulaşmasına yol açan bir hoşgörüsüzlük tarafından tüketildi. Dahası, «bir hükümetin belirli bir süre içinde yapabileceği yaratıcı yasama veya yürütmenin —kısa sürede ulaşılan— bir sınırı vardır» (Clapham) ve bu sınır içinde diğer konular, acillik ve önem açısından fabrika yasalarına göre daha yüksek bir önceliğe sahiptiler. Yine de, uzun dönemde, toplum ve yasama organları endüstri koşullarına yeni gözlükler ardından bakma noktasına geldiler ve bazılarının değiştirilmesi gerektiğine karar verdiler.

İşgücü yasaması bir dizi soruya yanıt verilerek geliştirildi :

1. Hangi işçiler korunacaktı? İlk cevap, sadece kendi çıkarları için savaşmaya muktedir olmayanlar, idi. Bu, önce çocuklar anlamına gel-

di, sonra gençler, daha sonra da kadınlar. Erkeklerin kendi çıkarlarını koruyacak kadar kuvvetli oldukları varsayıldı. Bununla birlikte, kadınların ve gençlerin çalışma saatlerine ilişkin düzenlemeler, dolaylı olarak, aynı endüstrilerde çalışan erkeklerin çalışma saatlerini de etkiledi. En nihayet, erkek gücü mit'ine bir son verildi. Gemilerin güvenliği, ücretler, sekiz saatlik işgünü, tazminatlar, sosyal sigorta, sağlık ve işgüvenliği önlemleri ile ilgili yasalar, erkek işçileri doğrudan etkiledi. Koruma alanı da yavaş yavaş fabrikalardan madenlere, atelyelere, dükkanlara, ev işçilerine ve hattâ tarıma doğru yayıldı.

2. İnsanlar hangi yaşta çalışmaya başlayabilmeliydiler? Bir yaş sınırı bir kez konulunca, bundan sonraki gelişme eğilimi bu sınırın aşamalı olarak dokuzdan ondörde ve daha yukarıya çıkarılması şeklinde oldu.

3. Hangi saatler için çalışmaya müsaade edilmeliydi? Gece çalışması veya mesaiye izin verilmeli miydi? Yasal yıllık izin ne olmalıydı? Bu soruların cevabı, çalışma gününün oniki saatten sekiz saate indirilmesi, kadınlar için gece çalışma yasağı ve yasal yıllık izin ve haftalık dinlenme günleri haklarının tanınması oldu.

4. İşçilerin sağlık, güç ve emniyetlerini sağlamak için ne yapılmalıydı? Yavaş yavaş sağlık, iş güvenliği, tehlikeli veya zehirli zenaatların denetimi ve çalışma ortamının diğer yönleriyle ilgili kurallar oluştu. Meslek hastalıkları daha iyi anlaşıldıkça, koruyucu önlemler daha etken hale geldiler.

5. Devlet ücretleri düzenleyebilir miydi veya düzenlemeli miydi? İşverenler ve ekonomistler hep bir ağızdan «Hayır» diye gürlediler; fakat 1900'den sonra, terfi sisteminin keşfi, bazı emek gruplarının gücü ve savaşın yarattığı sorunlar, bazı ücretleri düzenlemeye tabi kılan makinenin kurulmasına yol açtı.

6. Yukarıdaki soruların hepsi de iş başındaki işçiyle ilgiliydi. Fakat hastalık, kaza, yaşlılık veya işsizlik kurbanı, gelir elde edemeyen işçi ne olacaktı? Tasarruflarına, ailesine, arkadaşlarına veya sendikasına dayanmaya bırakılabilir miydi? Yoksa şu nefret edilen yoksul koruyucularına mı terkedilecekti? Bu tür insanların sayısı çok fazla ve kullanabilecekleri kaynaklar bu yöntemin yeterli olabilmesi için çok azdı. Kaza kurbanı tazminatla idare edebilirdi, fakat diğerlerinin gereksinimleri işveren, işçi ve devletin katıldıkları sigorta projeleriyle karşılanmalıydı.

Bu soruların cevaplanmasında değişik ülkeler öncülük ettiler. En küçük çalışma yaşı, maksimum çalışma saatleri ve çalışma koşullarında Britanya başı çekti. Almanya sigortada, Avusturalya ücret düzenlemesinde öncülük ettiler. Uluslararası taklitçilik çok yaygındı. İngiltere, ücret bordrosunu Avustralya'dan, sağlık sigortasını ise Almanya'dan aldı. Fakat işsizlik sigortasında öncülüğü İngiltere yaptı; Almanya İngiltere'yi taklit etti. Pek çok yasa, en iyi işverenlerin sağlamış oldukları koşulları genel ve zorunlu hale getirdi. Reformcuların savundukları çoğu şeyler, iyi fabrikalarda zaten mevcuttular veya bunları benimseyen fakat rakiplerinin rekabeti nedeniyle uygulayamayan işverenler tarafından ısrarla talep ediliyorlardı. Geri düşünceli işverenleri standartları benimsemeye zorlama politikası, çalışma koşullarının düzenlenmesini bütün dünyada bir biçim hale getirmek amacıyla 1919'da Uluslararası çalışma Örgütü'nün kurulmasıyla, uluslararası alanda da uygulamaya girdi.

İlk Aşamalar. İlk fabrika yasası (1802), yerel yoksullara yardım otoriteleri tarafından bazı pamuklu fabrikası sahiplerine çırak olarak verilmiş bulunan Britanya'lı yoksul çocukları korumak amacıyla çıkarıldı. Çıraklık veya zenaatkârlığa zorlanan bu yoksul çocuklara çok kötü muamele ediliyordu; yardım kurumlarının elinde kalan çocukların durumları da pek iyi değildi ve ilk fabrikalardaki çıraklar, ustanın veya yöneticinin veya formenin insafına terkedilmişlerdi. Altı yaşındaki çocuklar oniki saat veya daha fazla çalışmalıydılar, oniki saatlik iki vardiya boyunca yağmur gibi yağan emirler yerine getirilmeliydi, disiplin tokatla veya kamçıyla sağlanmalıydı, yiyecek ve yatak çok kötü olmalıydı ve yoksulların ve İrlandalıların doldurdukları fabrika ve kentlerde ateşli hastalıklar kol gezmeliydi —bütün bunlar doğaldı, fakat bunlara karşı protestoların yükselmesi de kaçınılmazdı—. Dolayısıyla «Çırak Sağlığı ve Ahlâkı Yasası» çok az muhalefetle çıktı. Bu yasa şunları getirdi : (1) *Sağlık.* Fabrika duvarları ve tavanı yılda iki kere kireçle boyanmalıdır; havalandırma ve aydınlanma yeterli olmalıdır. (2) *Çalışma Saatleri.* Çalışma günü oniki saatten daha uzun olmayacak ve gece çalışması kaldırılacaktır. (3) *Eğitim.* Yönergeler temin edilecektir. (4) *Denetim.* Biri yerel bir yargıç, diğeri bir din adamı olmak üzere iki kişilik bir heyet fabrikaları denetleyecek ve yasaya uymayan işverenlere para cezası kesilecektir.

Yasa hemen hemen hiç bir şey getirmedi. Sadece pamuk fabrikalarında çalışan çıraklara uygulandı, fakat şimdi çok sayıda «özgür» ço-

cuk mevcuttu. Müfettişler görevlerini yapmadılar, zaten Napolyon'la güreşmekte olan ülkenin önemsiz işgücü sorunlarına ayıracak zamanı yoktu. Bununla birlikte, orada veya burada, işverenler çalışma koşullarını kendiliklerinden iyileştiriyorlardı; barış geldiğinde, bunlardan birisi, Robert Owen, fabrika reformu davasını azimle savunmaya başladı. Owen (1771 - 1858), İskoçya'da bir servet yapan ve bunun büyük bir kısmını Amerika'da ideal bir toplum kurmaya çalışırken kaybetmiş olan bir Galliydi. Neredeyse bütün modern emek hareketlerinin babası veya koruyucusuydu. Kooperatifçilik, sendikacılık, dostluk dernekleri, sekiz saatlik çalışma günü, fabrika yasaları ve sosyalizm, «kitlelere yardım etme amacıyla işe başlayan ve sistemi bütünüyle değiştirme isteğine ulaşan» (Cole) bu adama çok şey borçludurlar.

Owen, ilk şansına, David Dale'in damadı ve ikinci ortağı olarak, 1800'de New Lanark pamuk fabrikalarının yöneticisi olduğunda kavuştu. 2.000 işçiden 500 tanesi yoksul çıraklardı, geriye kalanların çoğu ise «hırsızlık, sarhoşluk ve kötülüklere alışkanlık kazanmış» (Owen) insanlardı. Yirmi üç yıl boyunca model bir fabrika ve model bir köy oluşturma denemesi yaptı. Yoksul çırakları çalıştırmaktan vazgeçti, on yaşından küçük çocukların çalışmasını engelleyerek okula gönderdi. Çalışma saatlerini onikiye indirdi ve bunun da 1 saat 45 dakikasını yemek için ayırdı. Maliyetine yiyecek satan bir dükkan kurdu, evleri iyileştirdi, tıbbi bakım sağladı, hastalar için bir fon oluşturdu ve bir tasarruf bankası kurdu. Her ne kadar plânları ortaklarını ürküttüyse de, kâr etti ve New Lanark Britanya'nın yedi harikasından birisi haline geldi. Onu görmek ve bazan da incelemek üzere ziyaretçiler geldi. Owen'ın etkisi yüksek çevrelerde bile büyüktü ve fabrika reformu ve diğer sorunlar üzerine fikirleri saygınlık uyandırıyordu. Daha sonra 1817'de din'e hücum ederek bu nüfuzu kaybetti; uğruna savaşım verdiği fabrika yasası, önerilerinin soluk bir yansıması olarak çıktı.

Bu yasa (1891), dokuz yaşından küçük çocukların pamuk fabrikalarında çalışmasını yasakladı; böylece bir yaş sınırı konmuş oldu. «Genç insanlar», yani yaşları dokuzdan onaltıya kadar olanlar, günde oniki saatten, yani haftada yetmiş iki saatten fazla, çalışamayacaklardı. 1825'de cumartesi günleri çalışma saatleri dokuz indirildi ve 1831'de üst yaş sınırı onsekize çıkarıldı. Halâ bahse değer hiç bir denetim, kadınlara ilişkin hiç bir önlem ve pamuk dışında hiç bir endüstride düzenleme yoktu. Fakat 1831'de, çalışma yaşamında gerçekten etkili olan ilk yasaların çıkarılmasına yol açan bir fırtına patlak verdi.

Bu fırtınanın kralı Richard Oastler idi. Yorkshire yünlü endüstrisinde fabrikaların sayısı hızla artmıştı ve yirmili yıllarda bir çok büyük işveren yalnızca daha iyi koşullar ve daha kısa çalışma saatleri sağlamakla kalmamış, aynı zamanda pamuklu endüstrisinde olduğu gibi yünlü endüstrisinde de artık yasaların zorunluluk haline geldiği sonucuna varmışlardı. Bunlardan birisi Oastler'ın ilgisini çekti. Oastler iş yaşamında başarısızlığa uğramış ve büyük bir toprak baronunun acenteliğini yapmaya başlamıştı, fakat vaktinin büyük bir kısmını kölelik aleyhtarı ve benzeri propagandalar yapmakla geçiriyordu. 1830'da, ilgisi, ateşli mizacı ve akıcı konuşması, zenci köle sahiplerinden «fabrika kölesi sahipleri»ne kaydı. Basına gönderdiği yakıcı mektupları ve on saatlik çalışma günü talep ettiği söylevleri büyük bir ilgi ve aynı büyüklükte bir öfkeye yol açtı. Propagandacı olarak benzersizdi. İşverenler, din adamları, doktorlar ve işçilerin desteklediği komiteler kuruldu. Sayısız kitle toplantısı düzenlendi, sürekli bir lobi faaliyeti yürütüldü. Michael Sadler, Parlemento'yu fabrika koşullarını incelemek için bir komite atamaya ikna etti. Bu inceleme, yargısal olmaktan uzaktı; delillerin çoğunu dikkatlice seçilmiş genç sanıklar veya hiç değilse partizanlar sundular ve şahitlerin yüzleştirilmeleri söz konusu bile olmadı. Yine de, komitenin ulaştığı, çocuk ve gençlerin çalışması düzenlemeye tabi tutulmalıdır, şeklindeki genel sonuç görmezlikten gelinemezdi; bu sonuç, sorunu 1833'te eleştirel bir gözle inceleyen bir kraliyet komisyonu tarafından da desteklendi. En nihayet 1833 Fabrika Yasası çıktı.

Bu yasa, sadece on saatlik bir işgünü sağlamakla kalmadı, çok sayıda önemli adım da atıldı. (1) Yasa pamuk, yün ve keten fabrikalarına uygulandı. (2) Dokuz yaşından küçük çocuklar çalıştırılamazdı. (3) Dokuz ve onüç yaş arasındaki çocuklar, günde dokuz saatten veya haftada kırksekiz saatten fazla çalıştırılamayacaklardı ve günde üç saat okula gideceklerdi. Zorunlu eğitim, böylece, bir fabrika yasası ile başlatılıyordu. (4) Genç insanlar (onüç ilâ onsekiz yaş arasındakiler) günde oniki, haftada altmış dokuz saatten fazla ve onsekiz yaşından küçükler gece vardiyasında çalıştırılamazlar. (5) Etkili bir denetim getirildi. Yasanın uygulanmasını sağlamak üzere, sadece bu işle uğraşacak dört müfettiş atandı.

Fakat bir yasayı çıkarmak ile, bu yasayı uygulamaya sokmak farklı şeylerdi. Bazı ana babaların aşırı iştahı ve bazı işverenlerin düşmanca tutumlarıyla karşılaşan müfettişler, karşılarında dev bir görev buldular. Çocukların nüfus kağıdına sahip oldukları durumlar pek seyrekti, heryerde okul bulmak olanaklı değildi, çoğu zaman öğretmenler birer

cahildiler ve para cezaları bazan işverenler için gerçek bir ceza olamayacak kadar hafifti. Yine de müfettişler görevlerini yapmaya çalıştılar. En iyi işverenler onlara destek oldular, cezalar ağırlaştırıldı, okullar iyileştirildi, müfettişler emniyet ve sağlık koşullarını vurguladılar; ve 1836'dan 1842'ye kadar devam eden uzun depresyon, genç işçilere olan talebi ve uzun çalışma saatlerine olan gereksinimi azalttı. 1832'deki fabrika reformunun en koyu yandaşlarından birisi haline gelmiş olan Lord Shaftesbury'nin liderlik ettiği on saatlik çalışma günü ajitasyonları sürdürüldü. 1844'te, onüç yaşından küçük çocukların fabrikada 6,5 saatten fazla çalışmamaları ve günün diğer yarısını okulda geçirmeleri karara bağlandı. Kadınlar, gençlerle aynı çalışma süresi sınırına, yani haftada en çok altmış dokuz saat, tabi tutuldular. 1847, 1850, 1853 ve 1874'te, on saatlik çalışma günü tekstil endüstrisindeki gençler ve kadınlar için kural haline geldi ve pek çok erkek işçi de kadın veya çocuk yardımı olmadan çalışamayacağı için, erkeklerin çalışma saatleri de otomatik olarak sınırlanmış oldu.

Bazı işverenler, bu öyküdeki her ileri adıma, acımasızca karşı koydular. *Laissez faire* çığlığı pek fazla duyulmadı, zira çocuklara uygulanamayacağı aşikârdı. Muhalifler daha çok fabrika işinin kendi başına kötü olmadığı, işin çocukların başka yerlerde yaptıkları işlerden daha hafif ve sağlıklı olduğu, çalışmanın onlarda tutumluluk hissi yarattığı ve dilenciliğe veya sokaklarda kötü işlere bulaşmaktan daha iyi olduğu, fabrika koşullarının, genelde, reformcuların kamuoyunda yaygara koparttıkları bazı özel uç durumlardaki kadar kötü olmadığı gibi çerekçelere sığındılar. Bunun ötesinde, endüstrinin, kısalan çalışma saatlerinin maliyetini kaldıramayacağını; yüksek maliyetlere katlanılması gerektiğini, rezervlerin yükseleceğini, rekabetin acımasız olduğunu ve işverenin bütün bu gereksinimleri karşılaması halinde elinde çok küçük bir marjın kalacağını öne sürdüler. Çalışma saatlerinin onikide bir oranında kısaltılması veya on saatlik çalışma gününün zorunlu hale getirilmesi, bu küçük marjı da silip süpürecekti. İş yasaları olmayan ülkelerin rekabetine dikkat çekildi ve tekstil imalatçıları, diğer endüstrilerdeki işçilere hiç dokunulmazken, neden yalnızca kendi endüstrilerinde müdahaleye gerek duyulduğunu sordular.

Tekstil endüstrisi, bütün zorluklara karşın varlığını sürdürmeyi başardı. Düzenleme, rekabet koşullarını önemli bir noktada eşit hale getirdi, mekanik iyileştirmeler genç parmaklara olan bağımlılığı azalttı ve 1850'den sonra hem sermaye hem de emek için daha parlak günler başladı. Bu arada, diğer endüstriler de düzenlemeye tabi kılındılar. 1842'de,

bazı madenlerde kimsesiz çırakların, özgür çocukların ve kadınların kötü çalışma koşulları sergilendi. On yaşından küçük oğlan çocuklarının, kadınların ve kızların yeraltında çalışmaları yasaklandı ve maden müfettişleri atandı. Altmışlı ve yetmişli yıllarda, çalışma düzenlemeleri her türden fabrika ve atelyeleri kapsayacak biçimde genişletildi, tarım çetelerinde (agricaltural gangs) kadınların ve çocukların istihdam edilmesi kısıtlandı ve bacaların, çocukların tepeden aşağıya sarkıtılması yoluyla temizlenmesine karşı yürütülen uzun savaşım başarıyla sona erdi (1875). Çeşitli önlemlerle, gemilerin, yolcuların ve mürettebatın güvenliği sağlandı (1876).

Minimum işe başlama yaşı, minimum bir okulu terketme yaşı ile takviye edildi; bu ikisinin ortak sonucu, onikinci ilâ ondördüncü doğum gününden önce çalışma hayatına atılmanın olanaksız hale gelmesi oldu. Sağlık ve emniyet kuralları yasama yoluyla veya yerel sağlık kurulları tarafından konuldu. Duman veya zehir gibi özel bazı tehlikelere açık olan endüstriler (örneğin, çömlekçilik, kurşun işleri, boya fabrikaları ve kibrit fabrikaları), 1900'den sonra hükümet uzmanları tarafından hazırlanan yasalara veya yönetmeliklere tabi tutuldular. Bu tarihe gelindiğinde, çalışma saatleri sınırlanarak ve haftada yarım gün tatil talep edilerek, perakende ticarette de çalışma düzenlemelerine tabi kılınmıştı. Dışarıya iş yapanlar, putting - out sisteminin halâ yaşayan kalıntıları, 1891'de dikkate alındılar.

Bu yasama gelişmelerinde çocukların, gençlerin ve kadınların çıkarları önde geliyordu, fakat 1900'den sonra, devlet, yetişkin erkeklere yardım çağrılarına da cevap vermeye başladı. 1908'de, kömür madenlerinde sekiz saatlik iş günü zorunlu hale getirildi. Madenciler, 1908'de, endüstride asgari bir yasal ücret uygulanmasını sağlayarak bir başka kazanım daha elde ettiler. Böylece devlet, krallıktaki en güçlü işçi gruplarından birisinin arzusunu yerine getirirken, bir yandan da, çeşitli endüstrilerde, asgari ücretleri belirlemeleri için kurullar oluşturarak, en zayıfları da koruma altına aldı (1909). Devlet, aynı zamanda, hastalık ve işsizlik sigortaları sağlama görevini de üstlendi (1911) ve bu konuda cinsiyetler arasında hiç bir ayırım yapmadı.

Kıt'a Avrupasında Fabrika Yasaları. Fabrika yasalarının oluşturulmasında Almanya ve Fransa, Britanya'nın gerisinde kaldılar. Fransa ilk çocuk emeği yasasını 1841'de çıkardı, fakat 1874'e kadar müfettiş görevlendirmedi; Fransa'nın çalışma yasaları büyük ölçüde yirminci yüzyılın başlarında oluştu. Prusya, çocukları ve gençleri korumaya 1839'da baş-

ladı ve 1853'te müfettişler görevlendirdi; fakat burada da, diğer Alman devletlerinde olduğu gibi, yasaların etkili bir biçimde uygulanması çok zaman aldı. Birmarck çalışma yasalarına karşı kayıtsız veya düşmanca bir tavır aldı; bu yasaları savunan Sosyal Demokratlardan nefret ediyordu ve başka şeylerin, özellikle gelir kaybı sigortasının, çalışma koşullarının düzenlenmesinden daha önemli olduğuna inanıyordu. Bu nedenle, bir endüstri yasasının çıkarıldığı 1891'e kadar pek az şey yapıldı. Diğerlerine benzeyen bu yasa, ek yasalarla veya idari kararnamelerle sık sık değiştirildi. 1918 devriminden sonra, sekiz saatlik iş günü yasası çıkarıldı. Diğer ülkelerde de fabrikaların yükselmesi, nihai olarak benzer eylemlere yol açtı.

Endüstriyel Yorgunluk. İlk fabrika reformunun ardındaki güdü, hümanizm veya siyasi idi. Çalışma yasaları, insan refahını kârın üstüne çıkardı. Bununla birlikte, 1900'e gelindiğinde, üretim miktarının çalışma gününün uzunluğuyla tam bir doğru orantı göstermediğinin farkına varıldı ve endüstiryel yorgunluk üzerine incelemeler yapıldı. Amerika'da, F. W. Taylor gibi etkenlik uzmanları deneyler yaptılar; Almanya'da, Ernst Abbe, Jena'daki Zaiss optik tesislerinde çalışma süresini dokuz saatten sekiz saate indirdiğinde üretimin arttığını farketti. I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, üretimi artırmak için, fabrika yasaları bütün ülkelerde askıya alındı. Erkekler gibi kadınlar da haftada yetmiş seksen saat ve bazı erkekler daha da fazla çalıştılar. Bunun iş ve işçi üzerindeki etkileri tam bir facia oldu ve Britanya'da özellikle de üretimi etkileyen faktörler ciddi olarak incelendi.

Bu çalışmalardan ortaya çıkan sonuçlar, kısa iş günlerinin, iyi emniyet ve sağlık koşullarının ve fabrika yasalarının diğer bir çok maddelerinin yalnızca işçi için değil, endüstriyel yorgunluğu giderdiği için, işveren için de iyi olduklarını gösterdi. Yorgunluk üretim miktarını ve kalitesini düşürüyordu, aletlere ve makinelere zarar verilmesine yol açıyordu, bir çok kaza ve hastalığın sorumlusuydu, bir beyhudelik ve kızgınlık hissi yaratıyor ve böylece endüstriyel huzursuzlukları kışkırtıyordu. Bu çok yönlü ilişki bir kez ortaya çıkarılınca, sorular birbirini izledi. Örneğin, optimum çalışma süresi neydi? Kanıtlar, haftada altmış saatlik bir sürenin, daha uzun bir süreden daha verimli olduğunu; kadın ve ağır erkek işlerinde elli dört saatin en verimli süre ve bazı işlerde de kırk sekiz saatin optimum çalışma süresi olduğunu gösteriyordu. Dört veya beş saat gibi uzun çalışma devrelerinin kısa dinlenme aralarıyla bölünmesinde yarar vardı. İyi aydınlanma, yeterli bir havalandırma, ortamın toz ve dumanlardan arındırılması,

oturacak yer ve iyi yemek temini; bütün bu önlemler fabrika verimliliğini artırdılar.

Bu keşifler yasamanın daha da ileri götürülmesine temel oluşturdu ve işverenlere, yasanın öngördüğü asgari koşulların çok ötesinde çalışma politikaları formüle edebilmeleri için gerekli rehber ilkeleri verdi. Buna bağlı olarak, iki savaş arasındaki dönemde çalışma koşullarında oldukça genel bir iyileşme ve iş saatlerinde bir kısalma oldu. II. Dünya Savaşının üretim gereksinimleri, barış dönemi uygulamalarına büyük bir gerilim getirdi. Hava saldırısı tehlikesi çalışma koşullarında genel bir kötülemeye yol açtı. Almanya'nın batı Avrupa'ya girdiği ve Britanya'nın teçhizatının büyük bir bölümünü Dunkirk'te bırakarak çekilmek zorunda kaldığı 1940 baharında, üretimin acilen artırılması zorunluluğu, Britanya fabrika yasalarının askıya alınmasına ve haftada yedi gün ve günde oniki saat çalışma düzenine geçilmesine yol açtı. Üretim, kritik bir kaç hafta boyunca bir sıçrama gösterdi, fakat işçiler tükenme noktasına yaklaştıkça tekrar eski düzeyine düştü; endüstriyel yorgunluğun önlenmesi veya tedavi edilmesi olanaksızdı.

Çalışma Yasalarının Uluslararası Yönleri. Hemen hemen bütün çalışma yasası önerileri, o ülkeyi, çalışma yasalarının geri olduğu veya hiç olmadığı ülkelerin rekabeti karşısında zayıf düşüreceği itirazıyla karşılaştılar. 1850 gibi erken bir tarihte, İsviçreli fabrika reformcusu Le Grand, hükümetlerin ortak bir eylem geliştirmeye ikna edilerek, bu engelin aşılması gerektiğini anlatmaya çalıştı; fakat başarılı olamadı. 1890'da Berlin'de toplanan bir konvansiyon, çocukların madenlerde çalıştırılmaması gibi, basit bazı önerileri onayladı. Bern'de 1905 - 1906'da toplanan bir konvansiyon, bir kemik hastalığına yol açtığı için, kibrit üretiminde fosfor kullanılmasının sınırlandırılması yönünde tavsiye kararı aldı. Bunun ötesinde, Birinci Dünya Savaşı daha ciddi bir gayret imkânı yaratana kadar pek az şey yapıldı. Savaş boyunca işçilere daha iyi çalışma koşulları vaadedildi.

İşçilerin bu vaadlerin yerine getirilmesi talebi (ve Rusya'daki hayalet korkusu), Cemiyeti Akvam Sözleşmesinde, bütün ülkelerin «erkek, kadın ve çocuklar için adil ve insanca çalışma koşulları sağlamaya ... ve bu amaçla gerekli uluslararası örgütleri kurmaya ve desteklemeye çaba sarfedecekleri» yönünde bir madde kondu. Versailles Antlaşması'nın XIII. Kısmı bu örgütü yarattı ve çalışmalarına rehberlik edecek iki ilkeyi belirtti : (1) «Evrensel barış ... ancak sos-

yal adalet üzerinde kurulabilir.» (2) «Her hangi bir ülkenin insanca çalışma koşullarını sağlamadaki başarısızlığı, kendi ülkelerindeki koşulları iyileştirme arzusu taşıyan ülkeler önünde de bir engeldir.» Sosyal adaletin temel unsurları arasında geçimlik ücret, sekiz saatlik işgünü, çocuk emeğinin kaldırılması, gençlerin ve kadınların çalıştırılmasının kısıtlanması, erkek ve kadınlara «eşit iş için eşit ücret» ödenmesi ve işçilerin sendikalaşma hakkı yer alıyordu.

Bu amaçlara ulaşılmasını kolaylaştırmak, Uluslararası Çalışma Örgütünün göreviydi. Cemiyeti Akvam'ın bütün üyeleri örgütün doğal üyeleriydiler; istedikleri takdirde, diğer ülkeler de üye olabilirlerdi. Örgüt, Uluslararası Çalışma Ofisi ile her yıl toplanan bir konferanstan oluşuyordu. Konferansa bütün ülkeler, hükümeti, işverenleri ve işçileri temsil eden delegeler gönderdiler. Konferans'ın üçte ikisi tarafından onaylanan her «ortak karar» veya «tavsiye», «ilgili yasama organına» iletmesi için üye hükümetlere gönderildi. Yasama «organı» öneriyi benimsemekte veya reddetmekte serbestti; konferansın tavsiyelerini dikkate almak dışında, hiç bir zorlama söz konusu değildi.

İlk konferans 1919'da Washington'da, ikincisi 1920'de Cenova'da ve daha sonrakiler de, Ofis'in çalışma sorunlarının her yönü üstüne etken bir araştırma ve enformasyon bürosu haline geldiği, Cenevre'de toplandı. Örgütün çalışmalarının net etkisi, ileri çalışma yasalarına sahip olan ülkelerde pek büyük olmadı, fakat geri ülkelerde bir miktar ilerleme sağlandı. İlerlemenin önemli bir bölümü büyük depresyonun dünyayı sarsmasından önce gerçekleşti. 1930'dan itibaren asıl amaç, çalışma koşullarını düzenlemekten ziyade, iş bulmak haline geldi. Ulusal mülahazalar her şeyin üstüne çıktı ve uluslararası işbirliği girişimlerindeki genel çöküntüden Uluslararası Çalışma Örgütü de payına düşeni aldı. 1939'da savaşın başlamasıyla birlikte, karargahı Montreal'e taşındı. 1944'te yıllık konferansların toplanmasına yeniden başlandı ve daha sonra da Birleşmiş Milletler'e bağlandı. Fakat, II. Dünya Savaşı sonrasının ekonomik sorunları ve atmosferi, 1919'dakilerden çok farklıydı.

Endüstriyel Sigorta. Ücretlilere zorunlu sigortanın geliştirilmesi, Almanya'nın işçi refahına yaptığı öncü bir katkıdır. İmparatorluk Almanya'sında Marxist sosyalistler vardı; bunların artan gücü ve yaklaşan toplumsal devrimden söz etmeleri, özellikle de yetmişli ve seksenli yılların bulutlu günlerinin Marxistlerin kapitalizmin kısa bir sürede çökmeye mahkûm olduğu inancına güç kattığı bir sırada, Bis-

marck'ı çok kaygılandırıyordu. Fakat Almanya'da «devlet sosyalistleri» de vardı; bir çoğu üniversite profesörü olan bu «devlet sosyalistleri», ısrarla ücretlilerin durumlarının devletin faaliyetinin genişletilerek düzeltilmesi gerektiğini vurguluyorlardı. Bu politika, Alman devlet adamlığı kavramına *laissez faire*'den çok daha yakındı ve Bismarck, sosyalist bir yaklaşım olduğu ithamını reddederek bu politikayı benimsedi. Aynı zamanda, somut devlet ilgisinin işçileri Sosyal Demokratlardan uzaklaştırabileceğini görecek kadar da zekiydi. Bu ilgi, çalışma koşullarından çok, işçilerin başları üstünde Demokles'in kılıcı gibi sallanmakta olan işsizlik ve gelirsiz kalma korkularını gidermeye yönelik olmalıydı. Akıllıca ve değerli bir politika, güvensizliğe karşı sigorta sağlamak olabilirdi ancak.

Gelir kaybı sigortası, bazı yardımlaşma derneklerinin ve sendikaların uyguladıkları politikaların bir parçasıydı. Bismarck, bu gönüllü gayretleri ulusal düzeyde bir şema halinde genişleti; iki temel ilke saptandı : (1) Belirli bazı mesleklerdeki çalışanlara sigorta mecburiyeti getirildi. (2) Sigorta pirimleri bütün taraflarca ödendi; fonlar, işveren, işçi ve bazı durumlarda devletin katılımıyla oluşturuldu. Bu ilkeler —mecburiyet ve üçlü katkı— önce, 1883'de nüfusun yüzde 10'unu kapsayarak başlayan ve 1926'ya kadar üçte birini (21 milyon işçi) kapsayacak şekilde genişletilen bir hastalık sigortası plânında uygulandı. 1925'te, işçiye bağımlı olanlar ve orta sınıf da sigorta kapsamına alındılar ve böylece nüfusun yüzde 60'ı kucaklanmış oldu. Ücretin yüzde 2'si civarındaki sigorta priminin üçte ikisini işveren üstlendi. Bir işçi hastalandığında, parasız tıbbi bakım ve ilaçtan yararlanıyor ve altı ay boyunca ücretin yarısı ile dörtte üçü kadar bir para alıyordu. Yavaş yavaş başka olanaklar da sunuldu : Röntgen ve diş tedavisi, hastane, işçi eşleri için analık yardımı, kemik hastalıkları, verem, vb. hastalıkların tedavisi. Bütün aile üyelerinin sigorta kapsamına alınmasına; koruyucu sağlık önlemlerine ve işçi sınıfının genel sağlık düzeyinin yükseltilmesine verilen önemin artması eşlik etti. 1929'da toplam maliyet 415 milyon dolar, yani sigortalı başına maliyet 10 dolar civarındaydı.

Kaza sigortası 1884'te kuruldu. Primin tamamını işveren ödedi; fakat ilk onüç hafta için, kaza kurbanı teknik olarak «hasta bir kişi» muamelesi görüyor ve hastalık fonundan yararlanıyordu. Bu süreden sonra, işgöremez olduğu süre boyunca, kaza fonundan para alıyordu. Eğer daimi ve tam olarak işgöremez hale gelmişse tam ücretini alıyordu; kazada ölen bir işçinin yakınlarına ise ücretinin beşte üçüne

kadar varabilen bir aylık bağlanıyordu. Bu yükümlülükler, işverenlerin kazaların önlenmesine büyük önem vermelerine yol açtı. Yaşlılık ve malullük sigortası 1888'de başladı. İşçi ve işveren primlerin ödenmesinde eşit katkıda bulunurlarken, devlet de bir miktar katkıda bulundu. Eğer bir işçi, hastalık nedeniyle, her zamanki ücretinin üçte birinden fazlasını kazanamaz hale gelirse, bu işçi malül addediliyordu; aksi takdirde, yetmişinden itibaren yaşlılık haklarından yararlanmaya başlıyordu. Gerçekte, işçilerin çoğu bu yaşa gelmeden önce bunlara hak kazanıyorlardı.

Almanya, bu programları hiç bir zaman geriletmediği gibi, sık sık genişletti ve iyileştirdi. Yoksulluğa, işsizlik durumu dışında, bir sınır getirildi. Hastalık sigortası diğer ülkelerde de yaygınlaştı; 1930'a gelindiğinde yirmi beş ülkede mecburi, onbeş ülkede de gönüllü sistemler vardı. Büyük Britanya, 1911'de, sağlık ve işsizlik sigortası programlarını başlattı. 1897 ve 1906 işçi tazminat yasaları, işverenleri, bütün iş kazaları için mali olarak sorumlu hale getirdi. Karşılıksız bir yaşlılık aylığı planı 1908'de yürürlüğe kondu. Böylece, Almanya'daki sigortaların kapsadıkları alanların iki tanesi dikkate alınmış oldu : İşverene yükümlülükler konarak ve ikincisi, yaşlılık aylığı kamu bütçesinden sağlanarak. Sağlık sigortası programı, o zamana kadar çok iyi araştırılmış olan noktaya kadar Alman deneyini izledi. İşçi, işveren ve devletin katkılarıyla finanse edildi. Programın kapsamı öylesine genişti ki, 1928'e gelindiğinde, 15 milyon (yaklaşık olarak nüfusun üçte biri) civarında işçiye tıbbi bakım ve hastalık nedeniyle çalışmayanlara belli bir gelir güvencesi sağlanmıştı.

İşsizlik Sigortası. İşsizlik halâ az bilinen bir problemdi; işsizliğin boyutlarını, değişimini veya niteliğini gösteren istatistikler hemen hiç yoktu. İşsizlik sorununun çözümü iki ön adımı gerektirdi : İşsiz insanın iş bulmasına yardımcı olmak ve iş bulana kadar destek sağlamak. Berlin'de özel bir istihdam bürosu kuruldu (1883), bu büronun işçi arayan işverenlerle iş arayan işçileri bir araya getirmekte yararlı olduğu görüldü. 1893 depresyonu, kamu iş ve işçi bulma bürolarının kurulmasına yol açtı ve buradan yavaş yavaş ülke çapında bir sistem ortaya çıktı. Britanya, 1909'da, benzer bir «iş ve işçi bulma» sistemi kurdu. Bu arada, işsiz üyelerine bir miktar para vermek, bazı sendikaların politikalarının bir parçası haline geldi. Bu, işsizleri dilenmeye veya yoksulları koruma kuruluşlarının insafına terketmekten daha iyi bir yöntem olduğundan, bazı kıt'a kentlerinin yönetimleri sendikanın yaptığı ödemeyi takviye etme yoluna gittiler.

Bununla birlikte, ilk önemli adım, 1911 Britanya programında atıldı. Bu plân, esas olarak, istihdam devreleri oldukça iyi bilinen sermaye malları endüstrilerindeki yedi mesleğin üyelerini kapsayan ılımlı, ihtiyatlı ve mecburi bir sigorta sözleşmesiydi. İşçi ve işveren haftada beşer sent öderken, devlet de üç sentlik bir katkıda bulundu. Belirli bir süre boyunca primlerini ödemiş olan bir işçi, bir yıl içinde, onüç hafta, haftada bir 7/— (1, 75 $) çekmeye hak kazanıyordu. Parayı yerel iş ve işçi bulma bürosundan alıyordu ve büro, gerçekten işsiz olup olmadığını, işçiye listelerinde mevcut olan uygun bir işi önererek sınayabilirdi.

Başlangıçta, sigorta yalnızca 2.250.000 işçiyi kapsıyordu; fakat 1916'da bir milyonun üstünde kadın mühimmat işçisi sigorta kapsamına alındı. Savaş sonrası genişlemesinin halâ devam ettiği 1920 yılı başlarında, sigortanın kapsamı, tarımda, eviçi hizmetlerinde, kamuda ve bürokrasinin yüksek kademelerinde çalışanların dışında kalan bütün işçileri içerecek şekilde genişletildi. 1930'a gelindiğinde, yaklaşık 12 milyon kişi sigorta kapsamındaydı. Eğer işsizlik savaş öncesindeki boyutunu ve niteliğini muhafaza etmiş olsaydı, plân, bu genişlemeye rağmen sağlam kalabilirdi. Fakat böyle olmadı; işsizlik öylesine yoğunlaştı ve öyle çok sayıda insan öyle uzun süreler boyunca işsiz kaldılar ki, fonlar sık sık tükendi ve işçiler son sigorta parasını alıp harcadıklarında bile halâ işsizdiler.

Hükümet ya bu insanları yoksullar yasası yetkililerinden yardım istemeye bırakacaktı, ya da sigorta ödemelerini öngörülen sürenin ötesinde de devam ettirecekti. Yoksullar yasası sistemi, böyle bir çalışmayı gerçekleştirmek için ne paraya ne de organizasyona sahipti. Bu nedenle, ödemelerin sigorta fonundan yapılmasına devam edildi; böylece, program, sözleşmeye dayanan saf bir sigorta plânı olmaktan çıkıp, aynı zamanda kısmen işsiz durumdaki insanlar için bir yardım fonu haline geldi. Ödemeler artık başlangıçtaki haftalık toplamın çok üstündeydi; bu yükün büyük bölümü, işverenlerin ve çalışmakta olan işçilerin primlerinden karşılanıyordu; fakat bu kaynaklardan sağlanan gelir, depresyon öncesi ihtiyaçlarını karşılamak için bile yetersizdi ve 1928'de fonun 125.000.000 dolar borcu vardı. Depresyon geldiğinde, borç tutarı 1931'de yaklaşık 600.000.000 dolara fırladı.

Bilgili ve iyiniyetli eleştirmenler, sigorta tazminatlarından yardıma doğru gelişen bu geçişin tehlikesine işaret ettiler. Bunlar, bu durumun devletin, işverenlerin ve sendikaların işsizliğin gerçek nedenle-

ri üzerine gitmesini engellediğini hissediyorlar ve bu sistemin ücretlerin çok yüksek olmasından kısmen pay sahibi olmasından korkuyorlardı, zira sendikalar artık işsiz üyelerine para ödemek zorunda olmadıklarından, ücretlerin istihdamın sağlanabileceği bir düzeye kadar düşürülmesine yönelik her girişime kolayca direnebiliyorlardı. 1931'de mali buhran başladığında, halk arasında «iane» olarak bilinen yardımların frenlenmesi zorunlu hale geldi. Plân 1934'te sigorta ilkeleri temelinde yeniden örgütlendi; halâ iş bulamayan insanlar ise, yeni kurulan ve kamu fonlarını, başvuranların «ihtiyaçları» na göre dağıtan, «İşsizlik Yardım Kurulu»ndan «yardım» isteyeceklerdi. Depresyondan çıkış, hem sigorta hem de yardım masraflarının hafiflemesine yardımcı oldu. Sigorta sistemi yeniden sağlamlaştı ve yeni Kurul 1940'da kendine yeni bir iş bulmak zorunda kaldı. Artık işsiz diye bir şey kalmamış olduğu için, adının önündeki «İşsizlik» sözcüğünü kaldırdı ve Alman bombardımanlarının kurbanlarına yardım etme görevini üstlendi.

Bir kaç Kıt'a ülkesi, Britanya'nınkine benzeyen işsizlik sigortası programlarını benimsedi. Almanya'nın 1927 programı, İngiltere'nin bazı hatalarından kaçınmaya çalıştı, fakat zor günler başladığında yeterince rezerv oluşturacak kadar zamanı olmamıştı. 1931'de, fonda 365.000.000 dolarlık bir açıkla karşı karşıya kalan hükümet, programın sigorta yönünü hemen hemen terketti. Britanya ve Almanya deneyimleri açıkça gösterdi ki, derin bir depresyonda, kamu kaynaklarından önemli bir yardım alınmadıkça, hiç bir sigorta planı işsizlik problemiyle bütünüyle başa çıkamaz; fakat yine bu deneyimler göstermiştir ki, bu tür plânlar, acil bir durum anında veya sırf iyilik amacıyla irticalen uygulamaya sokulmuş olan bütün diğer programlardan daha etkiliydiler.

Birleşik Devletler bundan gerekli dersi aldı ve 1935 Sosyal Güvenlik Yasasını çıkardı. Bu biraz mübalağalıydı, zira işsizlik ve yaşlılık sigortaları çalışan nüfusun yalnızca yarısı kadarını kapsıyordu ve hastalık sigortasına hiç dokunulmamıştı. Fakat, yine de, otuzlu yılların başlarında yaşanan yoğun ve yaygın işsizliğin biçimlendirdiği bir olgunun, yani, eğer iş bulamayan insanlar dilenmeye, açlığa veya hırsızlığa terkedilmeyeceklerse, işsizliği en az düzeye indirmeye yönelik kamu plânları olması gerektiğinin, bir kez daha kabul edilmesiydi bu yasa.

Çeşitli sigorta programlarıyla, ücretlilerin ve düşük maaşlıların gelirlerinde meydana gelebilecek kesilme ve kayıplara karşı ön-

lemler getirildi. Fakat bunlar, modern endüstriyel toplumlarda sefaleti ortadan kaldırmaya yönelik sosyal güvenlik anlayışını tam olarak kavramıyorlardı. Bir yandan, yüksek aylıklı işçileri veya kendi adına çalışanları kapsamıyorlardı. Öte yandan, bazı işçilerin, tam gün çalışıyor olsalar bile, eğer aileleri çok büyükse, temel ihtiyaçları karşılamaya yetecek kadar para kazanmadıkları olgusunu dikkate almıyorlardı ve yaşlılık aylıkları çoğu zaman yetersiz kalıyordu. Çeşitli ülkelerde hükümetler, tatmin edilmemiş aile ihtiyaçlarını, kamu kaynaklarından analık yardımları, dul aylıkları, çocuk yardımı, öğrenci yemekleri, parasız tıbbi hizmet ve benzeri sübvansiyonlar sağlayarak karşılamaya çalıştılar; ek olarak, işsizlik yardımları ve genel yoksulluk yardımı için de kamu fonlarına başvuruldu.

Savaş sonrası yeniden inşa sorunlarına çözüm arayan Britanya hükümeti, 1941'de, Sir William Beveridge'in başkanlığını yaptığı bir komiteden «mevcut ulusal sosyal sigorta programlarını ve bunlara bağlı servisleri» *gözden geçirmesini* istedi. «Beveridge Raporu», Britanya sosyal güvenlik politikalarının, «gelir kesilmeleri ve diğer sebeplerin yol açtığı çok çeşitli gereksinimlerin çoğunu» karşıladıklarını, fakat «giderilmesi gereken ciddi eksiklikler» taşıdıkları ve eşgüdümün sağlanması gerektiğini ortaya koydu. Çok sayıda ayrı parçadan oluşan bir sistem ve bir çok politika yerine, bütünü kapsayacak tek bir sosyal güvenlik sistemi önerildi. Bu sistem, *bütün* nüfusu yaşamın belli başlı tüm risklerine karşı sigorta altına alacak, sigortadan yararlananın, eğer varsa işvereninin ve devletin aynı orandaki katkılarıyla finanse edilecek ve sigortadan yararlanan herkese aynı büyüklükte ve geçinmeye yetecek kadar bir gelir sağlayacaktı.

Raporu 1943'te savaş döneminde kurulmuş olan koalisyon hükümeti devraldı; daha sonra İşçi Partisi hükümeti 1946'da gerekli yasaları çıkardı. Temmuz 1948'de yürürlüğe girecek olan plân tek bir haftalık prim ödenmesini öngörüyordu. Buna karşılık, prim yatıranlar ve geçimini üstlendikleri kişiler, işsizlik ve hastalık yardımlarından, parasız tıbbi hizmetlerden, analık ve dulluk yardımlarından, öksüz ve yetim ödeneklerinden, yaşlılık aylığından ve cenaze yardımlarından istifade edeceklerdi. Ek olarak, 1945'te çıkarılan ayrı bir yasa ile, her ailede ilk çocuktan sonraki bütün çocuklara da çocuk parası verilmesi sağlandı. Bu kapsamlı plânın işleyişi, Birleşik Devletler sosyal güvenlik sistemindeki işsizlik sigortasının işleyişi gibi, tam istihdam sağlanamadığı takdirde, bir sonraki depresyonun tarihinde ilginç bir bölüm meydana getirecekti.

XXXI

İŞÇİ HAREKETİ

Bir yandan devlet emekçileri korumaya yönelik bazı duvarları yükseltirken, diğer yandan emekçiler de bazı kazanımlar elde ettiler. İşçinin ücrete ilişkin haklarını sendikalar korumaya çalışırken, tüketime ilişkin hizmetleri tüketici kooperatifleri sağladı; ve sendikalar sosyalist bir partiyle güç birliğine gittiklerinde veya kendi başlarına bir parti kurduklarında, işçi hareketi üç tekerlek üzerinde ilerledi: Sendikacılık, işbirliği ve politika.

Sendikacılık hareketinin öyküsünün üç yönü vardır. İlki, örgütün fiili olarak kurulması, en iyi örgütsel yapının araştırılması ve üye kazanma ve kazanılanları muhafaza etme gayretleri. Bu iş en kolay nitelikli işçiler —mürettipler, terziler, bıçakçılar, gemi yapım işçileri, makinistler ve uzun bir eğitim sonucunda elde edilen bir el veya kafa becerisine sahip olan ve hünerlerini koruma arzusunun yanısıra bir grup dayanışması duygusu geliştirmiş bulunan diğer işçiler— arasında yapılabiliyordu. Yarı - nitelikli, niteliksiz, geçici ve kadın işçilerin örgütlenmesi daha zordu, daha geç tarihlerde oldu ve en az başarıya bunlarda ulaşıldı.

Öykünün ikinci yönü, sendikanın işverenle ilişkileridir. En önemli amaç, «ücretin rekabete konu olmaktan çıkarılması», işçi ve işveren arasındaki bireysel sözleşmeler yerine toplu sözleşmelerin geçirilmesi ve işçilerin daha düşük ücretle çalışmayı kabul ederek arkadaşlarına zarar vermesini engellemek için, ücretlerin, çalışma saatlerinin ve çalışma koşullarının standart hale getirilmesiydi. Bu hedefe giden yolda atılması gereken ilk adım «tanınmak»tı; işverenlerin, sendikayı tanımaya ve sendikanın adamı ile işçilerin temsilcisi olarak görüşmeyi kabul etmeye ikna veya mecbur edilmeleri gerekti. Bu, işverenler tarafından, sık sık, haksız bir müdahale, yabancıların bir dayatması ve kolay kolay yutulamayacak kadar acı bir hap olarak görüldü. Dolayısıyla, sendikaların işveren tarafından tanınmak için verdikleri savaşım, çoğu zaman, çok uzun ve şiddetli oldu; fakat, er veya geç, işverenler sendikaları tanımak zorunda kaldılar ve böylece barışçıl görüşme, uzlaşma ve hatta üçüncü bir tarafın arabuluculuğuna rıza gösterme yolu

açılmış oldu. İki taraf da, son çare olarak, kavgaya başvurma haklarını muhafaza ettiler —işçiler grev yaparak, işveren de lokavt uygulayarak—; fakat bu son çare giderek daha seyrek kullanılır hale geldi ve ancak karşılıklı olarak kabul edilebilecek bir çözüm bulmaya yönelik bütün girişimlerin boşa çıkmasından sonra bu yola başvuruldu.

Öykünün üçüncü yönü, sendikalar ve devlet arasındaki ilişkinin zaman içinde gösterdiği değişmedir. Başlangıçta bütün ülkelerde hükümetlerin tutumu düşmanca idi : Sendikalar İngiltere'de 1824'e kadar yasadışıydılar, kıt'ada ise bu tarihten kırk veya daha fazla yıl sonrasına kadar yasadışı kaldılar. Yasal hale geldiklerinde hemen yasal kişiliğe kavuşmadılar; yasal kişilik kazanmış olsalar bile, bazı eylemleri kanuna aykırı görülebiliyordu. İşverenlerle yaptıkları toplu sözleşmeler, mahkeme yoluyla uygulanabilecek sözleşmeler değildi. Devlet, emek ve sermaye arasındaki ilişkinin nasıl yürütüldüğü ile ilgili değildi, zaten ilişkiler düzgün yürüdüğü takdirde ilgilenmesi için bir sebep de yoktu. Bununla birlikte, yer yer patlak veren savaşlar, ekonomide büyük kayıplara ve bütün toplumda rahatsızlığa yol açtığında, devletin emek - sermaye ilişkileri karşısındaki kayıtsız tavrını terketmesi zorunlu oluyordu. Tartışmalarda aracı olmak, uzlaşma sağlamak ve hakemlik yapmak girişimlerinde bulunabileceği gibi, esaslı bir çelişkiyi ortadan kaldıracak bir yasa da çıkarabilirdi. Kıt'a Avrupasında I. Dünya Savaşı boyunca ve savaş sonrasında, hükümetler daha da ilerilere gittiler. İsveç, 1915'de, toplu sözleşmelerin tarafları yasal olarak bağladığını ilan etti ve her iki tarafın da hükümlere barışçı bir biçimde uymasını buyurdu. Avustralya, 1900 öncesinden beri, mecburi bir hakemlik sistemi kurmaya çalışıyordu. Savaş sonrasında, Almanya, Fransa ve İtalya toplu sözleşmeleri teşvik etmek veya mecburi kılmak, taraflar anlaşmaya varamadıkları takdirde anlaşmazlığı çözüme kavuşturmak ve toplu sözleşmelere genel bağlayıcılık getirmek gibi adımlar attılar. Birleşik Devletler'de, 1930'lar boyunca, hükümetler, neredeyse bir gece içinde, düşmanca veya kayıtsız bir tavırdan, toplu sözleşmeleri esas itibariyle mecburi hale getiren politikalara savrulup durdular.

Devletin sendikalara karşı tutumunda bu değişiklikler meydana gelirken, sendikaların devlete karşı tavırlarında da değişiklikler oldu. Hasmane bir tutum içindeki devlet doğal olarak karşısında hasmane sendikalar buluyordu; fakat işçiler oy hakkı elde edip, özellikle 1870'den sonra, politikaya ilgi duymaya başlayınca, eski siyasi partilerin platformları, sendikaların taleplerinden veya onların desteğini kazanma gayretlerinden etkilenmeye başladı. Britanya'da, yeni İşçi Partisinin progra-

mı —örneğin işçilerin «üretim araçları, bölüşüm ve değişim»in toplumun tasarrufunda olacağı sosyalist bir devlete tedricen ulaşma ümitleriyle istedikleri gibi— çeşitli ekonomik, sosyal ve politik reformları biraraya getirdi. Kıt'ada, işçi liderlerinin konuşmaları çok daha devrimci idi, fakat Rusya'nın konuşulanları hayata geçirmeye başlamasına kadar, sadece bazı ılımlı reformist sonuçlar elde edebildiler.

Britanya'da Sendikacılık. Endüstri işçileri, onsekizinci yüzyıl boyunca toplu eylemlere giderek daha fazla alıştılar. Bir kasaba veya köy hanı, onlara, sorunlarını tartışabilecekleri doğal bir toplantı yeri temin ediyordu. Zaman zaman, ücretlerine veya çalışma saatlerine yönelik bir saldırıya karşı direnmek veya bir yenilik talebinde bulunmak için biraraya geldiler ve sorun çözüme kavuştuktan sonra dağıldılar; fakat bazı mesleklerde, hastalara ve işsizlere yardım amacıyla işe başlayan ama zamanla çalışanları da korumaya yönelmiş olan birlikler vardı. Bunlardan bazıları, asgari bir ücret belirlenmesi taleplerini kabul ettirecek, «yılanların» (üye olmayanlar) istihdam edilmesini engelleyecek, çıraklar için asgari bir sözleşme yaşı saptayacak ve yeni makinaların veya tekniklerin sokulmasını yasaklayacak kadar güçlüydüler ve zaman zaman şiddete başvurmaktan çekinmiyorlardı. Ülkenin başka bölgelerinde iş arayan bir sendika üyesi, buralardaki sendika üyeleri tarafından memnuniyetle karşılanıyor ve onlar tarafından kollanıp gözetiliyordu. Yüzyılın son onyılı, bu örgütlü faaliyette büyük bir artışa şahit oldu. Pamuk fabrikalarında çalışan işçiler dernekler kurdular, madenciler biraraya geldiler, kumaş parlatıcıları yeni teçhizata karşı protesto hareketlerine giriştiler ve bazı işçiler eğitimden geçmemiş kimselerin fabrika işlerine girmelerinin engellenmesi için 1563 çıraklık yasasının yeniden uygulamaya konmasını talep ettiler. Yüksek fiyatlar, savaşın getirdiği gerilim ve devrimci fikirler, zaman zaman, çalkantılara yol açtı.

İşçilerin, ücretleri yükseltmek ve çalışma süresini kısaltmak amacıyla işveren üzerinde baskı kurmak için birlik kurmaları, Britanya örfi hukuku tarafından fesat hareketi olarak niteleniyordu. İşverenler, bazan, olayı ağır ceza mahkemelerine intikal ettiriyorlardı, fakat bu mahkemeler çok seyrek toplandıklarından sanıklar kaçmak için vakit bulabiliyorlardı. 1720'den sonra, çeşitli zamanlarda, işverenler, kendi endüstrilerinde birlikte hareket etmeyi yerel mahkemelerin hızla ele alabilecekleri bir suç haline getirecek yasalar çıkarması için parlementoya başvurdular. Bu türden kırk kadar yasa çıkarıldı ve 1799'da, işlerini durma noktasına getiren bir grevden çok rahatsız olan Londra fabri-

katörleri, yeni bir yasa çıkarılmasını talep ettiler. Wilberforce, tek tek özel yasalar çıkarmayı sürdürmek yerine, *genel* bir yasa çıkarmanın daha iyi sonuçlar verebileceğini öne sürdü. Nitekim bu yapıldı; daha sonra, «İşçi Birliği Yasası» olarak adlandırılan bu ilk yasa 1800'de yürürlükten kaldırılarak, (bir yerine) iki yerel yargıcın kararını gerektiren ve usta ile işçiler arasındaki tartışmada hakemlik yapılmasını öngören yeni bir yasa çıkarıldı.

«İşçi Birliği Yasaları» ölü sözcükler olarak kaldılar ve daha sonraları iptal edilmeleri için bir propaganda başlatılana kadar, bunlardan söz edildiği hemen hemen hiç duyulmadı. Bu yasalar uyarınca yapılan takibatların sayısı çok azdı, örfi hukuka göre yapılan takibatların sayısı daha fazla idi; en fazla takibat ise, 1563'te çıkartılan bir yasanın işi yarım bırakmayı yasaklayan bir maddesine göre yapıldı. Bu madde, grev yapan işçilere karşı kullanılabilecek daha yararlı bir silahtı. Bu üçlü yasal tehdide rağmen, sendikalar, zaman zaman yer altında olmak üzere, büyümeye devam ettiler. Ustalar, sendikaları ya hiç umursamadılar ya da herhangi bir saldırı arzusu göstermediler; ve iyi örgütlenmiş mesleklerde, toplu pazarlık, şu veya bu ölçüde, açık bir biçimde devam etti. 1824'te yapılan bir parlemento soruşturması sonucunda, işçi birliklerini yasaklama girişimlerinin, karşılıklı öfke ve güvensizlik yaratmaktan başka bir şeye yaramadıkları ve bazı sendikaları şiddete iterek toplumun huzurunu bozduğu ortaya çıktı. Seferberliğin tamamlanması için savaş duygularının harekete geçirildiği bir sırada alınan bu hüküm, birleşme yasalarının iptaline (1824) ve işçi birliklerinin fesatçılık şaibesinden kurtulmasına yol açtı. Sonuç, örgütlenme faaliyetlerinde meydana gelen bir patlama ve bir dizi grevdi, zira ticaret genişlemekteydi ve işçiler ücretlerini depresyon yıllarındaki düşük düzeyin üstüne çıkarmak istiyorlardı. Bu yeni özgürlükten ürken Parlemento, 1825'de, birliklerin yasadışı olmadığını ama her tür şiddet, tehdit, korkutma ve zor eyleminin cezai bir suç olduğunu açıkladı. Sendikalar varlıklarını sürdürebilirlerdi, ama hareketlerine dikkat etmek koşuluyla.

İzleyen çeyrek yüzyıl boyunca, işçiler vakitlerinin büyük bir bölümünü hayal peşinde koşarak geçirdiler. Dönem genişleme ve değişme dönemiydi. Genişleme, 1825'ten sonra, 1836'dan sonra ve 1847 - 1848'deki şiddetli depresyonlar tarafından kesintiye uğratıldı. Değişim, makinelerin giderek artan rekabetiyle karşılaşan el tezgâhı dokumacıları gibi bazı el işçilerine zarar verirken, bir yandan da çoğu zaman berbat olan yeni çalışma koşulları getirdi beraberinde. Etrafında olup biten-

lerden hoşlanmayan işçiler, yeni ve kolayca erişilebilecek bir yeryüzü cenneti resmedenlerin cazibesine kapıldılar. Hava, ajitasyonlarla ve her türden önerilerle doluydu; hem sadece parlemento reformu, fabrika yasaları veya Tahıl Yasalarının iptali gibi önerilerle değil, aynı zamanda alkol, et, özel mülkiyet ve rekabetin yasaklanması gibi daha temel değişiklik önerileriyle. Fransa'da *Utopia* projelerinin taslakları hızla yayıldı. Saint - Simon, Proudhon, Fourier ve Louis Blanc'ın fikirleri en büyük rağbeti gördü, zira bunlar, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ve üretimin herkesin yararına plânlanması gibi rasyonel bir ilke veya politikanın benimsenmesiyle neredeyse bir gecede yaratılabilecek daha güzel bir sosyal sistem öngörüyorlardı.

Owen, İngiltere'de ve bir süre için Amerika'da, sadece örnek oluşturacak küçük kooperatif topluluklarının kurulmasıyla, mutlu bir kooperatif toplumunun şafağının sökeceğini vaaz etti. Daha sonraları işçi örgütlenmesinin büyük potansiyel gücünün cazibesine kapıldı ve 1883'de Grand National Consolidated Trade Union'ı kurdu. Mevcut yerel zenaatkâr birliklerini bu «tek ve büyük birlik» altında toplama ve ülkeyi erkek ve kadın, vasıflı ve vasıfsız, kırsal ve kentli, her türden işçileri kaydedecek localarla boydan boya donatma hayali peşinde koştu. Bu muazzam ordu, yenilmez gücünü sekiz saatlik iş günü talep etmekte kullanacak ve talebi reddedildiği takdirde greve gidecekti. Daha sonra da «endüstriyi kendi ellerine alarak ve onu kooperatif esaslarına göre işleterek, mevcut toplumu Sosyalist bir topluluğa dönüştürme» (Cole) işine girişecekti.

«Dayanışmacılar» (Consolidated), saldırgan bir mizaç, dil ve taktiklere sahiptiler. Liderleri, manifestoları karşısında Ağlama Duvarının bile dize gelmesini bekler gibiydiler. İşverenler, «Document» (doküman) olarak adlandırılan bir metinle cevap verdiler ve işçilerinden, işten atma tehdidiyle, herhangi bir sendikaya üye olmadıklarını belirten bu bildiriyi imzalamalarını talep ettiler. Şiddetin sık sık damgasını vurduğu grev ve lokavtlar, emekçiler için felaketle son buldu. 1834'te, bir loca (birlik şubesi) örgütleyen Tolpuddle'li (Dorsetshire) altı tarım işçisi, gizli olarak yemin ettikleri (1797'deki bir deniz isyanı sırasında çıkarılmış ve daha sonra unutulmuş olan eski bir yasayı ihlâl ettikleri) gerekçesiyle tutuklandılar ve Avustralyaya «nakledildiler». En nihayet, iç ayrılıklar nedeniyle iyice yıpranan birlik, 1936 paniğini izleyen ve hem emekçiler hem de sermayedarlar için karanlık olan günler öncesinde, bir mevta haline geldi.

İzleyen on yıl boyunca, yeni incil Chartism oldu. Selamete, her yıl bütün erkeklerin katılımıyla yapılacak seçimlerde gizli oyla seçilen ve hizmetleri karşılığında aylık alan temsilcilerden oluşan bir parlemento kurularak ulaşılacaktı. Böyle bir parlemento reformuna yönelik ajitasyonlar, her derde deva ekonomi reçeteleriyle içiçeydiler ve özellikle depresyon dönemlerinde, meşaleli gösteriler, devrim mizansenleri, makinelerin tahribi ve grevlerle sürdürülüyordu. Hem bir kışkırtıcı, hem de bir uyarıcıydı; politik programının hiç bir yönünü gerçekleştiremedi, fakat, muhaliflerinin Tahıl Yasalarının iptalini savunma, on saatlik iş günü yasasının geçirilmesi ve emekçilerin durumunu iyileştiren diğer önlemlerin alınması yönünde harekete geçmesinde etkili oldu.

Bu gürültü patırtı ve büyük projeler arasında, vasıflı işçilerin kurdukları bazı yerel zenaatkâr birlikleri gelişmeyi başardılar; 1851'de işçi örgütlenmesi için Yeni Model olarak adlandırılan örgütlenme modelini yarattılar. Bu model, çeşitli yerel mühendis, makinist, demirci ve metal işçileri birliklerinin biraraya gelmesiyle yaratılmış olan Birleşik Mühendisler Topluluğu idi. Yalnızca belirli bir eğitimden geçmiş vasıflı zenaatçıları üye kabul ediyordu. Kontrol yetkisi Londra'daki merkez büroda toplandı ve şubeler, özellikle grev ilanı gibi konularda, çok sıkı disiplin altına alındı. Yöneticileri, hayalperest Owen yandaşları veya ateşli Chartist hayranları değil, uzman kişilerdi ve bunların görevi toplu sözleşmeleri geilştirmek ve anlaşmazlıkları mümkün olan her halde barışçı bir biçimde sonuçlandırmaktı. Bazı öncellerinin gizli cemiyet törenlerinden kaçınarak, açıklığı yeğledi ve hiçbir devrimci veya yıkıcı niyet taşımadığını herkesin görmesini sağlayarak, burjuvaların sendikalara karşı gösterdikleri güvensizliği ortadan kaldırmaya çalıştı. Son olarak, yalnızca bir sendika değil, aynı zamanda bir yardımlaşma derneğiydi. Üyeleri oldukça büyük bir haftalık aidat yatırıyorlar ve karşılık olarak dernekten hastalık, işsizlik ve yaşlılık durumlarında, tıpkı grev zamanlarında olduğu gibi, yardım alıyorlardı.

Yeni Model çok iyi işledi, bunun tek nedeni birliğin «sakin, gururlu, ılımlı ve bilinçli» (Cole) olmaya gayret göstermesi değildi; aynı zamanda, asırlık trendin yukarı doğru olduğu iyi bir dönemde doğmuştu. Diğer vasıflı işçiler de onun politikalarını benimsediler. 1851 ve 1890 arasında, en büyük ondört sendika üyelerine yaklaşık olarak 8.000.000 £ dağıttı. Bu tutarın yaklaşık yarısı işsiz üyelere, hemen hemen dörtte biri hastalara yapılan yardımlara gitti; yüzde 8'i üyelerin cenaze törenlerine harcanırken, yalnızca yüzde 6'sı grev harcamalarına gitti. Sendikacılık doğru yolu bulmuş görünüyordu. Altmışlı yıllarda, mahkemeler, ya-

sal konumları konusunda ortalığı bulandırdılar, fakat 1867 ile 1876 arasında çıkartılan yasalarla duruma açıklık getirildi. Bu yasalara göre, sendikalar, mülk sahibi olabilirler ve dolayısıyla mülk alıp satabilir ve mülkünü koruyabilirlerdi. Grev hakkı güvence altına alındı; grevciler barışçı yöntemlerle diğerlerini işi bırakmaya iknaya çalışabilirler ve sendikalar, bir birey tarafından yapıldığında yasadışı olmayan her tür eylemi yasal olarak yapabilirlerdi. Dahası, sendika bir kooperatif değil sicilli bir organdı; grevin yol açtığı kayıp veya zararların karşılanması için fonlarına el konamazdı. Taff Vale Demiryolu Şirketinin 1901'de sendika aleyhine tazminat davası açması ve sendika üyesi ikiyüz işçinin önceden haber vermeksizin işi bırakmaları sonucunda ortaya çıkan zarar karşılığında 23.000 £ tazminat almasıyla, bu bağışıklığın üzerine gölge düştü. Bununla birlikte, 1906 İş Anlaşmazlıkları Yasası, sendika bağışıklığında açılan bu yarayı tamir etti ve sendikaların, sözleşmeye uyulmaması nedeniyle veya iş anlaşmazlığı esnasında ortaya çıkan «yanlış eylemler»den dolayı mahkemeye verilemeyeceğini karara bağladı.

Toplu Sözleşme. Sendikaların tanınması yavaş yavaş oldu; otuzlarda, ellilerde ve daha sonraları, bazı işverenler «Document»a sığındılar. Fakat, sendikalar tanındıktan sonra, anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümüne giden yol açıldı ve 1860 yılında Nottinghan çorapçılık endüstrisinde bir uzlaştırma kurulu oluşturuldu. Bu kurulda her iki taraftan da eşit sayıda temsilci yer alıyordu ve anlaşmaya varılamadığında bir hakeme başvuruluyordu. Bu kurulun altında bölge ve fabrika alt-komiteleri yer alıyordu; alt-komiteler, sorunların büyük bir bölümünü, merkezi kurulu hiç rahatsız etmeksizin, kendi başlarına çözüyorlardı. Tartışmalar boyunca çalışma kesintisiz bir biçimde devam ediyordu; fakat, en son aşamada hakemin getirdiği çözüm taraflardan birisi veya ikisince tatminkâr olarak görülmediği takdirde, grev veya lokavt yolu açılıyordu.

Nottingham plânı veya buna çok benzeyen başka plânlar, yaygın bir biçimde benimsendiler. Büyük endüstrilerin çoğunda, anlaşmazlıkları veya anlaşmazlıklara yol açabilecek sorunları ele almak üzere daimi bir prosedür mekanizması ve yöntemleri oluşturuldu. 1896 ve 1908 yasaları, Endüstri Kurulu'na, taraflar istediği takdirde, hakemlik yapma veya bir uzlaştırma kurulu atama, ya da, bir çözüm şansı varsa, arabuluculuk yapma yetkisi verdi. 1900 ile 1909 arasında, 300 kurulun veya ortak komitenin önüne toplam 7.500 —yılda 750— tane anlaşmazlık geldi. Bunlardan yalnızca 104'ünde —yılda 10 tanesi— çözüm elde edileme-

di ve iş durdu. Bu rakamlar, endüstriyel kavga gününün geride kaldığı umudunu uyandırdı; fakat, 1911 - 1913 yılları bu umudu boşa çıkardı, madencilik, ulaştırma ve diğer endüstrilerdeki iş kavgaları ülkeyi sarstı ve madenciler, demiryolu işçileri ve su yolları işçileri arasında, 1.350.000 işçiyi biraraya getiren bir «Üçlü İttifak» kuruldu (1914). Yine de, 1911'de, 4.500 anlaşmazlık uzlaşma veya hakemlik kurullarına getirildi ve bunlardan yalnızca 13 tanesi işin durmasıyla sonuçlandı.

Sendikacılığın Yaygınlaşması. Sendikacılık, 1890'dan sonra, vasıflı zenaatlardan hem vasıfsız işlere hem de daha nitelikli işlere sıçradı. 1888'de, bir Londra kibrit fabrikasında çok düşük ücretlerle çalışmakta olan işçi kızlar başarılı bir grev yaptılar. 1889'da, on bin dok işçisi Londra limanını felce uğrattılar, saat başına altı peni talepleri bütün dünyadan destek gördü ve büyük bir zafer kazandılar. Bu zaferler, vasıfsız veya geçici işçilerin örgütlenemeyeceği inancına darbe vurdu. Aynı tarihlerde «siyah ceketliler alayı» —öğretmenler, yazıcılar, mağaza işçileri, memurlar, müzisyenler ve aktörler— fiyatların sürekli yükseldiği bir ortamda yaşam standartlarını ancak birleşik eylem yoluyla koruyabileceklerini farketmeye başladılar. 1892 ile 1913 arasında Britanya sendikalarının üye sayısı 1.600.000'dan 4.100.000'e yükseldi.

Üyelikteki bu genişlemeye, politika ve yöntemlerdeki değişiklikler eşlik etti. Vasıfsız işçi sendikaları, düşük ücretli işçilerinden yüksek aidatlar alamazlardı, yardımlaşma derneği çalışmaları yapamazlardı; bunun yerine çalışma koşullarının iyileştirilmesi sorununa ağırlık vermeleri gerekiyordu. Bazı sendika liderleri Henry George, William Morris, John Ruskin ve hattâ Karl Marx'ın fikirlerine kapıldılar, zira ülkeyi yine 1830'larda olduğu gibi bir özeleştiri dalgası kaplamıştı. Büyük Depresyon çiftçilerin ve diğer girişimcilerin durumlarından hoşnutsuzluklarını iyice artırdı. Yüksek ücretlilerin durumu iyiydi, fakat asıl üzerinde durulanlar, yoksulluk hattının altında yaşayan ve nüfusun önemli bir kesrini —eğer Londra uygun bir örneklem sayılırsa, üçte birini— meydana getiren insanlardı. Fabian Cemiyeti'ni oluşturan (1884) genç entellektüeller, ulusal ve yerel eylemler asacılığıyla sosyalizme ulaşmanın yollarını arıyorlardı. Bazı işçiler kırmızı kravat takıyor ve Robert Blatchford'un birer gibi yakıcı bir dili olan sosyalist *Clarion* gazetesini okuyorlardı. Bir kısmı ise Marx'ın Kapital'inin İngilizce'ye çevrilmiş olan ilk cildini anlamaya çalışıyorlardı.

Eski sendikalar bile, mevcut mücadele araçları arasına politik silahı da katmak ihtiyacını duydular. 1874'te, Northumberland madenci-

leri, liderleri Thomas Burt için Avam Kamarasında bir koltuk kazanmayı başardılar, 1885'te on sendikacı daha seçildi, fakat bunlar henüz ayrı bir İşçi grubu oluşturmuyorlar ve sadık Liberaller arasında yer alıyorlardı. Bununla birlikte, 1900'de çeşitli sosyalist gruplar ve İşçi Sendikaları Kongresi (ki, sendikal hareketin yüreği bu örgüttü), 1906'da İşçi Partisi adını alacak olan örgütte bir araya geldiler. Sendikalar fonları, adayların çoğunu ve oyların büyük kısmını temin ederken, sosyalistler de programın temel maddelerini hazırladılar. 1909'da, bir mahkeme kararıyla (Osborne hükmü) sendikaların üyelerinden politik amaçlı ödenti alması yasaklandı; fakat, 1913'te çıkartılan bir yasa, beğenmedikleri bir partiye katkıda bulunmak istemeyen üyelerin muaf tutulması koşuluyla, sendikaların bunu yapmasına izin verdi.

Örgütlü işçi sınıfı, hedeflerine ulaşmak için iki yolda birden yürüyebilirdi. Politik yolda kısa sürede büyük kazanımlar elde etti. 1906'da yapılan bir seçimde (50 koltuktan) 29 tanesini, 1910'da ise (Avam Kamarasındaki 670 koltuktan) 42 tanesini kazandı. Liberal Parti hükümetinin getirdiği sosyal yasaları destekledi ve bu hükümet 1910'dan sonra çoğunluk için İşçi oylarına bağımlı hale geldiğinde, yeni partinin etkisi sahip olduğu koltuk sayısının çok üstüne çıktı. Taff Vale ve Osborne hükümlerinin ilgası, parlemento üyelerine maaş bağlanması ve sigorta ve yaşlılık aylığı programlarının başlatılması, hem sendikacılara hem de sendikalara büyük yarar sağladı. İşçi tazminatlarını geliştiren, madencilere sekiz saatlik iş günü ve asgari ücret getiren, işçilerin küçük bir ücret karşılığında köle gibi çalıştırılmasına son verecek sendika kurulları kuran, endüstride kadın çalıştırmanın son izlerini de silen ve perakendeci dükkânlarındaki koşulları iyileştiren yasaların hepsi de, sayı olarak küçük ama stratejik olarak güçlü olan İşçi Partisi grubuna çok şey borçludur.

Bu reformlar değerli olabilirlerdi, fakat parti programının sosyalist kısmını hayata geçirmekten çok uzaktılar. Dahası, yükselen fiyatları kontrol edecek veya ücretleri yükseltecek hiç bir şey getirmediler. Bu nedenle bazı işçilerin politik hareket karşısında duydukları hoşnutsuzluk giderek arttı ve bunlar Fransa'dan yükselen seslere kulak vermeye başladılar. Bu ülkede işçi liderleri, Fransız deneyiminin, devletin işçilere hiç bir yararı olmadığını, politik eylemin beyhude olduğunu ve iktisadi amaçlara ancak endüstriyel araçlarla, yani grevlerle, ulaşılabileceğini söylüyorlardı. 1910 ve 1913 arasında patlak veren grevlerden, kısmen, yüksek fiyatlar,düş kırıklığı ve ithal fikirlerin bu bileşimi sorumluydu. Grevler işe yaradı : Bazı ücretleri yükseltti ve parlemento-

nun maden işçileri için asgari bir ücret çıkarmasını sağladı. Fakat pahalıya mal oldu, sendika fonlarının dibini kuruttu ve işveren sendikalarının gücünü açığa çıkardı. Böylece, savaş, her iki tarafı da silahlarının zayıf yanlarını güçlendirir, ittifaklar yapar ve cephane sandıklarını doldururken buldu.

İşçi Sınıfı ve I. Dünya Savaşı. 1915 başlarına gelindiğinde, çatışmanın bir işgücü savaşı olacağı ortaya çıkmıştı. 1915 Mühimmat Yasası, emek ve sermayeyi böyle bir savaş için hazır hale getirdi. İşçiler, mecburi hakemliği kabul ettiler, grev hakkından hemen hemen tümüyle vazgeçtiler ve «üretim veya istihdamı kısıtlayabilecek» bütün sendika kurallarının askıya alınmasına razı oldular. Sendikacılık, zenaatlar arasında, tıpkı orta çağ loncalarının yaptığı gibi, sınır çizgilerini muhafaza etmişti. Şimdi, savaş boyunca bütün bu sınırlar bir yana bırakılacak ve vasıflı emek «sulandırılabilecekti». Emekçilerin bu özverilerine karşılık, işverenlerin kârları sınırlanacak ve fazla kârlar devlete aktarılacaktı. En nihayetinde, madencilik, imalat ve ulaştırma bütünüyle devlet denetimi altına girdi. Endüstri kurullarının ücret düzenleme faaliyetleri genişletildi ve tarım işçilerinin ücretleri de aynı şekilde saptandı. Kaçınılmaz olarak sürtüşmeler, ücretlerin intibakında gecikmeler, kurban edilme kuşkusu ve büyük bir nefret duygusu (fırsatçılığa karşı) vardı. Ek olarak, sinirler, fazla mesai, kötü beslenme ve barınma, uzun ölü ve yaralı listeleri ve savaşın gerçek amaçları konusunda giderek büyüyen kuşkular tarafından harap edilmişti.

Barış, büyük bir ferahlama, istihdam ve fiyatlarda küçük bir genişleme dalgası, bir fikir karışıklığı ve sendika üyeliğinde büyük bir artış getirdi. 1920'deki üye sayısı (8,5 milyon), 1913'tekinin iki katıydı. Yüksek fiyatlar, ücretleri artırmaya yönelik grevlere yol açtı ve genişleme dalgasının kırılmasıyla, ücret indirimlerine engel olmaya yönelik grevler başladı. Üç yılda (1919 - 1921), 6 milyon işçiyi kapsayan 3.700 anlaşmazlık, toplam 150 milyon iş günü kaybına yol açtı.

Fiyatlar düşerken, savaş sonrasındaki genişleme daralmaya dönmüşken ve yerli endüstriler zor günler geçirirken, ücret indirimlerini engelleme girişimleri boşuna oldu. Mühendislere 1922'de üç ay lokavt uygulandı; 1921 ve 1926'da ücret indirimlerini kabul etmeyen maden işçileri lokavtla karşılaştılar; bu üç olayın hepsinde de işçiler yenilgiye uğradılar. 1926 kömür savaşımında, madenciler bir kaç gün süreyle, 1921'den beri sendikal dünyanın karargâhı haline gelmiş olan İşçi Sendikaları Kongresi Genel Konseyi'nin desteğini aldılar. Konsey, Mayıs'ta genel grev çağ-

rısı yaptı ve dokuz gün boyunca trenler, otobüsler ve troleybüsler çalışmadı, gazete basımı, inşaat işleri ve elektrik üretimi hemen hemen tümüyle durdu. Fakat grev liderliği zayıf ve kararsızdı; hükümet greve karşı kesin tavır aldı, ülke felç olmayı reddetti ve grev kırıldı. Madenciler, yenilgiyi kabul ettikleri Kasım ayına kadar direnmeyi sürdürdüler. Grev, kömür endüstrisi gibi başka bir çok endüstriyi de tahrip etti. Parlementonun, genel grevi yasaklayan ve sendikaları, aidat vermeyi kesin olarak arzu ettiğini belirten üyeler dışında, politik aidatlar toplamaktan men eden bir yasa çıkarmasına yol açtı. 1926 trajedisinden sonra endüstriyel barış pek bozulmadı.

Savaş yıllarının kazanımlarının yirmili ve otuzlu yıllarda tümüyle kaybedilmesi kesinlikle söz konusu değildi. Toplu sözleşme yaygınlığını korudu ve hattâ memurları da kapsamına aldı. 1931 yılında 8 milyon civarında işçinin ücreti toplu sözleşmelerle veya devlet tarafından belirlendi. İş günlerinin kısalması yönündeki trend tersine döndürülmedi. Savaş yıllarının yüksek parasal ücretleri, savaştan sonra fiyatlar kadar düşmedi; Profesör Bowley'in yaptığı tahmin çalışmalarına göre, 1937 yılında *reel* ücretler, genelde, 1913'teki reel ücretlerden üçte bir oranında daha büyüktü. Artışlar, özellikle yeni, genişlemekte olan endüstrilerde, vasıfsız ve diğer düşük ücretli işlerde daha belirgindi. Diğer ülkelerin çoğunda olduğu gibi Britanya'da da en yüksek ücretler ile en düşük ücretler arasındaki açıklık, yüksek ücretlerin düşürülmesinden ziyade düşük ücretlerin yükseltilmesi yoluyla, küçültüldü. II. Dünya Savaşında da yinelenecek olan bu gelişmenin sadece bir kısmı sendikaların eseriydi.

İşçi Partisi. İki savaş arasındaki dönemde, işçi hareketinin politik kanadı, Britanya politik yaşamındaki iki büyük partiden birisi olarak, Liberal Parti'nin yerini aldı. 1918'de, yavaş yavaş gelişecek bir parlemento eylemi süreci ile ulaşılacak bir sosyalizm ve sosyal reform programıyla, «kol ve kafa emekçilerini» cezbetmek için daha geniş bir kitleye hitabetmeye başladı. Silah Bırakışması'nın (1918) hemen ardından yapılan seçimde umduğunu bulamadıysa da, 1923 seçiminde 200 sandalye elde etti ve Liberallerin desteğiyle, Muhafazakârlar tarafından yenilgiye uğratıldığı 1924 yılına kadar, iktidarda kaldı. Beş yıl sonra, yine Liberal Partinin desteğiyle, yeniden iktidara geldi; fakat, 1931 mali paniğiyle başetmek için atılması zorunlu görülen adımlar, partili emekçilerin çoğunu gücendirdi, partiyi böldü ve erken seçime yol açtı; yapılan seçimler sonucunda, resmi İşçi Partisi büyük darbe yedi ve bir kaç İşçi Parti lideri, bir kaç Liberal ve büyük Muhafazakâr or-

dusu büyük bir çoğunlukla «milli hükümet» olarak iktidara geldi. Gerçekte, izleyen dokuz yıl boyunca Britanya'yı Muhafazakâr Parti yönetti. Batı Avrupa üstünde dondurucu Alman rüzgârının estiği karanlık günlerde, Neville Chamberlain yerini Winston Churchill'e bıraktı ve bir çok İşçi Partisi liderinin yer aldığı bir milli birlik hükümeti kuruldu (Mayıs 1940).

Bu koalisyon savaş boyunca ülkeyi yönetti, fakat Avrupa'da zaferin kazanılmasıyla birlikte çözüldü. 1945 Temmuzunda yapılan seçim, İşçi Partisi de dahil, herkesi şaşkınlık içinde bıraktı. Bu parti, 1931'deki 50, 1935'deki 150 koltuğa karşılık, tam 400 koltuk kazanarak Avam Kamarasında ezici bir çoğunluk elde etti; böylece demokratik ülkelerde halkın buhran dönemlerinde hükümetlere sık sık bahşettiği bir tür sınırsız güce kavuşmuş oldu. Bu yetki, beraberinde üçlü bir sorumluluk taşıyordu: Ülkenin yeniden eski haline getirilmesi, uluslararası alandaki sorunlarla uğraşma ve partinin sosyalizasyon programını hayata geçirme.

Bunlardan yalnızca sonuncusu ilgilendiriyor bizi. Özel mülkiyet mi yoksa toplumsal mülkiyet mi sorusunun soyut temeller üzerinde tartışılması çoktan beri bir tarafa bırakılmıştı. İlk sosyalist ajitasyonlarında, değişiklik önerisi genellikle «kâr için değil ihtiyaçları karşılamak için yapılan üretim»in «sömürü»ye son vereceği ve özel ellerdeki büyük kâr meblağlarını daha yüksek ücretler olarak işçilere ve daha düşük fiyatlar biçiminde de tüketicilere aktaracağı inancından ilham alıyordu. Her ne kadar bu «semirmiş kapitalist»i yok etme isteği halâ bazılarına çekici geliyor olsa da, iki savaş arasındaki dönemde vurgulamada bir kayma olmuştu. Şu aralar, toprak, demiryolu, çelik veya kömürden elde edilen çok az dağıtılabilecek kâr vardı. Bu hasta emeklileri yeniden örgütleme ve finanse etmenin ve yeniden etken bir biçimde işletmenin tek yolunun kamu girişimciliği olduğu fikri, yaygınlık kazandı. Elektrik üretimi, radyo yayını, liman hizmetleri veya kent ulaşımı gibi hizmetleri sağlamanın daha rasyonel ve ekonomik bir yolu olarak savunuldu; ve elektrik üreten ve dağıtan (1926), Britanya Radyosunu işleten (1927) ve Londra'nın ulaşım hizmetini yürüten (1933) «kamu şirketleri» Muhafazakâr hükümetlerin eseriydiler. Son olarak, deniz aşırı havacılık ve Bank of England gibi bazı kuruluşlar, hükümetle öyle sıkı bağlara sahiptiler ki, bunların kamulaştırılması, son derece mantıksal bir adım olacaktı.

İşçi Partisi'nin kamulaştırma listesindeki girişimler, bu mülahazaları yansıtıyordu. Bank of England, 1946'da, hisse senedi sahiplerinin

hisseleri hükümet tahvilleri karşılığında satın alınarak kamulaştırıldı. Kömür madenciliği 1947 başında, iç ulaşım 1948 başında ve sivil havacılık 1946'da kamu girişimi haline getirildi. Listede yer alan diğer kamulaştırma önerileri veya gerçekleşmeleri arasında, denizaşırı iletişim, elektrik arzı ve muhtemelen, demir ve çelik endüstrilerinin bazı bölümleri yer alıyordu. Liste dışında bırakılanlar belirtilmeye değerdi: İmalat endüstrileri, tarım, ticaret, gemicilik ve bankacılığın önemli bir kesimi. Resmi olarak ilân edildiğine göre, program, tamamlandığında, ekonominin sadece yüzde 20'sini kapsayacak ve geriye kalan kısmı «özel mülkiyet ve 'serbest girişim' altında» bırakacaktı. Merkez Bankası, kömür ve demiryollarının yaşamsal önemi gözönüne alınırsa, bu yüzdelerin pek fazla bir anlamı olmadığı görülür. Bunların sundukları mal ve hizmetlerin kalitesi ve maliyeti, işçilerinin alacakları ücretlerin düzeyi ve elde edecekleri politik güç ve çalışmayı ve yenilikleri teşvik yöntemleri, bütün ülkenin bütün girişimlerinin koşullarını ve elde ettikleri sonuçları etkileyecektir.

Kıt'ada Sendikacılığın Gelişimi. İşçi sendikaları, kıt'ada Britanya'dan daha geç ortaya çıktı. Bununla birlikte, 1912'ye gelindiğinde, yarısı Almanya'da olmak üzere, 7.000.000 civarında sendikalı işçi vardı. Savaş ve savaş sonrası durumu, sendika üyeliği ve etkinliğinde büyük bir artış getirirken, depresyon ve diktatörlükler ağır kayıplara —üye ve ekonomik güç— neden oldular.

Sendikacılığın geç başlamasının nedeni, kısmen geç endüstrileşme idi. Bir başka neden ise, bir çok vasıflı işçinin küçük işyerlerinde çalışıyor olması olgusuydu. Yalnızca madencilik, demiryolu işleri, ağır metal endüstrileri ve tekstil fabrikalarında çok sayıda işçi bir arada çalışıyordu. Fabrikalarda ve karmaşık parça başına işlerde kadın işçilerin egemenliği, tekstil endüstrisinde sendikacılığı zayıflatıyordu. Diğer mesleklerde, devletin ve patronların muhalefeti çok yaygın ve sertti. Alman endkstricileri arasında, iyi ücretler vermeye amade olan ve işçilerinin refahını düşünen, ataerkil ve yardımsever bir çok hayırhah despot vardı; fakat bazı işverenler hiç de hayırhah değildiler ve bütün işverenler —hayırhah veya değil— sendikacıları küstah zorbalar olarak görüyorlardı. Sendikaları tanımayı veya görüşme yapmayı reddettiler, işveren sendikaları kurdular, sorunları kendi kartellerinde ele aldılar ve işçi sendikasını ezmek veya fonlarını tüketmek gibi açık bir niyetle sık sık lokavt ilân ettiler.

Devletin düşmanca tavrı yavaş yavaş değişmeye başladı, fakat tam yok olmaya yüz tutmuşken, devrimci patlamalar veya sosyalist propa-

ganda yeniden canlanmasına sebep oldu. Fransa'da işçi sendikaları üzerine 1791'de konulan kısıtlamalar 1884'e kadar tam olarak kaldırılmadı. Belçika 1866 yılında sendikaların kurulmasına izin verdi, fakat ceza yasasında yer alan bir madde, 1921'e kadar, grev yapılmasını yasakladı. Almanya'da işçi sendikacılığı, 1875'te Sosyal Demokrat Parti'de birleşecek olan iki sosyalist grubun etkisi altında 1868 yılında başladı. 1878'de sosyalist hareketi yok etme harekâtına girişen Bismarck, bu nedenle, politik ve ekonomik kanatlar arasında ayırım yapmadı ve her ikisini de yasadışı ilân etti. On yıl içinde yüzden fazla sendika zorla dağıtıldı. Yasak 1890'a kadar kaldırılmadı; uzun bir süre sendikaların yasal konumu muğlaklığını muhafaza etti. Rusya'da 1906'da sınırlı bir örgütlenme hakkı verildi. Bu hasmane tutumlar, hedeflerine tam olarak ulaşamadılar —işçiler bunları aşmanın ve daha ziyade bunlar altında çalışmanın yollarını daima buldular— ve normal gelişmeyi engellediler.

Sosyalizm ve sendikacılık arasındaki sıkı birlik, sosyalist olmayan birliklerin kurulmasına yol açtı. Max Hirsch tarafından Almanya'da 1868'de oluşturulmaya başlanan «Radikal» sendikalar, politik eylemi reddettiler, işverenlerle dostane ilişki peşinde koştular ve yardımlaşma çalışmaları yaptılar. İşçi sendikalarının sosyalist hareketin kanatları altına girmesinden ve orada sık sık vaaz edilen din karşıtı doktrinlerin etkisinde kalmasından korkan Katolik Kilisesi, 1890'dan sonra sendikalar oluşturmaya başladı. Böylece Alman sendikacılığı üç ayrı bayrağın ardından yürüdü: «Özgür» (Sosyal Demokrat), Radikal ve Hristiyan sendikacılık. Fakat bu üç işçi ordusunun büyüklükleri aynı değildi; 1913'te özgür sendikalar 2.500.000'in üstünde, Hristiyan sendikalar 350.000 civarında ve Radikaller yalnızca 100.000 üyeye sahipti. Bu bölünme Katolikliğin güçlü olduğu diğer ülkelerde (yani, Avusturya, Hollanda ve Belçika) de görüldü. Bazı ülkelerde milliyet farklılıkları işçilerin bölünmesine neden oldu: Bohemya'da Çeklerin ve Almanların ayrı sendikaları vardı; Belçika'da sosyalist ve katolik sendikalar yanısıra, Flemenk ve Walon grupları da vardı. Bütün ülkelerde, sosyalist olmayan veya anti sosyalist gruplar göreli olarak küçüktü.

Kıt'a sendikacılığının en iyi örneği, Alman özgür sendikalarında görüldü. Az sayıda fakat büyük sendikalar vardı; 1913'te 47, 1931'de ise yalnızca 30 sendika varken, Britanya'daki sendika sayısı 1.100'ün üstündeydi. 1928'de 900.000 üyesi olan Alman Metal İşçileri Federasyonu, bir süre için dünyanın en büyük sendikasıydı. Dev sendikalar, 1890'da, işçi sendikaları üzerindeki yasaklama kalktığında, gelişmeleri yönlendir-

mek amacıyla kurulmuş olan İşçi Sendikaları Genel Komisyonu çatısı altında ittifak oluşturdular. Sosyal Demokrat Parti ile sıkı ilişkiler içinde olmalarına karşın, özgür sendikalar politik çalışma değil ekonomik çalışmalar yürütüyorlardı. Daha iyi ücretler, kısa çalışma günü ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi konular üzerinde yoğunlaştılar ve yardımlaşma faaliyetleri yürüttüler. Büyük ölçekli ve ağır endüstriler etkilenmesi en zor olanlardı, fakat 1914'e kadar buralarda bile bazı tavizler elde edilmişti. Sadece 1910'da gerçekleştirilen 10.000 kadar «eylem» (toplu sözleşme), 1.300.000 işçinin ücretlerini yükseltmiş, 800.000 işçinin ise çalışma saatlerini kısaltmıştı. Bu eylemlerden üçte ikisi barışçıl olarak çözüme ulaşmıştı. Bazı sendikalar iş bulma büroları açtılar; kütüphaneler, seminerler, dershaneler ve günlük veya haftalık yayınlar için büyük harcamalar yapıldı ve Genel Komisyon sendika yöneticilerini eğitmek için bir okul açtı.

Birinci Dünya Savaşı, Sosyal Demokrat Parti ve sendikaların çok güçlenmelerine yol açtı. Parti, çatışma başladığında, savaş ödenekleri lehinde oy kullandı ve yıllar ilerledikçe ülke işlerinde daha sorumlu bir konum işgal etti. Sendikalar, savaş boyunca ortaya çıkan çalışma problemlerinin çözümüne yaptıkları katkılardan dolayı, prestij ve deneyim kazandılar. Devrim başladığında, parti ve sendikaların gücü, ülkenin Komünistlerin eline geçmesi tehdidinin uzaklaştırılmasında etkili oldu. Yeni cumhuriyetin başkanlığına ve birinci şansölyeliğine (başbakan) sosyalistler getirildi. Sendikalara akan bir işçi ve eski asker seli, 1913'te 3.000.000 olan üye sayısını 1920'de 9.000.000'a çıkardı.

Böylece, bütün bu gelişmeler, yeni Weimar Anayasası'nın ve Cumhuriyet yasalarının, işçilerin konumunu, haklarını ve isteklerini güvence altına almasını sağlayacak gibi görünüyordu. Devlet, toplu sözleşmeleri, *toplum refahını sağlamanın en iyi güvencesi ve özgür sendikaları* da toplu sözleşmelerde emekçilerin resmi sesi olarak görüyordu. Görüşmeler yolunda gitmediğinde arabuluculuk önerdi. Anlaşmaya varılamadığında, arabulucu kendi teklifini götürecekti; bu öneri, eğer iki taraftan birisince kabul edilirse, diğer taraf için de bağlayıcı olacaktı; ve hangi yöntemlerle ulaşılmış olursa olsun, bütün çözümler, sadece ilgili taraflar için değil, endüstrinin genelinde de yasal bağlayıcılık taşıyacaktı. Aynı zamanda her fabrikada iş komiteleri vardı; bu komiteye seçilen işçi temsilcileri, işverenle, kazaların önlenmesi, sağlık, emeklilik fonları, çalışma koşulları gibi sorunları tartışacak ve haksız işten atılma şikayetlerini inceleyecekti. Bölge konsülleri kurulacak ve en tepede de, endüstriyel sorunlarda hükümete tavsiyelerde bulunacak ve sos-

yal veya ekonomik problemler üzerine rapor hazırlayacak veya raporları inceleyecek olan bir Yüksek Ekonomik Konsül yer alacaktı. Son olarak, sekiz saatlik iş günü yasayla güvence altına alındı ve endüstrinin kamulaştırılması veya kamu denetimine alınması anayasaya girdi. Böylece, Alman işçi hareketi, ekonomik ve politik olarak hem yetkili hem de sorumlu bir konum elde etti.

Bu konum yirmili yıllar boyunca büyük ölçüde muhafaza edildi. 1919 - 1923 kaos ve enflasyonunda, işçi hareketi, fiyatların yükselmesini önlemeye, bunu başaramayınca da ücretleri yükseltmeye çalıştı; ve 1920'de kritik bir anda yapılan genel grev, monarşist bir *Putsch* (darbe) girişiminin boşa çıkarılmasında etkili oldu. 1924'te koşulların daha istikrarlı hale gelmesiyle toplu sözleşmeler rayına oturdu ve 1929'da tüm ücret ve maaşların dörtte üçü, ya gönüllü anlaşmalarla ya da gerçekte tam bir iş mahkemesi yargıcı haline gelmiş olan arabulucuların kararıyla belirlendi. Verdikleri kararlar genellikle sendikaların işverenle görüşmeler yoluyla elde edebileceklerinden daha yüksek ücretler sağladığı için, sendikalar bu mahkemeleri memnuniyetle karşıladılar. Bununla birlikte, bazı işverenlere ve dış gözlemcilere göre, belirlenen ücretler, tüm işçilerin kârlı bir biçimde istihdam edilmesini engelleyecek kadar yüksekti ve endüstrilerin emek tasarruflu «rasyonalizasyon» gayretlerini teşvik ediyordu; bu ise işsizliği daha da büyütüyordu. Bu arada, parti, gücünü büyük ölçüde muhafaza etti. 1928'de Reich kabinesinin önde gelen üyeleri Parti'dendi ve en önemli eyalet olan Prusya'da hükümet Parti'nin denetimindeydi. Artık sol kanattan olmasa bile, militarist, muhafazakâr ve sermayeci sağın geleneksel saldırılarına maruz kaldı; fakat ek olarak, Komünistlerin ve Nazilerin de kesintisiz top ateşi altındaydı. Böylece hemen hemen «orta yolcu» bir konuma geldi, her iki yandan ateş altında tutuldu ve stratejisi düşmanlarıyla başa çıkabilecek bir hayal gücünden veya kararlılıktan yoksundu.

1933'ün ortasına gelindiğinde, örgütlü işçi hareketi silinmişti. Aynı yılın Ocak ayındaki resmi işsizlik sayısı 6 milyondu ve 1 milyon kadar da kayıtsız işsiz vardı; sendika üyelerinin beşte ikisinden fazlası işlerini tümüyle kaybetmişti; ve Hitler şansölye oldu. Bundan sonra parti ve sendikaların hızla tahrip edilmesi, liderlerinin tutuklanması ve mallarına el konulması olayı yaşandı. Sendika kurma özgürlüğü, grev ve lokavt hakları ve toplu sözleşme sistemi yok edildi. Sendikaların malları ve fonları, Nazi hükümet mekanizmasının işçi sorunlarını ele almak üzere kurulmuş olan Emek Cephesi adlı uzantısına verildi. Yeni politi-

kaya, sınıf savaşı yerine, işverenin öncülüğü ve devlet denetimi altında, sınıf işbirliği ilkeleri rehberlik edecekti.

Ücretleri ve çalışma saatlerini faşist Emek Cephesi düzenledi. Ücretleri çabucak dondurdu ve çalışma saatlerini, özellikle silahlanmanın işgücü kıtlığı yaratmasından sonra, yükseltti. Eski fabrika komitelerinin devam etmesine izin verdi, ama bunların hepsini de parti adaylarıyla doldurdu. «İzleyenleri»ni ya da «maiyetindekileri» (işçiler) sömüren «öncüleri» (işverenler) cezalandırmak ve arkadaşları arasında ajitasyon çalışması yapan işçileri şiddetle cezalandırmak üzere «Sosyal Şeref Mahkemeleri» kurdu. Fabrika koşullarının iyileştirilmesini niyaz etti. Sosyal sigorta programlarını yürüttü ve işçi primlerinin yansıra işsizlik fonu için yüzde 6 oranında ücret vergisini ve Cephe'nin genel faaliyetleri için harcanacak diğer harçları topladı. İşveren sendikalarının üstünde otoriteye sahip olduğunu sanıyordu.

Duygusal yaftalarla süslenen ve işçi sınıfının tam bir askeri disiplin altına alınması demek olan bu politikalar, eğer bunlara, istihdamdaki canlanma, ki bu canlanmada pek az payları vardı, eşlik etmemiş olsaydı boş ve müstehzi cümleler olarak kalacaklardı. Yahudilerin, Nazi olmayanların ve kadınların işlerinden atılması, bazı işçilere iş olanağı yarattı. İşsizliği azaltma programları ve 1933 ilkbaharından sonra belirginleşmeye başlayan dünya çapındaki genel toparlanma, işsizlerin sayısının 1932 ve 1934 arasında; yarıya düşmesini sağladı. Askere almalar ve silahlanma, işsiz sayısını daha da düşürdü ve 1938'e gelindiğinde işgücü kıtlığı başladı.

Bu toparlanma, emek üzerindeki denetimin gevşemesini değil, tam tersine, iyice yoğunlaşmasını getirdi. 1938'de genel işgücü seferberliği tam olarak yerleştirildi. İşçiler mesleklerine bağlandılar ve ihtiyaç duyulan heryere sevkedildiler. İş günü üzerindeki sınırlama sekiz saatten on saate çıkarıldı ve mühimmat endüstrisinden tümüyle kaldırıldı. Avusturya'nın tamamı ile Çekoslavakya'nın bir kısmının ele geçirilmesi, işgücü seferbirliğine çağrılabilecek potansiyel bir ek iş gücü rezervi sağladı. Savaş başladığında, savaş tutsakları veya işgal edilen bölge sakinleri, gerektiğinde işçi olarak kullanılmak ve başka bölgelere nakledilmek üzere, bir bir denetimden geçirildi. Uluslararası Çalışma Ofisi 1945 yılında, erkek ve onlara bağlı kadın ve çocuklar dahil olmak üzere, en azından 30 milyon yabancının bu denetimden geçirildiğini ve bunların önemlice bir bölümünün, kendi istekleriyle veya zorla, Almanya'ya nakledildiğini ve böylece savaş sonrasının «yerinden ayrılmış in-

sanlar» sorununu büyüttüklerini tahmin etti. O zamana kadar bu büyüklükte bir yabancı işçi deferberliği veya göçü hiç görülmemişti; o zamana kadar, bir devletin kendi yurttaşlarına karşı barış döneminde, Almanya'nın 1939 öncesinde yürüttüğü çapta bir işçi tehciri gerçekleştirdiği hiç görülmemişti; ve 1933'te gönüllü işçi örgütlenmesinde yaratılan boşluk gibisi daha önce hiç yaratılmamıştı.

Fransız Sendikalizmi. Diğer ülkelerin çoğunda sendikacılık ve parlementer sosyalist hareket yan yana büyüdüler. Oy hakkı olan bir sendikacı, bunu sosyalist adaylar ve onların programı için kullandı; bu programlar Marxist sınıf savaşı ve sosyal devrim laflarıyla doluydu. Marx'a göre, kendi «hareket yasaları» altında işlemekte olan kapitalizmin parçalanması, yıkılması veya infilak etmesiyle, devrim kaçınılmaz olarak gelecekti; fakat sosyalistler devrimin gelişini hızlandırmalı ve kendilerini o büyük güne hazırlamalıydılar. Sosyalistler devrimin çabuklaştırılmasına iki şekilde katkıda bulunabilirlerdi: Birisi barışçıl ve parlementer yoldan, diğeri zor yoluyla; biri sözcüklerin, diğeri ise eylemin zaferi olacaktı. İlki en kabul edilebilir, en kolay ve en emniyetli olanı gibi görünüyordu. 1891 Erfurt Sosyal Demokrat programında şöyle deniyordu: «Proleterya, politik iktidarı ele geçirmeksizin, üretim araçlarını toplum mülkiyeti altına alamaz». Öyleyse, politik demokrasi davası; konuşma, birlik ve basın özgürlüğünün yer aldığı, tümüyle sorumlu temsilcilerden oluşan bir yasama organı seçimi için savaşım verilerek ileriye götürülmelidir. Bundan sonra ise, seçim mücadelelerine girilmelidir; bir gün, bu seçimlerden birisi, yasama organında büyük bir sosyalist çoğunluk sağlayacak ve o zaman gerekli yasalar çıkarılarak sosyalizm buyur edilecekti. O zamana kadar, sosyalist partiler, daha iyi çalışma yasaları veya sosyal hizmetler için savaşabilir ve militarizme, aristokratik veya plutokratik ayrıcalıklara ve emperyalizme karşı mücadele verebilirlerdi.

Yirminci yüzyıl başlarına gelindiğinde, bu yolun çok uzun ve zahmetli olmaya mahkum, engellerle dolu ve yanlış yol işaretleri konulmuş bir yol olduğunu anlamaya yetecek kadar deneyim kazanılmıştı. Seçimleri kazanmak zordu, ücretliler sınıf bilincine çok yavaş ulaşıyorlardı ve bir sosyalist parti etkisini artırdığında, parti liderleri, özellikle de Fransa'da çok yaygın olarak görülenler gibi koalisyon hükümetlerine kabul edilenler, çabucak parlak bir kırmızıdan solgun bir pembeye ve hattâ sarıya doğru renk değiştiriyorlardı. Portakal sandıklarının üstündeyken sınıf kavgasının kılıcını sallayan bu insanlar, seçildikten sonra tükürdüklerini yutmak zorunda kalıyorlardı. Devlet bürokra-

sisi, ordu ve mahkemeler düşman ellerde olduğu sürece, yasama gücünün pek bir önemi olmadığını keşfettiler. Bir baskı grubu olarak, kendilerini destekleyenlerin çıkarlarının tasallutu altında, daha geniş politika problemlerini göremiyorlardı. Kapitalizmi, ona yönelttikleri saldırılara karşın, onlara iş ve ücret vermeye devam edecek bir sistem olarak görüyorlardı. Seçildikten sonraysa, politik eylemin gerçeklikleri, karmaşıklıkları ve sınırlılığı ile karşı karşıya kalıyorlar ve bunların üzerine ya zamanında gidemiyor veyahut da destekçilerini kendilerinden uzaklaştıran adımlar atmak zorunda kalıyorlardı. Kısacası, kapitalizm altında politik mücadele hiç bir ülkeyi sosyalizme yaklaştırmamış ve hattâ işçilerin durumunda önemli bir iyileşme bile sağlayamamıştır.

Seçim sandığından geçen yoldan daha kısa bir yol bulma arayışı, bu nedenle, hayal kırıklığına uğrayanların yanısıra mizaç olarak gayri memnun olanları da cezbetmeye başladı. Fransızlara, genel grev daha iyi bir yol gibi geliyordu. Sınıf savaşı, politik değil endüstriyel (ekonomik) silahlarla yürütülmeliydi. Eğer bütün endüstrilerdeki bütün işçiler önceden kararlaştırılan bir işaretle aletlerini bırakırsa, kapitalistler kısa sürede bozgunu kabul eder ve şaşkın bir yeis içinde mülkiyetlerini teslim ederlerdi. Bununla birlikte, muzaffer grevciler, en azından selefi kadar kötü bir işveren olacak bir bakan ve bürokrasi eliyle yönetmesi için devlete bırakmak yerine, endüstrinin yönetimini kendi ellerine alacaklardı. Ocakları madenciler işletecek, demiryollarını demiryolu işçileri çalıştıracaktı, ve ilâh. Bu günün savaşan sendikaları, geleceğin üretim ve denetim grupları olacaktı.

Fransız işçi sendikaları *syndicat* olarak adlandırıldığı için sendikalizm olarak bilinen bu doktrin, çeşitli sosyalist fraksiyonlara olan bağlılıkları nedeniyle bölünmüş olan çok sayıda sendikayı birleştirmek için 1895'te kurulan *Confédération Générale du Travail* (C.G.T.)'in programı haline geldi. C.G.T. bazı grevlere önayak oldu, fakat bunlar ne geneldi ne de başarılı. Anti militarist veya anti milliyetçi gösteriler düzenledi; fakat 1914'te karar verme zamanı geldiğinde, milliyetçi saflarda yer aldı, hükümetle işbirliği yaptı ve sosyalistlerle yakınlık kurdu. 1920'de, demiryollarının kamulaştırılması talebinin yerine getirilmesi için genel grev çağrısı yaptı, fakat feci bir yenilgiye uğradı ve çok zayıfladı.

Bu arada sosyal devrime yeni bir yaklaşım görünür hale gelmişti. Bolşevikler Rus devrimini Avrupa çapında genel bir ayaklanmanın ilk aşaması olarak görüyorlardı. Lenin, «nihai zafer ancak dünya çapında mümkündür» diyordu ve bu zafer ancak yeni türden stratejik ve taktik

yöntemlerle kazanılabilirdi. Parlemento eylemi, sadece komünist propagandayı duyuracak bir kürsü elde etmek, kapitalistlerin yanısıra sosyalistleri de halkın gözünden düşürmek ve politika dışlileri arasına kum atmak için yararlı olabilirdi. Devrim ancak nihai bir *coup d'état* yoluyla gerçekleşebilirdi, fakat bunun için önceden büyük bir ustalık ve sabırla yeni sendikalar kurmak, eski sendikaların kilit noktalarına sızmak, bütün haklı işçi yakınmalarını abartarak kullanmak, mevcut olmasa bile grev sebepleri yaratmak, silahlı kuvvetlerin ve polisin bağlılığını zayıfltamak ve nüfuz sağlanabilecek veya değerli bilgi elde edilebilecek bütün kamusal ve özel kuruluşlarda mevki elde etmek gibi hazırlıkların yapılması gerekiyordu. Dayanışma ve moraldeki bu genel çöküş, zamanı geldiğinde, ekonomi ve politikanın kilit noktalarının militan bir devrimci azınlığın eline geçmesi, bu grup tarafından diktatörlük kurulması (buna «proleterya diktatörlüğü» adı veriliyordu), burjuvazinin ve burjuva devletinin bertaraf edilmesi ve devrimin pekiştirilmesi ve karşı devrimin bozguna uğratılması için gerekli olan herşey için kapıları açacaktı.

Alman komünistlerinin ülkelerindeki 1918 devriminin kontrolünü ele geçirmede uğradıkları başarısızlık, Bolşevikler için acı bir hayal kırıklığı oldu, zira komünist bir Almanya Rusya'ya yönelecek saldırılara karşı hayati bir siper ve batı Avrupa'ya gitmek için kolay bir yol olarah görülüyordu. Bununla birlikte, 1919 başlarında Moskova'da kurulan Komünist Enternasyonal cesaretini kaybetmedi. Almanya'da, Alman komünistleriyle işbirliği içinde çok büyük çaba harcadı, bu çabaların işçi sınıfında yol açtığı ayrılık ve diğer kesimlerde uyandırdığı nefret, Nazi diktatörlüğüne giden yolu kolaylaştırdı.

Fransa, komünist faaliyetler için Almanya'dan sonra ikinci sırayı aldı. Üyelerinin çoğunluğu Komünist bir parti oluşturmak için ayrıldığında, sosyalist siyasi hareket 1918'de ikiye bölündü. C.G.T. de aynı şekilde bölündü ve komünist kanat 1922'de bu örgütten koparak, kazanma umudunun zayıf olduğu durumlarda bile propaganda amacıyla anlaşmazlık yaratmaya hazır olan kendi sendikalarını ve federasyonunu oluşturma işine girişti. Kızıllardan kurtulan C.G.T., ateşli gençlik yıllarında reddettiği politikalara döndü —toplu sözleşmeler, daha kısa bir işgünü, daha yüksek ücret sözleşmeleri, yardımlaşma derneği hizmetleri ve bir sosyal sigorta yasası—. Fransız çalışma koşulları Britanya ve Almanya'dakilerin çok gerisinde olduğundan, bu konularda yapılabilecek çok şey vardı. Fakat, depresyon iyileştirimleri engeller ve frankın devalüe edilmesine razı olunmadığı için ekonomik toparlanma gecikirken, ülke-

deki faşist gelişmeler, Fransa'nın doğu sınırlarında Alman tehlikesinin yeniden yükselmesi ve İtalya ve İspanya'daki gelişmeler de politika sahnesini karartıyordu.

Bu çok yönlü tehditler karşısında C.G.T. ve komünist rakibi birleşme yoluna gitti; sendikalar Sosyalist ve Komünist Partilere katıldılar; bu birliğe bir iki parti daha katıldı ve 1936 seçiminde büyük bir zafer kazanan Halk Cephesi böylece kurulmuş oldu. Zaferi, Cephe programında yer alan vaadlerden bazılarının gerçekleştirilmesi izledi : Ücretlerde hiç bir kesinti olmaksızın haftalık çalışma süresinin kırk saate indirilmesi, bir çok ücretli tatil günü, ücret artırımları, toplu sözleşmelerin yürürlüğe girmesi, Fransa Bankası'nın kamulaştırılması ve silah endüstrisini kamulaştırma plânları. Bu reformların çoğunun zamanı gelmiş olabilirdi, fakat Fransa'nın içinde bulunduğu buhran ve Avrupa'nın durumu göz önüne alındığında, gerçekçi ve geçerli değildiler. Bunların trajik sonucu, Almanya'nın çalışma saatlerini ve endüstriyel işgücünü artırdığı bir sırada, üretimin azalması oldu. Fransa Bankası'nı kontrol ettiği söylenen «ikiyüz aile»ye karşı girişilen şiddetli saldırılar ekonomiye fayda getirmekten çok, yıkıcı ve zararlı oldu. 1936 poltiikaları, Fransa'nın 1939'a hazırlanmasına çok az katkıda bulundu.

Faşizm. Sendikalizm İtalya'da çok verimli bir toprak buldu. 1914 öncesindeki günlerde, yarıcılarla toprak baronları arasındaki, kır emekçileri ile büyük toprak sahipleri arasındaki veya fabrika işçileri ile işverenler arasındaki anlaşmazlıklar, ürkütücü bir «sosyal savaş, kısa ateş-kesler, tekrar sosyal savaş, sıkıyönetim» (Finer) çemberi yarattı. Fraksiyonlara bölünmüş çok sayıda zayıf partinin yer aldığı parlemento, çok kötü çalıştı. İşçi sınıfı Katolik ve sosyalist sendikalara bölündü; ve 1914'e gelindiğinde yüz bin kadar işçi sendikalist savaşı benimsemişti. Savaş boyunca bu rakam büyüdü ve dönekler 1917'den sonra komünistlerin safına geçtiler. Barışla birlikte sosyal savaş yeniden patlak verdi. Yüksek fiyatlar, işsiz eski askerler, toprak açlığı, politik liderler tarafından yerine getirilmeyen verilmiş sözler, İtalya'nın zafer ganimetinden payına düşenin tatminkâr olmayışı gibi faktörler huzursuzluğu iyice körükledi. Bazı işçiler, fabrika sahiplerini fabrikalarından kovdular ve malzemeleri bitene kadar üretimi kendi başlarına sürdürdüler. Artık çoğu komünizm saflarına katılmış olan sosyalistler, yerel yönetimlerde daha geniş bir denetim kazandılar, yasama meclisindeki sayılarını iki katına çıkardılar, fakat düzeni sağlamak için hiç bir şey yapmadılar.

Bu çılgınca karışıklığa, komünistler, anarşistler veya sendikalistler kadar radikal olan Mussolini ve bir avuç *fascio* (birbirine bağlanmış çu-

buk demeti) izleyicisinin hırıltısı ekleniyordu. Mussolini, bir ara, anarşizm de içinde olmak üzere, en solcu doktrinleri incelemiş ve araştırmıştı; 1914'te birdenbire, İtalya'nın batılı güçler yanında savaşa girmesi gerektiği inancına kapılarak, Sosyalist Parti yayın organı editörlüğünden ve partiden ayrılmıştı. Faşist bandosu, konserine her tür ekonomik ve sosyal değişiklik talepleriyle başladı : Evrensel oy hakkının geçerli olduğu bir cumhuriyet, uluslararası silahsızlanma, borsa oyunlarına son verilmesi, bankaların yok edilmesi, toprağın köylülere ve fabrikaların işçilere devredilmesi. Yiyecek ayaklanmaları kışkırtıldı; grevler, sosyal ihtilale giden ilk adımlar olarak memnunlukla karşılandı.

1921'e gelindiğinde, faşizm soldan sağa kaymıştı. Toprak baronları, endüstriciler ve orta sınıf mülk sahipleri sığınacak bir yer arıyorlardı ve faşizmin kendileri için en emniyetsiz liman olduğu kanaatine varmış görünüyorlardı. Burjuva ve üst sınıf gençlerinin faşist harekete akın etmesi, Mussolini'nin bakış açısını değiştirdi; düzen, mülkiyet ve ülkenin sosyalistlere ve enternasyonalizme karşı en büyük savunucusu olarak öne fırladı. Bir çok kent işgal edildi ve «temizlendi». Daha sonra 1922 sonunda, ekonomi ve politikaya düzen ve istikrarın dönmeye başlamış göründüğü Roma üzerine yürüyüşe geçildi. Hükümet sıkıyönetim ilân etmedi, yürüyüş başarılı oldu ve Mussolini başbakan olmaya davet edildi.

Biz burada, olup bitenlerin yalnızca bir kısmıyla ilgiliyiz. Mussolini'nin politikası, politik ve ekonomik muhalefetin bastırılmasına dayanıyordu. Liberal demokratik kurumların tahribinde ona rehberlik edecek iyi numunelere sahip olmadığından, kendi yöntemlerini geliştirmek zorunda kaldı. Seçim yasalarıyla oynayarak yasama organında çoğunluk elde etti, bu gücü basın, sendika özgürlüğü ve gönüllü örgütlere yönelik baskı yasaları çıkarmak için kullandı ve 1928'de seçimleri, seçmenlere dörtyüz civarında isim içeren bir aday listesini onaylayıp onaylamadıklarının sorulduğu bir plebisite indirgedi. 1929'da yapılan ilk plebisit, listenin seçmenlerin yüzde 92'si tarafından onaylandığını gösterdi; daha sonraki diktatörler daha yüksek oranlara ulaşmayı başaracaklardı. Parlemento içi muhalefet böylece ortadan kaldırılmış oldu.

Bu arada işçi örgütleri dize getirildi. Bu eylemin gerekçesi Çalışma Yönetmeliği'nde (1927) belirtildi. Bütün bireysel ve sınıfsal çıkarlar milli refah, dayanışma ve birliğe —kuşkusuz, Faşist Parti'nin anladığı şekliyle— tabi olacaktı. Devlet, milletin «moral, politik ve ekonomik bir-

liği» adına bütün üretim güçlerini denetim altında tutma hakkına sahipti. Özel girişimcilik, işlerin yürütülmesi için en iyi yol olarak benimsendi; fakat girişimci, teknisyen ve kol emekçisinin emeği «sosyal görev»di. İşçiler ve işverenler serbestçe örgütlenme hakkına sahiptiler, fakat «yalnızca yasal olarak tanınan ve devletin denetimi altında olan sendikalar» güç sahibiydi. Hukuk diline çevrildiğinde ve boş laflar bir yana bırakıldığında, bütün bu açıklamalar, her endüstride veya her meslekte tek bir sendika anlamına geiliyordu. Bu sendika, aynı endüstrideki işveren sendikası ile toplu sözleşme yapacak ve bu sözleşme bütün endüstri için bağlayıcı olacaktı. Grev ve lokavt suçtu, görüşmelerle çözüme bağlanamayan anlaşmazlıklar iş mahkemelerine gidecekti. Sendika yöneticileri üyeler tarafından seçilmiyor, devlet tarafından atanıyordu.

Devlet, bu tür önlemlerle endüstriyi sıkı bir denetim altında tutmayı, çalışma barışını korumayı ve işçi sendikalarının işverenlere veya iktidardaki partiye karşı birer muhalefet odağı haline gelmesini engellemeyi umut ediyordu. Fakat çalışma barışı refahın güvencesi değildi ve devlet otuzlardaki depresyon yıllarında hem sermaye hem de emek üzerindeki denetimini daha da artırdı. Mussolini, en fazlasından ikinci sınıf kaynaklara sahip bir ülkeyi birinci sınıf bir güç haline getirmek için gözünü dışarıya çevirdiğinde, işçiler gibi işverenlere de bundan pek az barış, bolluk ve özgürlük nasip oldu.

Rusya'da Sendikacılık. İtalya ve Almanya, sınıf savaşı yandaşlarını bozguna uğrattı ve kontrollü bir kapitalizm ve bütün yetkileri üzerinde toplamış bir tek parti devletinin çıkarları adına onları otoriter bir denetim altına soktu. Aynı kontrol, komünizm ve «işçi sınıfının bilinçli öncüsü —Komünist Parti—» adına Rusya'da da görüldü. Rusya'da sendikacılık 1917'de zayıftı. Aynı yıldaki iki devrim arasında ve özellikle Ekim Devriminden sonra, işçiler fabrikalara el koydular, yöneticileri alaşağı ettiler, yenilerini seçtiler, her yerde komiteler ve şüralar boy verdi ve işyerleri konferans salonu haline geldi. İşçilere, sendika tipi işçi denetimi ve kapitalizminkilerden daha üstün iş yasaları vaadedildi. Bununla birlikte, kapitalizmin yıkılması ve üretimin düşmesi, kısa sürede, aynı anlama sahip sözcükler haline geldi. Çarkların dönmeye devam etmesini sağlamak için, işçiler zorunlu işbaşına çağrıldı, çalışma askerileştiirldi ve herkes kendi işine bağlandı. Sendika üyeliği zorunlu hale getirildi, sendikalar tam bir hükümet kontrolüne alındı ve grevler yasaklandı. İşçi komitelerinin yetkilerinin büyük bir kısmı kaldırıldı, fakat sendika ve parti yetkilileri fabrika yönetiminde söz sahibi oldular.

Yeni Ekonomik Politika (1921), büyük endüstrileri tröstlerin yönetimine verdi. Bu tröstlerin yöneticileri, işçi komiteleri veya parti tarafından sık sık ve acımasızca eleştirildiler; ve sendikacılık çoban köpeklerine özgü bazı özellikler geilştirdi. Birinci - Beş Yıllık Plân'ın yürürlüğe girmesiyle birlikte, sendikaların ikili bir göreve sahip olduğu bildirildi. Bir yandan işçilerin kültürel, sosyal ve ekonomik çıkarlarını korumaya devam ederken, bir yandan da işçilerin üretim artışına karşı ilgilerini uyarıp geliştireceklerdi. Ek işgücüne olan büyük talep, endüstriye çekilen köylülerin kaba yapısı ve «işe girip çıkma» oranının çok yüksek olması —örneğin 1930'da her yüz iş için 176 kişi işe girmiş ve 152'si işten atılmıştı— gibi nedenlerden dolayı, ikincisi çok zor bir görevdi. «Plân hedeflerine vaktinden önce ulaşmak», sendikanın diğer görevinden —eğitim, dinlenme ve işçileri sömürüden koruma— çok daha önemliydi. İş yönetiminin işi tamamdı, «işçi denetimi» günleri geride kalmıştı ve sendikaların görevi, Plânların üretim hedeflerinin gerçekleştirilmesi uğraşında «devletin en kararlı işbirlikçileri» olmaktı.

Bu amaçla iki yöntem kullanıldı : Kötü çalışmaya ceza, iyi çalışmaya teşvik. İlki, katı bir disiplin yönetmeliğinden oluşuyordu. İşe geç gelme, işe gelmeme ve kötü işçilik ağır cezalar, ücret indirimleri, halka teşhir etme ve hattâ işten atma ve buna bağlı olarak barınma, yiyecek vs. karnesi ve sosyal güvenlik hizmetlerinden yararlanma olanaklarından yoksun kalma gibi cezalarla ağır bir biçimde cezalandırıldı. Özendirme ise çok çeşitli biçimler altında yapıldı. Komünist doktrin, başlangıçta, bütün işçilere eşit pay verilmesini savunuyordu veya «herkese ihtiyacına göre» ilkesinden yanaydı. Farklı nitelikte işlere farklı ücret verilmesi görüşüne tamamen karşıydı. Fakat bu eşitlikçi uygulama kısa sürede bir tarafa bırakılmak zorunda kaldı; 1920'ye gelindiğinde, belirli bir miktardan daha fazla iş yapanlara ikramiye (bonus) verme ve parça başına ücret ödeme uygulaması başlamıştı. NEP yılları boyunca, eşit ücret yanlıları yeniden güç kazandılar, fakat sonuçlar o kadar kötü oldu ki, 1931'de Stalin eşit ücret uygulamasını mahkum etti ve ücretlerin harcanan emeğin beceri, nitelik ve niceliği ile orantılı olarak belirlenmesini istedi. 1935'e gelindiğinde, ödemelerin yüzde 70'i parça başına iş çizelgelerine göre yapılıyordu ve bir günde veya bir haftada yapılan iş miktarı belirli bir miktarın (üretim normu) üstüne çıktıkça ücret de yükseliyordu. Bütün kapitalist ülkelerde işçlerin hızını artırmak için kullanılan bir aldatmaca yöntemi olarak şiddetle eleştirilen bu «prim - ikramiye sistemi», Sovyet ücret sisteminin temel taşıydı. Bu maddi özendiricilerin yanısıra manevi özendiriciler de vardı;

seçkin üreticiler veya üretici grupları nişan ve madalyalarla onurlandırıldılar; fabrikalar birbirleriyle sanki birer futbol takımıymışlar gibi rekabete girdiler; ağır çalışan işçilere nasıl daha çok ve daha iyi iş yapılacağını göstermek üzere «şok birlikleri» gönderildi; ve genç insanlara üretimin nicelik ve nitelik olarak yükseltilmesi için gerekli olan teknik ustalığı kazandıracak teknik eğitim okulları kuruldu.

Bu üretim seferberliğinde sendikalar önemli bir rol oynadılar ve işçileri işverenlere karşı koruma geleneksel görevi her geçen gün biraz daha geri plânda kaldı. Toplu sözleşme diye bir şey yapılmadı; zira, ilk olarak, artık pazarlığa oturacak iki taraf yoktu —en azından teorik olarak—, ikincisi, ücretler ve çalışma saatleri, bütün ekonomi için ve genel bir plânın parçası olarak belirlenmesi gereken ayrıntılardı. Her plânda genel bir ücret fonu ayrıldı ve endüstriler arasında dağıtıldı. Bu parayı hakedebilmeleri için, işçilerin üretim hacmini artırmaları, maliyetleri düşürmeleri ve bireysel verimliliklerini yükseltmeleri gerekliydi. İşlerini kaybetseler bile, onları daha fazla çalışmaya sevkedecek bir işsizlik korkusu yoktu. Bunun yerine, tembelliğin önündeki engeller, parasal özendiriciler, yoldaşlarının ve üstlerinin övgüleri ve hissedebilenler için bir «emek sevgisi» duygusu vardı. Dahası, devlet bir yandan yurttaşların çalışma hakkı ilkesini benimserken, bir yandan da çalışma yükümlülüğü ilkesini vurguluyordu. Yönetici, politika belirleyici ve işveren olarak, bu yükümlülüğün hangi koşullar altında yerine getirileceğini devlet belirledi; sendikaların fonksiyonu, bu koşulları belirlemek, eleştirmek veya bunlara muhalefet etmekten çok, yerine getirilmelerine yardımcı olmaktı.

TÜKETİCİ KOOPERATİFLERİ

Tüketici kooperatifleri, başlangıçta, aynı zamanda üretici kooperatifi olarak da düşünülmüşlerdi. Owen ve ondokuzuncu yüzyıl başlarının diğer ütopyacı sosyalistleri, karşılıklı işbirliği, ortak mülkiyet ve eşit faydalanma ilkelerine dayanan cemaatler kurmak suretiyle toplumun yeniden yaratılabileceğine inanıyorlardı. Bu cemaatler üyelerinin ihtiyaç duyduğu herşeyi üreteceklerdi; çalışma ve nimetlerden yararlanma el ele gidecekti. Bu tür plânların hepsi de başarısız olduysa da, bunlara olan inanç ayakta kaldı. İçinde yaşadıkları sefil koşulları nasıl düzeltebilecekleri konusunda kafa yoran Rochdale'lı (Lancashire) bir grup dokumacı Rochdale Öncü Topluluğu'nu kurduğunda, programları yalnız-

ca bir perakendeci dükkânı açılmasını içermiyordu; ek olarak, konut yapmayı, çeşitli malları üretmeyi, toprak satın almayı veya kiralamayı ve «mümkün olduğu kadar kısa bir süre içinde ... üretim, dağıtım, eğitim ve hükümet güçlerini düzenleme, veya, bir başka deyişle, kendi kendine yeterli ve ortak çıkarlara dayanan bir iç koloni kurma işine başlamayı» umut ediyorlardı.

Bu, saf bir Owencılıktı; fakat başlama noktası model bir köy değil, vasat bir caddede un, tereyağı, şeker, yulaf unu ve mum satan küçük bir dükândı. Rochdale Öncüleri'nin faaliyetleri arasına daha sonraki yıllarda bir pamuklu fabrikası, bir Türk hamamı, bir hastalık ve cenaze klübü ve bir inşaat topluluğu eklendi ve bu başarıdan kaynaklanan kooperatif hareketi üretici olarak büyük boyutlara ulaştı. Fakat hiç bir zaman üyelerinin küçük bir bölümünden fazlasını istihdam edebildiği bir noktaya erişemedi ve onlara iş bulmaktan ziyade yüketici olarak hizmet etti.

Küçük bir perakendeci topluluk bile sermaye, kurallar ve çalışma ilkeleri gerektiriyordu. Öncüler, daha önceki başarısız topluluklarda yaşanmış olan deneyimlerin en iyi özelliklerini birleştirdiler; bunlara işlerlik kazandırdılar ve geniş bir alana yaydılar. Bu özellikler aşağıdaki gibiydi :

1. Sermaye üyeler tarafından 1 £'luk birimler halinde ödendi; küçük taksitler halinde ödenebilir ve istenildiği takdirde geri alınabilirdi. Üyeler, topluluktan bir tasarruf bankası olarak da yararlanabilirlerdi, fakat sermayeye ve mevduatlara hiç bir ayırım yapılmaksızın aynı oranda ve belirli bir faiz verildi.

2. Elde edilebilecek en iyi mallar temin edilecek ve eksiksiz olarak veya tam ölçülerle üyelere verilecekti. Unun sık sık hileli olduğu, çayın Prusya mavisiyle renklendirildiği, şekerin kumla karıştırıldığı ve süt fiyatının su miktarı azaldıkça arttığı bir çağda, bu kural, perakende ticarette neredeyse bir devrimdi. «Tüccarlar, işçilerin midesine bir tür çöp sepeti muamelesi yapıyorlardı» (Fay) ve İngiltere'de 1875'e, Almanya'da 1876'ya ve diğer yerlerde çok daha sonrasına kadar saf yiyecek temini için çok az etkili devlet eylemi vardı. Dolayısıyla, Öncüler, ticari uygulamanın ve kamu politikasının çok çok önündeydiler.

3. Satışlar peşin ve piyasa fiyatları üzerindendi. Bu kuralın ilk kısmı borçlanmaları önledi, fakat çok yoksullar veya bakkala borç yaz-

dırmaya alışmış tedbirsizler gibi, borç hesabı açtırma alışkanlığı kazanmış orta sınıf aileleri de dışarıda bıraktı. Kuralın ikinci kısmı ise, «maliyetine» satış yapma gibi bir niyetin olmadığı anlamına geliyordu, zira satış anında maliyetler bilinmiyordu. Piyasa fiyatı üzerinden satış yapıldığında, topluluğun elinde, faizler de dahil olmak üzere bütün masraflar çıktıktan sonra net bir fazlalık kalıyordu. Özel bir ticarethanede, bu fazlalık tacirin kârı olacaktı. Anonim bir şirkette ise, hisse senedi sahiplerine sermayeleriyle orantılı olarak dağıtılacaktı. Kooperatif topluluğunda, «alışveriş temettüsü» biçiminde ve üyelerin alışveriş hacimleriyle orantılı olarak, yılda dört veya iki kez, tüketicilere geri verildi. Bazı kooperatiflerde bu «temettü» yirminci yüzyıl başlarında genellikle yüzde 15 civarındaydı ve gelirinin büyük bir bölümünü «kooperatifte» harcayan bir aile, «temettü gününde» önemli bir para elde ediyordu.

4. Öncüler, evrensel oy hakkı, gizli oylama ve yıllık seçimler gibi Chartist fikirlerle beslenmiş demokratlardı. «Üyelikte cinsiyet eşitliği ve yöneticilerin seçilmesinde her üyeye bir oy ilkesinin geçerli olmasını» kararlaştırdılar. Yönetim seçimle gelen yöneticilerin ve komitelerin elindeydi ve mali durum sık sık açıklanıyordu. Kapitalistlerden ziyade tüketicilerin oluşturduğu bir birlikte, «her hisseye bir oy» ilkesinden farklı olarak, «her üyeye bir oy» ilkesinin geçerli olması doğaldı. Kadınlara oy hakkı ise, ülke politikasında benimsenmesinden tam yetmiş yıl önce verilmişti.

5. Öncüler eğitimlerindeki yetersizliklerin farkındaydılar ve eğitim için kooperatif propagandası yapma ihtiyacı duydular. «Kârların belirli bir bölümü eğitime ayrılmalıdır» kararına vardılar. 1852'de, kârın yüzde 2,5'nun eğitim çalışmalarına ayrılması kuralı getirildi. Devlet ilk okul eğitimi ise bu tarihten ancak yirmi yıl sonra başlayacak; ortaokul, kütüphane ve yetişkinlerin eğitimi ise çok daha sonraları gündeme gelecektir.

Öncüler, yüzlerce eski topluluğun başaramadığını başardılar. Yardımlaşma derneklerinin sağladığı olanaklar nasıl işçileri yeni model sendikalara bağladıysa, kâr payı da kooperatife öye bağladı. Rochdale topluluğunun üye sayısı 1844'teki 28'den 1913'te 200.000'e yükselirken, fonları 28 £'dan 400.000 £'a, işçi sayısı ise yarım gün çalışan bir işçiden 400 işçiye çıktı. Özellikle endüstriyel iç ve kuzey bölgelerde ve daha sonraları güneyde, diğer kent ve köyler de kooperatif topluluklar kurdular.

1900'e kadar,	1.440	perakendeci	kooperatifte	1.700.000 üye
1914'te	1.385	»	»	3.050.000 »
1932'de	1.200	»	»	6.760.000 »
1945'de	1.060	»	»	9.200.000 »

1945 yılındaki üye sayısı, Büyük Britanya'nın toplam nüfusunun yaklaşık beşte birine eşittir; ve her üyenin bir aile reisi olduğu göz önüne alınırsa, buradan, nüfusun en az yarısının bazı ihtiyaçlarını perakendeci tüketim kooperatiflerinden temin ettiği sonucuna varılabilir. 1945 yılında bu toplulukların sermayesi 160 milyon poundun üstünde idi, satışları ise 300 milyon pounda yaklaşıyordu.

Perakende dağıtımdan sonraki aşama, üretim veya büyük çaplı alımlardı. Bazı topluluklar sattıkları malların bazılarını kendileri üretmeye başladılar; fakat ithalat ve üretim, bütün perakendeci topluluklara hizmet verecek merkezi bir organizasyon gerektirdi. 1863'te İngiltere Toptancı Kooperatif Topluluğu (C.W.S.) kuruldu; kuruluşun merkezi Manchester'da idi. Beş yıl sonra İskoçya C.W.S.'i oluşturuldu. Sermaye, üye perakendeci topluluklardan temin edildi ve karşılığında sabit bir orandan faiz ödendi. C.W.S. kendi ürettiği veya satın aldığı malları üye topluluklara sattı ve yıl sonunda net kârını, bu topluluklara, alımları ile orantılı olarak dağıttı. Böylece alım hacmine göre kâr payı dağıtımı ilkesi, perakende ticarete olduğu gibi, toptan ticarete de uygulanmış oldu.

C.W.S., kooperatifçiliği dünya ticaretine yaydı. Kısa sürede, isim levhası İrlanda, New York, Ruen, Kopenhag, Hamburg, Montreal, Sidney, Colombo ve başka yerlerdeki kapılarda görülmeye başladı. Denizaşırı alımlardan denizaşırı üretime geçmek bazan istenilir bir adımdı. Seylan'da çay plantasyonları satın alındı, Sierra Leone'de bir imtiyaz elde edildi ve bir süre için Kanada düzlüklerinde 10.000 akrlık buğday toprağı tutuldu. Bazı Avrupa malları İngiltere'ye C.W.S.'in kendi gemileriyle taşındı, fakat çok büyük bir filo kurulmasının ekonomik olmadığı görüldü. Gerçekten büyük olan bir başarıya, bütün ülkeye yayılmış fabrikalarda tüketici malları üretilmeye veya işlenmeye başlandığında ulaşıldı. Yiyecek maddeleri, kumaş, giysi, ayakkabı, tütün, sabun, mobilya, kömür ve diğer tüketim maddeleri C.W.S. tesislerinden sağlanabilirdi. C.W.S. 1872'de bankacılığa başladı ve sonunda 1.000 kooperatif ile 1.200 sendika ve yardımlaşma derneğinin cari hesaplarını tutar hale geldi. Net kâr her zamanki gibi dağıtıldı. Sigortacılık 1872'de başladı ve yavaş yavaş çoğu riski kapsayasak biçimde genişledi. 1904'te kol-

lektif bir yaşam sigortası formüle edildi; buna göre, perakendeci toplulukların bütün üyeleri otomatik olarak ve hiç bir tıbbi muayeneden geçirilmeksizin sigortalandılar. Bu toptan ticaret, bankacılık ve sigortacılık faaliyetlerine ayrılan sermaye 200 milyon pounda ulaştı ve tümü de perakendeci topluluklar tarafından temin edildi.

Bu muazzam ve çok yönlü kuruluşun yönetim işi demokratik kurallar çerçevesinde yürütüldü. Denetim üye topluluk delegelerinin katıldığı genel kurulların elindeydi ve kuruluş doğuştan işçi sınıfına mensup veya işçi sınıfı sempatizanı insanlardan oluşan komiteler tarafından yönetiliyordu. Başarısızlıklar az, başarılar büyüktü. Yönetimin muhafazakâr, yeni alanlara girmekte isteksiz, dürüst ama budala olduğu şeklinde eleştiriler yapıldı. Fakat bu yalnızca yöneticilerin kabahati değildi, zira çoğu zaman frene basan üyeler oluyordu ve ilerici yöneticiler, eğer sermaye yatırımı için sundukları plânlar «temettü»nün küçülmesine yol açacak gibi görünüyorsa, yerlerinden olabilirlerdi. Bu muhafazakârlığın sonuçlarından birisi, üyelerin, yükselen hayat standartlarının satın almalarına imkân sağladığı yarı lüks bazı mallar için başka yerlere gitmek zorunda kalmasıydı. Eleştirmenler, bu büyük organizasyonun kendi işçilerinin refahına da pek az önem verdiğine işaret edebilirlerdi. Bu eleştirinin gerekçesi, yirminci yüzyıl boyunca hızla ortadan kalktı. Kooperatif işçileri arasında sendikacılığın güçlenmesi ve yöneticilerin de işçi sorunları üzerine samimiyetle eğilmeleri sonucunda, 350.000 işçinin tamamı sendikalı hale geldi ve böylece kooperatifler, bir işveren olarak, bu alandaki rakiplerinin çok çok önüne geçtiler.

Kıt'ada tüketici kooperatifleri kentliler arasında, tarımsal kooperatifin çiftçiler arasındaki yayılması kadar kolay yaygınlaştı ve kırsal bölgelerde tek bir topluluk köylülere hem üretim hem de tüketim ihtiyaçlarının karşılanması yönünde hizmet verdi. 1929'da, 30 kadar ülkede, 60.000 tüketim kooperatifinin 40 milyon üyeye sahip olduğu tahmin ediliyordu. Kooperatifçiliğin en güçlü olduğu yerler Almanya ve Rusya idi, fakat bütün kuzey ülkeleri de kendi perakendeci ve toptancı kooperatiflerine sahiptiler. Otuzlu yıllarda konut inşaatı önemli bir kooperatif faaliyeti halinde geldi. Almanya'da 4.000.000 üye, Fransa'da 3.500.000 üye ve 7.500 perakendeci kooperatif vardı; Macaristan, İsviçre, Çekoslovakya, Danimarka ve Finlandiya'da nüfusun onda birinden fazlası kooperatiflere kayıtlıydı.

Rusya'da kooperatifçilik geç başladı, fakat 1905'ten sonra tüketim kooperatifleri hızla çoğaldı. Sayıları 1914'te 10.000'e, 1917'de ise 35.000'e

yükseldi. Devrimin problemli ilk döneminde (1918 - 1921), Bolşevikler bütün ticareti kamulaştırdılar, bazı devlet ticaret organları kurdular, fakat kooperatiflerin Yiyecek Komiserliği (bakanlığı)'nin denetimi altında faaliyetlerini sürdürmesine izin verdiler. Yeni Ekonomik Politika (1921), onları bu denetimden kurtardı, mülklerinden ve mallarından geriye kalanları onlara iade etti, satın alma ve satma (1924) ve kâr payı dağıtma özgürlüğü getirdi. Hareket hızla ilerledi. 1918'de 11 milyon olan üye sayısı, 1930'da 43 milyona çıktı. Merkezi toptan ticaret örgütü, *Centrosoyus*, vinçler, değirmenler, soğuk hava tesisleri, konserve fabrikaları, sabun fabrikaları, vb. işletti; 1926'da kooperatifler tarımsal ürün ticaretinin yarısını, mamul mallar ticaretinin ise önemlice bir bölümünü gerçekleştirdiler. Toplam ticaretin dörtte birini devlet ticaret örgütleri yaparken, geriye kalanını da özel tüccarlar gerçekleştirdi.

Plânlarla birlikte özel ticarete son verildi ve alan tümüyle devlet örgütlerine ve kooperatiflere bırakıldı. 1935'de, karne sistemi kaldırıldığında, devlet kent dağıtımının tümünü üstüne aldı de kooperatifleri kırsal ticaretle sınırladı. Bu işi yürüten topluluklar ya tüketici kooperatifleri, ya tarımsal üretim kooperatifleri ya da endüstriyel el zenaatkârlarına ait kooperatiflerdi. 1939'da bunlar kırsal ticaretin yüzde 85'ini, bütün ülke ticaretinin de yüzde 40'ını yaptılar. Sermaye, üyelerden alınan giriş bedellerinden ve yıllık üyelik ödentilerinden oluşturuldu. Kooperatifler, üyelerine alışverişleriyle orantılı olarak temettü dağıttılar. Fakat bunlar fiyatları serbestçe belirleyemiyorlardı ve genelde Sovyet ekonomik sisteminin denetime tabi bir parçasıydılar. «Kooperatif» ve sendika, işçilerin gönüllü birlik arzusunun bu iki önemli ifadesi, devletin birer aracı haline gelmişlerdi.

Sonuç. Owen ve Rochdale Öncülerinin kooperatif ile yeni bir sosyal düzen yaratma düşü gerçek olmadı. Kooperatif zorunlu ihtiyaç mallarının üretim ve dağıtımında henüz tümüyle ele geçiremediği geniş bir hizmet alanı buldu; fakat, konfor ve lüks mallar gibi, kamusal mallar, ulaşım ve ağır endüstriler de kooperatifin erişim veya tahayyül alanının dışında kaldı. Kendi alanında ise, yalnızca «kapı komşusu küçük dükkân» ile değil, aynı zamanda büyük sermaye kaynakları, saldırgan politikaları, büyük reklam kampanyaları ve düşük fiyatlarıyla zincirleme veya çok bölümlü mağazalarla da karşı karşıya idi. Bunlarla mücadelesinde, geleneksel bir işçi sınıfı sadâkatine ve orta sınıf iyiniyetine sahipti. Kooperatifin dayandığı temel —tüketici çıkarı— evrenseldi; yine de tüketiciler ortak harekete en az yatkın olanlardır. Her türden üre-

ticiler, kendi dar çıkarlarını korumak ve geliştirmek üzere bir araya geldiler ve hükümetler, çoğu zaman en acımasız grup bencilliğinin ifadesinden başka bir şey olmayan dilekleri veya komutları yerine getirdiler. Böyle bir ortamda tüketicilerin seslerini duyurma umutları çok küçüktü; ve savunmaya yönelik ortak eylem, onlara sadece, yukarıda tasvir ettiğimiz ılımlı bazı başarıları sağlayabilmişti.

——ooOoo——

VERSO
ANONİM ŞİRKETİ